

The background of the cover is a photograph of a vast field of golden grain, likely wheat or corn, stretching towards the horizon. In the center of the field, a large, dark wooden cross stands prominently. Two smaller, similar crosses are visible in the distance, one to the left and one to the right of the central cross. The sky above is filled with dark, heavy clouds, with a bright, glowing light source, possibly the sun or moon, breaking through the clouds behind the central cross, creating a dramatic silhouette effect. The overall mood is somber and historical.

**УКРАЇНСЬКИЙ
ГОЛОКОСТ**

1932-1933

СВІДЧЕННЯ ТИХ, ХТО ВИЖИВ

ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ • 1932-1933

Інститут української архітектурної
історіографії
ім. М. Гриневича НАН України
Київський інститут українських студій
Едмонтського університету (Едмонт)
Українська Канада
Українсько-американський центр (Торонто)
Українська діаспора (Балтимор, США)
Українська діаспора (Торонто)
Українська Канада (США)

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив
ТОМ 3

За редакцією
Юрія Мисюка

Видавничий дім
«Київська культура»
2010

Національний університет
«Киево-Могилянська академія»

Інститут української археографії
та джерелознавства

ім. М. Грушевського НАН України

Канадський інститут українських студій
Альбертського університету (Едмонтон)

Українсько-канадський
дослідчо-документаційний центр (Торонто)

Фундація ім. І. Багряного (США)

Фонд ім. Павла Глушаниці (Торонто)

Фонд Катедр Українознавства (США)

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОКОСТ 1932-1933

Свідчення тих, хто вижив

ТОМ 3

За редакцією
о. Юрія Мицика

КИЇВ

Видавничий дім
«Киево-Могилянська академія»
2006

ББК 63.3(4 УКР) 615-4
У45

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – штучний голодомор-геноцид 1932–1933 рр., спрямований на винищення українського народу.

Спогади, зібрані впродовж багатьох років, доповнені документальними матеріалами й свідченнями про голодомор 1946–1947 рр., дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

Цю книгу упорядкували:

Частина I, вступ і додатки – о. *Юрій Мицик*, священник Української Православної Церкви Київського Патріархату, д-р істор. наук, проф.

Частина II – *Людмила Іваннікова*, канд. істор. наук, ст.наук.співробітник Інституту етнографії та фольклористики ім. М. Т. Рильського НАН України.

ISBN 966–518–343–5

© Л. Іваннікова, Ю. Мицик,
упорядкування, 2006
© Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія», 2006

Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2006

- « – Де мешкаєш?
- Ніде.
- Де твої батьки?
- Загинули.
- Де загинули?
- У Чернігові.
- Як загинули?
- Не було що їсти.
- Де ти ночувала?
- У порожньому возі, поза плотом.
- Чи хочеш стати комуністкою?
- Ні, я хочу вмерти і бути з мамою».

(Розмова американського журналіста Томаса Вокера з дев'ятирічною дівчинкою, яка блукала вулицями Києва. // «Чикаго Геральд енд Екзамінер» від 3.03.1935 р.)

Найбільша трагедія українського народу за всю його історію – геноцид, штучний голодомор, який влаштувала більшовицька Москва у 1932–1933 рр. і який забрав життя понад 10 млн. українців, – нині все інтенсивніше досліджується після довготривалих заборон. Бібліографічні покажчики нараховують уже близько 7 тисяч позицій включно з газетними публікаціями у провідних виданнях! Характерно, що дослідники, в т.ч. зарубіжні, все більше наголошують на політичних причинах трагедії, на тому, що голодомор по своїй суті був не чим іншим, як геноцидом, скерованим проти українців. Таким чином, стверджується правота висновків Спільного комітету Конгресу США, котрий спирався насамперед на свідчення тих, хто пережив голодомор. Ці свідчення зібрав і опрацював, на жаль, уже покійний американський професор Джеймс Мейс (1952–2004). Спільний комітет ще у 1984 р. визнав геноцидом штучний голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Про це переконливо свідчать також матеріали збірника праць провідних істориків Заходу [1], матеріали міжнародної наукової конференції, проведеної в італійському місті Віченца 16–18 жовтня 2003 р., які були нещодавно видані за редакцією Габріеле де Роза та Франческо Ломастро [2]. Так, професор Неаполітанського університету Андреа Граціозі підкреслив, що скоєне Москвою в Україні у 1932–1933 рр. підпадає під поняття «геноцид», котре було визначено ООН у 1948 р. Тут говориться, що геноцид – це зокрема і «навмисне створення предстанням спільноти таких умов життя, які мають на меті повне чи часткове знищення». Сам автор терміна «геноцид», Рафаель Лемкін, зазначав, що «говорячи взагалі, геноцид не обов'язково має означати негайне знищення нації... Він призначений швидше для визначення координованого плану дій, спрямованих на знищення найважливіших засад життя національних груп» [3]. На наш погляд, визначення характеру трагедії 1932–1933 рр. як геноциду є недостатнім, враховуючи гігантські її масштаби, тому пропонується її визначити як голокост.

Отже, таке окреслення не випадково винесено у заголовок нинішньої серії публікацій свідчень.

У доповідях на конференції у Віченці було пролито світло і на причину ганебної мовчанки урядів Заходу, які добре знали про трагедію України. Так, уряд фашистської Італії та більшовицький режим СРСР встановили «взаємний *modus vivendi*», «заснований на вигідному економічному взаємообміні та надійному диплома-

тичному прикритті... Коли Гітлер прийшов до влади у Німеччині, Італія підписала пакт про дружбу, ненапад та нейтральність з Радянським Союзом (2 вересня 1933 р.), перший документ такого типу, підписаний СРСР та західною державою» [4].

Свої аморальні «аргументи», якими пояснювалась мовчанка урядів, мали і нацистська Німеччина, котра налагодила міцне співробітництво із сталінським режимом; і США, котрі саме у 1933 р. визнали СРСР; і інші країни Заходу... Мовчала за поодинокими винятками і громадськість Заходу, засліплена певною мірою штучно створюваним іміджем СРСР як «першої у світі держави робітників та селян» і публікаціями солов'їв Країни Рад в особі хоча б того ж Максима Горького. Останній у своєму нарисі «По Союзу Советов» писав зокрема про робітника у ідальні на початку 30-х років: «Ест он поспешно и, хотя смотрит не в тарелку, а в сторону, в газету, однако весьма метко попадает вилок в куски мяса... Вот он сердито и машинально ткнул вилок в тарелку – кусок мяса соскочил на скатерть, парень вонзил в него вилку, а на скатерти осталось пятно.

Тогда парень покраснел... Это, конечно, мелочь. Но она мне понравилась. Мне кажется, что за нею скрыто новое и правильное отношение к общественному добру» [5].

Усвідомлення гігантських масштабів цієї трагедії охоплює все ширші кола українського суспільства. Досить сказати, що у 2005 р. Президент України Віктор Ющенко у своїй промові в ООН закликав визнати цю трагедію геноцидом. Це вперше Президент України вжив саме таке визначення, таких дій марно чекали від попередників В. Ющенка – Л. Кравчука та Л. Кучми. Хоча Росія і нині виступає проти визначення голодомору 1932–1933 рр. геноцидом, хоча ряд російських науковців і нині займають ганебну позицію виправдання злочинів більшовицького керівництва Москви, мотивуючи це нібито історичною необхідністю зміцнення імперії, але поступ у цій справі – очевидний. Сподіваємося, що вже недалеко день історичної справедливості – визнання ООН голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу.

Час невблаганний. Все менше й менше залишається в живих свідків геноциду – голокосту, ті, хто помер, забирають із собою у могилу часто унікальні свідчення про трагедію початку 30-х років ХХ ст. Темпи ж запису цих свідчень через брак коштів і кваліфікованих кадрів, через протидію антиукраїнських сил, котрі ще зберігають серйозний вплив у владних структурах, особливо на півдні та на сході України, залишаються дуже низькими. Однак вони робляться і тут слід віддати належне бл. п. Володимиру та Любові Маняк, які видали у 1993 р. перше фундаментальне зібрання свідчень і стимулювали людей у різних регіонах України до праці у цій галузі. Цим шляхом пішла ціла група ентузіастів, яка зберегла для нащадків пам'ять про трагедію. І хоча головна сфера наших інтересів лежить у дослідженні історії України козацької доби, неможливо не включитись у працю по збереженню пам'яті про геноцид-

голодомор 1932–1933 рр., тим більше, що він своїм чорним крилом торкнувся і моєї родини (від голоду померло шість родичів, у т.ч. прадід і прабаба по батьківській лінії). Особисто я став записувати спогади рідні та вузького кола знайомих ще у 1976 р., а з 1991–1992 рр. підключив до цієї справи значну групу студентів Дніпропетровського державного університету, а з 1996 р. – Національного університету «Киево-Могилянська академія».

Результати цієї роботи відбилися у двох солідних за обсягом томах [6], які здобули позитивну оцінку громадськості [7].

Критичні зауваги інколи висловлювались тільки в усних дискусіях, причому походили зазвичай з табору істориків, котрі займалися свого часу історією КПРС і відповідно обслуговували цю партію, яка й проводила геноцид-голодомор 1932–1933 рр. та всіляко його замовчувала аж до 1990 р. Вони ставили під сумнів кількість жертв трагедії, яка, на мою думку, становила понад 10 млн. Але навіть якщо жертв було б, скажімо, 6 млн., то невже цього мало?! Посилання ж на статистику, зокрема на заборонені результати перепису 1937 р., не можу визнати коректними, знаючи про тотальні фальсифікації з боку органів радянської влади. Та й взагалі у таких випадках точну цифру вивести навряд чи вдасться. Досить вказати на той факт, що й досі непрояснена кількість загиблих громадян СРСР у роки Другої світової війни (свого часу Сталін говорив про 4 млн., потім почали називати 10 млн.; у 1965 р. – 20 млн., в часи перебудови – 29 млн., але й досі точних даних немає, попри те, що тут було куди більше можливостей встановити істину). А хіба враховувала радянська статистика зміну національного складу населення, яка відбулася в багатьох місцевостях України внаслідок голодомору? Беремо досить стандартну ситуацію: село до голодомору нараховувало 1000 жителів. Внаслідок голоду воно вмирає повністю або значною мірою, а сюди прибувають росіяни, переселенці з «кондової» Росії, і в результаті за статистичними даними 1934 р. кількість жителів села навіть збільшилася! За даними деяких дослідників упродовж 1934 р. в Україну було завезено на поселення 2 млн. росіян і 400 тис. білорусів та ін. [8]. Я виходжу з того простого факту, що переважна більшість очевидців фіксує масову смертність, коли села вмирали повністю чи наполовину. Елементарний розрахунок дає можливість стверджувати, що кількість безпосередніх жертв голодомору 1932–1933 рр. сягає 10 млн. Такої ж думки був і італійський дипломат, тогочасний консул у Харкові Граденіго (його дуже точні і об'єктивні донесення Італійському уряду нині готуються до друку в перекладі українською). Згадуваний вище А. Граціозі вважає, що кількість жертв українського народу від цього голоду становила 20–30% всієї кількості етнічного українського населення[9].

Інший закид зводився до традиційного: «в СРСР страждали від голоду не самі українці, а й росіяни», відкидаючи, таким чином, сам факт геноциду. Російські історики підкреслюють при цьому,

що голод вразив деякі інші регіони тодішнього СРСР і те, що чимало злочинів було вчинено руками односельчан жертв голодомору.

Тут варто чітко вказати на головну причину появи таких висловлювань. Це не що інше, як прагнення до апологетизації Російської імперії (СРСР), яке робиться переважно на політичне замовлення Кремля. Тим малоросам, котрі йдуть шляхом, проторенням російськими великодержавниками, варто було б прочитати статтю Симона Петлюри «Московська воша». Як тільки українці на фронті у 1917–1918 рр. починали говорити про свою незалежну державу, то московські агітатори тут-таки демагогічно розводилися на тему спільних страждань чи гарного спільного життя під московською, звичайно ж, кормигою. При цьому весь час лунали аргументи типу «із однако кателка хлєбалі», нас, тобто українців і росіян, «адна вошь кусала», «что нам делить?!». У такий спосіб заперечувалася колоніальна суть Російської імперії. Але за такою логікою і Англійська імперія не була імперією і не проводила колонізаторської політики щодо Індії, бо англійські трударі жили дуже погано (варто прочитати класичні романи Чарльза Діккенса чи працю Фрідріха Енгельса «Становище робітничого класу в Англії»), а індуси-заміндари (поміщики), не кажучи про магараджів чи правителів з династії Великих Моголів, були дуже багатими! За такою логікою і Османська імперія не була імперією та гнобителем підкорених народів, бо рядові турки жили бідно, навіть піднімали повстання проти турецької влади, а порівняно з ними становище, скажімо, сербських чи болгарських купців було набагато кращим. Якщо додати, що чимало султанш було українками, що великими візирами Османської імперії бували серби (наприклад Мехмед Соколович), вірмени та ін., то виходить, що Османська імперія була матір'ю для підкорених народів і мачухою для самих турків! У такий нахабний спосіб жонглювати фактами англійські й турецькі історики давно вже не наважуються, чого не скажеш про апологетів Російської імперії.

Почнемо з того, що незалежна УНР була роздушена внаслідок військової агресії з боку сусідніх держав і в першу чергу «червоної» Росії («білогвардійці» Денікіна і К' не відставали від «червоних» у прагненні знищити УНР). Україну врешті окупували, а маріонетковий уряд декоративної УРСР, що не міг бути вільним у своїм діях, мусив сліпо виконувати роль московського попіхача. Одне це покладає відповідальність за трагедію голодомору та антилюдських експериментів на панівні кола тодішньої Російської імперії – СРСР і на саму цю державу. Не було б московської влади над Україною, не було б і штучного голодомору 1932–1933 рр.!

Що стосується посилань на те, що, крім України, постраждав Казахстан, то це свідчить не про відсутність політики геноциду стосовно українців, а про те, що Москва застосовувала цю політику не тільки щодо українців, але й щодо казахів. Постраждав від голодомору і Північний Кавказ (насамперед кубанські й терські,

також донські козаки), Курщина, Крим (останній входив тоді до складу Росії)... Але ж для цього регіону характерний дуже високий відсоток українського населення, а на значній частині Кубанського краю – Чорноморії українці становили навіть переважну більшість. Отже, голодомор-голокоост влаштувало московське керівництво саме проти українців, як у межах УРСР, так і в місцях компактного поселення українців у Російській Федерації, і не випадковим є сформульований Молотовим заклик до геноциду: забрати хліб «у реакционного украинского мужичка и у реакционного кубанского казачка».

Є й пояснення тому, що голодомор так сильно вдарив по козацьких регіонах. Якщо згадати, що значна кількість донських козаків (це відчутно й нині!) вважала себе не росіянами, а представниками іншого, козацького, етносу і часто й справді мала неросійське етнічне коріння, в т.ч. й українське; якщо зважити на те, що козацтво було однією з головних опор «білого» руху та чинило більшовикам чи не найсильніший спротив; якщо зважити й на те, що козаки, будучи споконвіку фермерами, особливо активно противилися колективізації й навіть піднімали збройні повстання у 20-ті – на початку 30-х років, тоді стає зрозумілим, чому саме по цих регіонах, як і по Україні, Кремль вирішив ударити голодом.

Щодо участі самих українців у проведенні голодомору, то тут треба сказати, що вся ця політика проводилася за безпосередніми і жорстокими вказівками з Москви. Власне, устами одного з відомих більшовиків це було визнано у 1939 р. Старий більшовик Федір Раскольников, втішки на Захід, написав Сталіну відкритого листа, у котрому, зокрема, говоривось: «Рано чи пізно радянський народ посадить Вас на лаву підсудних як... істинного ворога народу, організатора голоду». Саме у Кремлі народився закон «про 5 колосків» і ухвала про сумнозвісну паспортизацію населення, саме звідти вимагалось забирати все більше й більше хліба, не зупиняючись ні перед чим. З Москви відправлялися на Україну відповідні комісії, як-от на чолі з В. М. Молотовим або й злочинцями меншого рангу (досить згадати про «двадцятип'ятитисячників» з Росії). На місцях ці особи створювали бригади т. зв. «активістів» і в типових для комуністів та кримінальних злочинців традиціях пов'язували їх кров'ю та злочинами: спеціальна директива з Москви дозволяла передавати частину конфіскованого зерна «активістам». В умовах тотального голоду останні нерідко служили задля збереження життя «активіста» і його рідні. Це ж стосується і колгоспної верхівки (голів колгоспу та голів сільрад у першу чергу). Відомо, що будь-яка спроба з їхнього боку допомогти голодуючим односельцям зазвичай тягла за собою репресії. Нагадаймо, що на час голодомору українське село було вже зламане й деморалізоване: вся зброя була вилучена, активні учасники українських національно-визвольних змагань, так само, як і священнослужителі, особливо з УАПЦ, були фізично знищені або заслані до Сибіру чи на Північ, були закриті майже

всі церкви, репресована величезна кількість т.зв. «куркулів», грубою силою селян заганяли в колгоспи, не спиняючись перед вбивством та репресіями. Комуністи із наганом поводив себе у селі як рабовласник і боявся тільки за свою шкуру, за те, що виявить недостатню жорстокість щодо т. зв. «ворогів народу», «контрреволюціонерів», «куркулів», «куркульських підголосків», «саботажників», «шкідників» тощо... Не можна ігнорувати також потужного негативного впливу більшовицької пропаганди, котра розпалювала соціальну ворожнечу в українському суспільстві, закликала шукати «ворогів народу» серед односельців, підривала моральні підвалини українського селянства, провокувала його на злочини в ім'я «світлого майбуття» і давала йому індульгенцію на ці злочини, гарантуючи повну безкарність. При цьому конфіскація хліба до останньої зернини у селян виправдовувалася гострими потребами держави, необхідністю годувати робітничий клас тощо. Звичайно, до таких бригад «активістів» прилипали всілякого роду люмпени. Свідки майже одностайно говорять, що у складі цих бригад були п'яниці, розпусники, ледарі, навіть кримінальні елементи. Таку ситуацію можна порівняти певною мірою з тією, що існувала в єврейських гетто, створених нацистами в роки Другої світової війни. Гітлерівці створили там єврейську поліцію, яка виконувала розпорядження окупантів і чинила злочини проти своїх співвітчизників. Але цей факт зовсім не виправдовує ані нацистську Німеччину, ані Гітлера, ані гітлерівців. Так само як факт участі українців у акціях по вилученню загалом хліба і провіанту у своїх односельців не заперечує того факту, що керівництво Російської імперії – СРСР проводило політику геноциду щодо українського народу.

«Аргументи», які висловлюються й досі комуністами, що голод був викликаний нібито природними факторами (погані погодні умови, спалах сонячної активності, посуха тощо), давно вже і вцент розбиті науковцями. Тому не варто тут повторюватися, можемо у формі запитань нагадати лише беззаперечні факти. Якщо голод був викликаний природними причинами, то чому ж так різко зріс у 1932–1933 рр. експорт зерна з СРСР, чому не припинялися поставки провіанту з СРСР за кордон по лінії МОПР, «Межрабпому» (нібито для допомоги трудящим Заходу), чому вилучене в українських селян зерно нерідко гноїли на складах, чому держава не надавала людям елементарної допомоги, а забирала останнє, в т.ч. гарбузи, гнилу картоплю тощо; чому енкаведисти та війська перекидали адміністративні кордони УРСР і голодуючі люди не могли навіть втекти в інші регіони СРСР (у Російській Федерації така можливість врятувати своє життя завжди існувала!); чому влада не тільки не зверталася за допомогою провіантом до інших країн, а, навпаки, репресувала майже кожного, хто прохоплювався про голод (так, агенти НКВС у своїх дописах ставили в провину Олександрю Довженку його розмови у вузькому колі про голод і вбоління над долею українського народу); чому паралельно із штучним

голодом розгорнувся терор проти української інтелігенції і Сталінін було припинено політику т.зв. «українізації»; чому саме у 1933 р. запровадили зросійщений український правопис і т. д., і т. п.? Отже, знаючи прекрасно дійсний стан речей, комуністи та комуноіди продовжують нахабно брехати й перекручувати факти, керуючись виключно антиукраїнськими мотивами і ця аморальна позиція нічого, крім огиди, не може викликати.

У вступі до перших двох томів серії, особливо до першого, уже йшлося про методику організації роботи по збору свідчень про голодомор. З огляду на це не варто повторюватися. Матеріали нинішнього, третього, тому серії, подібні до попередніх. Водночас вони мають свою специфіку. Було продовжено практику збору свідчень і особисто, і з допомогою студентів Національного університету «Києво-Могилянська Академія». Оскільки більшість студентів згаданого навчального закладу походить з Києва, Київщини та сусідніх областей, то природно, що більшість свідчень студенти записали саме у цьому регіоні (Київська, Вінницька, Житомирська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська), і це споріднює третій том з попередніми. Окремі спогади, записані раніше ще студентами ДДУ, які з технічних причин не потрапили до перших двох томів, наведені у третьому томі. Так само були використані й листи зі спогадами, що їх надсилали на мою адресу як упорядника і до видавництва. Часом на цінну інформацію про голодомор 1932–1933 рр. нашоувхуєшся несподівано. Так, в одній з передач «Жди мене» 2005 р. вразила історія одного дідуся, уродженця Луганщини, котрий все життя шукав близьких. У 1933 р. його мати, рятуючись від смерті, спробувала втекти у Росію. На одній із залізничних прикордонних станцій матір арештували, а автора спогадів, тоді ще малого хлопця, відправили у один із російських дитбудинків, де він і виріс. Тільки на схилі віку і тільки завдяки тому, що він запам'ятав своє прізвище і деякі яскраві деталі свого дитинства (малим ловив «семидірку», а ця рідкісна риба водиться тільки в кількох річечках Донбасу), йому вдалося знайти віддалену рідню. 20 жовтня 2005 р. на міжнародній конференції у Лоеві (Білорусь), присвяченій 500-річчю цього міста, один білоруський дослідник повідомив мене, що неподалік від Речиці (райцентр Гомельської області) існував донедавна колгосп «10 лет Октября». Його основне населення склали саме українці – втікачі від голоду 1932–1933 рр.

Білоруські колеги пообіцяли записати ці свідчення про голод 1932–1933 рр. втікачів з рідної землі.

У третьому томі відхлався ще один пласт джерел. На осінь 2004 р. припало моє наукове стажування у Канаді. Особливо плідними були пошуки у фонді «Архів митрополита Іларіона (Огієнка)» в Архиві Консисторії Української Православної Церкви в Канаді (Вінніпег). Серед численних листів українських емігрантів (біженців, «переміщених осіб» – т.зв. «ДіПі») до митрополита, що були написані у перше повоєнне десятиліття, є й такі, у котрих зга-

дується про голодомор 1932–1933 рр. У тому ж архіві Консисторії, також у архіві єпископа УАПЦ Євгена Бачинського, який зберігається у відділі рукописів Карлтонського університету в Оттаві, є й підшивки багатьох українсько-канадських газет. Перегляд одного тільки офіційного видання УПЦ в Канаді – газети «Вісник. Herald» – за 1933 рік дав практично невідомі нині свідчення про голодомор, які наводяться у додатках до т. 3.

Під час перебування в Канаді я не раз зустрічався з українськими емігрантами повоєнної хвилі, які або втекли з України, або були вивезені гітлерівцями на примусові роботи й вирішили залишитися на Заході, а не повертатись «на рідину», у комуністичний «рай». Оскільки вижити в розбомблених і поруйнованих Німеччині та Австрії було надзвичайно важко, вони всіма правдами і неправдами прагнули виїхати звідти до Нового Світу, насамперед до Канади і США. Чимало емігрантів, незважаючи на похилий вік (серед них були й особи, котрим виповнилося 90 років (!)), дуже добре пам'ятають про голодомор 1932–1933 рр. і усвідомлюють його суть саме як геноциду, спрямованого Москвою проти українського народу. Саме ці люди ще з моменту свого прибуття до Нового Світу прагнули донести людству правду про найстрашнішу гуманітарну катастрофу українського народу – штучний голодомор 1932–1933 рр. Цим вони продовжують справу історика-емігранта Семена Підгайного (1907–1965), українця з Кубанського краю, про якого треба сказати детальніше.

С. Підгайний заснував на еміграції СУЖЕРО (Спілку Українських Жертв Російського Терору) і був головою Федерації об'єднань колишніх політичних в'язнів і репресованих советським режимом. З його ініціативи і за діяльної участі як упорядника, редактора й видавця побачила світло двотомна праця англійською мовою «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book» (1953. – Т. 1-2), у котрій зібрано унікальні свідчення про голодомор [10]. Ці свідчення давали люди, які пережили голодомор у зрілому віці, які згадували про цю трагедію всього через 15–20 років, і тому вони особливо цінні, але, на жаль, майже невідомі в материковій Україні. Один із таких свідків, Павло Глушаниця, син простого українського селянина з Житомирщини, який нині живе в Торонто, подарував мені машинописний україномовний оригінал 1-го тому вищезгаданої книги, за що я висловлюю йому свою щирю подяку. Враховуючи велике значення даного видання, я вмістив уривки з нього, де йшлося саме про голодомор, у додатках разом із іншими матеріалами такого типу (на жаль, через брак місця довелося пропустити вражаючі описи з цієї книги про т.зв. «розкуркулення», поневіряння засланих українців у таборах ГУЛАГу в Сибіру та на Півночі тощо). Завдяки енергійній діяльності таких українських еміграційних організацій, як СУЖЕРО, ДОБРУС та ін., широка громадськість вільного світу дізналась правду про трагедію українського народу 1932–1933 рр. з ряду й інших книг, статей та інтерв'ю.

Згаданий вище Павло Глушаниця, котрий ще в 40–50-х роках ХХ ст. писав і друкував свої спогади про голодомор [11], створив Центр документації в Торонто. Ця громадська установа займається збором і публікацією свідчень про голодомор, а керівник центру пані Іраїда Винницька готує до друку т. 4 «Українського голокосту 1932–1933 рр.», куди увійдуть свідчення українців, які живуть у Канаді. Живе у Торонто і Федір Макогон, який видав українською та англійською мовами свою брошуру зі спогадами про пережите під час голодомору (уривки з неї наводяться нижче).

Можна навести ще чимало подібних прикладів.

Але було й інше. Мене вразило, що чимало людей, які живуть у вільному світі, у найбільших містах Канади (Оттава, Торонто, Вінніпег, Едмонтон), які чудом вижили під час голодомору, добре пам'ятали про нього й ділилися певними фрагментами спогадів, водночас категорично відмовлялись давати розповідь для публікації (навіть за умови анонімності!). При цьому вони рідко мотивували свої дії, лише інколи посилаючись на те, що їхнім родичам в Україні можуть бути якісь неприємності. Є певні підстави припускати, що цими людьми керує також страх бути депортованими. Відомо, що «східняки» на підставі підлої змови Сталіна, Черчілля та Рузвельта мали бути виданими «на рідну», де на них чекав як не розстріл, то Сибір, принаймні дискримінація.

Прагнучи уникнути цього, вони тікали на Захід часом під вигаданими прізвищами, називалися галичанами тощо. Не варто входити глибше в цю проблему, але факт залишається фактом: унікальні спогади приречені на забуття. Я ж можу навести лише окремі невеликі епізоди, котрі запам'яталися мені. Один з таких респондентів, понад 80-літній уродженець Харківщини, згадав, як він із майже вимерлого села дістався до самого Харкова, як опинився в гурті таких же дітей, котрі просили хліба і помирили з голоду на вулицях, як кінна міліція не пускала голодних українських селян до Харкова, як біла їх, кудись вивозила. Інший дідусь, 1925 р. н., родом з-під Бахмача, згадав про пережите під час голоду, але відмовився подати детальну розповідь для запису.

При упорядкуванні третього тому серії «Український голокост 1932–1933 рр.» використано також деякі матеріали археографічних експедицій, що їх проводили й проводять науковий працівник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України канд. іст. наук Сергій Таранець, наукові працівники Корсунь-Шевченківського історико-культурного заповідника (керівник – Парасковія Степенькіна) та студенти і викладачі Запорізького Національного університету (керівник – проф. Анатолій Бойко). Із записів останніх подається нижче тільки та частина, яка була зроблена у Криму. За люб'язно надані матеріали щиро дякую і тим, хто записував свідчення, і керівникам згаданих експедицій. Слід відзначити, що з року на рік збирати записи свідчень стає все важче через

невблаганний відхід життя покоління, яке пережило голодомор-геноцид 1932–1933 рр., нині у переважній більшості це записи осіб, котрі були в той час дітьми і відповідно їхня інформація досить обмежена, стосується, як правило, тільки того, що відбувалося у сім'ї респондента. Однак і ці свідчення містять унікальні дані, а записані від десятків свідків вони дають достатньо репрезентативну картину минулого. До того ж і нині можливими є записи осіб, котрим було під час голодомору 20 років і котрі чудово пам'ятають події тих часів (я особисто записав у Запоріжжі у липні 2005 р. свідчення Краснокутської Олександри Гнатівни, 1913 р. н.).

Особливо це стосується українських емігрантів повоєнної хвилі, котрі пережили голокост і здатні свідчити про нього. Є також ще досить значний резерв свідчень, записаних під час т.зв. перебудови та у перші роки відродження незалежної Української держави.

Тоді було чимало записано і професіоналами, і просто зацікавленими особами, але з різних причин, у першу чергу через брак коштів, записи залишилися невиданими. Деякі з цих свідчень респондентів, які пам'ятали голодомор не тільки 1932–1933 рр., але й 1921–1923 рр., були опубліковані на сторінках районних малотиражних газет, які нині майже неможливо дістати. Тому передрук у науковому виданні цих свідчень теж має велике значення для уведення їх до повноцінного наукового обігу. До того ж чимало матеріалів, поданих тоді до місцевих газет, залишилося в портфелях редакцій і їх теж можна використати. Так, дніпропетровський журналіст Микола Чабан надав листів-свідчень, котрі надійшли до газети «Зоря», але не були надруковані. Ці матеріали М. Чабана разом з деякими поодинокими газетними публікаціями були мною використані при підготовці 2-го й 3-го томів серії «Український голокост», за що я йому щиро вдячний. Особливо важливо відшукати архів покійних В. Маняка та Л. Коваленко, де сконцентровано унікальні записи свідчень. Наші спроби зробити це були поки що безуспішними. Деякі науковці стверджують, що архів забрав хтось із українських емігрантів і вивіз за кордон, щоб там його врятувати. Якщо цей «хтось» керувався дійсно такими шляхетними мотивами, то чому ж за понад 10 років, що минули від часу смерті подружжя Маняків, він не видрукував хоча б малу частину з цього архіву? Дуже хотілося б помилитися у своїх песимістичних словах, але поки що немає інформації, яка б дозволяла сказати інакше. Залишається тільки сподіватися... Далі у тексті подамо спогад сільського вчителя Г. І. Толола про голод у його рідному селі Радалівка на Полтавщині. Цей спогад був видрукуваний В. Маняком на сторінках газети «Вечірній Київ» і стосується села, що межує з х. Лука і с. Демченки (Глобинського, а раніше – Великокринківського р-ну), де жили під час голоду моя бабуся і її сім'я, в т.ч. і мій батько – Мицик Андрій Семенович, і чудом перебули це лихо. (Спогади моєї бабусі, Дзюби (Мицик) Марії Гнатівни, 1900 р. н., записані мною, були видруковані у першому тому серії «Український голокост

1932–1933 рр.»). Звичайно, чимало унікальних і надзвичайно важливих даних містять архіви, які потроху розкривають свої таємниці. Але папери на відміну від людей живуть довше і тому запис усних свідчень є нині значно актуальнішим завданням української історичної науки. В ході роботи над т. 3 «Українського голокосту» виникла творча співпраця автора цих рядків з українським етнографом, ст. наук. співробітником Інституту української етнології та фольклористики ім. М. Т. Рильського НАН України, канд. філол. наук Людмилою Іванніковою, яка збирала ці свідчення ще з кінця 80-х років XX ст. і мала можливість зафіксувати для історії свідчення людей із сіл сучасної Київської, Черкаської та Хмельницької областей, що пережили голодомор у досить зрілому віці і багато пам'ятали про нього. Записані нею на магнітофон і розшифровані нею ж та прокоментовані матеріали склали окрему (II-у) частину т. 3 «Українського голокосту». Про свою методику ведення записів та їх публікації вона детальніше розповідає сама у наведеній нижче власній передмові. Крім того, після передмов упорядників у вступній частині видання вміщено статтю проф. М. Міщенко, яка вперше побачила світ на сторінках вищезгаданої книги «Чорні справи Кремля...». Будучи медиком і свідком голокосту, М. Міщенко подав дуже точний опис деформованої психології вмираючої від голоду людини, і це дає відповідь на важкі питання, що їх і нині часто ставлять наші сучасники: як могло дійти до людодійства, як могли матері вбивати і їсти своїх дітей тощо. Насамкінець хочу висловити глибоку подяку тим, хто уможливив фінансово це видання: добродію Павлу Глушаниці з Торонто (Канада) і Фундації ім. І. Багряного (США). При цьому приношу свої вибачення Фундації за те прикре непорозуміння, що сталося раніше. Фундація Івана Багряного надала кошти не тільки на видання т. 3, але й на збільшення тиражу т. 2 «Українського голокосту». У т. 2 стоїть гриф Фундації Івана Багряного, але подяка не потрапила до передмови, оскільки я як упорядник не знав про надходження коштів, бо на завершальній стадії видання книги перебував на тривалому науковому стажуванні далеко за межами України. Ще раз прошу прийняти мої вибачення видавництва «Києво-Могилянська академія» вибачення за це прикре непорозуміння, а також глибоку подяку Фундації за її надзвичайно важливу допомогу у справі видання серії «Українського голокосту».

Дякую також аспірантці Інституту української археографії І. Ю. Тарасенко, студентам НАУКМА Івану Овчинникову та Ользі Скороход за допомогу у комп'ютерному наборі текстів.

Примітки

1. Famine-Genocide in Ukraine 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. – Toronto, 2003.
2. La morte della terra la grande «carestia» in Ukraina nel 1932–33. – Roma, 2004.

3. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? //Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 127.
4. Там само. – С. 481. З доповіді Джорджо Петраккі. Фашизм, італійська дипломатія та «Українське питання». Східна політика Італії та проблема України (1933–1941).
5. Горький М. Из цикла «По Союзу Советов» //Ранняя советская проза. – Л., 1972. – С. 641.
6. Український голокост 1932–1933 рр. Свідчення тих, хто вижив. – К., 2002. – Т. 1; Український голокост. Свідчення тих, хто вижив. – К., 2003. – Т. 2.
7. Див. наприклад: Сущенко О. Автором можете стати й ви // «Вечірній Київ» від 29.07.2003 р. – № 108 (17098). – С. 11; Шаповаленко О. Цілеспрямоване нищення нації // «Народна газета» від 9–14.01.2004 р. – № 1(606). – С. 5; Кратік А. Розчакнута правда //«Шлях перемоги» від 28.01.2004 р. – № 5(2593). – С. 13; Український голокост 1932–1933 //Академічна панорама. – Червень 2003; Танюк Л. Що читати влітку? // Книжник Review. – Липень 2003. – № 14. – С. 16; Сімак Г. Страшне відлуння тридцятих // «Зоря» (Дніпропетровськ) від 22.11.2003 р. – № 131 (20119). – С. 2; Кір'ятська О. Український голокост. Свідчення очевидців. //«Народна газета» від 17–23.03.2005 р. – № 11. – С. 6; Григоренко [Сущенко] О. Трагедія Мазепинців і не тільки // «Вечірній Київ» від 19.08.2005 р. – С. 4.
8. *еп. Мефодій (Срібняк)*. Сумщина в умовах голодомору 1932–1933 рр. //Слово «Просвіти» від 20–26.10.2005 р. – Ч. 42(315). – С. 6.
9. Граціозі А. Там само С. 127.
10. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book. – Toronto, 1953. – Т. 1–2; Див. також: Хвоцзовий М. 50-річчя трагічного голоду в Україні. – Вінніпег, 1983.
11. Див. наприклад: Глушаниця П. Війна без пострілів. – К., 2003; Глушаниця П. Я ніс тяжкий хрест тернистою дорогою на українську Голгофу. – К., 2005.

Юрій Мицик,
священик Української Православної Церкви
Київського Патріархату,
д-р історичних наук, професор.

НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ ПРО ГОЛОД У СУЧАСНІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ*

Кожна історична трагедія України мала величезний резонанс у народній творчості. Згадаймо війну під проводом Богдана Хмельницького, подвиги запорозьких козаків, добу татарських і турецьких нападів, Коліївщину... Сотні легенд, переказів, пісень, балад і дум залишили для нас ці часи. А який сплеск пісенної та оповідальної творчості викликала трагедія руйнування Запорозької Січі! Такі соціальні явища, як кріпаччина та рекрутчина, породили нові жанри пісенного фольклору – наймитські, заробітчанські, рекрутські та солдатські пісні, які фіксуються сотнями варіантів. На початку ХХ ст., в роки I та II світових воєн, виникли нові пласти фольклору – стрілецькі та повстанські пісні. На цьому фоні іноді виникає питання: чому ж трагедії 30-х років на Східній Україні – голод, репресії – не відбилися так масово в народній творчості, не породили ні дум, ні пісень, ні плачів, ні балад, ні інших трагічних жанрів усної поезії? Причини для нас зрозумілі й очевидні: 30-ті роки ХХ ст. для України – це повна національна й духовна катастрофа, справжній апокаліпсис українського народу. Голод 33-го року – це найбільше в історії тотальне – біологічне, моральне, психічне, духовне, національне, фізичне нищення цього народу, нищення всіх його традицій, усталених норм життя, культури, творчості, самосвідомості. Власне, 30-ті роки стали тією межею, за якою було перервано споконвічну національно-культурну і фольклорну традицію. Оскільки знищено було традиційне сільське господарство, зруйновано усталений уклад життя, то зникли і пов'язані з ним види народного мистецтва, обрядів, творчості. Безперечно, творення фольклору, особливо такого жанру, як думи, є справою елітарною. Творцями їх були кобзарі та лірники. В 30-х роках були повністю знищені ці традиційні співці [1], а разом з ними і можливість виникнення певних фольклорних жанрів. Що ж стосується пісень, то на сьогодні зафіксовано невелику кількість сатиричних частівок [2], що відображали тогочасне колгоспне життя, розкуркулювання, заслання до Сибіру, голод, бідкування і навіть людоїдство («Не шукайте домовину – батько з'їв свою дитину»). Однак, за свідченням очевидців, практично всі творці й виконавці цих пісень негайно заарештовувались і фізично знищувались [3]. Тож не дивно,

* Вперше опубліковано в журналі «Українська етнологія» № 4(7) 2004 р.

* Вперше опубліковано: Матеріали до української етнології: Збірник наукових праць. – Вип. 4(7). – К.: 2004. – С. 236–244.

що заляканий і зацькований народ лише пасивно зберігав у пам'яті уривки деяких фольклорних творів.

Незважаючи на генетичний страх, закладений ще в 30-ті роки, в 60–70-х на селі можна було почути влучні прислів'я на зразок «Серп і молот – смерть і голод»; «Що варили? – Ягли, щоб без вечері спати лягли»; прокляття («Щоб ти опух!», «Щоб ти золи наївся!», «Щоб тебе винесло на окописько!» [4]); а також хвилюючі спогади про голод 1933 і 1947 рр. Все це, звичайно, передавалося пошепки. В 1989 р. люди відмовлялись розповідати мені для запису, боялись називати свої імена, імена вимерлих сусідів: – «Може, ще десь є той Сталін, може, він не вмер, може, ще десь є його діти...» 1997 р. в с. Мазепинці Київської обл. жінки пошепки розповідали мені про голод і боялись називати імена активістів, що вже одержали кару Божу за свої вчинки.

Однак кінець 80-х – початок 90-х років, коли в незалежній Україні офіційно відзначили 60-річчя голодомору, зняв з душі народної багаторічне табу, і пам'ять людська неначе вибухнула сотнями і тисячами оповідань, переказів, спогадів. Найперше звернулися до цієї теми українські письменники Володимир Маняк [5] та Олександр Міщенко [6]. Ними було записано відповідно 6 та 10 тисяч народних свідчень про 30-ті роки, практично, майже з усієї території України (з них опубліковано лише десяту частину). Крім точних магнітофонних розшифровок, до книги В. Маняка, приміром, увійшли й письмові оповіді очевидців, спогади письменників, журналістів, учителів, культпрацівників, краєзнавців, істориків. Треба віддати належне авторам книги «33-й: Голод», які все-таки намагались зберегти точність і стиль живої народної мови оповідачів, навіть якщо оповідь була подана їм у письмовій формі. Книги Олександра Міщенка документально фіксують від очевидців події, що відбувались у селах Козельщинського р-ну Полтавської обл. [7] та інших суміжних областей. Щоправда, деякі тексти, зокрема, у виданні 2002 р., піддано літературній обробці автора.

Протягом 1989–1997 рр. я здійснила низку записів народних оповідань про голод у селах Черкащини (с. Стецівка, с. Керелівка Звенигородського р-ну), Київщини (с. Гнідин, с. Вишеньки Бориспільського р-ну, с. Мазепинці, с. Дрозди Білоцерківського р-ну), Хмельниччини (с. Губча, с. Пеньки, с. Партинці Старокостянтинівського р-ну, с. Кривчик Дунаєвецького р-ну) та ін.

Народні оповідання про голод тісно і нерозривно пов'язані з історією, документально точно відображають події 1932–1933 рр. Оскільки будь-які фольклорні твори такого типу є усною історією, часто більш правдивою, аніж та, яка пізніше написана науковцями [8], то й вартість їх неоціненна. З відомих причин відсутні документи про ці події, статистичні дані (за винятком повідомлень зарубіжної преси) [9]. 70-літнє мовчання архівів, науковців, преси, очевидців призвело до того, що нині ці оповідання для нас – єдиний живий документ

епохи. Народні свідчення яскраво доповнюють те, що писали зарубіжні історики і журналісти [10], вражаючи нас жакливими фактами небувало в історії людоморства. Безперечно, ще будуть записи і всебічні дослідження цих матеріалів, але поки що хочеться звернути увагу на реалізм і правдивість народних оповідей, на послідовність історичних подій, висвітлених у них, згідно з якою можна виділити певні тематичні групи:

1) оповідання про причини голодомору, цинізм і жорстокість сталінських активістів, безжальне і немилосердне грабування безпомічних селян;

2) оповідання про те, як рятувалися від голодної смерті, про способи виживання, про митарства в пошуках їжі, про взаємодопомогу і взаємну жорстокість, викликану нелюдськими умовами, штучно створеними;

3) оповідання про жакливість голодної смерті – найбільш вражаючі трагізмом фактів, що свідчать про труподство і людодство, про масові поховання померлих і навіть живих.

Голод 1933 р. в Україні був геноцидом і етноцидом [11], це була грандіозна акція по упокоренню і знищенню української нації. Однак він був лише частиною сталінських заходів, метою яких було «знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу» [12]. Тож він поєднувався з масовим терором, наслідком якого було знищення ідейно-духовного начала нації, а саме: письменників, митців, науковців, духовенства тощо, і перш за все – селянства. Голод, як завершальна ланка цієї програми, підірвав основи, корені українства, як і руйнування церков (ця тема також актуальна і досі в народній творчості і потребує окремого вивчення) [13], розкуркулювання найбільш працюючих і маєтних селян та примусова колективізація (власне, в народних оповіданнях, що торкаються голодомору, розкуркулення і створення колгоспів згадується до головних причин голоду: «Батько ни хотів іти в колгосп. То що роблять. Прийшли, с хати все попродали – й коні, і товар, і що було в хаті – все. Все спродали, навіть подушки останні продали [...]». Та все геть с хати – лавки і столи [...]». І вигнали...» [14]), масові висилки до Сибіру «непокірних куркулів» та на Соловки «ворогів народу» – віруючих, православних і протестантів («В 37-му році чоловіка репресували за те, що ходив до євангелістів, і жінку й чоловіка, що співали в церкві, і попа, і дяка» [15]), жаксливих та співчутливих голів колгоспів, що намагались порятувати селян гарячими обідами в полі або не все відбирали в них їстівне («Іден голова колгоспу дав людям снопи жита з поля, щоб вони вдома висушили й змолили... То цього голову колгоспу засудили на п'ять років!.. Прізвище його Святський. [...] Шоб люди намняли, їли, шоб пішли в поле робити, бо ніхто ж ни може робити») [16]. Головною причиною голоду народні оповідачі вважають жорстокість комсомольців-активістів, що відбирали все до останньої крихти: «Найде під припічком в гладущику й те забере! [...]». Де при-

гощу чи муки якої, чи круп – забирали! Голод такий зробили! [...]». А то шукають, то кажуть, що треба обсіяти поле, що нима чим [...]». То де якої пашні жменю, то й ту забирають, бо «нам треба обсіяти поля» [...]». І картоплі, де в ко'ямка була, одкопували й тоже забирали, бо тра в колгоспі садити картоплі, кажуть» [17].

Справді, щоб виконати непосильні плани хлібоздачі, поставлені перед Україною, апарат КП(б)У, що перебував між двома каменями, «почав стягувати з українського села весь хліб, який можна було захопити, навіть посівний матеріал», внаслідок чого «навесні 1932 р. почався голод [18]». Під виглядом хлібозаготівлі було розгорнуто на Україні небувалий терор голодом – повсюдно здійснювалися «подвірні обшуки з конфіскацією, крім хліба, будь-яких запасів їжі – сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктових сушок тощо [...]». Конфіскація подавалась як кара за куркульський саботаж хлібозаготівель [19].

Вражає те, що в усіх подібних оповіданнях немає аналізу, чи оцінки, чи осуду цих історичних подій, однак сама народна пам'ять про них, висвітлення їх з найменшими подробицями і вражаючими деталями вже є своєрідним осудом і присудом виконавцям цієї акції.

Взимку 1990 р. мені пощастило зустріти на Майдані Незалежності в Києві сліпого кобзаря, який сидів біля Головопшти і співав думу про 33-й рік. На жаль, не вдалося її записати, однак на все життя запам'ятався факт, покладений в основу сюжету думи: на печі сидять діти і ховають в пазусі гарячу печену картоплю, а комсомольці, що прийшли грабувати хату, буквально видають у них з пазухи цей останній харч.

Особливо зворушливі оповідання про те, як голодуючі намагались вижити, як рятували себе і своїх дітей і навіть у ці страшні роки не втрачали людської подобу, допомагаючи й чужим дітям, і подорожнім, що блукали в пошуках їжі: мати, працюючи в радгоспі, сама залишалася без обіду, все віддаючи своїм чотирьом дітям (« – Діточки, не йдіть до мене, хай хоч я один день пообідаю без вас! – То старшенький хлопчик послунав і не пішов, а ті що ж – пішли...» [20]); діти не їли хліб, який давали їм у школі, а несли додому опухлому батькові і так врятували його від смерті; працюючи на полі, на обід мали підпалок, спечений з листя глоду, але й тим ділилися з іншими («Али йде дві дівчини [...] Я пішла, взяла то' підпалка. [...] Кажу: «Нате, дівчата!» А вони то так живо вхопили йо', живо ззіли і кажуть: «От ми типіро вже дудами зайдем, вже кріпші стали!» [21]); милосердя сусідів іноді рятувало дітей від голодної смерті («А воно серед ночі прийде до хати і хоче, шоб дати їму шось їсти. То якщо є, то даси там чашку молока, чи шо, як є! [...] То йде до другої хати, десь ходит, ходит, десь хтось шось дасть» [22]). Навіть на фоні тотальної жорстокості й цинізму ще трималася чиста народна мораль і християнські чесноти: шоб врятувати дітей від голоду, мати ходила до річки збирати черепашки і соромилась цього («Назбирала я. Понесла. Несу я його на плечах. Питають: «Шо ти несеш?» – А я й не признаюся,

думаю, скажуть, що жаби їсть. Так мені, знайш, і совісно й казати, – а люди вже давно їдять!» [23]). Тяжкою психологічною травмою для споконвіку чесних селян було те, що обставини змушували їх красти в сусідів, у родичів («А тоді мій чоловік каже: – Ти знаєш, я піду в один погріб. Там повинна картопелька бути. – І от він поліз. Ніколи він не крав, ніколи, й не візьме було... А то поліз. Приносить з мішечок, такої дрібненької, отакої картопельки! Я зраділа! Зараз наварим ночви, позавішували вікна і наварили, щоб діти їли»... – А нащо вікна завішували? (Л. І.) – «А щоб ніхто не бачив, що ти чуже їси!») [24].

Однак в міру того, як посилювався голод, падала споконвічна моральність. Люди прагнули одного: вижити за будь-яку ціну, будь-яким способом, навіть за рахунок своїх близьких родичів. З березня 1933 р. смертність стала масовою, майже всюди органи ГПУ реєстрували випадки людоїдства і трупоїдства. Нам важко зараз осмислити і збагнути те, що розповідають очевидці, жертви голодомору. Здається, мозок і все ество голодуючих були одержимі єдиним прагненням: їсти. Внаслідок цього нівелювалися всі інші почуття: жаль матері до дитини і дитини до матері, співчуття до помираючих з голоду співбратів, жаль за померлими; взагалі, люди повністю втрачали людську подобу, ставали подібними до тварин. Такі явища, як смерть, саможубство, вбивство, злочинність перестали бути аморальними. Ось узагальнення медиків, вміщені в даних обстеження голоду в Україні професором Д. Б. Франком у 1922 р.: «Зникає гидливість, у їжу вживаються нудотворні речовини, не викликаючи відрази. Індиферентне ставлення до власного становища знищує співчуття до страждань інших, ґрунтуючись на аналогії; зникає зв'язок між близькими і рідними, батьки і діти окремо одне від одного виходять на пошуки їжі, не проявляючи інтересу, чи добув хтось яку їжу, чи ні! І не висловлюють розчарування, коли той чи той зникне» [26].

(« – А як дитина поділась, то шукали ж? (Л. І.)

– Кому миле! А кому немиле, то й не шукали! Тоді ж таке: пішло – хай їде!..

– Може, воно де вмерло... Може, воно де собі вмерло там, в бур'яні, та й лежить») [27].

Народні оповідання з жахливими подробицями і абсолютно точно відображають саме цей стан розладнаного голодом суспільства, що перестало на деякий час бути людським, сюжети їх, записані мною в усіх згаданих селах, свідчать самі за себе: «На базарі в Києві продавали людське м'ясо»; «Їли здохлі коні» («Там вивозили з колгоспу здохлі поросята, корови... А вони йшли туди, там брали те м'ясо, стерво, рвали й видирали їдно од другого...») [28]; «За те, що дадуть кіло хліба, хоронили живих»; «В Києві на базарі заманювали людей, різали і вішали м'ясо на горищі»; «Іванка з своєї дівчинки холодець зварила»; «Чоловіка, що заліз в чужий город, сусід пробив вилами»; «За хліб на печі задушили цілу сім'ю»; «Мати не хотіла хо-

ронити своїх дітей, байдуже сприймала їх смерть»; «Баба Настя залишала на ніч подорожніх, потім вночі рубала їх, варила і їла»; «Дочка в голод з'їла з дітьми свою померлу матір» («А діти й не знали, що бабу їдять, – а якби були не їли, то б вмерли з голоду») [29]; «Трупів накидали повні ями, хоронили без труп, майже не закопували, ніхто на цвинтар не ходив, ніхто не знає, де ті могили» та ін. Характерною рисою всіх таких оповідань є те, що оповідач, який бачив усе це, намагається узагальнити пережите і, наводячи окремі, найяскравіші факти, все ж підносить до осмислення через них картини всенародного горя, не прив'язуючись до свого села, своїх сусідів, родичів. На відміну від оповідей про руйнування церков, овіяних містицизмом, основним мотивом яких є кара Бога за вчинений гріх, ці твори реалістичні і в них такий мотив відсутній, хоча йдеться про страшні випадки людоїдства, вбивства власних дітей тощо. Винні були не людоїди, а ті, хто довів їх до цього, отже, народний оповідач, не виправдовуючи, не осуджує, а лише з жахом констатує: «Таких людей згадати страшно».

Ще у 80-х роках (може, 1982) доводилось мені чути од перехожого діда про страшну бабу Настю, яка жила в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., – що вона, зависивши ряднами вікна, рубала в хаті людське м'ясо. Через деякий час, у 1989 р. я записала в цьому селі ряд оповідань про цю жінку, яка справді запрошувала до себе ночувати подорожніх, а потім удвох із сином вбивала їх і з'їдала, нарешті, зарізала свою 16-літню доньку Олену, котра вже працювала в колгоспі. Розповідає Ташук Софія Іванівна, 1904 р. н.: «А Бог її сьвятий знає, як то вона різала, як то її руки склалися до дочки рідної, га? Шо вона, мовляв, бідна, її хліба кусочок приносила! [...] Вона, кажуть, що чужих перерізала. От яка людина до неї прийде чи на ніч просиця, то там і останиця!.. [...] Ріже та й їсть! Пече! Бо тоді голодний рік був!» [30]. Розповідає Іськова Марія Іванівна, 1914 р. н.: «...А її хоронив цей батько. Я була тоді на могилках. В неї поодрізувані руки, ноги, отак тілки тільце порубане було, накрите полотенцем... Оце то я бачила. На свої гочі! А так більше не знаю, кажуть, що ше чужих дітей ловила...» [31]. Розповідає Ковальчук Марія Климівна, 1916 р. н.: «...Люди промічали, що вона чоловіків різала, й різала дітей, і зарізала свою дочку. Були б ни знали, али йде голова колгоспу ти й шось, каже, внучі вікна заслоняні й рубає. Як вони стали стукати, то вона ни всьпіла... [...] Як вони: очини двері, очини двері! – вона ни очиняє. Вони якось кудоюсь там приходять в хату – вона ни всьпіла схвати. На припіку миска мозку, і в ящику пальці тако' порубані, все рубала... а хай Бог ни дає!..» [32]. Причину цього страшного вчинку оповідачка пояснює словами: «Як вона вже їла людей, то її тягнуло вже, то й вона і свою дочку зарубала» [33]. Знову ж хочеться звернутись до пояснення медиками цитованого вище, яке проливає світло на страшні вчинки доведених до крайнощів людей, – що «стали дикунами й виробили нову мораль»:

«Ми абсолютно не згодні з категоричним твердженням деяких лікарів, що психоз є винятково причиною людодства». Однак хіба що порушенням психіки можна виправдати і пояснити усе почуте, зокрема, і байдужий спокій, «...з яким групи селян стверджують, що коли допомоги не буде, вони їстимуть своїх дітей; також спокійно розрізали вони, як тушу тварини, і готували з однієї частини вбитих дітей холодець, з другої – смачне м'ясо [...], і їли без будь-якого жалю, як первісні дикуни, боячись лише покари» [34]. Народні оповідачі свідчать і про суди над людодіями («Люди! Підходьте! Хто хоче – бийте їх!» – Хто по голові вдаре, хто по ногах, і так і били й гнали їх, того сина і ту матір, аж до ліса». [35]), про те, що родичі їх все життя, як непосильний тягар, несли на собі людський докір і осуд, будучи, може, зовсім невинними («А я кажу: – Ганю! Та й ваша свикруха їла дочку й людей, а ви ни їли? Людей?» – «Не-а! Не-а!» – А я кажу: – «Ни бришіте! Їли людей! Коли ви їли люди! Ви їли! Бо, – кажу, – ваша свикруха варила й жарила, то ви їли!» А в'на не, ни признавалась» [36]). За це весь рід був неначе проклятий. Особливо яскраві та емоційні розповіді Кравчук Марії Кузьмівни, 1928 р. н., про ту ж саму подію – вона й досі глибоко переживає враження свого дитинства, схвилювано, зі сльозами пригадує такі деталі, які могла зафіксувати увага і пам'ять надзвичайно талановитої сільської дівчини («Через голод зїла свою дочку»).

Такою ж талановитою оповідачкою була й правнучка Тараса Шевченка по Йосипу Параска Матвіївна Кириченко (1910–1989), яка, крім родинних переказів про поета, чимало розповідала про пережитий 1933 рік, зокрема, про випадки людодства в с. Керелівці (Шевченковому) Звенигородського р-ну Черкаської обл. («Настя дітей варила»). Про випадки людодства свідчать оповідачі з сіл Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл., Курені Бахмацького р-ну Чернігівської обл., сіл Мазепинці та Дрозди Білоцерківського р-ну Київської обл. Проте не всі випадки людодства були спричинені психічними збоченнями – іноді мати цілком тверезо йшла на це, щоб врятувати дітей (див. вище, як діти бабу померлу з'їли).

Здебільшого масову смертність своїх рідних та односельців ті, що врятувались, описують простими словами, без зайвих емоцій. Часто траплялося, що вмирили цілі родини, вулиці: «хати порожні стояли», «по семеро людей мерло на день», «котрі трохи ногами плутають, то вночі ганяли копати ями до цвинтарів», «Наберуть на підводу людей, покладуть, як ото снопів, і везуть на кладбище. А там яма така була викопана. Під'їхали до теї ями, перекинули тіх людей... Там такі шо ше й ни покочались, – і живі, й мертві, і всякі» [37]. Трупі виволікали з хат, загорнувши в солому, або на рядні, або на рушнику, вивалювали з підводи в яму, причому, як свідчать очевидці, на все село могло бути двоє-трьох людей, які мали силу викопати яму – ті й хоронили померлих. А оскільки за кожную поховану душу

виділялося їм по 1 кг зерна, то знову ж таки це призводило до втрати розуму і небувалого звірства. Щоб одержати додаткову пайку, гробокопателі нерідко відвозили на цвинтар і помираючих, які лежали в ямах серед трупів по кілька днів. В с. Стецівка Звенигородського р-ну, с. Дрозди Білоцерківського р-ну розповідали мені про тих людей, які втекли з ями або від рук гробокопача, вижили й досі живуть. Про це ж саме розповідають і інші очевидці: «Трох разом. Те ше дишає... Перекинуть підводу – те раком впало, те боком, те на нього, і всіх засипають» [38]. Ті, хто міг викопати яму, намагались похоронити своїх дітей: «Мати самого меншого хлопчика однесли, викопали по коліна ямку, і ше встановили, а далі не подужали, а загребти не могли ніяк, та ногами засовували» [39]. Через те й досі люди не знають могил померлих у 1933 р., бо ніхто не ходив на цвинтар, ніхто їх не оплакував і не відспівував, але, як зауважує оповідачка із с. Мазепинці, «воно ж з пам'яті не вийде, поки й житимеш».

Справді, пам'ять про голод, про страшні події 20-30-х років не вивітрилась у народі й досі, бо, навіть збираючи пам'ятки матеріальної культури – зразки одягу, вишивок, ткацтва, різних прикрас і творів мистецтва, я неодноразово натикалась на відповідь: «Був голод, попродали», «В голод попроміювали на хліб», «Пооддавали в Торгсин», «Все позабирали з хати – і сорочки, й рушники, й часи навіть, і скатерки». Тобто, як уже зазначалося вище, наслідки голодомору для традиційної культури виявились фатальними. На мої запитання, чи можуть щось заспівати, розказати казки, нерідко відповідали: «А за пісні ті ніхто не думав, бо пісні тоді були не в моді – які там пісні, як голодні були. А тоді війна... Не до пісень було». Справді, народжені після 30-х уже часто не можуть відтворити ті мелізми, глибинні солоспіви, які виконували їхні батьки, і це разюче простежується, якщо записувати пісенний репертуар одного села від носіїв різних поколінь. Причиною перерваної традиції, на мою думку, крім усього сказаного, є ще й те, що між двома поколіннями утворився провал ненародженого покоління 30-х років, а відповідно, і їхніх дітей. Тобто перервалася та споконвічна нитка, та кровносна артерія, що живить націю, її духовність і творчість. Після 30-х з'явилося якісно нове покоління, що вже не є носієм традиційної культури, а т. зв. нової, загальнорадянської. Виховані в атмосфері страху й агресивності до всього національного, позбавлені віри в Бога, надбань власної літератури і мистецтва (знищено було й українську церкву, й інтелігенцію), нинішні українці здебільшого соромляться свого селянського походження, мови, одягу, пісні, обрядів (навіть сільські дівчата стидуються брати участь у традиційних святах, щоб не виглядати «немодними»), зневажають і зрікаються всього, пов'язаного зі старовиною, сільським корінням. Розрив між поколіннями, втеча молоді з села, нездоровий потяг до всього чужого, самоприниження і комплекс неповноцінності цілої нації, податливість перед чужими ідеологіями та ідеологами, суспільна аморфність та українофобія,

порушення генетичної пам'яті – все це і багато іншого є наслідком терору 20-х – 80-х років ХХ ст.

Однак, незважаючи на це, невмирущою залишається оповідальна традиція народу, справжній вибух новотворів про голодомор та події 30-х років – свідчення цьому. Ці оповідання відзначаються історичною достовірністю та документальною точністю. Вони гідні ретельного збирання та наукового осмислення і, віряться, передаватимуться наступним поколінням, хоча, безперечно, найцінніші оповіді можна записати лише тепер, коли ще живі очевидці та безпосередні жертви тих незбагненно страшних подій. Тож, на мою думку, це і є зараз найпершим завданням фольклористів, етнографів, істориків, краєзнавців.

Примітки

1. Черемський К. Повернення традиції. З історії нищення кобзарства. – Харків, 1999. – С. 58–84 («Репресії щодо традиційних співців. Кобзарський з'їзд»).
2. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. Підготовлена Лідією Коваленко та Володимиром Маняком. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 110, 126, 242, 247, 467–468 («Кобзарська дума про голод»), 510; Воля О. Мор. – Книга буття України. – К., 2002. – С. 35, 453–459, 496–497, 510, 687, 736–737, 852, 966, 1014.
3. 33-й: Голод. – С. 110, 126, 242, 510; Мор. – С. 736–737, 852.
4. Чула в дитинстві (60–70-ті роки) в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
5. 33-й: Голод. Народна книга-меморіал. Підготовлена Лідією Коваленко та Володимиром Маняком. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 584.
6. Міщенко О. Безкровна війна. Книга свідчень. – К.: Молодь, 1991; Воля О. Мор. Книга буття України. – Канада–Україна: Дорогою правди, 1993; Воля О. Мор. Книга буття України. – К.: Кобзар, 2002.
7. Села Бреусівка, Винники, Красносілля, Новоселівка, Олександрівка, Хмарино (всього 44 села).
8. Приміром, Я. П. Новицький вважав історичний фольклор документом, ціннішим за архівний: «Рассказ и песня для истории – те же документальные данные. Правда, тут вы не всегда найдете хронологию, тут нужно умение разобраться, но тем не менее тот же рассказ, та же песня ярче освещают историю, иллюстрируют факты в таких иногда подробностях, в каких не опишет вам ни одна архивная бумага» (Новицкий Я. П. Запорожье в памятниках устного народного творчества // Степь. – 1886. – № 45. – С. 67).
9. Конквест Р. Жнива скорботи. – К.: Либідь, 1993 (книгу написано на матеріалах радянської і зарубіжної преси).
10. Конквест Р. Там само; Гунчак Т. Україна першої половини ХХ століття. – К., 1993.
11. Рахманний Р. Конференція дослідників штучного голоду в Україні // Свобода, – 1983, 14 квітня (цитата за книгою: Гунчак Т... – С. 203).
12. Подолян В. Криваві роки // Сучасна Україна. – 1953, 23 серпня (цитата за книгою: Гунчак Т... – С. 200–201).
13. Див.: Іваннікова Л. «Народні перекази про чуда, пов'язані з руйнуванням церков // Українське народознавство: Стан і перспективи розвитку на зламі віків.– Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 191–193; Іваннікова Л. Оповіді про святі чуда // Наша віра. – 2001. – № 11. – С. 8–9; № 12. – С. 7, 16.

14. Записано 12.08.1989 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Тащук Софії Іванівни, 1904 р. н.
15. Записано 24.08.1991 р. в с. Кривчик Дунаєвського р-ну Хмельницької обл. від Сохатюк Віри Іванівни, 1903 р. н.
16. Записано 22.10.1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Цісарук Оксани Устимівни (1910–1991).
17. Записано 10 серпня 1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Колеснік Мотрі Кузьмівни, 1904 р. н.
18. Гунчак Т. Україна першої половини ХХ століття. – С. 197.
19. Котляр М., Кульчицький С. Довідник з історії України. – К.: Україна, 1996. – С. 355.
20. Записано 20.07.1989 р. в с. Стецівка Звенигородського р-ну Черкаської обл. від Мироненко Фросини Юхтимонівни, 1910 р. н.
- 21–22. Записано 10.08.1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Колеснік Мотрі Кузьмівни, 1904 р. н.
- 23–24. Записано 20.07.1989 р. в с. Стецівка Звенигородського р-ну Черкаської обл. від Мироненко Фросини Юхтимонівни, 1910 р. н.
25. Котляр М., Кульчицький С. Там само. – С. 355.
26. Олесь В. Мор. – С. 342.
27. Записано 25.05.1997 р. в с. Мазепинці Білоцерківського р-ну Київської обл. (розповідали жінки, що побоялись себе назвати).
28. Записано 10.08.1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Колеснік Мотрі Кузьмівни, 1904 р. н.
29. Записано в березні 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни (1914–2003).
30. Записано 12.08.1989 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Тащук Софії Іванівни, 1904 р. н.
31. Записано 12.08.1989 р. там само від Іської Марії Іванівни, 1914 р. н.
- 32–33. Записано 12.08.1989 р. там само від Ковальчук Марії Климівни, 1916 р. н.
34. Міщенко О. Безкровна війна. – К., 1991. – С. 153–154.
- 35–36. Записано 12.08.1989 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Ковальчук Марії Климівни, 1916 р. н.
37. Записано 23.05.1997 р. в с. Мазепинці Білоцерківського р-ну Київської обл. від Пиндик Ганни Іванівни, 1921 р. н.
38. Записано 12.08.1989 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Кравчук Марії Кузьмівни, 1928 р. н.
39. Записано 25.05.1997 р. в с. Мазепинці Білоцерківського р-ну Київської обл. від Бридні Ганни Петрівни, 1921 р. н.

Людмила Іваннікова, кандидат філологічних наук, ст. науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної Академії наук України, лауреат літературної премії ім. Олени Пчілки.

ПСИХІЧНІ ЗМІНИ У ЛЮДЕЙ В УМОВАХ ГОЛОДУ НА УКРАЇНІ

Проф. М. Міщенко

1933 р. був широким полем для спостереження. Про ці зміни заборонялось говорити, писати, і вони не були предметом спеціальних досліджень. Вважалося, що в країні соціалізму, де все передбачається і планується, не може бути голоду.

Тому про голод преса не подавала відомостей навіть тоді, коли тисячі вмираючих встеляли бруки міст, не велося статистики смертності, не давалась. Лікарні, куди потрапляли щасливі одиниці голодуючих, бо масово заборонено було приймати, не видавали звітів, суворо заборонялось встановлювати справжню причину захворювання і смерті.

Голод викликає руйнацію енергетичних засобів організму. Втрачаються життєво необхідні поклади цукру і товщу. Організм виснажується. Витончена шкіра стає землісто-сірого кольору і складається в зморшки. Людина на очах старіє. Маленькі діти-немовлята виглядають як старці. Їхні очі стають великими, набирають поважності. Дистрофічні процеси часом обмежуються глибоким висиханням тканин і людина нагадує кістяк, туго обтягнутий шкірою. Але частіше настає набрякання тканин. Пухнуть ноги, обличчя, руки. Тріскається шкіра, гнояться довго не заживаючі рани. Організм втрачає сили. Незначне фізичне зусилля викликає надмірну втому. Для підтримання найнеобхідніших функцій життя – дихання і праці серця організм витрачає власну субстанцію, білок – сам себе з'їдає. Слабне нервова система, порушується координація органічних процесів. Виснажується серце, і від незначного зусилля надзвичайно прискорюється його біг, прискорюється дихання (задишка). Розширюються зіниці. З'являється голодова бігунка. Це небезпечний стан. Незначне фізичне напруження викликає параліч серця. Часто це буває під час ходу, при підйманні по сходах, при спробах бігти. Зростає загальна слабкість. Хворий не в силі піднятися з ліжка, рухатись. В стані легкої напівсонливості хворий може пролежати тиждень і закінчує життя від зростаючої слабості серця.

В ще більшій мірі зниження збудимості кори мозку призводить до глибоких змін особистості. Втрачається контроль кори мозку над підкорою – органом успадкованого, інстинктивного досвіду. В змінений світ свідомості вриваються потяги надмірно збудженого споживного інстинкту, і людина підпадає під його владу. Споживний

(голодовий) інстинкт диктує людині нові закони його діяльності і ще в більшій мірі змінює духовий образ людини. Губиться родинна приязнь, гасне почуття родинного зв'язку. Батько покидає родину. Сім'я розбігається в сторони. Діти особливо яскраво відчувають безпомічність батьків і легко поривають з сім'єю. Ставши на самостійний шлях життя, вони утворюють кадри безпритульних дітей. Діти не тільки відчувають безпомічність, але і певну небезпеку. Ось типові відповіді дітей психіатричної клініки під час голоду. На питання, як дитина дісталась до міста, хлопчик 7 років відповідає:

«Тато вмерли, мама опухли і вже [не] вставали з ліжка. Вони сказали: „Іди шукай собі хліба!“ – і я пішов до міста».

Хлопчик 8 років: «Тато і мама вмерли, залишилися ще брати, їсти було нічого, і я пішов з дому».

Хлопчик 9 років: «Мама померли, тато ходили опухлі, так страшно дивилися на мене, і я утік з дому».

Хлопчик 9 років: «Мама сказали: «Спасайся, тікай до міста». Я двічі вертав з дороги до мами. Було жаль. Та мама дуже просила і плакала, і я пішов зовсім».

Хлопчик 8 років: «Тато і мама лежали опухлі, і я утік з дому».

Ці діти прийшли за 50–70 кілометрів з сіл і були підібрані на вулицях в різних станах нервово-психічних порушень. Та таких «щасливих», що попадали до лікарень, було дуже мало. Більшість їх мобілізований транспорт підбирав уночі живих і мертвих і під наглядом НКВД вивозив далеко за місто і скидав у провалля. Це діялось у тодішній столиці Української соціалістичної республіки, у місті Харкові.

Ті одиниці, що попадали до лікарень, давали високий відсоток смертності. Ті, що видужували, довго були безрадісними і байдужими, не згадували про батьків, не виявляли туги, смутку, розповідали про трагічні родинні обставини без ознак хвилювання, як про дрібніші події советського щоденного життя.

Але в політичному значенні голодні діти орієнтувалися добре, говорили між собою пошепки і виявляли велику спритність в пристосуванні до життя. В кінці голодового періоду під тиском мовчазної зневаги населення, осуду преси демократичних країн, НКВД створило величезний дитячий концентрак, «бараки смерті» (як називало їх пошепки населення), де зібрало велику, до десяти тисяч, кількість селянських дітей, підібраних у місті Харкові. Смертність в них досягала 40%. І тут була зроблена спроба «чистки» від куркульських дітей. Але діти здебільша заявляли, що вони діти голів колгоспів. Тільки одна старша дівчина 12–13 років з почуттям презирства і з притиском повідомила, що вона донька куркуля.

Всі ці явища свідчать про значні зміни особистості, нечіткість орієнтації, недостатню якість свідомості. Напр., в с. Сурмачівка Глинського району на Чернігівщині, мати в стані голоду затопила серед

дня піч, покликала єдиного сина 10 років і почала в'язати йому руки, приказуючи: «Тихше, не кричи, люди почують».

Мати не зважила своїх сил, хлопець вирвався і покликав сусідів. Заарештована не відмовлялась від своїх намірів, була формально орієнтованою. Ця жінка то сиділа байдуже, то заходилась плакати, і плач її скидався на виття. В її плачі відчувалась гама різноманітних почувань: і непоправне горе, і безмірна печаль, і хто знає – чи не жаль від недовиконаної мети, невмолимо диктований надмірним, патологічним почуттям голоду. Вона зникла в застінках НКВД.

Через сім років виявилось, що приріст дітей в голодний рік був таким нікчемним, що нікому було вступати до шкіл. Тоді було скорочено українські школи і тільки сітка московських шкіл залишилась без змін.

Таким чином, вся сукупність органічних і психічних змін викликає складні і своєрідні порушення цілої особистості, що є цілком відмінними від інших психотичних станів, властивих людині. Психіатрія не знає такої форми, що називалась би «психозом голоду», бо пережитий на Україні голод є небаченим явищем в осередках європейської культури і міг статися лише в результаті блискучого сполучення советського соціалізму з московським імперіалізмом, неперевершеними в своїй антигуманності.

(Машинопис книги

«Біла книга про чорні діла Кремля». –

Т. I. – С. 108–111) (Правопис оригіналу збережено)

Вінницька область

Бурлака Неоніла Тодосівна, 1925 р. н.

(записано 22.06.2004 р. її дочкою Галиною Клід

в Едмонтоні (Канада)

Як Вас звать?

Неоніла Тодосівна Бурлака.

Коли і де Ви народилися?

Я народилася 9 листопада 1925 р. у с. Юнашки Погребищенського району на Вінниччині. Зараз проживаю з дочкою і зятем в Едмонтоні (Канада, провінція Альберта).

Яка Ваша освіта?

5 класів.

Скільки Вам було років під час голоду 1933 р.?

Десь сім.

Скільки дітей було у родині?

Четверо. Два хлопці і дві дівчини. Найстаршим був брат Антін, якому тоді десь років 9 було (1923 р. н.).

Яким було Ваше село?

Мое село Юнашки стоїть на березі р. Рось. Коло гористої скелі кар'єр побудували камінний, там люди працювали. Село не дуже велике. До війни в селі жило багато людей, а після війни будинки вже повалилися, люди повмирили чи десь повиїжджали, дуже мало залишилося. Я знаю десь там (у 1947 р.) фамілій до 200. Була церква, гарна школа-семирічка, сюди приходили вчитися діти з двох сіл (Кур'янці й Саражинці). Школу будував ще якийсь граф. Но ця велика така школа була, і люди вчились, і ми там вчились.

Чи Ви пам'ятаєте, коли почалася колективізація в селі? Коли було створено колгосп, в якому році?

Десь у 32-му, чи що. Десь так. В 33-му уже, я знаю, ходили на роботу. Моя мама ходила на роботу у колгосп. Високосний рік був тоді і дуже багато було дощу, і холодно було, і ми, малі, були дома. То це я так пам'ятаю. І голодно було, нічого було їсти.

Хто був головою колгоспу?

Був з району.

Прислали когось з району?

Так. Але я вже забула його прізвище.

Чи була Ваша родина у колгоспі і коли туди вступила?

У 33-му тато й мама вже були в колгоспі, бо заставляли. Приїжджав з району чоловік, і міліція, і там ще якісь представники. І вони всі закликали всіх, щоб до колгоспу, до колгоспу. Мої бачать, що невиходне положення, треба йти, бо нічого не вийде. То мої пішли. То багато потім забирали все – худобу, реманент, все, все з хатів. То люди мусили йти, бо не було як жити.

Що Ви пам'ятаєте про голод тих років?

Їсти не було що, ми голодували. Але у нас була корова. Вона давала трошки, 3–4 літри молока. То це мама видоять ту корову, але нам не дають молока, а беруть великий чавун води і це молоко закроплюють, листя з липи нарвуть і накидають туди ж. Тільки животи великі від того, ми не були ситі, хтіли їсти. З меншим братом і сестрою ми нарвали лободи і наїлися. Воно таке торохкотить... Ми наїлися, прийшли додому, надвечір ми почали пухнути. Далі попухли ноги. Мама злякалися, побігли в крамницю, взяли півлітра горілки, виділи корову, дали нам півсклянки молока і налляли туди горілки. Ми не хотіли горілки, то вони нас в шию – «пийте, пийте». Ми випили, попилися, бо ми ж голодні, і вона поклала нас спати. Рано повставали – ми худенькі були.

Як Ви думаєте, чому вона дала Вам горілки?

Вона то знала, що так можна зробити, щоб та горілка кров розігнала.

Це допомогло Вам?

Так. Врятувало. Ми ще пішли нарвали цвіту акації. То цвіт лікарський, його не можна так багато їсти. Цвіт солоденький, то ми його шморгали, понаїдалися, то поболіли дуже животи, качалися від болю. То мама теж нас спасала.

Як інші люди в селі жили? Як вони пережили голод?

Дуже тяжко жили, не було що їсти. Ходили попід хати і так просить, а самому нема що їсти. Так на дорозі при очах іде хлопець і гукає, щоб я винесла водички. Я винесла, а він упав і тільки слина з рота. І кінчився коло хати. Дуже багато падало на дорозі. Їх збирали у таку, називають, гарбу, складають їх і везуть на цвинтар. А тому, що возив, давали 700 грамів хліба за те, що він звозив цих людей. То як приїде до хати, а там два мерці, то він забирає. А той ще живе. А він каже: «От буду ще завтра за тобою їхати, давай і тебе сюди». То було два хлопці, одному 12 років, а другому – 9. Він забрав їх, завіз на цвинтар, там вкинув у яму. То Бог поміг, дав їм сили вилізти з ями. Там росли куці. То вони залізли в ті куці, поїли там зілля і так залишились. Хоч їх зараз нема, але вони тоді вижили.

А є такі люди... У однієї жінки сестра умерла, то вона її хотіла гарно убрати, взяла блузочку, спідничку, хустинку напнула. А цей чоловік вивіз її до цвинтаря, розібрав, приніс одяг додому, а жінка його пішла у сусіднє село продавати. А ця (сестра покійної) пішла на базар, дивиться, а та продає її хустину. Вона наробила крику. Ну що ти вже зробиш? Нічого. Оце так в хатах дуже багато повмирили...

Чи можете Ви сказати, скільки всього померло тоді людей в селі Юнашки?

Я не можу сказати, але дуже багато повмирили.

Чи були випадки людодідства?

В нашому селі не було, а в других селах були. В другому селі йшла дівчинка невеличка, була трошки повненька. А голодні дуже чоловік та жінка дивляться, заманюють її до хати: «Йди, цукерочку дам». А воно ж дитина. Прийшла. То вони зарізали і з'їли її. Мати шукала кругом. Бачили люди, куди вона пішла, то прийшли до цих. А там голова дівчинки, її ще не з'їли. Було багато таких випадків. То що робити, треба це ворухити, все старе згадувати треба.

Чому стався голод? Коли почали забирати хліб?

Я не знаю, де він взявся, но в Москві було багато хліба, там люди мали хліб. Наші хто пробирався туди, накуповували хліба, везли назад додому, а в їх забирали, одбирали хліб, не давали.

Це в 33-му році?

Так.

І в 47-му році було?

Так, в 47-му люди їздили в Москву. Хто привіз, а в кого видерли.

Дозволялося з села виходити чи заборонялося?

Дозволяли. Ніхто не забороняв. Іди. Хто куди хоче, той іде їсти шукати.

Шукали мерзлу картоплю по городах, ходили, копали. Колгосп мав такі кагати. Там картопля була закидана, бо не мали як її забрати, то вона ж там погнила. То люди визнавали і йшли туди, приносили. І ми ходили, приносили цю картоплю і пекли такі млинці. І хоч вона гнила картопля смердить, але не те, що листя чи там що, то пожива була мала, вона (картопля) дужча була.

Як Ви думаєте, куди подівся хліб із села у 1932–1933 рр.?

Був хліб. Приїхали оці активісти, все вивезли державі, державі. У 32-му вони забирали все. А по хатах ходили і забирали де що в кого є. Такі піки великі, і вони тими піками в хаті штовхають долівку – чи нема де закопаного хліба – і все вивозили государству. Геть усе вивозили. Нічого не залишалося. Геть у кого в мисочці чи горшку щось поставлене, все викидали, но не давали людям їсти. Дуже вивозили, вивозили.

Чи ще щось, крім хліба, забирали?

Ні. Хліб тіки забирали. Та, головне, хліб і їжа. А те, що вдома якась квасоля чи пшоно – все підряд забирали. Якщо хто виріє ямку, тлумачок сховає, то це тільки спасалися. А у нас був бик, і зарізали його десь у 31-му і була шкура на горищі. То мама вріжуть шматочок тої шкури, обсмалять, а потім варили, і ми так його їли, ми так спасались.

Що з Вашої хати забрали?

Позабірали корову в колгосп, а там якась пошесть була, хвороба якась, і повимирала вся ця худоба. Коні забирали, сівалки, в кого були.

Скільки у Вас було худоби?

У нас одна корова була.

І ту забрали?

Забрали.

І забрали зерно?

Забрали зерно і борони, культиватора і сівалку. Все в колгосп. То вже не було як жити, то пішли мої (батьки) в колгосп. Була земля – забрали, мусили йти в колгосп.

Як інші люди пробували вижити у 33-му? Як жили?

Отак вони і жили. Хто що мав, то там беріг, потрошку витягав та й їв, а ті ходили шукали кругом. Бідували всі, дуже бідували. А їсти хочеться, то йдеш. Уночі вони закрадалися до сусідів у льох. А що в тому льохові є? Картоплі немає, нічого. У нас трошечки картоплі, то ми у дворі коло хати викопали ямку і закопали ту картоплю, накрили, зверху поставили (щось). У нас не знайшли, не забрали. А весною 33-го мама порізали такі лушпайки, а серединку ми трошки з'їли, а ті лушпайки посадили на городі. А сусід прийшов, взяв сапу, почав видовбувати лушпайки на городі. Мама пішли, давай сварити. А він опухлий такий раз по разу вигрібає, бо він бачив, що посадили. Мама заскородили, щоб не видно було тих ямочок. А він прийшов і шукав тих лушпайок. Дуже багато було лихого, такого доброго нічого.

А чи ці люди – активісти, які приходили забирати зерно, худобу, були з Вашого села чи звідки?

Ні, не з села, десь з Москви, росіяни.

Вони розмовляли російською мовою?

Так, російською. Нас ганьбили негарними словами.

Якими?

Ну, такими, що їх не можна казати.

Вони були веселі?

Вони ж понабирають, у кого що в хаті зварено, добре чи ні, горілки понапуваються. П'яні ходять по селі та й штурхають тебе і витягають, де що не є, з хати.

Чи вони казали, чому вони це забирають і куди?

«Государству» казали, треба забирати. А ви каже, тут куркулі, ви маєте все. А який куркуль?! Який там куркуль?!

Чи селян з Вашого села вивозили?

Нікого. Ні. Я оце Вам, щоб всі знали і передали в архів чи куди там, щоб всі люди знали, як це було. Може, ще хто не знає. Бо не всі знають, не всі були тоді.

Ви даєте право?

Так, щоб ви все там зробили.

Чи Ви пам'ятаєте 1947 рік?

Так. Пам'ятаю про голод 1947 р. Я жила у Вінниці, працювала на цегельному заводі.

А чому Ви там опинилися, у Вінниці, коли народилися в Юнашках?

Бо я, коли у 1945 р. повернулася з Німеччини, мене дуже переслідували, питалися всіх, чи я ні з ким не зустрічаюсь, чи я не передаю чого кому, чи мені чогось не передають. І мене заставили, щоб я виїхала з села. Я поїхала і там на цегельному заводі була. То це я знаю.

У Вінниці?

Так.

Чому саме, як Ви думаєте, Вас із села вигнали?

А я не знаю, я думаю, щоб це я не заважала, чи я не знаю що.

Може, щоб легше було за Вами наглядати у Вінниці?

Можливо, так. Можливо, й так, бо там до мене приходила міліція кожного місяця і перевіряли, чи я тут є, чи я ні з ким не зустрічаюсь, чи нікуди не йду.

Чи у Вас був паспорт? Чи пам'ятаєте, коли його отримали?

Так, був паспорт, бо я працювала на цегельному заводі і мені тоді дали паспорт.

Вам дали паспорт, коли вигнали з села?

Так.

Які були норми здачі сільгосппродукції?

Тоді було все: яйця давали, м'ясо і вовну, казали – все-все.

А скільки треба було здавати яєць?

А вони казали 100 яєць з хати.

А це норма на місяць чи на тиждень?

Просто норма.

На сезон?

Так. Здати яєць, м'яса. Ну, м'яса, хто мав яку худобу, то склалися люди. Мали якось бичка чи телицю здати, то ще приходили люди, сусіди і дописують, скільки кг товар, і тоді ці люди платять тій людині, а ця здає м'ясо за них і своє здає. Отак здавали. Таку спілку збирали.

Чи ще що здавали? Вовну здавали? Скільки?

Не пам'ятаю. Та все-все давай.

Чи була у вашому селі МТС?

Не було у нас.

А де була?

А була у Фастів. То мій тато ходив туди в МТС працювати. Це 7 км.

Чи був у Вашому селі заготпункт у 47-му році?

Ні, у нас не було. Був у станції Ревуцька. Туди возили кіньми, ще возили кіньми, хто мав свої коні, то вони сказали здати стільки-то зерна. В кого ще були поля, і там вони мали своє збіжжя, і їм тоді вони сказали: «Бери його, вези». І люди здавали.

Якими були найбільші присадибні ділянки?
60 сотих.

Чи Ви пам'ятаєте, які були кліматичні умови в 1947-му році?

Погода не була така паршива. Було все, но чого не росло, не знаю. Дуже було тяжко, але люди не вмирили так. В інших селах люди голодували, но не дуже, як у 33-му. Голодували так, перебивами.

Чи був урожай?

Врожай вже потім був. Це з весни, з весни люди не мали що їсти. Не було врожаю у 46-му, а у 47-му був малий, а у 48-му більше.

То у 1946-му був неврожай?

Так була посуха, так не вродило. Збіжжя посухло.

Чим люди жили, що їли, щоб вижити в той рік?

Я скажу за себе, за свою родину. В нас були буряки червоні. Така діжка дуже велика. Мама наквасила цілу діжку для борщу, повну діжку, і ті буряки нас спасали. Їли листя липи. Воно м'яке. Його сушили, терли в макітрі макогоном, ще чогось додавали, води, молоко яке, і млинчики пекли. І то було краще, як у 33-му.

Скільки років Вам тоді було?

Мені вже було 19 років.

Чи вмирили люди? Чи Ви чули чи бачили?

Ні, не чула.

А хліб був у людей?

Не було, але їздили, добували десь трохи, купували, но хліба мало, обмаль було. Тоді хліб давали, пекли й привозили у крамницю, а в крамниці давали по 200-300 грам.

Пшеничного?

Ой, та якийсь там брусок, його вкусити не можна, але ж то хліб, казали. І ото люди в чергу стають, і то одважує, одрізує – і по кусочку.

На кожную особу?

На кожную особу десь по 200 г. Там порахують скільки, три чи чотири душі, і одміряють.

Ви казали, що люди їздили кудись по хліб. А куди саме?

Так. Їздили десь на Москву і привозили звідти, як ніхто не забере в дорозі.

А що, могли забрати?

Так. Переймають голодні люди, видирають, забирають.

Чи вбивали за це?

Ні, не вбивали, але забирали мішок з хлібом, та й ішли.

Чи хтось приходив до Вашого села по хліб?

Не приходили, бо в нас не було. Що ж, як самому не було що їсти, що ж ти даси.

Чи Ви погоджуєтесь дати свій дозвіл на публікацію Ваших свідчень?

Так, даю дозвіл, хай люди знають, як це було.

с. Станіславчик Жмеринського р-ну

(записав і обробив у 2000 р. житель с. Станіславчик
Петро Васильович Синюк, 1936 р. н., пенсіонер)

Корж Дмитро Гнатович, 1923 р. н.

Я – Корж Дмитро Гнатович, народився у 1923 р. в с. Станіславчик, де й проживаю донині. Учасник війни, працював вчителем історії, зараз пенсіонер.

Сильно косив людей голод у 1933 р. Навесні 1933 р. їздив підводою-грабаркою по Станіславчику Махтей з кутка Зарічки, прізвища не пам'ятаю, він збирав померлих і відвозив на цвинтар, де скидав усіх в одну, завчасно підготовлену, яму. За кожного померлого і відвезеного на цвинтар Махтей одержував 400 г чорного хліба. Помирало щодня в Станіславчику багато людей. Ранньою весною 1933 р. на Зарічці померла вся сім'я Синюків, яка складалася з 5 мешканців будинку: діти – Леонід, Митя, Соня; батько Іларіон та мати Софія. Я знаю тільки Зарічку, а за інші кутки Станіславчика не знаю.

Гринчук (Ляхман) Ганна Іллівна, 1919 р. н.

Я з дитинства проживала в Станіславчику. Мені разом з батьками та двома сестричками прийшлося пережити важкий період голодомору 1932–1933 рр. Хочу згадати людей, які проживали на моїй вулиці і які померли від голоду. Це:

1. Мій батько, Ляхман Ілля Олексійович
2. Сусід, Ляхман Петро Олексійович, рідний брат мого батька
3. Ляхман Тетяна – дружина Петра
4. Ляхман Євдокія
5. Вергелес Ганна Миколаївна, яка зарізала свою малолітню доньку, а сама померла у в'язниці
6. Вергелес Микола

Ці дані про померлих з голоду лиш у маленькому провулку на 10 хат.

Майсон Ганна Захарівна, 1921 р. н., пенсіонерка

Добре пам'ятаю голод 1933 р., але померлих з голоду людей знаю мало, бо тоді нас, дітей, батьки з дому не пускали. Страшно було ходити вулицями Станіславчика. Ми майже весь час сиділи вдома. Знаю, що від голоду померли такі люди:

1. Дуднік Григор
2. Дремух Фросина
3. Чепис Семен
4. Дремух Герасим
5. Дзис Павло Григорович
6. Сакало Василь Степанович
7. Синюк Тимофій
8. Мукоїд Степан Степанович
9. Мукоїд Ганна Степанівна
10. Дзис Василь Григорович

Померли з голоду батьки сім'ї Король (чоловік і жінка), а діти вижили. Пам'ятаю, як всі 4 колгоспи Станіславчика виділяли підводу-грабарку, яка цілими днями возила померлих на цвинтар, де їх хоронили в тому, в чому вони були одягнені.

Р. С. П. В. Синюка: Як засвідчує архівний документ Вінницького облархіву станом на 27.02.1932 р., сільське населення Станіславчицького р-ну нараховувало 32 459 осіб, а в другій половині 1934 р. – 25 160 осіб, отже, за період голодомору населення Станіславчицького р-ну зменшилося на 7299 осіб. У грудні 1957 р. Станіславчицький р-н був ліквідований і приєднаний до Жмеринського.

Вихристюк Микола, 1924 р. н.

(з його листа до о. Юрія Мицика від 31.03.2005 р.)

«...Пише Вам Вихристюк Микола із Вінниці. Мені 80-й рік. Я родом з Вінниччини, Тростянецького р-ну, с. Велика Стратіївка. Пережив два голодомори: 1931–33 і 1946–47 рр., евакуацію, окупацію. І фронт. Прийшов з фронту інвалідом. Писати чи згадувати є що, а жалувати немає за чим. В 1931 р. по нашому селі ходили бригади з 10–12 чоловік, жінки й чоловіки, вдіті в шуби і шкірянки, взуті в чоботи. Зайшли до хати, побули там і вийшли. Я запитав маму «хто це?», вона мені сказала: «Це прийшли записувати в колгосп». І так ходили з хати в хату через декілька днів. Ноччю стукали у вікно, як ми вже спали. Говорили: «Гайда в штаб». Я питаю маму: «Що це за штаб?» «Мама говорить: «Це там вимагають грошей на податок». І так ходили по 2, по 3 рази на ніч. Потім пройшло небагато часу і почали згонити в колгосп скотину. Коні, корови, свині. Словом, все, що в кого є. На нашій вулиці не залишилося нічого. Моя вулиця називалася «Стара садиба», а рядом була «Нова садиба». Кінчилося літо. Наступила осінь. Тато все время ходив у сільраду і звідусіль приносив новини. Перші новини приніс: «Люди продають стодоли, хліви, все те, що можна продати з будівель, тому що більше не було що продавати». Потім приніс новину: «Люди починають відрізати половину хати і продають». Наше село ділилося на 4 сотні. Ми жили на 4-й сотні. Тато приносить новину: «Люди мруть по 4–5 чоловік у день». З кожним днем зимою ця цифра виростала до 20–25 чоловік у день. Я числа не помню. Я тільки помню події. По обі сторони села були (та вони й зараз є) ліси, один Осів ріг, а другий Ксьондзів. У Осовім розі була салотопка, там топили здохлих тварин на мило, а під Ксьондзовим лісом був скотомогильник, там закопували здохлих тварин. Котрим ближче до Осового рогу, ті люди ходили на шкварки, ті шкварки їли, там і вмирили. А ті, котрим ближче до Ксьондзового лісу, ті йшли до скотомогильника за м'ясом. І теж їли, і теж умирили. Ми цього не їли. Батько був муляром і приносив просяну шелуху, чи, в нас кажуть, луску. Приносив бурякове насіння і мама пекла малаї.

Якщо з просяної луски ще можна проковтнути кусок малаї, то з бурякового насіння неможливо, бо ми їли, бо більше не було нічого. Потім батько узнав, що можна їсти осередки із стебел кукурудзи. Я брав сніп кукурудзини, обчищав осередок від оболонки, начищав мішок осередків з стебел, і батько ніс до млина і там їх молот. Один раз тато поніс кукурудзяні осередки до млина, і я пішов з ним. І як ми зайшли до млина, то через 20–30 хвилин зайшла туди й вчителька, жінка директора школи, Горик Ганна Іванівна. Вона теж принесла мішок кукурудзяних осередків. Один раз батько приніс мішок сухого жому, то ми мали делікатес. Мама трохи підшарувала його, а то так і їли сирий.

Настала весна. В хаті була тільки вода. Але на левадах почав рости щавій. На нього казали: кінський щавій. Мене мама кожен день посилала на левади за щавієм. Я наривав торбу і приносив. Мама варила такий суп. Крім щавію, не було більше нічого. Пізніше появились лобода і кропива. Ми рвали на суп і лободу, і кропиву. Але ще росла лобода така висока, як бузина. Стволи всередині пусті. І як зверху цей ствол почистити, то тоді можна його їсти. Він солодкий, і ми його їли. Але біда в тім, що від такої лободи пухнуть. Та люди їли, пухли і помирали. Люди ще ходили на річку Південний Буг в Тростянчик і там збирали скойки (жабурниці) і теж їли.

З Тростянця вивезли на поле рибу (лящів), порчену. Щоб люди не брали, її облили керосином. Але люди розібрали. Тато теж приніс цих лящів, мама їх мила, так і смажили, і ми їли.

В школі поставили котел і варили баланду. Хто прийде, давали по черпаку. У баланду при варці кидали тують гнилу, солону. Вона повністю розкипала. Баланда була солона. Хто прийшов, поїв, починає воду пити. Вода через тіло, особливо по ногах, потекла, і людині каюк. Якщо людина йде і сіла відпочити, то вона більше не вставала. З весни людей мерло, ніхто не знає скільки, їх ніхто не считав. Спочатку їх ховали, а потім просто закопували. Дикі тварини їх відкопували і гризли. Підійшли в село вовки. В селі появилася багато пустих хат. Одні люди повтікали, другі повмирили. Люди одночасно вмирили в одній сім'ї по 2–3 душі. Сусід Микита Поліха пішов чи то на заробітки, чи то по хліб. Лишилися вдома жінка Фросина й синок Сашко. Вони вмерли разом, їх поклали на лавці поруч. Вони були дуже худі. В них очі не були закриті. І коли люди зайшли до хати, то мерці дивилися на людей широко відкритими очима. Це був жах. Привезли домовину на них двох, зліплена як-небудь. На кришці прибили дошки довгими гвіздками, а гвіздки не позагинані. З Тростянця прийшла жінка до родичів у наше село. Родичі жили коло церкви. То та жінка від родичів не вийшла. Як кинулися її шукати, то в родичів знайшли якісь частини тіла, і кажись, коси. Родичку з'їли.

«Колективізація» 1933-м роком не закінчувалася. У 1935-му чи в 1936 р. комнезами забрали в Пухкала (так казали на нього) діжку з квашеними яблуками і привезли до сільради, поставили на подвір'ї,

взяли ті яблука й розкидали по всім подвір'ї. Моя жінка розказувала (царство їй небесне!), що її батька розкуркулили й вислали. Він мав тільки половину хати, але мав коня. Удома забрали все, що можна було взяти. Прийшли і ще один раз. В хаті немає нічого. Стоїть відро з водою. Виливають воду на землю, бо підлоги не було, і забирають відро.

Перейду я до 1946–47 рр.

Пішов я на фронт у 44-му. У сорок п'ятому мене комісували по інвалідності. Рана не зажила, ще гноїться. Я поступаю в Ладижинський технікум. В нім була столова, три рази харчували. На сніданок давали черпак гарячої води і в ньому 2–3 кусочки картоплини. Давали карточки на хліб по 700 г хліба на день. Але хліб привозили 1–2 рази на тиждень. Ми були висохлі, як тараня, самі кістки і шкіра. Вдома була тільки вода. Я думав, що не видержу. Але витримав, закінчив технікум, а роботи нема. Перебивався з солі на воду. В 1949 р. я рішив звернутися в райком партії по питанню працевлаштування. Я підійшов до райкому, а перший секретар стоїть на ганку і дивиться в далину. Поперед нього животик – як добрий гарбуз. Я не вспів підійти до секретаря, як мене випередила жінка з якогось села і говорить йому: «Товаришу секретар, допоможіть мені, мої діти їдять пирій». А він їй говорить: «Тоже їм пирій!» Це було у червні 1949 р. Мене стиснуло за серце, і я пішов, пішов геть і виїхав з району.

Тоді я влаштувався в Копайгороді, в МТС механіком. Одружився, мав 2 дітей, жінка, теща. Ми всі жили на мою зарплату. Я получав на руки 300 з чимось рублів, це теперішніх десь до 30, тому що косяком стоїв до 2000 рублів. Ледве хватало на хліб, хоч його не було вдосталь.

Я рахувався робітником, і нам видавали по одному хлібіняті на день в ларку на території МТС. Селянам не давали.

Десь було в 1951-му чи в 1952-му році (це жінка розказувала), прийшла до них сестра тещі, а жінчина це вже тітка. Теща відрізала скибку хліба і вгостила сестру. Ця сестра з'їла скибку хліба, а потім сіла і заплакала. Теща питає: «Чого ти плачеш?». А вона каже: «Я скибку хліба з'їла, а Марусі не лишила». Маруся – це її дочка. Тоді теща каже: «Не плач, я тобі одріжу і для Марусі».

І теща, і її сестра робили в колгоспі, виконували норми, виробляли кількість трудоднів, і це вже було після тих «неврожайів», про які нам, ні, не нам, а нашій молоді хотять втовкти в голови.

На цьому кінчаю. Будьте здорові. Не споминайте лихом.

З повагою М. Вихристюк.

31. III. 2005.»

Вітрук Ганна Федотівна, 1925 р. н.

(записала 20.02.2005 р. Поспелова Анна, студентка НаУКМА, ФГН-1, культурологія)

«Я, Вітрук Ганна Федотівна, 1925 р. н., проживаю за адресою: м. Вінниця, вул. Стельмаха 41, кв. 47. Під час голодомору проживала в с. Стадниця (тепер Велика Стадниця), Вінницького району та області. Там жили мої батьки, діди і прадіди. Закінчила Вінницький педінститут, філологічний факультет. Працювала вчителькою української мови та літератури в старших класах вінницької СШ № 1. Тепер – пенсіонерка.

Мій батько, Вітер Федот Семенович, 1890 р. н., з сім'ї середняків. До колгоспу вступив у 1930 р., був колгоспним бригадиром-пасічником, вірніше, завпасікою, яку й сам організував. Дома мав свої бджіл. Був майстром на всі руки, в народі про таких кажуть, що в них золоті руки. До школи не ходив, самотужки навчився читати і писати. Мав великий хист до техніки, сам склав детекторний радіоприймач. Усім членам нашої родини з непригодних веломашин поскладав велосипеди. Був і теслю, і токарем, і столяром, і слюсарем, пічником, будівельником. Міг у любому проекті розібратися. Для колгоспних ферм зробив водогін і збудував вітряк-електродвигун. До вступу в колгосп займався хліборобством, любив коней. Коли йшов у колгосп, то свої гарні коні продав, а купив якусь конячину, щоб здати. Цього не могло простити місцеве начальство, через те мав не раз прикросі. Тому в 1939 р. змушений був переїхати до Вінниці.

Мама, Мотря Логвинівна Степанець, 1901 р. н., з заможної сім'ї. Наша сім'я, батьки, я і мої три сестри, мешкали в с. Стадниця. Родина мала середні статки. Мама працювала в колгоспі на польових роботах.

Село Стадниця знаходиться за 10 км від міста Вінниці. Дуже мальовниче. З одного боку – ліс, а в лісі протікає притока Південного Бугу – Десенка, а з трьох боків родючі поля. Село було заможним і великим, налічувало більше 800 дворів. Люди займались хліборобством.

Колгосп створювався протягом 1929–30 рр. Головою був місцевий житель Ковальчук. Імені не пам'ятаю.

Колективізація проводилася насильницькими методами. Людей залякували, заставляли писати заяви про вступ. А хто не пішов, тих, як правило, вивозили до Сибіру. Батьків і старших синів та дочок – на підводи – і на станцію, а малих дітей викидали з хати просто на сніг. Пам'ятаю про дві такі сім'ї. Родина Ґудзів була заможною, мала в центрі села гарний будинок, в якому до останнього часу був дитячий садок. Отож батьків і чотирьох старших дітей вивезли, а малих Якова (1922 р. н.) і Андрійка (1925 р. н.) залишили напризволяще. Їх забрали до себе родичі. Інша родина: Кравчук Ісаак мав середні

достатки, але не вступив до колгоспу. То його з дружиною і старшими дітьми вивезли до Сибіру, а трьох малих дівчат 8, 6 і 5 років викинули взимку на сніг.

Як зараз, пам'ятаю: мама плакала, говорила, що не треба вступати до колгоспу, а тато все її вмовляв, що іншого виходу нема, якщо не хочуть, щоб і їх спіткала така доля, як і тих, кого заслали до Сибіру. Отак батьки і стали колгоспниками.

Мені пригадується, що погодні умови в 1932-33 рр. були непогані, був гарний урожай і на городину, і на хліб. Знаю, що добре вродили картопля, капуста, буряки, морква, які рятували нас і людей від голоду. Якими були норми хлібоздачі, не знаю, бо була мала ще, але чула, що говорили батьки: вивезли весь хліб.

Особливо сутужно довелось людям, які не пішли в колгосп (одноосібникам). На них кілька разів накладали продподаток, забрали все до зернини, до картоплини, до квасолини. Кого не вивезли до Сибіру, то тут замордували голодом.

Наша родина і більшість колгоспників пережили голод, хоч він їм і дощуляв. Рятували людей корови. Люди мали молоко і якимось обходились без хліба. У нас була добра корова, давала до 30 л молока, то мама допомагала і родичам, і сусідам. У нас були картопля, молоко, повна діжка квашеної капусти. Мама і людям давала квашену капусту. У нас не було хліба. Тато відремонтував директору макаронної фабрики м. Вінниці мотоцикл, то він дав два ящики макаронів.

Мамині батьки і старший брат не вступили до колгоспу. Їм довелось дуже тяжко. У дядька, Степанця Івана Логвиновича, було семеро дітей. У них все позабирали. Всі опухли з голоду. Старший хлопчик, Гриша, ледь не помер, жінки підібрали його на полі ледь живим, але вдалось врятувати. Мама весь час їм давала молоко, картоплю. Маминого батька, Степанця Логвина, теж розкуркулили. Все забрали, правда, не вигнали з хати, залишили і город, бо зять наймолодшої дочки був комсомольцем. А дідуньо дуже опух. Мої батьки забрали його до себе. Тоді вдалось врятувати, але здоров'я було підірване, і він через два роки помер.

Особливо тяжко довелось людям весною 1933 р. Тоді їй найбільше померло людей. Люди, як могли, рятувались. По полях збирали торішню померзлу картоплю, буряки, поїли майже всіх котів, собак. Коли появилось листя, бур'яни, то рятувались і ними. З нашого села не дуже багато людей померло, а в сусідніх селах, Сосонка і Соболівка, багато людей загинуло. Гинули в основному ті, хто не пішов у колгосп. Багато людей, які йшли з інших сіл просити, сиділи під тинами опухлі і там помирали. А допомогти їм не було як і чим...

Для колгоспників готували якийсь обід-баланду, затеруху, давали по маленькому шматочку хліба. Отак і перебивались. А для дітей-сиріт (батьків яких вивезли до Сибіру і батьки яких померли від голоду), – в колгоспі організували інтернат при дитячому садку, і вони там проживали і харчувались, їх і одягали. Всі вони вижили.

Переселенців у нашому селі в роки голодомору не було.

У Стадниці не було випадків канібалізму. А в сусідніх селах, Сосонці і Соболівці, були. У Соболівці зарізали дівчину, яка перед цим приходила і до нас. Мама її нагодувала, дала з собою картоплі, і вона пішла в Соболівку, попросилась до людей на ніч, а вони її зарізали. Отаке горе...».

Самардак (Мошун) Явдоха Іовенівна, 1921 р. н.

*(записала 29.01.2005 р. Марія Мельничук, студентка
НаУКМА, ФЕН-2, гр. 4)*

«Я, Явдоха Іовенівна Самардак (дівоче прізвище – Мошун), народилася перед св. Євдокією – 10.03.1921 р., мама казала, що десь за два дні до свята. Народилася і живу нині у с. Крищинці Тульчинського р-ну по вул. Захаряшівка (раніше було два села: Крищинці і Захаряшівка, потім їх об'єднали і кол. Захаряшівка тепер називається вулицею). Тато – Гемень (Іовень) – Євмен Теофанович (такі імена тоді були, тепер вже немає), мама – Текля Михайлівна; брат Олексій (не повернувся з війни) і я. Освіта – 8 класів (4 класи – в Захаряшівці, 5–7 класи – у Крищинцях, а 8-й – у Тиманівці), ще 3 місяці вчилася у Тульчині у медсестринському училищі. У селі була церква на честь Михайла Архистратига, її почали будувати у 1910, а закінчили у 1912 р. Мій тато ходив, на церкву просив. Збирали у людей яйця, то розмішували цемент на яєчних білках. Тоді не було ні підйомних кранів, то всьо на носилках, кіньми возили камінь. Її закривали у 1934 чи 1935 рр. Знаю, як баби кричали, Боже, розпиналися, кричали, мало не билися, бо бабів було багато. Закривали якись свої, там Бойко був. Він був комуніст, неграмотний. Брат його був грамотний. На Запоріжсталі у домнах сталь виливав. То цей Бойко через брата прийшов. І ще якісь, комуністи, і ще був якийсь іден уполномочений. Бо почав до попа кричати, а той каже: «А хто ти такий, що до мене кричиш так?», а він каже, що я уполномочений, я вчитель, а піп йому: «Як ти вчитель – то йди азбуку учи», – так йому сказав, я то запомнила. Церкву знову відкрили десь у 1942 р., знову закрили приблизно у 1955 р., знову відкрили – у 90-х роках. Як перший раз закрили церкву, то зробили з неї клуб, потім склад зерна, кукурудзи, а в другий раз як закрили, то зробили клуб. Повиносили всі ікони, вівтар. Але ніхто в клуб не ходив.

Колгосп (називався «Республіка») був створений у 1928–29 рр., коли була колективізація. Хто не вступав, того розкуркулювали. То тато взяв воза, бо кінь був, двоє коней і пішов. Мама плаче, ой Боже, запрягли, і всьо загнав туди, лишив. Скільки робили, скільки старалися на це. А він дав їй батіжок та й каже: «Поганяй вже мною». Пішли в колгосп, бо не підеш, то... Тоді нас до середняків прибили,

не до бідняків. Бо я ще ходила в школу, то мені не давали того гороху їсти (там давали пайки), бо це середняки, вони мають, що їсти. Розкуркулювали. Повигонили з хатів, кого виселили, того вже не прислали більше. Висилали в Казахстан, на Соловки. Голова колгоспу перший був свій, потім Гануш, його звідкись прислали, потім Гаврило, мого діда брат – до війни, а саме у війну були й діда пок- лали.

Врожай 1932 р. був такий, що хватило б для себе. Забирали хліб. Це були свої: Антін, Тодошка, Женька була Дмитрушкова, Фотіл. Приходили до хати, казали: «Давайте, давайте!» В нас вони не дуже придивлялися, бо тато скоро пішов у колгосп, то мали трохи довір'я. А до інших приходили, то геть все із горщиків забирали, де яке на- сіння, де яка крупа, мука, нічого не залишали.

Почали хліб ховати в комин, чисто всьо мама збрала в мішок, та й у комин, а звідти дим іде, так мама хусткою курила той дим. Тоді був рів, що город від городу відмежовував упоперек – там сміття, тиння, колись такі рови укладали. То там мішок муки тато заховав, мама й не бачила. Тоді тата забрали, як ворога народу. Він інвалідом прийшов з першої війни, права рука під лопаттям була поранена. Його забрали, він був сторожем коло курчат. Тоді нема та й нема тата. І пропав, щез. А його видали бандити, що він ворог народу. Три мі- сяці в Тульчині просидів, ніхто не знав, а тоді забрали у Вінницю, то 11 місяців просидів, ніхто не знав за що, то відпустили. А ту муку, перекладали рів, то насилу знайшли. Мама наймила Тетяни Будихи тата, то він поміг. То втягнули в клуню, муку ту, то туди трошки, то сю- ди, так порозсовували.

Я тоді вже пасти гонила. Прийде мама з роботи, а я з поля, а брат був з 1926 р. н., то мама зварить якогось там кулешу, то муки якої- небудь в той горщик, молока, тільки що в нас корова була, то й моло- ко було, у печі палили, не було оцих, що зараз, грубок. А Альоша, брат, сидить, голова у комині і черпає з того горшка, заким я з роботи, пів- горшка виманив тією ложкою. Замурзаний, то в комині, то на припіч- ку. Тато, я вже не помню, був інвалідом, то ходив, щось там робив, то сторожем, то той. Ми так вижили, що це була в нас корова.

Корова була, то тато рано подоє. Мама муки туди поналиває, таку зробить юшку. Піде тато в Тульчин, купить яку квартиру горілки. Забев- кав юшку, то на молоці краще, ніж на воді. Брали шкури баранячі, смалили, варили, їли, їли, хто що бачив. (...) Кукурудзяна мука та на молоко, то є в нас така бевка, то поналиваємось. Допомоги не було. Хто там що давав! В колгоспі перше давали якоїсь бевки тим, хто працював, вони варили, там, де ясла.

Помирали від голоду там, де було більше дітей. Там більше всьо- го і померло, бо там не могли вже вижити. Багато померло. Була одна сім'я, їх було 11 душ, то всі 11 померли. Цілими сім'ями вмирали. Зварила мама в печі. Прийшла до нас Катерина, Тетянина мама, прийшла та й до печі, наїлася і не питає, чи ти їла, чи ти не їла, а вона

хоче їсти, то прийшла, бо в них там нічого не було, то вони обоє повмирали. Як тільки яке жито почало сходити, тільки набралось, то його рвали, дробили, терли в макітрі, варили або пекли такі коржики, їли і вмирали, бо не їли давно. У цьому голоді власть була винна. І свої підлизники, що не хотіли робити, вони і самі потім повмирали».

Руденко (Плахотнюк) Одарка Василівна Руденко Федір Петрович

*(записала у 2005 р. свої спогади про них Наталя
Дронова, студентка II курсу НаУКМА, ФСНСТ, політологія)*

«Особисто я (Н. Дрбнова) про голодомор дізналась ще в дитинстві, коли влітку бабуся і дідусь возили нас з братом до дідусевих батьків на Вінниччину у с. Медівка, де прабабуся Руденко (Плахотнюк) Одарка Василівна та прадід Руденко Федір Петрович розповідали нам про тяжкі часи голодомору, коли вони не мали чого їсти, шукали у полі колоски чи будь-які стеблинки, блукали в лісі у пошуках ягід, їли кору дерев, щоб не захворіти на тиф, словом, їли все без розбору, щоб хоч якось вижити. Тоді, в дитинстві, я особли- во не розуміла, що таке голод, і дуже дивувалась, коли за столом після трапези прадід Федір змітав зі столу всі крихти від хліба у свою долоню і жадібно ковтав їх, суворо наказував нам берегти кожну крихітку, пильнував, щоб раптом нічого не впало на підлогу, а коли щось падало, то обов'язково піднімав.

Та найстрашнішим залишився у мене спогад про сусідську хату, яку все село ще з часів голодомору обходило стороною. А прабабу- ся Одарка завжди, як ми з братом не слухались, казала, що віддасть нас до діда Степана з сусідньої хати, а там він зі своєю бабою нас покуштує. Дід Степан з дружиною з'їли власного сина під час голоду. Ходили чутки, ніби у діда Степана з бабою після голодомору все геть у голові помішалось. Вони лишились самотні, бо маленька дочка вмерла від голоду, а старшого сина вони з'їли, щоб самим не помер- ти. Сільські баби пліткували, що і дочку свою вони теж з'їли після того, як вона спухла з голоду. Казали, що через таке горе вони геть помішалися, а через декілька днів зник їхній старшенький син.

Я завжди допитувалась у дідуся Федора, як вони впевнилися, що їхні сусіди людоїди. Тоді дід розповідав, що в той час як у селі ні в кого не було чого їсти і їли траву, лободу, стебла якісь і все, що мог- ли знайти, то у Степановій хаті готували холодець. Дідусь говорив, що тоді вони були такі голодні, що відчуття запаху було особливо загострене, отже, вони не могли помилитись. А коли декілька чоловік з села бачили, як дід Степан вночі висипав з мішка до ями повно кісток, зовсім не схожих на тваринячі, всі сумніви розвіялись самі собою. До того ж їхнього старшого сина у селі вже ніхто ніколи не бачив.

Моя мама пам'ятає від бабусі з дідусем більше і розповіла мені, що на той час у селі була одна школа на 4 класи. Була і церква, доки не прийшли більшовики і не збудували на її місці клуб. В ті роки, коли був голод, у селі дійсно була посуха, але врожай таки вдалося зібрати. Бабуся Одарка і дідусь Федір працювали в колгоспі, збирали цукрові буряки, були роботящими, дуже переживали за неврожай. Та їхньому горю не було меж, коли приїхала з міста влада і оголосила, що місто голодує і лише село може його врятувати. Впродовж кількох днів у них було вилучено, крім зібраного жита, ще й власні запаси жита, пшениці, позабирали свиней, корів. Забрали все, що було. А потім довелось виживати... Прадід Федір Петрович помер своєю смертю у віці 97 років».

Уривок із статті Віктора Мельника

(у даній статті йдеться про дитячі роки міністра охорони здоров'я України у 2005 р. Миколи Поліщука)

«До Лип'ятина, віддаленого куточка, де Вінниччина зустрічається з Житомирщиною та Хмельниччиною [...] нелегко дістатись [...]».

Дід Мусій Поліщук брав участь у Першій світовій війні, потім наймитовував у пана, і в 1917 році – нечуване діло! – пан дав згоду на одруження своєї дочки Явдохи з наймитом. У них народилося восьмеро дітей, але голод тридцять третього забрав життя п'ятьох із них і самої матері. Батько залишився вдівцем із трьома синами на руках[...].

По маминій лінії дід Василь і баба Фросина походили із середняків і мали дев'ятьох дітей. У голодомор пощастило вижити всім, хоча більшовики не тільки до зернинки вичистили комору, а й розшили хату та забрали солому [...].

(Мельник В. Із математиків – у хірурги // «Україна молода» від 23.02.2005 р. – № 34 (2575). – С. 6)

Н.

(уривок із статті)

Свідок народився в Гайсинському р-ні Вінницької обл. Просив не називати його імені:

«Три активісти на підводі приїхали з залізними прутами – ми готували у печі. До тата:

- Давай зерно, картоплю, буряк!
- Нема нічого...

І почався обшук у хаті, в клуні, в хліві, у саду; на грядках довбалися, долівку штрикали. Мати сховала в горшку останнє житечко – витягли, висипали в мішок.

Доїли ми кислі огірки з мелясом – і вже голод dokonує. А жиди відкрили «Торгсини», міняють оселедці, муку за золото. Казали – «для укріплення совєцької влади». І взяла моя мама з-за ікони дві обручки, понесла здавати в «Торгсин»: принесла звітти вузлик трикілограмовий муки, чотири оселедці, які одразу з'їли. І от сиджу я на вікні, дивлюся, йде дядько по дорозі, за тин хапається. Оддалік упав і пролежав ніченьку. На другий день їхала підвода з трупами голими, кинули й дядька зверху. Повезли на цвинтар, як сміття».

(«Нація і держава» від 25.11.2003 р. – № 7. – С. 5)

**Із записів канд. іст. наук, ст. наук.
співробітника Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Сергія Таранця**

*(Записано 17.01. 2005 р. в с. Луги Чечельницького р-ну
Вінницької обл. За даними секретаря Лузької сільради Гальчинської
Лідії Іванівни нині в Лугах налічується 432 двори та 880 жителів. З
них 450 пенсіонерів, 60 дошкільнят та 135 дітей шкільного віку (шко-
ла середня)*

Пастух Ірина Антонівна, 1919 р. н.

«Батько: Гончарук Антін Арсенійович.
Мати: Гончарук Харитина Тимофіївна.

До колективізації у тата було три шматки землі. Організував колгосп і був першим його головою Лигір Назарук. Мама не хотіла до колгоспу, бо неграмотна була (!?), а тато пішов, бо перший брат сказав: «Іди в колгосп, бо погано буде», і він пішов, а якби не пішов, то його б, як і всіх інших, розкуркулили. У нас були й такі випадки, що син (Шандровський Григорій), який був у комсомольському активі, рідного батька вів під рушницею записуватись в колгосп. Тих, хто відмовлявся записуватись, висилали на Сибір. Під час голоду я була в Лугах. Тоді мені було 14 років. У нашій сім'ї з голоду ніхто не помер, у нас було що їсти. Тато був головою кооперації, то собі припасав. Скрути не було, і бідні люди приходили до нас, і бабка казала, що треба давати, бо вони їсти хочуть. Хліб забирали у 1933 р., геть із горшків висипали, але в нас не брали, бо тато був трохи начальником. Були випадки людоїдства у нас в Лугах.

Одного разу, коли Василь Чорний, в обов'язки якого входило збирання померлих з голоду, привіз на цвинтар цілу підводу трупів, і серед них одна Степана ожила та й стала його дуже просити, аби він не кидав її до ями, бо вона хоче жити. Василь висадив її на підводу та й привіз назад додому. Щоб якось вижити, вона переказала у Кодиму до жидів, чи не треба кому із них дитину глядіти, чи виконувати якусь хатню роботу. І найшлися такі, які покликали її, і вона там прислужувала, доки не вийшла заміж, кажуть, за якогось воєнного.

В нас по сусідству не було таких, що померли з голоду у 1933 р.

В Лугах раніше хата на хаті була, а тепер ті місця стоять пустою, позаростали кущами, з тих хат, які є, – багато порожніх».

Пужайківська Феодосія Іванівна, 1918 р. н.

«Батько: Пужайківський Іван Каленикович, с. Луги.

Мати: Пужайківська Євгена Сергіївна, с. Луги.

В тата було 6 дітей: 3 хлопці і 3 дівчини – Домна, Тодосій, Ксенофонт, Петро, Тодоска, а шосте вмерло маленьким. (За все життя оповідачка не була за межами села. Походить «з куркулів». Батько мав 10 га (тоді казали моргів) землі, 2,5 га садиби, дві пари волів, пару коней, три корови).

Під час колективізації наша родина зазнала переслідувань, батька розкуркулили, забрали 30 возів добра. Але перед тим тата зобов'язали здати 100 пудів хліба, і тато добровільно відвіз його на ст. Попелюхи. Однак, незважаючи на це, через три дні сільські активісти прибили на воротах дошку з надписом: «експортний». Через два дні приїхало 8 підвід. Забрали три повних скрині з майном (одягом), дві пари волів, віялки, сіялки та вози. Головою комнезаму був тоді Жовтяк Полікарп Гаврилович, а Кропивлянський Павло був його помічником. За другим разом забрали п'ять фур зерна, тато навіть запряг коні. Забрали десятеро поросят до центнера і здорову льоху. Проте їх вигнати не могли, бо вони звикли до хазяйських рук та з подвір'я не йшли. Тоді їде ще п'ять підвід. Беруть плуги, борони, віялки, сіялки, дошки, все під чисту. Було багацько. Була клуня, бо мамин батько був лісничим Бритавського лісництва та багато чого пристарав. Мало того, біля двору зібралося до 40 чоловік односельців, які пограбували те, що не забрали в колгосп: скрині, лавки, кровати... З хати забрали все і замкнули. Клуню також закрили на замки. На горищі ще лишилося 10 мішків сушених сливок і 5 мішків сушених грушок, бо було дві сушарки. Сушарки розкидали. Татові сказали: «виходь з подвір'я», але він сказав: «Що ви всьо забрали, але з подвір'я я не вийду». Мама впала на городі й плакала (оповідачка також плаче). Тим паче в хаті влада жити не дала. Облава приходила щоночі дивитись, чи живе батько в хаті, чи ні. Тато ж поклав на городі біля канави курінь, і там жили 6 місяців. Його з села не вислали, але з Лугів вислали на Сибір сімей 30. Проте, незважаючи на це, недовгим виявилось життя батька. Перед жнивими пішов він у поле, копнув сніг ногою, і вкусила його гадюка. Через три дні, в 1932 р., він помер.

Незважаючи на те, що нас розкуркулили, в нас в сім'ї у 1933 р. з голоду ніхто не помер, хіба що зять. У нас залишилися гроші. От на них ми купували на базарі крупи, а восени їли жолуді. В Лугах з голоду мерло людей дуже багато. Їздила по селі підвода та підбирала граблями покійних. Серед них виявилася жива Оксана, яка стала проситися, щоб не прикопували її. Так привезли її додому. А в Кодимі жиди шукали собі прислужницю, і поїхала ця Оксана пекти їм мацу. В сусідів Кирилюків було 6 дітей та їх двоє – всі померли з голоду. В брата Гулька було сім членів сім'ї, лишилася одна Горпина. В Лугах

їли людей. У колгоспі годували лише тих, хто там працював, і то давали лише по черпаку кулешу.

Крім тата, розкуркулили нашого сусіда Сьомка Павла Івановича. Сказати, що він жив багато, не скажеш, бо мав він всього до одного гектара землі, плуги, вози, корову. Але їх не вислали.

Коли в Лугах зробили СОЗ, було 9 бригад. В кожній по 8–10 ланок, а в кожній ланці лише по 7–8 жінок, які ходили на роботу щодня. Інші ходили деколи, бо були жінками начальничків. Головою колгоспу був Чалий. Він скинув з Покровської церкви на Старжинцях дзвони, проте купол скинули пізніше, в 1963 р».

Гончарук Іван Антонович, 1917 р. н.

«Батько: Гончарук Антон Григорович, народився в с. Луги. Мати: Гончарук Єфросинія Деомидівна, народилась в с. Луги.

Нас у сім'ї було п'ятеро: Дарина, Євгена, Параска, я, Іван, та Корній. У 1928 р. в с. Луги розпочалась колективізація. Ми належали до «середняків», мали 3 га землі, пару коней, 12 овець та дві свинюматки. Батько не йшов до колгоспу, бо казав: «Що туди йти, все одно, що чортові душу віддати». Його арештували, посадили в «штаб» і не давали їсти. Я ж тихенько носив йому туди їжу. Проте мене зловили та загнали туди само. Майно забрали у колгосп силоміць, забрали і коні. Вигребли з хати все, що можна було взяти, навіть хліб печений. Батька відпустили, але з хати не вигнали, бо був старий і слабкий.

В 1932–1933 рр. ходили по селі бригади по 7–8 чоловік, забирали все, залишаючи тільки голі хати. Я сховав у ямі з півтонни кукурудзи, так що спочатку крупи вистачало. А потім їсти не було що, тому їли з кукурудзи і соняшнику м'який осередок. Навесні 1933 р. листя з вишень та левурду. Зять, за якого вийшла заміж Євгена, з'їв її в голод. Родичі зібрали тільки кістки і поховали. Сабакарка з'їла свою 12-річну дитину, а загалом по Лугах відомо до 10 випадків людодійства. В 1933 р. померло дуже багато людей. В кожній хаті мерло по 2–3 людини. Був випадок, коли в селі померло 18 дітей, а мати залишилась живою. На цвинтар на драбинах несли покійників кожен день. Біля мене з голоду померли сусіди: Зеленський Афанасій, Жовтяк Іван, Бондар Мойса, Руденко Домінтій, Кузик Фадей, Бурдиняк Семен. В сестри Дарини помер чоловік Бурдейний Йосип і троє дітей: Марія, Ніна і Наталя».

(Записано 18.01.2005 р. у с. Бритавка Чечельницького р-ну Вінницької обл. За даними голови села Гальчинського Віктора Адамовича на момент запису в с. Бритавка було 340 жилих дворів, мешкали 723 жителі, в т. ч. пенсіонерів – 420, учнів школи – 118, дітей дошкільного віку – 45).

Гальчинський Трохим Дорофійович, 1925 р. н., с. Бритавка

(Матеріали про голодомор він почав збирати ще у 60-ті рр. ХХ ст. – С. Т.)

«Батько: Гальчинський Дорофій Леонтійович, 1892 р. н., с. Бритавка.

Мати: Гальчинська Ірина Корнійвна, 1892 р. н., с. Бритавка.

Батько вихідець з бідняцької, багатодітної сім'ї. На родину з 11 чоловік (в т. ч. 9 дітей) припадало 2,5 га землі. Він лишився без спадку, а коли одружився, то пішов у найману хату, яку після ремонту залишив, а загалом, протягом літа змінив сім хат і на зиму залишився на вулиці. Незважаючи на злидні, батько не належав до сільськогосподарського активу під час проведення колективізації.

Загалом, Бритавка була бідною. Після революції 1917 р. в селі було лише 7 хат під жерстю. Це були заможні родини Чипурняка Гавріїла, Мушти Явтиса, Гальчинського Івана Антоновича (мав свого вітряка), Винокура Дем'яна Євменійовича (мав млина). Під час колективізації з села вислали дев'ять сімей, т. з. куркулів. Проте найбагатшою людиною в Бритавці був Гальчинський Пилип Семенович, який мав 12 га землі. Під час колективізації, будучи добре поінформованим про наслідки відмови здати її у колективну власність, швидко здав своє поле у щойно створений колгосп, тим самим уникнувши розкуркулення.

Бритавські куркулі, як їх називали, в основному мали по 3–4 га землі. Чужої праці вони не експлуатували, а обробляли землю своїми сім'ями. Висланими за межі України були: Мушта Явтис Іванович, Малик Зіновій Гаврилович, Ткач Каленик Титович, Лазебний Юхим Миколайович, Гальчинський Микита, Чепурняк Гавріїл Мартинович, Андріяш Андрій Фризонович (Грубий), Гальчинський Іван Антонович, Винокур Іван Євменович.

Останній приїздив у гості до сестри Килини Євменівни у 1957 р., де в компанії говорив: «Сьогодні в мене є що конфісковувати: гарний цегляний будинок, коштовні меблі, одяг, у дворі легкова машина, а тоді мав хату, криту соломною, на чотири шибки вікно та критий соломною вітряк, в якому я днював і ночував, чекаючи вітру, щоб щось собі заробити і принести людям користь (змолоти муки, щоб не тягнули вручну жорна)».

Колективізація у Бритавці розпочалася у 1928 р. Спочатку було створено п'ять СОЗів: «Золотий колос» – головою був Рябошапко Данило Іванович (приміщення контори – кімната в школі); «Юнацьке поле» – урочище коло Скарбової криниці і радгосп – голова колгоспу Подольський Захар Григорович, пізніше Козлова Тетяна Михайлівна; ім. Молотова – по вулиці Левківка, контора в хаті діда Лукаша, а головою колгоспу був Сібіковський Мирон Тарасович; «Чумаки» – головою був Драчинський Тодор Данилович, контора – в хаті Сидоренко О.; ім. Черняхівського – головою був Глазков Тимофій, контора знаходилась у хаті, де зараз живе Подольська Онисія Степанівна.

Пізніше стали колгоспи укрупнятися, а коли в 1930 р. об'єдналося декілька в один, то виникло питання, як назвати укрупнений колгосп. Тодішній директор школи запропонував назву «Ленінські лани». Контора об'єднаного колгоспу розмістилась у хаті, де жив колись Снітковський Прокіп Митрофанович; решта колгоспів приєдналися до «Ленінських ланів» у 1935 р. Більшість робіт і в рослинництві, і в тваринництві виконувалась вручну. Головними знаряддями праці були серпи, коси, вила, лопати, сапи, дерев'яні борони та інше.

У справі викачки хліба найактивнішими представниками з району були Святецький, Доляняк, Безпалько, Багрій та Катрич. Серед активістів села слід виділити Муху Антона Івановича, Кириленка Никифора, Кириленка Олександра, Горобця Андрона, Новіцьку Катерину Зінов'ївну, Гальчинську (Мушту) Анісію Адамівну. Створені бригади виконували вказівки «зверху», не гребуючи нічим, забираючи все, що знаходили: пшеницю, жито, горох, овес, ячмінь, просо і навіть кормовий буряк. В Бритавці люди були відзивчивими. В основному добровільно віддали хліб, так що викачувати не було що, а знаходили в основному по горшках, казанцях і глечиках. Проте була вказівка забирати до зернини. Недарма дорогою з Бритавки до Кодими висіли лозунги: «Через трупи перейдемо, а соціалізм збудуємо!», «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм».

Бритавка, як і вся Україна, відчула всю гіркоту втрат від голоду 1933 р. Тоді помирали за один день не одиниці, а десятки людей. Окремих похоронів не справляли, а тому хоронили всіх в одній ямі. За переказами сільського фельдшера Осадчого Назара Дмитровича, записаними у той час у окремий при медпункті реєстр, від голоду померло 636 осіб з 2050–2100 чоловік населення села. (Оповідач мав розмову з місцевим фельдшером ще у 1959 р.) Ось який важкий результат від конфіскації в людей хліба.

Під час голоду у приміщенні старої просвіти (церковноприходської школи) був організований барак для тих, хто приходив у медпункт за допомогою, а назад дійти не міг. Через нестачу робочої сили, яка нездужала, у колгоспі «Ленінські лани» с. Бритавка, залишились необроблені посіви деяких ярих культур, посіяних навесні 1933 р.

Про цей факт в той час писалося в обласній газеті «Вінницька правда».

По-справжньому ще не забулося одне горе, а над селом знову згущаються хмари. Наблизилися роки репресій 1937–1938 рр. Були вислані з села невідомо за що:

1. Стасюк Ісаак Давидович, батько 7 дітей
2. Рябошапко Касьян Іванович, батько 8 дітей
3. Новіцький Зіновій Ониськович, батько 6 дітей
4. Драчинський Парфеній Тихонович, батько 3 дітей
5. Чепурняк Григорій Талимонович, батько 3 дітей
6. Подольський Яким Григорович, батько 2 дітей
7. Снітковський Кіндрат Артемович, батько 1 дитини
8. Ободовський Михайло Прокопович, батько 1 дитини
9. Кокотко Іван Дмитрович
10. Гіль Андрій Михайлович
11. Рябошапко Яків Агапійович

Більшість із них розстріляна у Вінниці через 8 – 17 днів після арешту».

х. Годаї

В 1925–1927 рр. людям було дозволено вибиратись із села на виселки до Скарбової криниці. Про це розповідав Подольський Гаврило Євсейович, який поїхав на виселок зі своїми батьками. На такий заклик відгукнулось чимало жителів села. Було відведено наділ під забудову 54 дворів. Цей хутір отримав назву Годаї. Масово почали будуватись там у 1928–1929 рр. Однак встигли побудуватись лише 18 господарств: Гальчинського Платона Павловича, Козіка Василя Гавриловича, Майбороди Костя, Мушти Евдокіма, Осадчого Феодосія Дмитровича, Подольського Захара Григоровича, Подольського Василя Григоровича, Подольського Євсея Сергійовича, Подольського Григорія Івановича, Подольського Миколи, Подольської Палажки, Покотило Марії, Снітковського Ілька, Снітковського Леонтія, Храновської Настасії, Чепурняка Тихона, Чепурняка Костя, Чепурняка Тодора; дві сім'ї – Мухи Кифора Мироновича і Чепурняка Олексія Фадейовича – жили в землянках, бо їх хати залишалися недобудованими. У 1932 – 1933 рр. рука радянської влади дістала і туди, в затишний, віддалений від села куточок. Штурмові бригади по викачці хліба провідали і ці, далеко розташовані від села, господарства. І цих людей прирекли на голод. З цього маленького виселка в 20 господарств померло 33 дорослих людини і одна дитина. В 1936 р. влада знайшла за потрібне ліквідувати цей виселок і всі сім'ї вимушені були переселитись до села.

Виселок-хутір «На Горошкові»

Своїми спогадами поділились Гальчинський Іван Харитонович, 1913 р. н., і Паламарчук Федот Спиридонович, 1919 р. н., які проживали там разом з батьками.

Як виселок Годіаї (коло Скарбової криниці), так і Горошково, організувався після дозволу влади за згодою селян у 1928 р. У цьому мальовничому куточку було проведено наділ під забудову 32 дворів. Проте встигло побудуватись лише 10 господарств, а саме: Паламарчука Матєя Семеновича, Паламарчука Спиридона Семеновича, Гальчинського Фоми Семеновича, Сібіковського Кирила Якимовича, Осадчого Феодосія Дмитровича, Панчука Лукаша Костянтиновича, Подольського Андрія Денисовича, Подольського Мефодія Мартіяновича та Гонтара Тодора. Не встигли добудувати свої хати Дрізд Никифір та Гальчинський Олексій, як вийшов наказ ліквідувати виселки, а людей переселяти знову в село. Цей хутір також не обминули бригади по викачці хліба. Забрали, хто які мав, запаси. В основному хутір ліквідовано в 1933 р.

Гальчинський Тимофій Адамович, 1925 р. н., с. Бритавка

«Батько: Гальчинський Адам Михайлович, помер у 1933 р. з голоду.

Мама: Гальчинська Зиновія Якимівна.

У сім'ї було четверо дітей.

До колективізації мали 3 га землі, пару коней, корову, свині. Батько добровільно пішов у колгосп, так само, як і вся його родина. У 1933 р. голод був від того, що забрали все, шукали навіть палицями. Розповідала дружина Тимофія Адамовича Снітковська Таміла Полікарпівна, 1929 р. н.: «ведуть мене в ясла, а там тоже нема що їсти, приведуть мене назад, а бабка варила з бурячиння борщ у горщику і не давали того борщу досхочу їсти, щоб не вмерла. Дідик, Сібіковський Микита, помер у 1933 р., бо забрали землю, якої було зовсім небагато, коні, воза. Дід навіть з того горя помішався і все казав своєму сину, який був серед сільських комсомольців: «Омеляне, чому мені не дають хліба, адже у мене всьо забрали, у мене ж була земля, був і хліб, а тепер забрали, то нехай годують». Проте не годували. Дід помер».

Чепурняк Михайло Пантелеймонович, 1925 р. н., с. Бритавка

«Працював у Бритавському лісництві бухгалтером.

Батько: Чепурняк Пантелеймон Порфірович, 1900 р. н., с. Бритавка.

Мати: Чепурняк Лукера Андріївна, 1906 р. н., с. Бритавка.

До колективізації землі практично не було, всього до 1 га городу, ходили на панщину буряки шарувати. З того і жили. У 1930 р. батько пішов у колгосп добровільно, тому там працював і там годували, а ще мали свою корову, бо у сім'ї було 3 дітей. У 1933 р. жили надголодь, але голодні не ходили. Ми жили на краю села. Я сам не бачив, щоб мерли люди, але казали, що мерли, і дуже багато мерло. Ви дивіться, щоб зараз (початок січня 2005 р.) не було голоду, а то тільки брешете».

(Записано 5. 06. 2005 р. у с. Любомирка Чечельницького р-ну Вінницької обл.)

Мандибур Катерина Савівна, 1921 р. н., с. Любомирка

«Батько: Тодоришин Сава.

Мати: Хомко Марія. (Їх років народження не пам'ятає.)

До початку колективізації батько мав 5 га поля, пару коней, корову, свиню, а з сільськогосподарського інвентаря лише плуга та борону. Проте, незважаючи на скудність цього вжитку, сільські активісти все це забрали до колгоспу. Розкуркулили за те, що не вступили в колгосп. Багато дворів було розкуркулено в селі. Людей висилали за те, що не йшли до колгоспу. Голод розпочався не через неврожай, а через надмірні збори податку. Щоб запобігти масовому вимиранню жителів села, влада підготовувала тих, хто йшов працювати. Давали по 150–300 грамів зерна. Тих, хто помирав, загортали в рядна і вивозили на цвинтар. В голодному 1933 р. люди їли буряк, картоплю, насіння бур'янів, корінці, лісові ягоди, гриби, цибулю, щавель та з соняшника середину. Церкви в той час були закриті. В приміщенні церкви було створено амбар. Статистику померлих вела сільська рада. Біля нас померли з голоду Січка Марія і Хомко Григорій. Це ті люди, яких я пам'ятаю».

(Запис зроблено 5.06. 2005 р. у с. Любомирка Чечельницького р-ну Вінницької обл.)

Піддубняк Василь Іванович, 1927 р. н.

«Батько: Піддубняк Іван Афанович, 1894 р. н.

Мати: Піддубняк Марія Нифонтівна, 1900 р. н.

До колективізації у власності батьків було 6 га землі, пара коней, одна корова, двоє свиней та пасіка. Серед нерухомого майна: віз, плуг та борона. Під час колективізації з хати забрали все. Сім'ю вигнали, і вона проживала в сараї. Забрали город. За невиконання розпоряджень влади батька засудили до 10 років позбавлення волі. Сидів у в'язниці в Іудельському р-ні Свердловської обл. Після відбуття

терміну покарання повернувся в Любомирку, де й помер. В 1933 р. урожай в селі був. Розпочався голод через велике вилучення продуктів харчування і нестерпні податки. Заробляти на харчі в селі не було можливості, бо роботи не було. Допомоги від держави не було, тому люди померли сім'ями. Ховали їх на цвинтарі. Ті, хто був живий, їли жолуддя, буряки, цвіт з дерев та рослин, насіння бур'янів. Міняли одяг на зерно. В сільській церкві організували зерносклад, а після війни клуб. Статистику про кількість померлих вела сільська рада. Біля нас померли: Рябошапка Іван, Рябошапка Михайло, Рябошапка Марія, Рябошапка Ніна».

(запис зроблено 8.06. 2005 р. в селищі Чечельник Вінницької обл.).

Овчар Ганна Михайлівна, 22.09.1938 р. н., с. Білий Камінь Чечельницького р-ну Вінницької обл.

«Батько: Овчар М. О., народився в с. Білий Камінь.
Мати: Овчар В. М., народилась у с. Червона Гребля.

Батько мав 4 га поля, 1 га сінокосу, пару волів, пару коней, корову, 5 свиней та 35 овець. Жили заможні, бо мали свою молотарку, клуню, хату, сарай, воза, скриню, подушки, різноманітний одяг, рядна, скатерки та інші хатні речі. Під час колективізації все це відібрали і передали в колгоспну комору, залишили лише хату і дітей. Батька розкуркулили, бо добровільно не хотів йти в колгосп. Деякі люди після розкуркулення вступали в колгосп, а інших, які були проти цього, висилали в Сибір примусово.

Влада забирала все до зернини. Скільки померло з голоду в селі, не знаю, лише знаю, що померла моя тітка і її 5 дітей. На цвинтарі була викопана велика яма, в яку скидали померлих. Ті, хто вижив, їли жолуддя, померзлу картоплю (з якої пекли млинці), лободу (з неї варили юшку). Були непоодинокі випадки людодства. Незважаючи на те, що церква не втручалася в справи держави, з встановленням радянської влади чинився тиск на православну церкву».

Голодомор 1932-1933 рр. на Чечельниччині: документи, цифри, факти

Лідія Торунда, зав. архівним відділом Чечельницької райдержадміністрації Вінницької області

65 років тому Україна пережила велике горе і пекельні муки. Голодомор забрав (за останніми дослідженнями) понад 10 млн. українських селян. Штучні голодовки пережила Україна також 1921, 1946–1947 рр. – померло близько 5 млн. людей.

Виходить, тільки від голоду, не рахуючи полеглих в двох світових та громадянській війнах, Україна втратила близько 15 млн. співвітчизників. Та й ці дані не повні. Архівні документи свідчать: однією з головних причин трагедії стало те, що в ту скрутну годину не надходила допомога від «сім'ї братніх народів» Радянського Союзу. Варте уваги і те, що страхіття голодомору його організатори намагалися викреслити з суспільної свідомості. Ще зовсім недавно заперечували факт тієї трагедії або все зводили до того, що голод, мовляв, був невеликий і причиною його став неврожайний 1932 рік.

Вже в лютому–березні 1932 р. почала надходити інформація про продовольчі труднощі. Не вистачало хліба. Повідомлялось і те, що люди харчуються лушпинням, половою, є пухлі і випадки смерті.

Із спецповідомлення ОДПУ по Вінницькій області про голод у селах Чечельницького району на 29.05.1932 р.:

«В последнее время значительно увеличилось число голодающих и смертных случаев на почве голода. По данным здравинспектуры, полученным от врачей, производивших специальную проверку, в 9 селах насчитывается 459 голодающих». (ДАВО. Ф. Р. – 136, оп. 3, спр. 11, арк. 59; спр. 13, арк. 58). З того ж повідомлення на 8 червня 1932 р. про «волинку»: «2 червня у с. Жабокрича понад 50 жінок зібралося біля сільради. Викликали голову і почали вимагати хліба. Кілька жінок попрямували до дзвіниці, щоб вдарити на сполох. Переляканий голова змушений був розділити гречку, призначену для посівів. Лиш після того люди розійшлися». (ДАВО. Ф. Р. – 136, оп. 3, спр. 10, арк. 110).

Масове вимирання тривало до жнив. Як тільки почали дозрівати хліба, колгоспники (особливо жінки і діти) виходили в поле зрізати колоски. Робилося це крадькома. В нашому районі зафіксовано 32 випадки зрізу колосків, за що арештовано 12 чоловік.

Влітку в колгоспі «Червоний Жовтень» відбувся збройний напад на колгоспний тік, де зберігалося зерно, яке мали розділити поміж собою. Почастішали випадки людодства. В с. Стара Цибулівка Чечельницького р-ну 31 березня середнячка-вдова Декало Олена за-

рубала свою півторарічну дитину і м'ясо приготувала для їжі. В с. Луги Зарванський Афанасій, 46 р., Савчук Олена, 40 р., займалися дрібними крадіжками, Волошин Лука, 17 р. – людодіством. Ці громадяни заманили до себе десятирічну дитину Савчук Марії, зарізали і м'ясо поділили між собою. А ось як згадує цей час свідок голодомору Марія Гальчинська: «Гур-гур-шур, гур-гур-шур. Крутяться крутяться круглі сиві камені, тяжко перетираючи зметені по закутках комори, перемішані з пилом зернятка, і поволі сиплеться із тих каменів сіре, як свята земля, борошно. Над жорнами при тьмяному світлі каганця схиляється батько. Тремтячими пальцями бере він зерно і обережно, ніби рахуючи ті зернини, опускає їх в отвір верхнього каменя. Ми, двоє малюків, незважаючи на пізній час, теж не спимо, а сидимо поруч і голодними оченятами дивимось на тонесенький струмінь, що час від часу слабенько стікає з жолоба жорен. А під грудьми аж ніе від голоду. Швидше б у горщику зібралось хоч трохи борошна, щоб мама вже мала з чого спекти бодай глевкого коржа або зварити бовтанку. Батько поволі обертає камінь. Він часто припиняє роботу, сторожко вслухається в нічну тишу. Чи не гукає хтось під стіною? Чи не йдуть оті, з металевими шупами в руках, що вимели навіть пил з селянських комор, щоб селянин таки забув назавжди запах хліба, не те що міг вкусити його бодай скоринку. Під ранок ховали жорна в криївку, а самі на роботу. Ми, дітлахи, теж збиралися в поле з мамою. Робили все, що могли, щоб заробити на миску баланди, яку видавали тим, хто працював у колгоспі. Наближалася зима, казали, що вона буде особливо лютою. В людей що можна знайти. Їли навіть гидку м'якість з соняшникових палиць. Зникла будь-яка живність. Собаки і коти, які виривалися з людських рук, назавжди тікали в ліси, щоб не потрапити в казан. Часом пропадали дорослі й діти. Швидше всього, що вони ставали жертвами обезумілих від мук голоду осіб». (Ф. Р. – 6021, оп. 1, спр. 25, арк. 7–8).

Врожайність у Вінницькій області у 1931–1933 рр.

Назва культур	Врожайність, ц/га		
	1931 р.	1932 р.	1933 р.
Пшениця озима	9,9	6,9	13,5
Жито	8,0	6,9	12,6
Овес	5,9	6,9	11,6
Ячмінь	9,0	7,4	12,3
Боби	7,3	6,6	-
Цукрові буряки	104,7	90	113,6
Картопля	42,9	67	94,7

Кількісний склад сільського та міського населення 12 районів Поділля і його втрати

райони	Померло людей	
	1932 р.	1933 р.
1. Брацлавський	843	3670
2. Вороновицький	1020	5094
3. Гайсинський	3025	7913
4. Іллінецький	3055	5012
5. Калинівський	1332	7182
6. Козятинський	1351	6940
7. Копайгородський	935	3723
8. Летичівський	1244	5042
9. Липовецький	2109	7692
10. Літинський	1343	6535
11. Немирівський	1850	5172
12. Піщанський	1410	3659
13. Ситковецький	952	2498
14. Станіславчицький	359	2545
15. Тростянецький	2060	7086
16. Уланівський	1378	5919
17. Ямпільський	1212	6232
По 17 районах	26.658	92.114
По області	86.984	263.520

Таланчук (Гребінська) Наталя Арсентіївна, 1925 р. н.

(записав о. Юрій Мицик у листопаді 2005 р. в Едмонтоні)

«Я народилася 14 лютого 1925 р. у Дніпропетровську, у його лівобережній частині – на Амур-Пісках (нині АНД р-н Дніпропетровська). Батько – Артем Юхимович, 1895 р. н., мати – Галина Федорівна Болотина, 1896 р. н. Мама походила із заможної сім'ї, її батьки мали гільзову фабрику, де виготовлялися гільзи для цигарок. Мама закінчила Інститут благородних дівичь у Києві, а в радянські часи не могла з відомих причин використати в належній мірі свої знання, вона була регентом церковного хору, потім працювала друкаркою у поліклініці. Вона мені часто читала «Кобзар» Шевченка. Тато закінчив Київську Духовну Семінарію, служив дияконом, начебто був в УАПЦ. Гоніння на Церкву змусили його відійти від служіння в храмі, він і мама співали, були членами державної капели «Думка», чимало їздили. У 1929 р. тата заарештували перший раз «за релігію», і він пробув у тюрмах і таборах понад 4 роки. Потім його вивезли на Соловки. Я листувалася з батьком, діставала від нього листи, в яких все було викреслене цензурою і можна було прочитати тільки «Дорога Талочко!». Я писала короткі листи, їх привіз батько з Соловків після звільнення. Він перебув цингу, мучився. Потім працював у редакції української газети в Дніпропетровську, бухгалтером на заводі Петровського до 1937 р. Після того його знову арештували і він рік сидів у дніпропетровській тюрмі на вул. Чичеринській. Ми носили йому передачі. Потім його вислали невідомо куди. Тоді мама оббивала пороги НКВС, писала Сталіну і т.д. Тільки у 1941 р. повернулися з сибірського заслання якісь люди, і вони сказали мамі, що знали о. Арсена Гребінського, який помер від захворювання печінки (вона і раніше у нього була хвороблива, а подвійне тюремне ув'язнення й заслання доконали батька). Мама загинула у 1941 р. уже під час війни. Через Дніпро йшла перестрілка, і німецьким снарядом маму буквально розірвало. Мене прийняли до себе «штундисти», і я в них перебувала певний час. У 1943 р. німці забрали мене на роботу до м. Ерфурт. У 1945 р. я стала однією з багатьох «ДіПі», вийшла заміж за свого чоловіка (уродженця Олеська під Львовом), який вийшов з Бухенвальду, був тоді дуже худим. У 1946 р. ми виїхали з ним на

шахти в Бельгію (нас, «ДіПі», був тоді цілий поїзд), у 1949 р. перебралися до Канади в м. Едмонтон, де я й нині живу. Тут народився мій син Зорян (1951 р.), дочка Оріся (1953), тут помер чоловік у 1981 р. він хвороби серця.

У 1933 р. був страшний голод. Ми вижили тільки з двох причин. По-перше, в цей час мама виконувала функції працівника санепідстанції, перевіряла їдальні, а за це їй там давали інколи кістки, з котрих вона варила суп. По-друге, це були цінності моєї мами, успадковані нею від батьків. Ось на фотографії видно, що у мами на сукні є брошка. В ній були 24 діаманти! Були у мами й золоті обручки, браслети тощо. Все це мама віднесла в «Торгсин». Звичайно, дали їй харчів на явно невідповідну, значно меншу суму. Але тоді це здавалося неймовірним багатством, коли мама принесла декілька мішечків, кожен по 8–10 кг. В одному були крупи, в другому зерно, в третьому цукор, в четвертому шпроти, шоколад і ще щось. Я навіть у школу якось пішла з бутербродом (зі шпротами). Але діти як побачили й стали просити, то я вже ніколи не брала нічого їстівного до школи. Мама кілька разів ходила в цей «Торгсин», доки не віднесла туди всі цінності. Оце нас і врятувало!

Ми жили напроти школи-семирічки. Це була якась особлива школа для дітей начальників. Там під навісом була їдальня. Там добре годували цих дітей. З тієї кухні поширювалися запаморочливі запахи, я плакала від цього отакими сльозами! Не тільки ми чули ці запахи. Вночі голодні люди копирсалися у смітті коло школи в надії знайти щось їстівне, знаходили там лушпайки від картоплі. Вони стікалися до цієї школи і приходили до нашого двору, просили їсти. Це були опухлі люди, від них йшов тяжкий запах, вони їли траву й падали біля нашого паркану, помирали... Жінки з дітьми просили у нас їсти, і мама давала їм спочатку якісь сухарі з «торгсинівських» припасів. Але і в нас харчі кінчалися. А люди йшли знову й знову, просили хоч що-небудь. Мама гірко плакала, бо у нас у самих вже майже нічого не було. Ці люди, які просять їсти, які падають і помирають на очах, і досі стоять у мене перед очима! Трупи померлих від голоду людей збирали на підводи і вивозили далі на кладовище, а ці братські могили були між шосе та баштаном. Там, на баштані та на полі, стояли вишки, на котрих стояли вартові з рушницями. Вони пильнували, щоб і колосок ніхто не вкрав. Туди, видно, звозили мертвих з усього «Амуру», і я кожної ночі чула, як без кінця цюкають копита по бруківці, нові й нові підводи везли трупи на кладовище.

Якось мама у знайомих дістала копчене сало, порізала його на маленькі шматочки на заправку до борщу й послала мене торгувати на базар, продавати по рублю за шматочок. І я, і мама тоді продали ці шматочки і пішли щось купити. Тоді можна було купити конину, яку раніше ніхто не їв. Мамину увагу привернуло м'ясо на продаж, і вона не втрималася, щоб не похвалити його. Тут вона спостерегла, що

інші продавці якось підозріло стали перешіптуватися. Одна з них непомітно шепнула нам, що це людське м'ясо!

Про голодомор і про його причини ніхто ніде не говорив, бо боялися. Тільки у 1941 р., коли почалася евакуація, мама мені все розказала (і про арешт батька, про обшуки у нас, коли навіть меблі різали, і т.д.). Мама сказала мені, що я вже доросла, маю все це знати і свідомо вибирати свій подальший шлях: чи евакуюватися в Росію за Урал, чи залишитися на місці під німцями. Я сказала, що залишусь. Мама теж була такої думки, бо не хотіла їхати до москалів. Правду про голодомор я по-справжньому пізнала у 1942 р., коли у нас на «Амурі» стали діяти підпільні похідні групи ОУН (вони з'явилися з осені 1941 р. і працювали з гуртками молоді з 2-3 осіб). Тоді ми усвідомили, що до чого, і нам стало соромно, що ми залишаємося комсомолками. Ми з подругою спалили в присутності представника похідної групи свої комсомольські квитки. Під час цієї урочистої події ми дуже хвилювалися і хотіли заспівати щось урочисте. І заспівали... «Інтернаціонал»! Але українською мовою!

І досі у мене перед очима, як тягли померлих від голоду за руки та ноги. (Мама мене відтягувала, щоб я не дивилась на це). Пам'ятаю дітей, худих, як скелети... Добре пам'ятаю і нічний стукіт тих підвод, що везли мерців до братської могили...»

Чорноземський Іван Антонович, 1924 р. н.

(записав 11. 03. 2004 р. студент НаУКМА

Святослав Чорноземський, ФГН-1)

«Я, Чорноземський Іван Антонович, народився у 1924 р. в с. Богуслав (нині Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.), тут же був і під час голоду 1933 р. Закінчив 4 класи, а потім 7 – у вечірній школі. Під час війни мене в 16 років забрали в Німеччину, там робив у хазяїна. Коли повернувся, закінчив школу комбайнерів, а потім ще й шофером був.

Мій батько, Антон Гнатович Чорноземський, мати – Ганна Іванівна. Нас було троє хлопців у сім'ї: Пилип – це найстарший, з 1920 р., я і менший, Микола, з 1927 р. Село тоді було великим, майже 1000 дворів, три школи. В одній вчилися 7 років, це була церковно-приходська, називалась Червона. Бо збудована з червоної цегли. Є вона й зараз, тільки називається по-іншому. В центрі села – школа на 4 класи. На іншому краю – ще одна, на 3 класи. Була й церква на місці теперішнього клубу, в центрі. Під час колективізації її поламали й збудували клуб.

Десь у 1929–1930 рр. у нас в селі організували комуну «Богуслав». Було 4 колгоспи: Куйбишева, Якіра, «Соцнаступ» і «Оборона». Головами колгоспів були місцеві. У «Якірові» – Федір Семенович Таран, у Куйбишевому – Іван Лук'яненко, у «Соцнаступі» – Сліпченко, а хто в «Обороні» – не пам'ятаю. Під час колективізації все продавали,

у людей все забирали й продавали. Забрали все: і хату, і всю скотину, казали, що в колгосп. Хату могли продати за 20-30 рублів, а тобі нічого не давали, тільки забирали. А за те, що зарізав свою корову чи теля, садили у тюрму. То батьки, та і всі, у кого щось було, старались ночью зарізати, роздерти як-небудь й закопували в землю. Загортали в тряпки й закопували, щоб не знайшли.

Урожаї 1932–1933 рр. були хороші. І сонце, і дощі рясні були, зерна багато було. Скоювали зерно і кудись везли. Інколи складали зерно в амбари, а там воно гнило і ніхто нічого не робив.

Ніяких норм хлібоздачі ніхто не ставив, забирали все, що було, і край. Імен не пам'ятаю, хто забирив, але забирали навіть свої, з одного села. Такі самі закальонні комуністи, яких брали з самих бідних, працювали за комунізм, їм даже грошей не платили за те, що вони забирали у людей. Забирали все до краю.

Люди тоді їли все, що знайдеш. Їли горобців, їжачків, земляних тваринок всяких. Коли поламали млин, був тут у селі, ще з кам'яними кругами, круги порозбивали й покидали так на вулиці, навіть не прибрали. То я пішов, знайшов дві, приблизно однакові каменючки, обточив їх як-небудь і зробив млинок маленький з ручкою, щоб жорна крутити, а на них продовбав канавки, щоб борошно зразу висипалось. Пізніше, коли його знайшли ті комуністи, що ходили й забирали все у всіх, то мого батька чуть не посадили в тюрму. Але все обійшлося. Забрали тільки млинок. У нас у сім'ї від голоду не вмер ніхто, а в селі померло людей дуже багато. Випадків людоїдства не так щоб було. Говорили люди про таке, а так сам такого не знаю. Говорили, що було такого немало, но лічно я нікого таких не знав».

Чорноземська (Пасько) Марія Кузьмівна (1921-2004)

(записав 28–30. 07. 1995, студент НаУКМА Святослав Чорноземський, ФГН-1)

«Я, Чорноземська (Пасько) Марія Кузьмівна, народилася у 1921 р. в с. Богуслав (нині Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.), тут же була і під час голоду, працювала в колгоспі... (У 1925 р. в селі було 936 дворів, 4 вулиці, 9 провулків – прим. С. Чорноземського). Церква була в селі, називалась святителя Христова Миколи-чудотворця. Збудована ще у 1800 р. Потім її розвалили і построїли клуб і магазин у центрі. Така «хароша» власть була. Закінчила 3 чи 4 класи, вже й не пам'ятаю. Та й то ходила в ту школу лише тоді, коли тепло було, бо на сім'ю у нас одна пара чобіт була. Зимою я їх майже не вдягала, бо тато в них ходили по господарству, а я гляділа менших дітей. Коли прийшли німці, мене хотіли забрати в Німеччину, але я кілька разів тікала і залишилась тут.

Сім'я у нас була велика, 7 душ. Мама, Пасько (Яшник) Софія Кирилівна, і тато, Пасько Кузьма Кузьмович. Та ще п'ятеро дітей,

я з 1921 р., Параска – з 1924 р., Гришко, той був чи 1931, чи 1932 р, Тетяна – не помню, коли родилась. Тоді було ще двоє дітей. Брат і сестра, але вони сильно хворіли й померли, але не від голоду. А найменшим був Микола.

Коли виникли колгоспи, то їх в селі було аж чотири... Голів колгоспів обирали майже не думаючи, тільки щоб куркулем не був. Таран Федір, Лук'яненко Іван, Сліпченко – оце вони там керували. Керували так, що людям їсти не було чого... Колективізацію проводили особливо Чорний Захар, Сліпченко Ілля, Ковтун Кіндрат. Це вони були, кажеця, десь у 1930 р. Забирали, продавали, робили все, що хочеться, тільки за людей ніхто не думав. І скотину забирали, і хату. В колгосп, все в колгосп... За колективізації багато людей просто садили у вагони і кудись везли.

Люди даже скотину різали вночі, щоб ніхто не бачив, і не шмалили, бо могли почути і докласти комісарам, а за це і в тюрму садили. Ото розірвали як-небудь і поховали, бо даже вночі приходили і провіряли.

Тоді хліб непогано вродив. Вистачило б усім спокійно пережити зиму, і до наступного урожаю дотягли б. (Я вже тоді помагала мамі в колгоспі, в перерві між поранням за дітьми). А вони забирали все з полів, навіть не помолочене, і або палили, або воно гнило у засіках. А багато хліба й вивозили у Росію, казали, що допомагати треба, бо в Росії страшний голод. Забирали все до крихти. Казали, що знайдете, те й їжте.

Про норми хлібоздачі начебто щось і говорили спочатку, а потім, коли люди давали мало, бо більше не було, то почали забирати абсолютно усе. Пам'ятаю, як до нас зайшла сусідка, а ми трохи картоплі у колушках зварили, то вона, даже не питаючись, з'їла ті шкурки. Потім вона вибачилась, що вона навіть не спитала, бо дуже хотіла їсти. В родині ніхто не помер з голоду, всі були живі. А в селі повмирало багато людей. Ще й мама казали, що в селі вмирає багато людей. Щодо людоїдства. Був у нас один такий Жиров, приїхав з Терновки, а його жінка була богуславська, то у них такі розмови були.

Якби не тато, то ми, мабуть, всі б померли. Він якось зміг заховати мішок пшениці і вночі закопав його у полі, ніхто не знав, де, даже мама. От раз на 3-4 дні він ходив вночі кудись і приносив десь із пригорщу зерна. Мама зробить якихось ліпників на всіх, бо пирогами то не назвеш. Колись тато принесли зерна, а воно мокре, то покладали на піч, на лежанку, щоб просохло. Не встигло воно висхнути, як прийшли комісари й почали все обшуковувати, то, мабуть, хтось бачив, що тато повернулись, і доніс. Мама з татом посадили малих дітей на лежанку, на зерно. Може, хоч у дітей не заберуть. А ті сволоти поскидали малих дітей і мало батька не вбили, бо «ховав народне добро від держави». Були й нормальніші, які не все забирали, навіть коли бачили, що щось є. Точно не пам'ятаю, але, здається,

тато їли найменше, все нам залишали. А ми, дорослі, бувало, натремо собі зерня з кураю – перекотиполя і печемо такі маленькі хлібці. Їли траву, корінці, все, що можна було.

Держава нічого не допомагала. Організували столову для комуні, але ходили їсти туди і з колгоспів, а цих уже пускали неохоче. Тільки в комуні хитро зробили. Ця столова була безплатна, але все, що ти з'їси, записували тобі в борг, робили так, що ми ще й повинні госу-дарству. Переселенців було, може, один якийсь чоловік, а так – ні. То вже після війни, коли шахти відкривали, то сюди багато переїжджали, це десь у 1950–1960 рр...»

Леонід Добрянський.

Мої предки з села Волоського

«Мої дід і бабуся по маминій лінії – Петро Маркович Потапенко і Векла Харитонівна Литвин – народились у Волоському. Записану в 1981 – 1985 рр. з їх слів історію їхнього життя і родинні зв'язки я вирішив зберегти. Намалював генеалогічні схеми, розпитав інших рідних, зібрав старі фотографії, переглянув у Дніпропетровському обласному архіві кілька церковних книг Преображенської церкви с. Волоського. Мої рідні і родичі з інших гілок роду також погодились прилучитись до справи по збереженню родової пам'яті: написали спогади про своє життя, розшукали давні фотографії.

Петро Маркович Потапенко народився 10.09.1896 р. в с. Волоське Дніпропетровської області. Українець. Був першою дитиною в сім'ї. Закінчив початкову школу. Допомагав батькові по хазяйству. Оженився в 18–19 років на **Веклі Харитонівні Литвин**. Скоро після весілля був призваний до діючої армії. Вже йшла Перша світова війна. Забрали з села 9.09.1915 р. Був у складі шостої роти, яка складалась з українців і відрізнялась тим, що добре співала.

На фронт Першої світової війни їх повезли залізницею через весь Сибір на Далекий Схід, потім в Порт-Артурі завантажили на пароплав і водним шляхом із заходами в різні порти, зокрема, Сінгапур, Бомбей, Порт-Саїд, доставили у Францію, в Марсель. Воював Петро Маркович артилеристом в складі мінометного підрозділу, дістав серйозне поранення колінного суглоба. Лікування проходило у госпіталах Монпельє і Парижа. Завдяки добрим спеціалістам-медикам вдалося врятувати ногу від ампутації, але в коліні вона більше ніколи не згиналася. В подальшій його долі ця пряма нога, що не гнулась в коліні, відіграла певну роль, і, мабуть, завдяки їй він зміг пережити лихоліття всіх наступних воєн, уникнувши численних мобілізацій як непридатний до військової служби.

В Росію з Франції він повернувся морем через Петроград. Дома був 2 вересня 1917 року. З хазяйства було у нього двоє коней і корова. Мав 5 га землі та ще 6 га наймав. В 1921–1922 рр. почався голод.

Возив на двох коровах, ще мав, продукти в сільраду. В 1922 р. помирає батько Марко Хомич. В 1927 р. в зв'язку з будівництвом Дніпрогесу частина Волоського попала в зону затоплення, в тому числі і садиба Петра. Його було виселено разом з односельцями в степ, де вони заснували с. Дніпровське. Всім переселенцям дали по 16 га землі. Було тоді 50 дворів. Чотирьом хазяям – Чумаку, Гаркуші, Карпенку і П.Кривому, які мали сім'ї більші, ніж 7 чоловік, дали по 30 га землі, і вони заснували с. П'ятихатка поруч з Дніпровським. Петро Маркович на той час уже мав сина Степана (1921), доньок Ольгу (1918), Ліпу (Олімпіаду) (1923), Марію (1927). Олександра народилася пізніше (1929).

В 1928 році він був головою хлібної комісії в с. Дніпровське. (Від селян згідно з продрозверсткою вимагали вивезти частину хліба.) Він вивіз багато проса, пшениці, соняшникового насіння. В цей час була так звана сорокапроцентна комісія, що змушувала вивозити хліб, підписуватися на позику і т. ін.

В кінці 1929 р. почалась колективізація. Петра Марковича обрали завідуючим хазяйством, ввели в склад правління колгоспу. В колгосп вступили всі, крім трьох дворів.

В 1932 р. – голод. Урожай був добрий, нормальний, але весь хліб було забрано. Векла Харитонівна була пухла з голоду, бо все давала чоловіку і дітям. Впавши у відчай від неможливості зберегти дітей, Векла Харитонівна вирішила підкинути дочку Маню комусь у Дніпропетровську. Маня мала тоді 6 років, гарненька, з каштановим волоссям, тож мати сподівалась, що, може, хто з людей взяв би її за дитину. Будучи на Дніпропетровському базарі десь в районі Лагерного, вона залишила Маню саму і підглядала з-за рогу, маючи на меті прослідкувати, які люди її візьмуть і де вони живуть. Але потім не витримала, забрала малу і вирішила, що як помиратимуть з голоду, то всі разом.

Пізніше, в голодовку 1946 р., багато хто в селі, як наприклад, Саланджаї, віддавали своїх дочок віком років з десяти до євреїв за няньку.

В 1937–1938 рр. Петро Маркович – голова кооперації. В 1938 р. – голова сільради, в 1939 р. працював в ощадкасі. Потім до самої війни був завідуючим тваринницькою фермою.

Як почалась війна, надійшов наказ евакуювати весь скот на схід. Головними, хто гнав, були Петро Маркович та Іван Швець. Догнали з Дніпровського аж до Матвеєва Кургана на Донбасі. Далі І.Швець погнав на схід здоровий скот, а хворі тварини залишилися на Петра Марковича і дітей. Вони погнали його назад. Біля Макіївки зустрілись з німцями, що рухались на схід. На цей час у них було дві корови, четверо волів, дві телиці, коні, віз і гарба. Вертаючись назад, багато бачили пам'ятників Сталіну, які були понівечені німцями, пам'ятники Леніну були цілими. В Дніпровське повернулись 3 листопада 1941 року.

В 1943 р. після приходу Червоної Армії Петро Маркович був арештований за те, що був на окупованій території і не чинив опору німцям. Сидів півроку в тюрмі у Дніпропетровську, потім до 1948 року перебував в трудовому таборі в Києві (в с. Церковщина, поблизу Печерської Лаври). Працював у швейному цеху. Вдома з 1948 р.

В 1960 р. був токовим у колгоспі, потім возив хліб. З 1975 р. на пенсії, не працює. Помер Петро Маркович в грудні 1987 р., похований в с. Дніпровському.

Векла Харитонівна народилася на Спаса 19.08.1896 р. Була п'ятою дитиною в сім'ї. Грамоті не вчилася. Вийшла заміж у 19 років. Народила п'ятьох дітей. Працювала на своїй землі, а після колективізації – в колгоспі.

В часи Другої світової війни в її хаті був госпіталь і Векла Харитонівна багато допомагала в догляді за пораненими бійцями Червоної Армії, за що була нагороджена медаллю. Пережила голодовки 1921, 1933, 1946 рр., зберегла дітей, ніхто з них не помер.

На вдачу була лагідна. В літню пору завжди привозили до неї онуків, яких вона доглядала і виховувала. Померла Векла Харитонівна в серпні 1985 р., похована в с. Дніпровському.

Ми, нащадки Петра Марковича і Векли Харитонівни – їх діти, внуки і правнуки – з любов'ю зберігаємо теплу пам'ять про них. В серпні 1996 року ми зібрались всім родом в їхній хаті в Дніпровському і відзначили 100-річчя з дня народження. Подивилися одне на одного, позгадували дитинство, що проходило тут. Вирішили, що зберемось для вшанування і на 110-й ювілей наших дідуся і бабусі.

Серед моїх предків з Волоського відомо чотири фамілії. По лінії дідуся Петра – батько з Потапенків, а його мама – з Постолак. По лінії бабусі Векли – батько з Литвинів, а мати з Пікінерів».

Марія Петрівна Добрянська (Потапенко) Спогади

«Народилася я 1.04.1927 р. на березі Дніпра в с. Волоське (нині Дніпропетровської обл., за 12 км від Дніпропетровська). Коли почали будувати Запорізьку ГЕС, то нашу сім'ю з Волоського виселили. Це случилось, коли мені уже був один рік. Дали батькам якусь ссуду, і ми переїхали в Степ Солонянського р-ну за 5 км від села Волоського. Інші односельчани попали в села Дніпрельстан або «Новий світ». Ці села були розташовані близько коло стратегічної дороги Дніпропетровськ–Запоріжжя, і цим людям трохи повезло. Пізніше напишу, чому.

Коли переїхали, жить не було де – голий степ. Викопали землянку, накрили соломою і почали жить: батько, мати, батькова мати (бабуся моя) Ося і нас 4 дітей – Оля, 1918 р., брат Стьопа, 1921 р., Ліпа, 1923 р. і я – 1927 р. Потім родилась і Шура 1930 р. Коли почали строїть хати, то сусіди-односельчани помагали одне одному.

Строїли із глини та соломи стіни. Одні розводили глину з водою, та клали соломку і поливали глиною, і ногами топталась, а другі готовили їсти у великих казанах. Всі були веселі та багато і гарно співали. І так по черзі – до других ходили на другий день. Жили ми бідно, що самі виростили, те і їли. Магазинів не було і грошей тож.

Почалась колективізація у 1929–1930 рр. Наш батько був грамотний і активіст. Перший здав у колгосп свій інвентар, коней, все, що міг. А на маму лягли всі клопоти – чим накормити сім'ю, дітей, з чого спекти хліб і борщу наварити. Була корівка, та кормити було нічим. Молока давала мало.

У мене був вік такий, що взяли мене в дитячі яслі. Пам'ятаю столики довгі, метрів 3-4, і скамійки, де ми сиділи, – теж довгі. Сідали за стіл, клали руки на стіл і співали, поки нам принесуть їжу. Співали на російській мові, от, наприклад, кладемо ручки долонями на стіл, піднімаємо перший пальчик і співаємо:

*«Первый пальчик устаает, а другой спать пойдет,
Играем, играем, играем и поем,
Потом другой пальчик устаает, а третий спать идет,
Играем, играем и поем»*

Тут принесли нам суп із затірки. Це робиться із муки. Поїли з кушочком хліба і встаємо із-за стола. А їсти ще хочеться, хоч другий раз і добавки дадуть. Після їжі ідемо до дерев, якими були обсажені постройкі, і обриваємо листя з шовковиці і вишні. Воно було нам таке солодке, ми його зривали і їли, але нам цього не дозволяли. Таким чином ми виживали.

А вже в год голодовки 1933 р. дома мама нас спасла так. Яке було її придане – рушники, намисто і інше, то носила в город Дніпропетровськ і віддавала за кусок хліба, чи пригорщу якоїсь крупи, чи квасолі. Потроху помагала мамина менша сестра Галя, що жила з сім'єю в Дніпрельстані. То картошечки дрібненької дасть, чи поділиться пшоном, чи ще чимось. Дуже хотілось їсти. Потім прийшла весна. Ми стали ловити ховрахів. Ловили також і горобців і так спаслись. А людей повмирало страшно багато.

Мені прийшла пора йти в школу. У нас в селі була начальна школа, але в той рік, коли мені треба було йти в перший клас, то дітей не набралось, і я попала тільки на слідуючий рік, тоді мені вже було 8 років. Ходила в школу з великою охотою, любила читати, та ще й щоб з наголосом. А як вірші учила! Самий великий як зададуть, щоб через два дні вивчити. А я вже на другий день вивчу. От, наприклад, про Конституцію вірш Джамбула Джамбаєва:

*«Закон, по которому радость приходит,
Закон, по которому степь плодородит,
Закон, по которому все мы равны
В созвездии братских республик страны
Пойте Акыны пусть песни льются,
Пойте о Сталинской Конституции» – і так далі.*

У нас в сім'ї було так заведено. Вечорами при лампі старші діти учать уроки і читають вголос, а ми всі сидимо і слухаємо твори Панааса Мирного, Нечуя-Левицького, Тараса Шевченка. Оля десь у 1935 р. уже поїхала з села вчитись у Дніпропетровськ, у залізничний технікум. Через якийсь час і Стьопа поступив в Дніпропетровський зварювальний технікум. Це було велике надбання батьків, ми теж всі добре учились. Батькам не соромно було ходити на шкільні збори, вони гордились нами. У 1941 р. сестра Оля приїхала з дочкою Інною, якій уже було 9 місяців, а потім повинен був приїхати і її чоловік Никодим. Але не судилось.

22 червня об'явили війну, і мама провела її на поїзд назад, в Куп'янськ. Батько наш був завідуючий фермою. Коли я закінчила 5 класів, батько влаштував мене пасти череду з двадцяти телят. Кожного дня я утрім ішла рано, випускала їх і пасла до дванадцяти годин дня. Потім гнала на конюшню, закривала і йшла в кладову, де мені видавали 20 кг висівок. Приносила їх і давала телятам, потім сама обїдала і знов гнала їх пасти до вечора. А тут об'явлена війна, то ми стали готуватись в евакуацію.

Зібрали речі за лічені дні, все зложили на бричку і рушили – мама, батько, невістка Мотя, Ліпа, я і Шура. А бабуся Устя осталась дома. З нами були ще голова сільради і ще інші комуністи, також їхали на підводах. Гнали ми скот в сторону Ростова через Старобешеву і т.д. Догнали ми до села Єленовки Сталінської області, і у нас заболів скот ящуром. Це коли у скотини між ратицями відкриваються рани, вона не може ходити і не їсть, а з рота тече слина (висить, як мильна піна). Прийнято було рішення розділитись. Який був здоровий скот, то наші керівники забрали і погнали далше на Ростов, а ми – наша сім'я – залишились. Тут нас і догнали німці. Було у нас ще трохи скота не зовсім боляного і воли. Якийсь час ми тут жили. Ночували на конюшні в колгоспній кімнаті, де колись знаходились конюхи. Пасли тварин на лугах. Мені більше доводилось пасти овець, їх було небагато. Мама з Шурою приносили мені в поле їсти в обід. Другий раз мене підміняли, і я була свободна. Фронт пройшов, німці поїхали далше, і в селі не було ні німців, ні красних. Проходили іноді солдати советської армії, які попали в окруженіє і вибрались чудом. Ішли на Ростов, щоб вернутись у свою армію.

І от одного разу підійшли хлопці-солдати, питають дорогу на Ростов, води попить просять. А ми стали їх розпитувати. Виявилось, що вони якийсь час працювали в Дніпровському, в нашому рідному селі, розказали, яка там обстановка. Після цього ми рішили вертатись додому. Запрягли волів і поїхали назад. Не пам'ятаю, скільки днів ми їхали, от так і вернулись додому. Бабуся жива, здорова, дуже були щасливі, що нарешті повернулись. В селі були тільки поліцаї із своїх людей, німців не було. В Солоному був комісаріат і німці. Люди працювали як і при советській власті. Замість голови колгоспу був староста. Людям дозволили держати овець, корів, свиней. Кормили

свиней і коли різали, то смалили соломою, щоб сало було смачним. А при советській власті не дозволяли смалити, а шкури потрібно було знімати і здавати. Гнали самогон із сахарного буряка. Гуляли свадьби, празнували всі православні свята. Люди були в якійсь мірі задоволені. Але всі чекали кінця війни, повернення своїх рідних із фронту і із Німеччини, куди посилали молодь на роботу.

І от уже 1943 рік. Німців гонять на захід, бомблять. Відкривається фронт, із р-ну Солонянського через наше село летять снаряди «катюш» на с. Вишневе. Страшно, самольоти гудуть. Солдат повно, але це не так довго було, фронт проходить далше, а ми остаємся жить. Мама поїхала в місто Дніпропетровськ, щоби щось продати, копійку вторгувати. Зайшла до двоюрідного брата Ілька. У нього дочка Міля, моя ровесниця, поступила в технікум на підготовчі курси. Мама як повернулася додому, то запропонувала і мені йти вчитися. Я з задоволенням пішла в район, взяла документи, які було потрібно, і поїхала. Це була ще війна. Транспорт – то тільки воєнні машини та солдати. З горем підполам я добралась до дядька Ілька і з Мільою пішла в технікум і начала учитись. Закінчила технікум у 1948 році. Трудні були годи, хліба давали 0,5 кг на день, сирий, чорний.

Все пережили. В селі були податки непосильні і молоко обов'язково здавали в государство. На кожний двір був налог, на кожне посаджене деревце, хоча воно ще й не родило, а налог уже плати. Яйця курячі купували і здавали по 150 штук із двора, хоч і курей не мали. А коли помер Й.Сталін і став вождем Маленков, то він ці налоги відмінив. Це було таке щастя для селян, що я і до сих пір пам'ятаю цю радість.

Раніше ні пенсій, ні зарплати в селі не було. Коли ти пропрацював у селі один день, то записували тобі один трудовдень. Потім рахували їх в кінці місяця. Коли збирали урожай, то на кожний трудовдень людині щось виділяли – чи зерно, чи ще там щось. Отака була плата за труд.

Після закінчення технікуму мене направили в Макіївку Сталінської обл. на металургійний завод ім. Кірова. Оскільки я залізничник, то мене призначили на должность дежурної по станції «Чайкіно». Я там працювала добре, без аварій, і мене скоро перевели на велику станцію заступником начальника станції «Доменная». Я відмовлялась, боялась, що не справлюсь. Начальник отделенія товариш Кривенко дав наказ, і я стала працювати. Там було закріплено 19 паровозів, які обслуговували доменний і мартенівський цехи. Із доменного цеха в ковшах везли рідкий чавун в розливочну машину і розливали. Потім після охолодження получали чугунні чушки. Робота була дуже небезпечна. Люди звалили дотримуватись техніки безпеки. Перевели мене в гуртожиток ІТР, умови там були привілейовані: холи, жили по двоє в кімнаті. Там я вперше полюбила хлопця, старшого за мене на 2,5 роки, який займав пост старшого майстра КИПу автоматики, красивий, розумний, вольовий, і ми поженились. Переїхали в Сталіно. Він

пішов учитись в інститут на перший курс, а я влаштувалась працювати на Путіловський завод, де працювала до виходу на пенсію. Коли закінчив Толя інститут в 1955 році, ми переїхали в Красногорівку Донецької обл. Три года там прожили, а потім знову вернулись в Донецьк, де і прожили остаток днів до пенсії.

Ще були студентами, як у нас родився син Льоня 1952 року, а потім і дочка Юля, 1955 року, – це щастя до сліз. А потім Толя захотів, щоб у нас родилась ще третя дитина. Дуже багато було розмов, розногласій, і все-таки я родила в 42 года в 1969 р. Оксану. То це вже так ми всі її кохали.

От зараз Анатолій помер у 1996 р. Діти всі благополучно живуть, маю семеро внуків. Я дуже всіх люблю і горжусь, бо вони цього варти».

Сімак Григорій Олексійович, 1919 р. н.

«У широкій долині, по обидва боки Кільчені, розкинулося старовинне село Спаське.[...] Під орудою старшини Батуринського куреня Трохима Козинця запорожці спорудили дерев'яну церкву, яка слугувала людям близько 150 років. Стояла б вона й понині, якби більшовицькі безбожники не зруйнували її на початку 30-х років.

Саме з цього часу й почалися трагічні події для селян. Заможним землекористувачам, котрі повірили в ленінський декрет «Земля – селянам», начепили ярлики «куркулів» і «підкуркульників», репресували їх, решту зігнали в СОЗи. Пам'ятаю, як мій батько, повернувшись із сільської сходки, в розпачі сказав: «Завтра наші коні і весь реманент будуть созівськими».

Я з сумом спостерігав потім, коли повз наш двір їхав нашими кінями чужий їздець, а вони рвалися в свій двір, звичайно, не з добра.

А потім прийшов страшний голодомор, якому передували тотальні хлібозаготівлі. Коли з токів і засіків п'яти колгоспів села вивезли все, в райцентрі не заспокоїлись: «Треба трусонуті подвір'я». Місцеві активісти і посланці райкомів з усієї сили намагались успішно виконати поставлене завдання. Озброївшись металевими ціпками, вони нишпорили всюди, забираючи останні пуди, а то й кілограми зерна.

Пам'ятаю, з'явилися і до нас.

– Здавайте хліб, – сказав через поріг один з прибульців.

– Де його взяти? Все уже давним-давно здано.

– А ми ось зараз перевіримо...

Не нашли зерна, взяли півмішка квасолі. Даремно мати просили залишити квасолю дітям на суп. Куди там! Забрали.

Так чинили у всіх дворах. Стогін і плач земляків чується мені і зараз.

Настав страшний голодний рік. Все, що можна було їсти, – з'їдено. В харчі йшли кукурудзяні качани, лобода, жалива, з яких пекли так

звані маторженики – зелені й противні. Люди вмирили, як мухи, їх не ховали по-християнськи. За кусень хліба, одержаного в сільраді, кілька чоловік копали загальну яму на цвинтарі, а потім звозили з усього села мертвяків.

Подружжя Кость і Степанида Скеть і до голодомору ледве зводили кінці з кінцями, а після того, як компартійні активісти обнищпорили всі закутки, – хоч лягай і помирай. До початку весни Кость відправив у спільну яму дружину і сам недовго протримався.

Голод усіх порівняв – і бідних, і колись заможних селян. До колективізації у В. Ялового було міцне господарство [...] 1930 р. господарство Ялового розвалили, а сім'ю заслали в Мурманський край. Три роки в далекому незатишнім краї снились йому українські родючі поля, річка Кільчень. Хворий і нікудишній, із останніх сил він добрався в Спаське. Коло тину будинку, збудованого своїми руками, в якому жили чужі люди, приліг і помер...

Сім'я Івана Ганжі була невеликою: він, дружина Мотрона і трирічна донька. Коли стало скрутно, Іван пішов у сусіднє село до сестри чогось розжитися і не повернувся, знайшли його померлим у сараї... В розпал голодомору в нашому селі щодня кінчали життя голодною смертю 20–25 чоловік. А по Україні?.. Страждала більшість, особливо діти. Вони ходили в школу не за знаннями, а ради баланди, яку давали раз на день.

Так-сяк перебивалися ті, у кого хтось працював у місті, одержуючи пайку, і ділився з близькими. Сільським жителям, виробникам хліба, цього «не полагалось», їх влада кинула напризволяще.

Голод давив, пригнічував село, вечорами не чути було пісень, які так любили спасівчани. Похмурі й мовчазні люди ледве рухалися вулицями.

В селі тепер кожен учень знає, що у війну з тисячі чоловік, що пішли на фронт, 700 не повернулися додому. А ось від голодомору 1932–1933-го та 1947 років померло майже стільки ж.

Та не лише в цьому були злочини сталінщини. В середині тридцятих років преса стала активно писати про так званих «ворогів народу». Знайшлися такі вороги і в Спаському. Ними виявилися прості віруючі-баптисти або гострі на язик люди. Відразу після війни було заарештовано кілька місцевих вчителюк, приписували їм націоналізм.

Перед початком судового засідання в цій справі Марія Волок запитала: в чім же конкретно їхня вина? Слідчий Садошенко цілком серйозно сказав, що живемо ми в дуже складний час, коли не тільки діяти, а й думати інакше вважається зрадою Батьківщині. Ось так.

Потім почалося гоніння на тих, хто не виробив мінімум трудовнів, їх висилали в далекі краї. А скільки постраждало на збиранні так званих колосків! Їх справді збирали жінки в полі, аби хоч якось підгодувати голодних дітей.

А ще тягарем лежали на селі великі позики і податки. Є у вас худоба чи немає, це нікого не обходило. З кожного з тисячі дворів села належало здати 40 кг м'яса, 300 літрів молока, 150 яєць та іншої продукції. Фінагент Юшкевич не давав послаблення нікому, не платиш – суд і конфіскація. А що можна було після такої війни конфіскувати?..

Григорій Сімак, член Національної спілки журналістів України, ветеран війни».

(Дані спогади базуються переважно на їх публікації: Сімак Г. Спаська трагедія. //«Зоря» від 23.11.2002 р. з урахуванням інформації листа Г. Сімака до о. Юрія Мицика від 1.07.2003 р.)

Скрипкіна Любов Григорівна

(записала Ольга Скрипкіна)

«Свідчить Любов Скрипкіна, що в 30-ті роки проживала в селі Афанасіївка на Дніпропетровщині:

Люди вже не просили про допомогу. Вони лежали в холодних, неопалених хатах і чекали смерті. Наші сусіди повмирили, залишивши чотирьох дітей віком від п'яти до десяти років. Зрозуміло, що вони зовсім не могли себе забезпечити їжею. Коли я якось зайшла до їхньої хати, діти лежали на підлозі, не рухаючись, тільки їхні були покриті відкритими виразками – малі гнили живцем».

(Кожум'яка Оксана. Хлопчика-сироту підвішували за шию і били, бо вкрав у голови окраєць хліба. // «Освіта України» від 24.11.1999 р. – № 48–49. – С. 5)

Бридун Іван Євдокимович, 1913 р. н.

(записала 26.02.2004 р. від свого прадіда студентка
НаУКМА Ольга Подобедова, ФГН-1)

Бридун Іван Євдокимович, народився «коли ще цар був», 19 квітня 1913 р., в с. Ново-Петриківка (нині Великоновосілківського р-ну Донецької обл.), де й жив усе своє життя. У батьків (Марії Силівни та Євдокима Омеляновича) було п'ятеро дітей: Яків, Олена, Іван, Василь і Катерина. На 1932 р. найстарші (Яків та Катерина) мали свої сім'ї, жили окремо від батьків, але в тому ж селі. Тільки війна розкидала сім'ю по всій області.

Село тоді було доволі велике, мало церкву, а пізніше – й дві школи. І. Є. пройшов лікнеп, у 1932 р. його зобов'язали закінчити курси трактористів, а в 1947 р. – комбайнерів.

У 1929 р. виникли перші СОЗи, об'єднання по 5–10 чоловік, які працювали на спільній землі. Близько 1930 р. утворився перший колгосп, на посаду голови прислали з м. Сталіно двадцятип'ятитисячника Ковбасу, хоча І. Є. не пам'ятає, чи він був головою з самого заснування колгоспу. Під час колективізації «обчислили все майно», забрали худобу, з господарства І. Є. – трьох коней, також сільгоспзнаряддя (лобогрійку, косилку...). Землю лишали, але обклали таким податком, що селяни були змушені відмовлятися від неї. У майбутньої дружини І. Є. Пелагеї Дашивець «сад такий великий, гарний був, але податком кожне деревце обкладали – тесть вирубав сад, бо нічим платити. А голод прийшов – їсти нема чого, навіть саду нема». На питання про те, як «куркулі» нажили своє багатство, може, нечесно, І. Є. розлютився: «Та які «кулаки»?! Робив як сукин син, от і мав щось!» Розкуркуленню підлягали не лише заможні селяни, а й будь-хто за умови використання найманої праці. Найчастіше це були хворі чи старі господарі, які, не маючи сил, за платню прохали сусідів допомогти посіяти чи зібрати врожай. Залучення до колгоспу відбувалося «під наганом». У сільському клубі організували «сходку», де єдиними словами були: «Пишиш у колгосп».

Дощів майже не було, що зумовило «слабий врожай, а Сталін і цей хліб вивіз».

Під час голоду товкли кураї у ступах, ловили ховрахів та їли. Їли собак, коней. «Спершу намагалися скирту на полях збирати, але

таких судили, в Сибір засилали». Вживали хто як міг, кожна родина по-своєму. Багато людей тікали до міста: «там, кажуть, хліб був. Батько часто до міста їздив – хліб привозив». До села ніхто не приїжджав. Померло багато людей, не стало безлічі сусідів, а родина І. Є. витримала. Батькові вдавалося правдами й неправдами здобувати їжу, город засівали вручну, а те, що «вдома виростили, держава не забирала», тому родина не дуже голодувала. «Гробки (цвинтар) були поруч, але померлих людей за село вивозили, бо не було кому ями копати, а хто був, той сили не мав. За селом їх собаки розтягали». «Як з війни я повернувся, важче було», – підсумував І. Є.

Євтушенко (Шило) Зінаїда Савична, 1918 р. н.

(записала у 2005 р. Катерина Шарапа, студентка
НаУКМА)

«Я, Євтушенко (Шило) Зінаїда Савична, народилася у 1918 р. у м. Червоноармійську (Донбас), де й жила під час голоду, але потім переїхала у Котельву. Зараз живу у Києві. Освіта середня. Сім'я складалася з 5 осіб (батьки і троє дітей).

Того року була посуха. У нас у сім'ї з голоду ніхто не помер, але я, йдучи до школи, бачила часом мертвих людей. Особливо багато помирало серед шахтарів. Місцеві люди мали невеликі городи, вирощували овочі, а приїжджі шахтарі нічого не мали, і їм було особливо важко. Моя мама колись працювала у багатого хазяїна білошвесю, а тато – писаром. Хазяїн платив їм часом золотими монетами, які мама зашивала під підкладку пальта. Коли почався голод, мама здавала у «Торгсин» монети, купувала продукти. Була у нас і невелика ділянка землі, де ми вирощували овочі. Допомоги від держави не було. Давали хліб по картках, по 100 г на людину».

Шковира Юрій Демидович, 1931 р. н. «Як ми вижили у 1933 році»

«У 1933 р. мені виповнилося два. Щойно я народився, як мій батько, закінчивши курси бухгалтерів-рахівників, забрав нас – троє дітей і жінку – та й назавжди залишив рідну хату в с. Івахни на Черкащині. Там залишились мої дід з бабою та батькові сестри. Опинились ми у с. Веселе на Херсонщині, де батько отримав посаду бухгалтера маслозаводу. Оце нас і спасло від голоду. Навіть у 1932–1933 рр. маслозавод якось функціонував, виробляли масло і відправляли його десь до Києва чи Харкова. Працівники заводу отримували по глечичку так званого «обрату» – білої рідини, що залишається після виготовлення масла. Її відправляли на відгодівлю свиней, та частина потрапляла і до працівників заводу. Я тільки-но навчився ходити. Мені наливали чашку обрату, я брав її у руки, приставляв до

рота і ходив по хаті, попиваючи обрід. Одного разу я спіткнувся, впав і розрубав чашкою щоку під оком. З того часу у мене й залишився той знак.

Ще залишилось у пам'яті ось що. Тоді ми жили в маленькому будиночку з земляною підлогою та глиняними стінами. Всю ніч чулося в стінах якесь шурхотіння. Вранці батько з матір'ю виносили з хати купи землі, що пацюки накопали за ніч. Інколи батько брав на заводі дрібнокаліберну гвинтівку і сідав у засідку. Зберігся у моїй пам'яті епізод: під стелею у хаті – велика дірка, з якої (вилазить) пацюк. Батько стріляє, і пацюк падає на підлогу...

А в селі, де залишилися мої дід Антон з бабусею Оленою, вже лютував голод. Перед тим дід Антон, передчуваючи нещастя, вирішив засадити невеличкий свій присадибний клапоть землі тютюном.

Посію тютюн, – міркував, – на нього завжди кусок хліба виміняю...

Та коли почався голод, не потрібен став той тютюн нікому. Шукали тільки хліба! Так і помер дід Антон Шковира біля клунка з тютюном.

З того часу, про щось розповідаючи, мати завжди казала: «Це було ще до голодовки...» або: «Ну, це вже після голодовки було...»

Моїх родичів від голоду померло небагато. Я думаю, що це сталося тому, що більшість з них були енергійними, мобільними людьми. Дядько Андрій Мукомела, рятуючись від розкуркулення, втік з родиною на Північний Кавказ і пересидів голодні роки у Нальчику.

Коли місцеві комуністи вже заходили у двір до дядька Володимира Яцини, щоб його розкуркулити, тобто (забрати) корову, коняку, плуга, а його як упертого селянина, що відмовлявся записуватись до колгоспу, заслати до Сибіру, то він вистрибнув у вікно і побіг садками з села. Його не помітили, бо почали поратись у клуні, відв'язуючи худобу. Дядько ж дістався залізниці, сів на потяга й опинився аж у Середній Азії. В селі у нього залишились дружина з двома дітьми.

Років через два, коли життя вже трохи налагодилось, дядько Володимир написав листа додому, вислав на дорогу грошей і жінка з дітьми приїхала до нього в Узбекистан. Там вони й прожили своє життя.

А в Україні почався голод. Особливо навесні 33-го. Люди вимирали сім'ями, вулицями, селами.

Ось що розповів одного разу мій сват Василь Павлович Богомолов:

«У 1933-му році мені було 20 років. Я служив у армії. Нас повезли навесні на Донеччину ховати померлих під час голоду. Села стояли пусті. В хатах розкладалися трупи. Вони лежали на печач, на ліжках, на підлозі. Дали нам вила й протигази, і ми тими вилами викидали їх з домівок, а потім складали на підводи й вивозили з села до ям... Потім привезли з Росії переселенців. Але там не можна було жити, бо трупний сморід не вивітрювався. Прийшлося палити село і буду-

ватись заново. Отак з'явилося на Донеччині «російськомовне населення», яке вимагає тепер «второго державного язика»...

Не можу не згадати про одного нашого односельця. Він потрапив у сталінські табори, працював на будівництві Біломорканалу. Якимсь чудом вижив ще й визволився десь у 1938 р. Ми ловили разом рибу, і він, чомусь довіряючи мені, згадував дещо із своїх табірних вражень. Я запам'ятав тільки два епізоди. У начальника охорони була коханка. Вони вилазили удвох на вишку, звідки було видно, як працюють в'язні. А в'язнів було дуже багато, справжній мурашник. От вони й видумали розвагу. Коханка брала малокаліберну гвинтівку і билася об заклад, що підстрелить котрогось із в'язнів. Це вона й робила. Якщо «мазала», тоді сам начальник брав гвинтівку і показував, як треба стріляти. На рани й муки в'язнів уваги вони не звертали... Другий епізод. Один з в'язнів утік, але охорона його спіймала. Для остраху іншим його роздягли догола й посадили на величезний мурашник. За кілька днів від бідного в'язня лишився тільки скелет...

1947 рік

У 1946-му році після повернення з війни мій батько працював бухгалтером у колгоспі. Через його руки проходили всі постанови про здачу зерна державі, відомості про врожай, що був незадовільним через посуху, нестачу робочих рук і техніки. Батько розумів, що знову насувається голод.

Того часу ми отримали листа від дядька Володимира Яцини з Узбекистану. Він радив нам кидати все і їхати до нього в Середню Азію. Тут, писав він, можна вижити.

Батько продав корову-годувальницю, пов'язав у вузли наші бебехи, ми сіли у так званий «500 веселий» потяг і потяглись до Москви, а далі – у бік Середньої Азії. «П'ятсот веселими» звалися тоді товарняки-потяги, якими пересувались по країні безліч людей без квитків, без документів. Треба було тільки спитати когось, куди прямує цей потяг, забратися у товарний вагон, знайти собі куточок у ньому і їхати, не знаючи, де він зупиниться знову.

Я тепер дивуюся, як легко мій батько пускався в далеку дорогу з трьома дітьми та жінкою. Ця його «легкість на підйом» не раз рятувала нас від смерті. З України писав мій товариш Олег Косенко, що в селі Балаклеї (біля Сміли) щодня хоронять по 18-20 людей, померлих від голоду.

В Узбекистані було трошки легше...»

1951, січня 19. –

**Блекстон [Blackstone] (Великобританія). –
Уривок з листа О. Дюка до митрополита
Іларіона (Огієнка).**

«...Тепер, дорогий земляче, про наш рідний край та нашу місцевість, де ми проводили своє дитинство. А я то і своє життя до 1944 року з деякими перервами.

Я до 1914 года листопада був у Ходоркові, і жили як перед потопом, садили, будували, торгували, продавали, на Божі заповіді не вважали, хоча назовні здавалося, все було добре. Церква православна, костел католицький у неділю були переповнені, і базар у неділю у Ходоркові аж кишив від людей торгових, що залюбки служили назовні то ніби і Богові, а в серці мамоні. Отже, і я в такій середі виростав і серцем завладіла мамона, і я порушив заповідь: Помні день суботній, – то й рушилися геть усі 10 і то не стільки у мені, але і у тих, що нас ці заповіді вчили. Война загнала мене до неволі у Німеччину, де я пробув з 15 августа 1915 року до марта 1919 року. Пройшов через долину смерті, і Г[оспо]дь Б[о]г з ласки Своєї мене урятував від смерті. Додому у Ходорков прийшов, март 1919 рік, «руїна». Панів і управителів нема, що було в низу, пішло у верх. В 1920 році, в маю, Ходорков місто було спалене і мешканці, народ єврейський, на 75% був винищений вночі партизанами. Остача розбрелась хто куда. Картина кошмарна. Селянство не відчувало особливої біди, особливо бідняки і середні, і з 1922–1929 рр., час НЕПу, стало підніматися, утікачі євреї дехто повернувся. Роки 1929–30, [19]31, [19]32 примусова колективізація, ліквідація заможних селян, ломка церков та арести священників і заможних селян і їх висилка, але поруч з тим, починаючи з 1923 року, почали строїть школи і вчить селянських дітей, але вже без релігії і учительство старе цьому не противилось, і легко подалося, і були слухняними слугами влади, особливо під час (розкуркулювання) грабежу, і аресту, і викидання із хати заможніших селян і тих селян, що ставили опір наказам влади. Весна 1933 року. Масова смерть від голоду, вмирили і бувші заможні, і бідняки, брат братові, родич родичові і друг другові нічим не міг допомогти, бо самі не мали, і поруч з тим на роботу в колгосп гонили, і туди ішли, бо там на полі давали фунт хліба і трохи супу. В 1933 році в жнива смертність

перестала, видали на трудодні більше пашні і не відбирали. В Ходоркові вмерло від голоду 30–35% людей, до 1937 року тішина, в [19]37 році репресія, із Ходоркова взято по ночам, по моїм подсчетам, 41 чоловік різних, бувших учителів, агрономів, селян і то вночі, люди перестрашені і за ці арешти і не говорили. Селяни працювали у колгоспах, і я 12 років теж перебув. За Бога ніхто і не споминав, а лише зарозумілі люди лялися і хулили ім'я Боже. Война, 1941 рік, гітлерівське звільнення, все те, що було за совітів, так і лишилося, лише назва стала інша.

Єврейське населення було винищене в жахливий спосіб. Ніхто не міг урятувати і урятуватися. В 1942 році німці почали вивозити молодь в Германію і почалась партизанщина, а за тим репресія німців була. Села ті, що в лісі между Житомиром і Ходорковом, себто Струцівка, Кропивня та інші 12 сіл, доценту спалено, людей побито, а то вивезено. Що сталось в листопаді, коли прийшли туди совіти, то я добре не знаю, бо з Ходоркова виїхав 8 листопада, а числа 14 були там совіти і там була велика битва, там були пороблені укріплення і протитанкові рови. Мого сина в 1942 році німці вивезли в Німеччину, мене, жінку і двох дівчаток – в 1943 році. Старшу дівчину Галю забрали на окопи і по цей день не знаю, если живі син і дочка – не знаємо; менша дочка Лена вийшла в Германії в 1949 році замож, і 12 ц[ього] м[ісяця] приїхали в Нью-Йорку і поїхали в Норд Дакоту.

Отже, дорогий брате, земляче, я Вам описав трохи наш край, особливо Ходорков, але що було в Ходоркові, то те саме і у Брусиліві та по інших містах і селах.

І що ж скажем на це? Люди говорять по-різному, шукають, хто виноватий, то той, у кожного своя правда, але ми звернемося до Г[оспо]да Б[о]га, що Він каже:

Як побачиш у якій країні, що тіснять убогого та суд і правду насилують, то не дивуйся тому, бо над високим стоїть висшій, а над ним ще висшій. Еккле[зіаст] 5.7.

Отже, подякуймо Г[оспо]ду Б[о]гу за Его ласку, що схоронив життя наше, не дав нам загинути в беззаконнях наших, бо ми не лучче тих наших земляків, що погибли, а котрі ще і є, то так мучаться, і будемо молитися до Г[оспо]да Б[о]га, щоб Г[оспо]дь звільнив нашу Батьківщину і послав і туди своє Слово для спасіння нашого доброго багатостраждального народу. А Б[о]гу нехай лине із наших уст і з глибини серця і душі подяка і слава. Амінь. З щирозердечним братерським привітом та з любов'ю у Христі Ваш земляк і слуга О. Дюк».

(Архів Консистерії УПЦ в Канаді (Вінніпер). – Ф. «Архів митрополита Іларіона». – Автограф)

Блощицька Марія Іллівна, 1907 р. н.

(записав у лютому 2004 р. Василь Жук, студент НаУКМА, ФЕН-2, фінанси, гр. 2)

Ваше прізвище, ім'я, по-батькові?

Блощицька Марія Іллічна.

Коли Ви народились? Де Ви перебували під час голоду?

Я народилась 4 грудня 1907 р. у с. Скочище Коростишівського р-ну Житомирської обл. Коли були голодомори, жила там же.

Ваша освіта?

Закінчила 4 класи.

Село було велике?

Так, мало 7 вулиць.

Чи були в селі школа та церква?

Церкви не було, ходили до Ходоркова, у сусіднє село. А школа була хороша, я там і вчилася.

Коли почалася колективізація у Вашому селі?

Розкуркулювати й висилати почали всіх з 28-го року, змушували, щоб у колгосп вступали. Тато вступив не зразу, але його примусили вступити. Ми туди відвели двох теличок і коня. Батько казав, що сподівається, що його не дістануть, але коли в колгосп заганяли, іншого виходу не було.

Розкажіть про сім'ю, про батька.

Батько, Ілля Блощицький, був добрий хазяїн. На все село, як кажуть. Нас, дітей, було четверо, усі дівчата. Батько був грамотний, випишував газету, грав на скрипці.

Як Ви перебули голод?

В наше село голод приходив три рази: у 1921, 1933 і 1946 роках. Так от, він був хазяїн, тож голод у 20-х роках ми відчули не сильно. Пригадую, як тоді у вікна хати час від часу стукали люди, просили щось винести поїсти. Село було багате, були хороші хазяї, тому могли поділитись хлібом. Найтяжче було хіба, розказували, як просила котрась жінка винести картопляного лушпиння і зразу почала його їсти. Бачиш, хоч тоді дуже не вродило, а їсти все-таки було.

На осінь 1932 врожай був, пам'ятаю хороший. Зі станції тоді батько приніс чутку, що будуть забирати в нас хліб. На той час всі сестри, та й я, були дорослі. Надію, старшу, батько взяв у Ходорков, сусіднє село, вона мала там двох малих дітей. Батьки, більше все батько, помагав їй.

Коли батько почув, що братимуть хліб, то поробив уночі одразу хованки. Встиг викопати кілька – в саду і на подвір'ї. Хліб сховав весь туди, щоб не забрали. Нас тоді в хаті було семеро, мусили ж із того хліба жити.

Коли прийшли забирати хліб, вони мали щупи і перші 2 ями знайшли зразу. Ті хованки були ще невеликі. На подвір'ї була най-

більша. Як почали штрикати вже по цій схованці, то я побігла в хату, впала на коліна до ікони і почала молитися. Не пам'ятаю, скільки я молилася, до тьми прийшла, коли зайшов батько і сказав, що босяки пішли, не знайшли там більше нічого. Розкуркулювати приходили ті, хто був відомий на селі як босяки, ледарі, словом. На батькове подвір'я приходили кілька разів, бо знали, що був хороший у нас урожай. Але ні разу нічого не знайшли більше. На весну 33-го року стало дуже погано і те зерно, що батько приховав, вже закінчилося. Мене і мою сестру батько влаштував працювати на станції, класти рейки. Родич допоміг батькові. Робота була дуже важка. Я ходила на станцію із Скочища, йти було кілометрів з 5, а Надія з Ходоркова, це ще далі. А на станції можна було врятуватися, бо годували обідом. Давали суп ріденький та якоїсь каші. Ми з сестрою робили так: суп, як і всі, з'їдали, а кашу виносили у хустці. Я несла батькам, а Надія – двом своїм діткам. На станції працювали кілька молодих чоловіків. Їм було важко переносити голод. От був там один такий Платон, мав молоду жінку і дітей. Так він таки спух з голоду. З ним трапилось так. Яюсь верталася додому, оце несла кашу батькам. Платон так підходить, каже, дружина й діти з голоду помирають. Я й подумала: батьки вже старенькі, своє вже пожили, а в нього ж діти малі. Дала йому хустку з кашею. Самій же потім соромно стало, так що я додому не верталася ночувати, а тої ночі перебула на станції. Так це кілька разів його діток і підгодовувала. Платон все-таки помер, а от сім'я його вижила, і дружина, і діти.

Надія та її родина, старшої нашої, померла з голоду. Надія захворіла, бо важко було працювати, вже на станцію не ходила. Батько їй носив через день щось поїсти. Одного разу він запізнився і прийшов не зранку, а вдень, а всі вже померли.

А у 1946 році?

Було також важко, але не настільки. Рятувалися тим, що пекли такі драники, з кори, а частіше варили затиранки. Затиранку то як робили: у окріп кидали натерту картоплю, трохи грибів, якщо було, то зелень, кип'ятили доти, доки не заварювався кисіль. Весною 46-го так грибами і цією затиранкою рятувалися. Тоді в селі в нас ніхто не помер. У 1948 р. в Ходоркові людям помагав вижити батюшка з церкви. А от у 33-му, хоч велике село, так померла більша частина.

Чи був у Вас паспорт під час голодомору?

Паспорта не було.

Чому?

Бо ні в кого не було. Не випишували ще тоді.

Чи була в селі МТС і пункт хлібозаготівлі?

МТС була на залізниці. Пункт хлібозаготівлі був на нашій станції «Скочище», 5 км від села.

Хто у голод був головою колгоспу?

У 33-му був головою далекий родич, Микола Блощицький.

А от ще що розкажу. Уже в 50-х роках був на селі бомж, Назар, божевільний. Жінки в селі йому помагали і підгодовували. Заочі казали, що Назар став хворим, бо його батьки в голод розкуркулювали середняцькі родини, а Бог його і покарав.

Чи виселяли за опір колективізації?

Виселяли за відмову вписатись у колгосп, було, було. Були вислани родину сусідів, Мужарівських, розкуркулили. Потім один з них повернувся. Знову хазяйнував. Дуже працюючий був, усе порався, без діла не сидів.

Чи згодні Ви на здачу в архів чи публікацію цих даних?

Згодна.

**Вигівська (Пашинська) Надія Петрівна,
1928 р.н.**

(записала у 2004 р. Антоніна Царук, студентка НаУКМА
ФЕН-2, гр. 1).

«Я, Вигівська (Пашинська) Надія Петрівна, народилася 10.02.1928 р. в с. Воронево Коростенського р-ну Житомирської обл. Освіта – 5 класів середньої школи. Паспорт отримала тільки близько 1960 р.

Воронево стоїть на березі р. Уж, воно нараховувало приблизно 105–120 дворів. Церкви уже не було (раніше була, але її розкидали), школа в селі – однорічна, а далі ходили у сусіднє село Немирівку. Колективізація почалася в 1930–1931 рр. Нас хотіли вигнати з хати, сім'я боялась, що вишлють (моїй маленькій на зріст бабусі уже пошили довге пальто – якщо вишлють до Сибіру, то буде тепліше).

Голова колгоспу – Пашинський Степан, а з 1937 – Пашинський Григорій Оксенович (партійний, розстріляний при німцях). Мій батько не хотів йти до колгоспу (він працював на залізниці), то йому залишили 15 соток землі, а решту забрали на користь колгоспу. Нам не дозволяли випасати корову, косити, тому ми не мали можливості тримати худобу. Вступили у колгосп тільки у 1944 (батько загинув, працювали і бабуся, і її мати, і брат Іван, який повернувся з Німеччини з робіт, потім поїхав у Казахстан «на цілину»).

Під час голоду у 1933 р. ми рвали кропиву на борщ, їли гнилу картоплю без шкірки, сушили її на муку і пекли «коржики», перебирали зернинки від піску, збирали липові, горобинові листочки, гарбузи... В 1934 р. вибухла дизентерія, помер мій брат, 1924 р. н. Мало не в кожній хаті когось ховали. Людей загинуло дуже багато.

В колгоспі робили все: молотили, сапали, різали січку, в'язали жито, причому працювали всі – навіть маленькі діти, навіть вночі і цілий день (спали інколи по 1 – 2 години на добу). Брат Гриша після 7 класів вже працював на птахокомбінаті протягом двох років, потім – на «механічному» комбінаті. Він не був у колгоспі, потім пра-

цював у «ТОС» – для сліпих (мав «більмо» (катаракта) на лівому оці).

І після війни тракторів у колгоспі не було. МТС у селі не було. У 1945 р. – лише в Коростені (райцентр), на 3 села – 3 трактори (у 1946 р.); у тому ж 1946 р. була тракторна бригада у сусідньому селі (с. Бехи). За те, що брали трактор в сусідньому селі (с. Грозино, Дослідна станція), в 1946 р. ходили відробляти – кожному потрібно було прополоти 12 сотих картоплі на день.

Здавали на податки все: сіно, картоплю, зерно, на корову – 220 літрів молока на рік, 150 яєць (незалежно від того, чи є кури), 40 кг м'яса – в грошовій формі, бо майже ні в кого не було, забирали в колгосп, щойно народилось. Тим, хто був в колгоспі, давали по 60 сотих. Ті, хто працювали на залізниці, мали «бронь» (не ходили на фронт), в колгоспі не були, мали по 15–30 соток.

Коли чоловік пішов у армію (1.04.1951 р.), дали 30 сотих, а коли повернувся (8.09.1954 р.), стало 15. В колгоспі платили дуже мало. Поки була маленькою дочка, не давали нічого з колгоспу; коли донька піросла (до півторарічного віку), бабуся почала ходити до колгоспу. Давали 200 г зерна на трудовень. В 1959 р. ходила на льон – вперше почали давати гроші (хоч і дуже мало).

Після війни сім'я мала 60 сотих землі (під час німців – 1 га, всього вистачало), а оскільки родина була велика і їсти могла лише те, що виростили на власному городі, то було майже те ж саме, що й під час голоду 1946–1947 рр. У 1946–1947 рр. від голоду не помирали, хоча й було дуже важко. Їли картоплю зі шкіркою, чистили малесеньку, їли саму картоплю. Товкли в ступі ячмінь. Їли все, що було. У 1952 р. ми ходили в Коростень, де давали по 2 буханки хліба на руки, але дуже довгі черги, іноді продуктів не вистачало. Від тих, хто взяв зайві хлібини, забирали. Ходили по місту, різних «точках», але там нічого не давали, потім йшли в їдальню, але теж не було, нарешті купили соєву муку. Коли прийшов «податківець», він сказав, щоб «я їла, але дитині не давала».

**Білоусова (Бавенко) Єва Степанівна,
1917 р.н.**

(записав 22.03.2003 р. у м. Павлоград Дніпропетровської обл. Валентин Коваленко, студент НаУКМА, ФГН-1, культурологія)

«Я народилася у 1917 р. в с. Фасова Володарсько-Волинського р-ну Житомирської обл., що в 40 км від Житомира. Сім'я наша була великою (5 братів, 5 сестер). Батько – Степан Васильович, був церковним старостою. В селі була церква, школа – чотирирічка. З 5-го класу я ходила в школу в інше село. Ми жили заможного, мали 7 десятин землі, худобу, свиней.

У 1929 р. створили колгосп. Були високими норми хлібоздачі. Перед голодом цю норму часто збирали достроково. Коли приходили з обшуком, то забирали все начисто. Пам'ятаю, що забрали навіть трохи квасолі на дні у мисці. На всі питання відповідали: «Державі треба». Дехто з селян закопував зерно у землю, то шукали потім по свіжій землі і відкопували. Тоді рік видався врожайним.

Під час голоду батько працював і приносив трохи їжі. Пам'ятаю, пізніше ходила з ним і я й ми варили там галушки. Мати, Парасковія Захарівна, сиділа вдома й від голоду сильно опухла. У нас залишилася корова, на той час вона отелилася. Брат працював на будівництві й привіз трохи пшона. Це і врятувало. Сім'я роз'їхалася, кожен шукав заробітку, щоб вижити. Два брати працювали в Житомирі.

В 1934 р. заможних селян відправили на Сибір. Нас також вислали, але відправили в с. Городище Дніпропетровської обл. (село вимерло, і нас переселяли туди). Секретар парторганізації у Фасовій був наш родич – Башинський. Допомоги ми ніякої не отримували, і я не знаю, чи вплинуло це якось на те, що нас тоді не вислали до Сибіру. В Павлограді нам дали маленьку кімнату в хаті (ми стелили солому й спали на підлозі). З колгоспу давали 1 кг хліба на 10 днів. Обіцяли нам багато, та не побачили ми з того нічого».

Стретович Катерина Устимівна, 1912 р. н.

(записала у 1999 р. її правнучка Катерина Стретович, студентка НаУКМА, ФПвН)

«Мені тоді був 21 рік, і жили ми в с. Мелені Малинського р-ну. У сім'ї було 10 душ: восьмеро дітей та батьки. Але в 1932 р. двоє дітей померло...

1932 р. вдався непоганим на врожай. Але постійно треба було здавати податок, тому весь хліб, який лишився у людей, забирали після жнив. Часом залишали зерна тільки посіяти, хоч інколи і те забирали. Сільком або чужі люди у військовому, які приїздили з району, ходили по селу, забирали у людей останні крихти хліба.

Мій брат, Іван Устимович, був дуже працюючим, добрим, завжди всім допомагав. Селяни його дуже поважали. Сільком, розраховуючи на те, що люди будуть його слухати і віддавати зерно, призначив (його) у бригаду, що ходила по селу і шукала приховані селянами крихти зерна. Забирали останнє: зерно, картоплю, хліб, все, що можна було забрати. Їх називали «червоною мітлюю». Брат не погодився, бо бачив, як приходили до сусідів сількомівці, шукали зерно, а діти сиділи на клумачках і дивились голодними оченятами та плакали, коли забирали останні крихти. Тоді сільське начальство виклиало його до сількому і там його розстріляли...

Після жнив 1932 р. батько закопав зерно в лісі. А ми жили в лісі, подалік села. Ліс нас і рятував. Ще дід подумався зробити подвійне

дно у великій скрині (туди складали різні речі), то у подвійне дно насипали проса. Рвали різну траву, збирали жолуді, додавали жменьку проса та варили юшку. А їли так, щоб ніхто не бачив.

Звичайно, ми ходили худі, мов тинь, часто втрачали свідомість, дехто з дітей почав пухнути з голоду. Якось тато прийшли і розказували мамі (а я чула, бо була старша і все розуміла), що у сусідів десь пропали діти. Коли люди стали говорити про це, то прийшли з сількому і знайшли у одній хаті в печі казан з частинами тіл дітей. А їх було п'ятеро...

Здається мені, що ми вижили тільки тому, що жили в лісі, а неподалік нас ще декілька сімей, а решта – в самому селі. То ті, що жили в лісі, майже всі й вижили. Влітку жолуді, гриби, ягоди, траву збирали, все, що можна було їсти. А жили дуже бідно, вже не було чого брати у нас, то не дуже й шукали. Але як приїжджали шукати чужі, то забирали все, що можна було їсти, та всі речі, які ще можна було вдягнути. Інколи заходили й питали: «Ти ще не здохла?» (бо я була дуже квола). Мама наші ще потім говорили, що хоч і жили голодно, але намагалися надовше розтягнути ті запаси, що сховали, бо ж ніхто не знав, скільки доведеться так жити.

Тоді багато людей позабирали по тюрмах за те, що дехто взяв жменю корму для худоби, аби нагодувати вдома голодних дітей, а дехто з поля йшов та заховав під пахву буряка. Страшні то були роки...»

Молчанова Раїса Семенівна, 1927 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика від 22.03.2005 р.)

«Я – Молчанова Раїса Семенівна, народилася 1927 р. на Поліссі в інтелігентній селянській родині. Після закінчення у 1951 р. Житомирського педінституту працювала у сільській школі на Поділлі філологом, завучем тощо. Автор наукових досліджень, публіцистичних статей, посібників для вчителів, нагороджена значком «Відмінник народної освіти», член Національної спілки журналістів України, автор документальної повісті «Розповідь про лихоліття».

Я була свідком описаних нижче подій голодомору на Поліссі. Частина з них я пам'ятаю з розповідей родичів, сусідів, тих, хто вижив.

Пригадую невелике поліське село. Тут колись поселився і мій дід Марко, який мав п'ять синів і три доньки, пару коней, вітряка і хату. Наша сім'я жила на виділеній дідусям землі на стику трьох сіл – польського, українського і німецького. Друзі жартували: «Ваш півень співає на три держави».

Першим ударом для родини було розкуркулення діда Марка. Стареньких, дочку і зятя та двох немовлят викинули на вулицю. У їхній хаті донині живуть батрацькі нащадки, батькам яких її подарува-

ла радянська влада. Неодружених двох наймолодших вивезли в тайгу. Розграбували все. Спуща тітка Мар'я віднесла дітей у Житомир, посадила на камінцях і залишила. Сама назад не повернулася. Невідсто, де спіткала смерть бабусю. Голодомор забрав шість осіб.

Від сина вимагали зректися батьків-куркулів, грозилися вислати. Відмова була б гарним пропагандивним матеріалом. Адже він закінчив Терещенківську церковноприходську школу і земське повітове училище, був сільськогосподарським професіоналом широкого профілю. Недремне око батраків вдень і вночі слідувало, чи не зайде до хати розкуркулений батько або мати, що стало б причиною для спецпереселення.

Старанно працювала «червона мітла». До воза прикріплювалася тичка, на якій зверху теліпалась червона стрічка. Під цим символом комнезами вимітали все збіжжя із селянського обійстя – від зерни до картоплини. Змели у нас з печі просо, у якому мама випарювала дитячі хвороби. Натомість висипали на черніть мисочку насіння льону – і те забрали. В останній приїзд штрикалкою шукали закопане зерно. Один до іншого казав: «Не може бути, що куркульський син нічого не сховав?!» Забрали останнє насіння льону і з комори пляшку, в яку хтось із дітей, граючись, насипав жита. Зимою варили гілочку дерев, переціджували, заправляли борошном жолудів. Те ж саме робили з сухими листочками кульбаби, кінського щавлю, подорожника, квітами конюшини, чебрецю, які вибирали із сіна. Весною тато водив нас у яр, показував медунки, фіалки, примулу, з них ми висмоктували нектар. Наваром із трав запивали млинці із листя липи, молодих садових дерев. Їли щавель польовий з лопуцьками, заячий, гороб'ячий, смачні серединки татарського зілля. Старші сестра і брат ходили в ліс за чорницями, після яких страшенно хотілося їсти. Пам'ятаю мамине одутлувате обличчя, від цього маленькі очі, з яких помахом руки вона щоразу намагалася скинути пелену; батькові пальці, схожі на сардельки, дитячі – наче сосиски. Дотягли до зеленого жита (пшениця на піску не родила). Спекла ненька на сухій сковороді зелену перепічку. Поділила всім по маленькому шматочку. Нічого смачнішого я в житті не їла. Хто з'їв більше, майже всі повмирили.

Пригадую жінку, що зимою впала мертвою на наш перелаз. Кругом стояли чорні хати-пустки.

У Йосипа Кулаківського вмирало від голоду троє діток. А батраки з комнезаму продовжували штрикалкою пороти землю у дворі і шукати «закопане» зерно, картоплю, городину. Двоє старших – Міцьо і Юзьо померли в один день. Батько трупи порубав і засолив у бочці. Проте їсти не могли. Найменший Ясь був як подушка. Чоловік просив жінку: «Давай його заріжемо, все одно він помре». Знесилена жінка не згодилася. У цей час з ГРУ прибув наглядач виявляти, чи є в селі людиоди. Про підозрюваних швидко розходились недобрі чутки.

Скоро троє навідалися і до Кулаківського, про все довідалися, забрали батька, добу протримали в льосі. Поки він опухлими ногами, схожими на валянки, дочкавав додому, жінка і Ясик були мертві. Сам не дожив до наступного дня, помер уночі. На ранок комнезамівці застали у хаті три трупи. Витягли, повкидали у віз і разом з іншими звалили, як дрова, у загальну траншею. Хто падав з переповненого воза, на тих накидали мотузяний зашморк, прив'язували до коня і тягли до ями.

Визника Станіслава судили за те, що перемішував пшеницю з піском.

– Я возив ячмінь, а не пшеницю, – свідчив він у суді. – Її у селян немає, пшениця на піску не родить. Й інші, разом зі мною, вивозили жито, овес, горох, гречку, просо. Ви звинувачуєте мене в тому, до чого я непричетний.

Але на це ніхто не зважив. Суддя склав вирок: Антоневський Станіслав Людвікович засуджений на 25 років. Він відсидів термін у Воркутинському концтаборі. Повернувся у хрущовську «відлигу», виснажений фізично і зламаний морально. Не застав дома старшого сина, інваліда 3-ї групи, який все ж був мобілізований і загинув на війні. За кілька місяців колишнього в'язня не стало.

Лідія Пашкова була з селянської сім'ї. Самотужки навчилася грамоти, у Троянові закінчила бухгалтерські курси. Працювала в бухгалтерії у колгоспі, була секретарем комсомольського осередку. Люди вимирали, а секретареві докоряли: вона підкуркульниця, підтримує і захищає куркулів, не робить обшуків, не віддає під суд тих, хто у пляшках закопує зерно. Пашкова спробувала один раз поїхати з виконавцями робити обшук, та, побачивши повзаючих по долівці опухлих дітей, зареклася:

– Більше не буду. Хай мене судять... Такої наруги над людьми я не годна витримати.

Комнезамівців і батраків харчували у колгоспній їдальні: варили борщі, супи, вареники: «За вказівкою голови гущу і вареники віддавали активістам, – як свідчили рахівники, – а наколоченою рідиною годували нас». Голодних вночі зобов'язували працювати на різних роботах. А ситі батраки сідали гамузом у бричку, з гуркотом їздили по селу, навмисно заганяючи куркульських коней до мила. Терпець увірвався. Коли голова сільради Шпет з'явився на порозі, Лідія тарілку з «поміями» наклала йому на голову...

За 5 км у сусідньому селі Денеші захворів бухгалтер. Лідії доручили негайно скласти і здати звіт. Ходити треба було через луг, вкритий трупами. Туди сповзались умираючі. Нікому не вдалося зрозуміти, чому саме туди сповзалися голодні. Повернувшись, Лідія проходила біля хати Яцковського і помітила, що в саду він копає яму. У нього доживати зібралися свати, брат, дві сестри, всього 7 осіб. Різали і їли всіх по черзі. Залишився (він) один і заривав кістки жінки. Побачивши дівчину, він почав її доганяти. Вона почала тікати. Її вря-

тували відхилені ворота. Вона вскочила у подвір'я, а з хати на ганок вибігли тато і слідчий ГПУ. Так вона врятувалась, але з жахом й тепер згадує про це. Яцковського забрали. У село він більше не повернувся.

Усі імперські вказівки виконували комуністичні незаможники-бідняки, батраки, комсомольці, партійці. На порівну виділених СОЗом ділянках землі вони розводили кукіль, двори заростали деревами. З подарованих куркульських хат сповзалися назад на колгоспне подвір'я, доїли хазяйських корів, з свинячого харчу вибирали картоплю і так жили. Зате активно виселяли людей на землі вічної мерзлоти, обкрадали льохи й комори селян-господарників. Повільна мученицька смерть косила всіх. Голодомор забрав набагато більше людей, ніж Друга світова війна...»

(Частково ці спогади були вже надруковані: Молчанова Р. Голодомор сам не приходив...//«Проскурів» від 15.01.1999)

Буткевич (Йосипчук) Анастасія Павлівна, 1927 р. н.

(записала у 2005 р. Катерина Шарапа, студентка НаУКМА)

«Я, Буткевич (Йосипчук) Анастасія Павлівна, народилася у 1927 р. у с. Нова Буда Житомирської обл. Потім переїхали у Фастів, пізніш у Святошин, врешті – у Київ. Освіта – 3 класи.

У сім'ї було 8 душ, з них шестеро дітей. Залишилась тільки я. У селі церква стояла, але там уже не правилось. Школи не було. Ми ходили до школи у Пакиєвку. Був колгосп, називався «Нова Буда».

Те літо було дощове, все вимокло. Пам'ятаю, як групи по декілька осіб ходили по хатах і якщо знаходили хліб, то забирали. Батько працював на лісопереробці, йому давали хліб. Ми їли ще картоплю, буряки, лободу. У нашій сім'ї помер дядько. Помирали сусіди. Були випадки, що батьки їли своїх дітей.

Коли ми вже були у Святошино, то нас, дітей, забирали, щоб підгодувати».

Невідома

(з її листа до о. Юрія Мицика)

«Я – дочка священика Трохима Підлужного (Трохима Сидоровича Підлужного). Жили в с. Білки Корненського р-ну на Житомирщині. Голод 1932–1933 рр. був для сім'ї тяжким, але пережили його. Батько працював на той час уже вчителем. На Великдень 1936 р. старі жінки попросили батька посвятити паски у сусідньому

селі. Батько зробив все необхідне, але колишній дяк доніс на нього і батька забрали. При обшуку забрали тільки хрест батька.

Через два місяці прийшов лист, що батька вивезли на «Біломорканал». Мати (Хима) вислала туди посилку, поклали туди окуляри, гроші та деякі інші речі. Але з «Біломорканалу» повернувся лист до батька з позначкою «Адресат выбыл», посилка не вернулась. З того часу і до цього часу про батька нічого не чути...»

Горішній Петро Андрійович, 1925 р. н.

(з його листа до о. Юрія Мицика 2004 р.)

«Наша сім'я жила на Херсонщині в с. Велика Лепетиха. Батьки мали 8 дітей і працювали в ТСОЗі «Хлібороб». В 1932 р. через неврожай і утиски з боку місцевої влади, яка забрала навіть мізерні запаси зерна, батьки, рятуючись від голоду, забрали дітей і перебрались до Запоріжжя. На Павло-Кічкасі спорудили землянку і пішли шукати роботу на будівництві «Дніпрогесу» та спорудженні Дніпровського алюмінієвого заводу. Неповнолітнім дітям «добавили» по 1–2 роки, щоб їх прийняли хоч на підсобні роботи. Хто працював, той отримував маленьку пайку хліба і ділився тим з найменшими. Батько, Андрій Хомич, ділив пайку на крихти і підгодовував тих малих, а сам опух від голоду, опухли майже всі. Ми, менші, шукали собі щось з'їсти, зокрема виливали ховрашків, видирали яйця з гнізд диких птахів, підбирали кукурудзяні зерна біля кінських корит у коней, яких запрягали в гарбарку на будівництві «Дніпрогесу». Бродили біля громадських ідалень, щоб назбирати картопляного лушпиння, з яко-го мама пекла пісні і сині оладочки.

На моїх очах, в землянці помер батьків брат, дядько Пилип. Я біля нього, вже мертвого, сидів, поки прийшли з роботи дорослі. Я теж опух з голоду, а виснаженого, опухлого і хворого батька забрали до лікарні, де він через кілька днів помер. Це було напередодні свята річниці Жовтневої революції, 6 листопада 1933 р. Старші сестри пішли до лікарні, щоб забрати і поховати батька, але їм не видали тіло, сказали, щоб прийшли після свята. Коли дівчата прийшли знову після свят, їм сказали, що всіх померлих вже вивезли й поховали в братській могилі, але не сказали, на якому цвинтарі, бо їх було дуже багато. Все життя я намагався знайти ту братську могилу, але все було марно. Ми так і не знаємо, де він похований. Очевидці говорили, що великий цвинтар жертв голодомору був поблизу того місця, де тепер знаходиться цирк, але вже давно слідів того цвинтаря нема. Я зберігаю й досі «свідоцтво про смерть» свого батька, але там навіть нема граfi про причину смерті.

Щодо голоду 1947 р., то я навчався в училищі при паровозоремонтному заводі в Запоріжжі. Нам давали 700 г хліба і перловий суп чи кашу, їсти хотілось, але учні вижили. Досі пам'ятаю, як я ходив до

сестри, що працювала на відбудові «Запоріжсталі», побачив, як серед зруйнованих конструкцій, біля доменних печей сиділи опухлі з голоду робочі люди, були випадки смерті з голоду. Я був вражений тим, що гинуть з голоду ті, хто прийшов з фронту, не загинув у боях, а помер тут серед груді металу, бетону та зірваних фашистами конструкцій».

Фурманова Софія Павлівна, 1924 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Ія Глазкова, ФПвН-1, гр. 2)

«Я, Фурманова Софія Павлівна, народилася у 1924 р. в с. Дніпровка (нині Запорізької обл.), де й проживала під час голоду 1933 р. У нас тоді вже був колгосп. Забрали у нас усе. Пам'ятаю, було у нас 1 кг квасолі, і те забрали. Але корову залишили. Курей у нас не було, бо їх не було чим годувати. Ми з дідусем ходили за село збирати мишій, терли його на жорнах, а мама з цього борошна пекла коржі. Ми дуже багато й тяжко працювали. Але село було не бідне і в селі ніхто з голоду не помер. Пам'ятаю, що до когось у селі прийшла родичка і щось без дозволу взяла у хаті. Її за це вигнали з села.

У 1945 р. я демобілізувалась і стала працювати в управлінні юстиції у Запоріжжі. 1946–47 рр. були тяжкими, але я робила, отримувала пайок по картках, відвозила його батькам у село. Я жила тоді сама, не була заміжня. У нас тоді в селі ніхто з голоду не помер».

Сапа Валентина Василівна, 1925 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НаУКМА Ія Глазкова, ФПвН-1, гр. 2)

«Я, Сапа Валентина Василівна, народилася у 1925 р. в с. Кам'янка Василівського р-ну (нині Запорізької обл.), де й проживала під час голоду 1933 р. Цей голод я пам'ятаю погано. Я тоді жила з батьками, сестрою та братом. Працював тільки тато. Він був секретарем сільради. Хліба не було. Дуже рідко тато приносив щось схоже на хліб. Варили каші, кукурудзу. Інколи мама ходила у степ, збирала мишій, потім варила з нього кашу, додавала його у коржі. Наша сім'я не голодувала, бо була корова. Ще були буряки, капуста, а картоплі не було. Ще варили куліш з пшона та борошна. Його називали «дід». Жирів не було, а тільки молоко. У нашому роді ніхто з голоду не помер. Але у селі були пухлі з голоду люди, було дуже багато старців. Були сім'ї, які їли коржі з лободи. Я їх куштувала, але у нас у сім'ї їх не пекли. Лобода на зубах клацала, як клопи, коли їх розчавлюють.

У 1946 р. після закінчення медичного технікуму я працювала за розподіленням 5 років у залізничній лікарні в Сарнах Рівненської обл.

Нас було там 5 душ за розподіленням, поселили у гуртожитку. Харчів було багато: м'яса, картоплі. Потім стали сюди приїжджати люди зі сходу, приїжджали у товарних вагонах. Все подорожчало. Нам дали харчові книжки і постачали непогано. Приїжджі зі сходу стали зупинятися на вокзалі. З'явилися воші. Нас усіх мобілізували на роботу в СПП (санітарно-пропускний пункт). Ми перевіряли тих, хто виїжджав. Людина не могла взяти квитка на поїзд, якщо не було довідки про те, що у неї немає вошей. Якщо ж були воші, то ми таких людей обробляли дустом, давали безкоштовно шматок мила й відправляли до лазні. Одяг прожирювали, щоб знищити воші. Тільки після цього їм давали квитки.

Але потім у нас з'явився сипний тиф. Стільки було хворих, що не вміщалися в лікарні. Ставили ліжка у вагонах і там лікували. Від тифу помирало мало, але були померлі. На вокзалі стояли військові кухні, варили каші й роздавали безкоштовно приїжджим. Мене прикріпили до їдальні депо. Я повинна була тричі на день знімати в їдальні пробу всього, що там готували. Я мала з'їсти, налити у баночки те, що їла, і поставити на добу у спеціальну шафу, яка зачинялася на замок. Я мала записати в журнал про те, що я з'їла. Якщо не було отруєнь, я цю їжу виливала з баночок і ставила нову пробу. Машиністів годували добре. Коли картки відмінили, я не пам'ятаю. Голод у Західній Україні був тому, що приїжджали тисячі народу зі сходу.

Було багато бандерівців (так їх називали). Вони пускали під укіс поїзди з людьми й особливо з вугіллям. Ми виїжджали у спеціальному санітарному вагоні, у котрому була облаштована операційна для надання допомоги пораненим. Ми виїжджали з міліцією, шляховими робітниками, вагонними робітниками та іншими службами. Я завідувала санітарним вагоном. У мене було багато спирту й наркотиків, але у мене їх ніхто не просив. Люди були чесні. У нас були спеціальні санітарні сумки з ліками для серця, з наркотиками, спиртом, ватою, шинами, бинтами, але ніхто нічого не крав.

Коли влітку 1947 р. виріс врожай, до нас перестали приїжджати. Поступово все з'явилося у магазинах».

Краснокутська Олександра Гнатівна, 1913 р. н.

(записав у червні 2005 р. у Запоріжжі о. Юрій Мицик)

«Я, Олександра Гнатівна Краснокутська, народилася 21.04.1913 р. в с. Токмак (нині Запорізької обл.). Батько – Гнат Родіонович, 1888 р. н., був селянином. Моя мати (Соломія) була молодшою від батька, вона померла, коли мені було 4 роки. У моїх батьків було шестеро дітей, двоє з них померли малими. Отже, нас, дітей, було три сестри і один брат. Разом з нашою сім'єю жив мій дід із сином,

моїм дядьком. Підрісши, я ходила у школу, скінчила 3 класи. Була в селі церква (Свято-Троїцька).

Я трохи пам'ятаю голод 1921 р. Тоді була велика продрозверстка. Люди були пухлі від голоду, в т.ч. мої родичі, було багато мертвих, я сама бачила померлих від голоду. Нам допомогли тоді вижити дід і його два сини.

У 1923 р. давали землю (16 га на двір). Нібито після німців-колоністів, які виїхали. Їм дали свободу виїжджати і в цей час, і тоді, коли стали розкуркулювати. Решту німців у 1941 р. виселили в Казахстан. Не всіх, однак, виселили. Дехто лишився, і вони, коли фронт пішов далі на схід, озлилися, повернули собі частину того, що у них колись забрали. У 1943 р. їх усіх більшовики виселили. Лишилося тільки двоє старих німців (дід і баба).

Люди стали багатіти з 1923 р. Тоді біля Токмака виник хутір «Зелений Гай», і наша сім'я туди переїхала. Там не було школи, то через це й скінчилася вся моя учоба. Батько хазяйнував на своєму клаті землі до 1931 р., коли його розкуркулили. У нас була велика хата, пара коней, корова. Безпосереднім приводом до розкуркулення батька було те, що йому колгосп дав теля, щоб він його вигодував. А воно здохло. Через це й причепились («наробив шкоди»). Насправді ж його розкуркулили за хату, бо председателю колгоспу (він називався вроді «Зелений Гай») Антону потрібна була хата, щоб у ній жити. До того ж у нашій хаті жив наш дід, якого раніше розкуркулили, а його сина, тобто мого дядька, заслали. Мій дядько був ковалем. Їх привезли на заслання, висадили у лісі. А там – нічогісінко! Багато з них померло, мало хто вижив.

Батькові поставили в провину, що його батько (мій дід) живе у нього («куркуля держиш»). Батька й нас усіх вигнали з хати. Дід помер. Моя старша сестра була вже заміжня. Мій же батько з мачухою ходили куди попало, шукали роботи. Батько то бухгалтером десь робив, то ще щось, потім прийшов назад проситися до колгоспу і його прийняли в колгосп. Я у 1931 р. переїхала у Запоріжжя, де уже працював мій старший брат. Там будували перемичку («Дніпрельстан». – Ю.М.), і брат працював там плотником. Я поступила робити на кирпичний завод, який тільки почали будувати, а жила в гуртожитку. Я як поступала на завод, то не було у мене справки з колгоспу. Але тут мені пощастило. Моя тітка (дядина) захворіла, то дала мені свою справку. Прізвище те саме, тільки ім'я та по-батькові другі. Я поступила як Мотрона Краснокутська. Пізніше, коли нас загнали у комсомол, я сказала, що там помилка, то мене записали під моїм справжнім іменем.

Ми носили носилками раствор по естакаді, будували кирпичний цех. Робила я і в самому цеху. Мені давали 600 г хліба, чай, кофе, сіль. Взуття було на дерев'яній підшві, і ми зимою падали. Топили у гуртожитку добре. Цей же завод послав мене на курси «Укркнига-центр», бо я дуже хотіла вчитися. А тут настав голод! Мені ніхто не

помагав, а платили дуже мало. Завод не давав нічого. Я получала 200 г хліба в день, і оце було й усе... Я ослабла, весь час була голодна, уже не могла й ходити. А жили ми в гуртожитку, 45 душ у залі, а я на самому кінці. Дівчата з гуртожитку хоч робили і діставали більший пайок (їм давали 600 г хліба, 1 кг крупи, 1 кг цукру на місяць, також 48 рублів). Я вже майже не могла ходити, а мусила зранку йти на роботу (на практику) у магазин. Увечері до 24 години я вчилася. Я вирішила кинути навчання. Лежу, плачу... «Що робити? Куди йти?» Я ніякої допомоги не маю! А тут прийшов зав. столовою і каже: «Хто піде працювати касиром?» Я кажу: «Я піду». Він: «Йди».

У столовій я продавала талони робочим. Завідувач моєю роботою був доволний, сказав: «Оставайся». А той начальник, де я вчилася, подав на мене у райком комсомолу. Мене викликали туди, я все розказала. Секретар каже: «Йди туди, куди хочеш». І я пішла на касу. У той час був найтяжчий голод. На вулиці пухлих багато. Я бачила мертвих з голоду, бачила, як люди голодують. Часто вони приходили у столову, просили їсти. А що ж я їм можу дати! Грошей у них не було. А в столовій відпускали їжу по пропуску. Хто харчувався у столовій, мусили здавати сюди свої харчі, якщо ж ні – то вари собі сам. Годували так: капуста, картопля суха – оце і все. Їли суп та картоплю. Коли стали будувати «Запоріжсталь», тоді стало легше. Завод дав продукти. Він давав своїх робочих, щоб виробляли більше кирпичу, вони годувались у нашій столовій. То стали давати сюди більше харчів.

Я чула про ті страхіття, що робились у селах, особливо у Токмаку. «Там страшно, що було!» Моя сестра ходила пухла, вона все це мені розповідала. У неї був син, хлопчик півтора года. Прийшов тоді з комнезаму актив за хлібом (трусити), а чоловік її робив на заводі. Сестра заховала трохи пшениці у люльку, але вони все одно то витрусили. На щастя, рідня не вимерла, бо хто куди втекли, роз'їхалися.

Казали: «неврожай». А якраз того року врожай був сильний! Казали, що вороги це робили! Взагалі, цю тему не обговорювали, бо боялись. Та й не розуміли добре, що до чого. Були всякі зборання у цеху, але говорили тільки про роботу.

У 1932 р. я вийшла заміж за Василя. Він був бригадир по стріельству, учився у технікумі. Його батьки жили у селі, батько був інвалід (без руки). Його мати просиділа один год у тюрмі у Запоріжжі за те, що принесла додому з колгоспного поля 3 качани. Син боявся йти до матері у тюрму, бо якби про це дізнались, то вигнали б його з комсомолу і з роботи. Отак його мати просиділа у голод рік у тюрмі. Тоді в тюрмі сиділо за колоски багато жінок з с. Мокре (тепер це вже Запоріжжя).

У 1934 р. у мене народилася дочка Ліда. На дитину мені нічого не давали з харчів. Я харчувалася в столовій за гроші. Мій чоловік був уже комуніст, у 1940 р. його послали у совпартшколу. Коли почалась

війна, він не міг служити, бо був «білобілетчик» (мав порок серця). Тому нам наказали евакуюватися в північний Казахстан, але ми заїзнилися на поїзд. Тоді ми взяли бричку й вирушили до Донбасу. Але німці наступали і ми були змушені розстатись з чоловіком: він подався на схід, а я з дочкою повернулась у рідне село. Там була моя сестра з трьома дітьми. Мій чоловік потім добровільно вступив у армію, воював аж до 16 травня 1945 р., закінчив війну у Чехословаччині. Казав мені, що весь час молився в окопі, щоб його не вбило, а його товариш – ні. Снаряд прилетів і вбив товариша, а мій вижив. Він був шість разів поранений, контужений. Мав медалі, бо підбив «тигра». Помер у 1964 р.

А нас німці вигнали з села у вересні 1943 р., і ми жили у полі до 27 жовтня. Після німецького відступу ми повернулись у село, де не лишилось жодної хати, і я робила у колгоспі у 1943–1945 рр. Люди жили хто як. Копали землянки, жили у погребках, підвалах, під стіни наклали соломи побільше. Їли в основному картоплю, що її вкопували з землі, кукурудзу. Моя дочка і діти сестри назбирали якось три відра кукурудзи. Але прийшли советські солдати і все це забрали собі. Недалеко був німецький склад зброї. Діти витягували порохом, а ящики несли додому. Ми ними топили. Розтоплювали порохом, а він же стріляє! Часом бували через цю зброю трагедії. Одна міна розірвалася, вбила сусідського хлопчика. Іншим разом діти знайшли гранату «лимонку», кинули недалеко, вона розірвалася, відірвала хлопчику ногу, а Ліду поранила. Я привезла Ліду до лікарні бричкою, кров тече. А врач каже: «Скільки ж ви нам будете їх (тобто поранених дітей) возити?!»

З 1946 р. мій чоловік робив у Запоріжжі на заводі, туди і я з дочкою повернулась. У 1946–1947 р. був голод. Він був менший, ніж у 1933 р., але теж було страшно. Були пухлі люди. Чоловіка послали на Західну Україну за харчами. Він привіз звідти півмішка картоплі, а все інше – «для робочих». Ми посадили картоплю, мали врожай. Чоловік десь дістав макуху, і все це допомогло нам вижити. Мою родичку з дітьми заслали у Казахстан. Її висадили на станції, а там кажуть, що документів нема, виходить, вона незрозуміло чому там опинилася. Тоді вона по шпалах пішла з дітьми додому, просили милостиню, якось дісталися. Дома їм боялись дати їсти, бо вони могли ж померти. Ноги були порепані, з них текла сукровиця. Дали їм молока, вони потроху одужали. А тут наказ: повернути їх на заслання! Знову їх вивезли, і там вони вже довго були. Повернулись. Тільки мати вже стала психічно хворою».

Левицький Павло, 1913 р. н.

(записала його онука – Ганна Норкіна)

«Того року в нас (у Гуляйполі. – Ю.М.) був непоганий урожай, але все зерно відразу ж забирали. В Гуляйполі пшеницею була

заповнена велика церква на центральному майдані. В цей час я разом із батьком працював у колгоспі: на підводах ми привозили зерно і розвантажували коло церкви. Спочатку ми заносили мішки через центральний вхід, а коли його засипали так, що зайти вже було неможливо, засипали через вікна.

Коли навесні стали засівати поля, спухлі від голоду селяни почали виходити в поле. На прополювання йшли всі: в колгоспі «Заповіт Леніна» тим, хто виполов кілька рядків, давали на обід юшку із сорго».

(Кожум'яка Оксана. Хлопчика-сироту підвішували за шию і били, бо вкрав у голови окраєць хліба//«Освіта України» від 24.11.1999 р. – № 48–49. – С. 5).

Київ

Стаття-свідчення, опублікована в канадській газеті «Вісник» (Вінніпег) від 15.11.1932 р.

«Життя в Києві».

Недавно приїхала до Чехії родина з Києва. Ось що вони оповідають про тамошнє життя в місяці серпні:

Вулиці Києва, а також міські парки повні голодних селян, що втекли з сіл. Влада приказувала їм вертатися назад у села, але мало хто вернувся, а ті, що не послухали наказу, лишилися тепер бездомними і мандрують від міста до міста. Свої «права», як бувші селяне, вони втратили, бо не послухали наказу про поворот до села, а до міського населення таких не зачисляють. Праці знайти вони не можуть. Сидять день-удень, опухлі від голоду, попід стінами будинків на Хрещатику та інших головних вулицях, що майже цілком порожні, і чекають, що хтось над ними змилується. Грошей не беруть, бо за гроші однаково нічого не купиш, а хліба чи чогось іншого з їжі ніхто стільки не має, щоб міг роздавати. Сі нещасні тут же на вулицях вмирають, їх трупи вивозять за місто. Кожного ранку можна побачити кілька возів, навантажених такими мерцями, що за ніч вмерли на вулицях чи в парках. Конкретний випадок: на Куренівці, в невеличкому парку коло школи ім. Грушевського, кілька днів сидів опухлий селянин. На нього ніхто не звертав уваги, бо то звичайне явище. Одного разу почалась агонія. Зібралась цікава юрба, а дехто змилосердився і побігло по їжу, але було вже запізно – селянин помер. Часто, коли такому голодному хтось подасть нарешті трошка їсти, то після перших же ковтків у нього починаються конвульсії і той нещасний вмирає. Виснажений організм не приймає вже поживи.

Знов з'явилися на вулицях Києва цілі юрби дітей, що, шукаючи хліба, роблять справжні «набіги» і розкрадають все, що їм попадеться по дорозі.

Дістати в Києві споживчі продукти майже неможливо, а коли щось із'явиться, то по таких неймовірно високих цінах, що ні у кого не вистачає на те грошей.

По хліб їздять з України аж під Москву. Розповідають таке: під Москвою є два села, де вільно можна дістати хліб. Та коли приходять

покупець до продавців, то його перш всього питають: «Хрест маєш?» У випадку, коли купець має хрест – хліб йому дають, в противному разі виганяють з села.

До неймовірних розмірів поширився моральний занепад. Родина зруйнована.

Поруч з сим «керуючі» кола почувають себе не зле. Йде страшна крадіж і зловживання. Цілі склади і склепи завалені кавунами, огірками, різними овочами. Йде страшенна спекуляція сими продуктами, які кудись згодом зникають, а населення їх і не бачить. Не раз овочі згнивають і їх викидають, а голодні накидуються на гниле, та вибирають, що дасться ще з'їсти.

Так живе Київ. Так живуть і інші міста України, що ще «живуть». Села спустошені. Там становище ще гірше. Всі чекають смерти чи відходу від влади Сталіна, сподіваючись від того зміни. Остання надія вимушеного населення на війну».

(«Життя в Києві» // «Вістник. The Herald.» (Вінніпер)
від 15.11.1932. – С.3).

Кириченко (Солнцева) Олександра Павлівна, 1924 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика від 17.04.2004 р.)

«Я, Кириченко (Солнцева) Олександра Павлівна, народилась 10.01.1924 р. в Києві у власному будинку моєї матері (вул. В. Китаївська, 79). Мої батьки – корінні кияни. Батько – Солнцев Павло Васильович, 1898 р. н., мати – Солнцева (Мельхіор) Анна-Марія, 1905 р. н. У 1933 р. я ходила до 3-го класу СШ № 98. У 1938 р. була збудована нова школа № 2 по В. Китаївській вулиці (нині – гімназія № 59), яку закінчила у 1941 р.

1933–1934 рр. я запам'ятала добре. По нашій вулиці завжди їздили підводи з Обухова, Кагарлика, Великих та Малих Дмитровичів та інших сіл на Деміївський базар. З часом все менше й менше було чути гуркіт коліс на брукувці, та й коло кузні наших сусідів мало зупиняються. Я спитала батьків: «Чому не їдуть селяни на базар?» Матуся унікала прямої відповіді, а батько сказав, що настав великий голод і людям на селі немає чого їсти, от вони забили коней, бо і їх нема чим годувати, з'їли (кінське) м'ясо. На вулиці з'явилися сільські люди, які ще могли йти, вони заходили у двори, просили хліба чи щось поїсти. Вони були пухлі, хворі і дивились зляканими очима. Згодом їх ставало все менше, бо на дорогах до Києва стояли заслони міліції і не пускали цих нещасних до міста. У місті робітники отримували «пайок» (пшоно та перлову крупу, хліб по картках, але не пам'ятаю, по скільки грамів).

У школі дітей годували в шкільній їдальні: юшка з перловки або капусти, пшоняна каша, полита киселем. Я дуже погано їла, не дої-

дала свій обід. Деякі учні з припухлим лицем і ногами ходили в школу заради обіду, бо вдома вони і такого не мали. Я сиділа з Володею Кунденко за однією партою, і він завжди просив залишки мого обіду для своєї сестрички Віри, дошкільниці, яка була дуже пухла і не могла ходити. На нашій вулиці опинилися два хлопчики, хворі на диспепсію, вони невідомо звідки прийшли. Добрі сусіди зробили їм ліжечка, а лікував їх Василь Іванович Осадчий, військовий фельдшер. Їх годували всі, хто міг, за призначенням Василя Івановича.

Коло нашого двору вмерла жінка, яку моя мати з сусідами поховали. Я бачила мертвих людей по дорозі в Іонінську церкву (де тепер Ботанічний сад). Їх підбирали підводи, призначені для таких випадків.

Пам'ятаю розповідь дідуся, Павла Яковича Орловського-Шевчука (маминого вітчима), який брав участь у збиранні багатого тогорічного врожаю у одному селі. Коли грузові автомобілі з робітниками під'їхали до села, то перед в'їздом в село стояв вкопаний стовп з прибитими навхрест дошками з написом: «Нет никого».

Русанов Олександр Григорович, 1924 р. н.

(записала у 2004 р. Юлія Шевцова, студентка НаУКМА)

«Я, Олександр Григорович Русанов, народився у 1924 р. Батьки: Русанов Григорій Романович і Русанова Ірина Кирилівна. Наша сім'я жила в Обухові, але батько працював візником на обозі у Києві. Восени 1932 р. батько сказав, що насувається серйозна ситуація з продуктами і вирішив продати хату і перебраться до Києва. Так багато хто зробив – всі шукали порятунку в столиці... А потім по областях полишалися порожні хати, і після голоду росіяни приїжджали на все готове. Ще як голод не почався, я став ходити до тата на роботу за його пайком. Їм давали суп, трохи картоплі і скибку хліба. На його пайок ми з матір'ю і братом і жили. Тато ж якось підробляв під час служби, щоб й собі поїсти. У нього з 8.00 була державна робота, а з 4.00 до 8.00 ми шукали в річці колоди, везли їх у будинок і там же пиляли й рубали. Потім робили в'язочки, і мати брала їх на плечі і продавала на Житньому ринку.

Голод почався в листопаді, пам'ятаю, що було повно листя. Урожай був, але такою була політика комуні – хотіли знищити український народ. У селян забирали все, могли навіть вбити. Працювали спеціальні бригади, що вскакували у хату і все з неї викидали. Навіть у піч дивилися, так боялись, щоб нічого не залишилось. Хто був хитріший, ховав харчі, закопував їх у землю, але їх видавали інші. Люди з голоду почали їсти собак і котів, а згодом і одне одного. Одного разу, як моя мати продавала оті в'язочки, до неї підійшов чоловік і запитав: «Скільки хочите?» Мати відповіла, що 5 руб. за в'язочку. Чоловік погодився і попросив, щоб мати допомогла йому донести до будинку, бо він ніби дуже хворий. Вона хотіла йому піднести, але,

коли збиралася зайти у двір, він на неї накинувся. Вона ледве втекла, тільки чудом врятувалася. Нас же з братом батьки зачиняли у хаті. Спеціально ще забор на двері зробили. Бо були бандити, які ходили дворами і шукали, де є малі діти. Часто ломилися в двері, так що ми голоси зривали від лементу. Страшно було, бо ті нелюди ловили людей, потім їх рубали і продавали людське м'ясо, як м'ясо скотини. Або варили юшку в котлах надворі. Казали, що вона з яловичиною, але ті, хто купував, знаходили нігті в тарілках...Та люди, я думаю, свідомо їли, всі ж знали. Великі черги за тією юшкою стояли.

Ми ж самі тільки й жили, що на лушпайках. Обійдемо 10 вулиць, то й буде кишень повна. Хліб їли дуже рідко. То свято було велике. Хліб в магазинах не продавали. Магазины були забиті дошками. Але на хлібозаводі № 2 на Подолі пекли «хліб» (мабуть, для державної охорони): змішували лушпайки, гнилу картоплю, каштани, шелуху з проса і оте все випікали. І цей хліб жінки, які там працювали, ховали і потім продавали з-під поли. Коштував він 110 руб. То скільки моя мати мала продати в'язочок, щоб купити отой буханець? Ще макухи можна було купити. Хто де міг вкрасти, носив і продавав.

Якось мій батько зробив спробу поїхати в Росію, бо ходила чутка, що там можна було дістати висівки. Охочих зібралось чимало. Вони їхали потягом до Харкова, а звідти вже 60 км до Росії. Ніхто ж не знав, що зробили кордон (раніше не було). Там стояли прикордонники, які сміялися і пили горілку. Коли наші попросили, щоб їх пропустили, ті у відповідь ще більше почали реготатися і кричати: «Идите в поле удобрять землю». Батько на 4-й день прийшов від кордону. Так нічого й не зміг вдіяти.

Найважче взимку було, особливо у лютому. Навесні був даний приказ прибирати трупи з вулиць. А було їх безліч. Мій батько сам возив мертвих людей. Їх усіх звозили в поле і скидали купами. На тих костях потім збудували метро Шевченка. Як я взнав, що там будують метро, то подумав, що комуна ховається. Маскується. Ще й назвали «Шевченко»...

Навесні вже почали продавати комерційний хліб. За ним люди вбивалися. Ті магазини, що до того були дошками забиті, одбивали. Там ставали міліціонери, казали, що там будуть хліб продавати. Як люд розчув це, то зібралось його стільки, що всіх нас відправили в іншу велику будівлю і наказали згуртуватися по десятку і тільки тоді приходити. Кожному видавали по 400 г.

На Ярославській вулиці під егідою уряду працював «Торгсин». Там борошно міняли на золото. Ходили туди в основному жида, бо в нас нічого й не було. А влада собі гроші гребла».

Петухов Микола Іванович, 1914 р. н.

(записано у жовтні 2005 р. його сином, ієромонахом Богданом (Петуховим))

Петухов Микола Іванович народився у 1914 р. у Вологодській губернії у багатодітній сім'ї (їх було п'ятеро дітей). Батьки померли рано, і він був змушений піти у світ шукати долі. М. І. було тоді 14 років, він побував у Мурманську, Архангельську і т.д. У 1932–1933 рр. опинився у рідної тітки в «Пітері», тобто в тодішньому Ленінграді. Пам'ятає, що тоді на всіх залізничних вокзалах було дуже багато «хахлов» у кожухах, одиноких та з сім'ями, малих і старих. Вони просили хліба, жебракували, шукали роботи, але їх без документів, без прописки та з інших причин майже не брали. Декому щастило влаштуватись домробітниками, доглядати дітей, хворих, але то лише декому. Кожного дня рано-вранці на вокзали приїздили автомашини і підбирали померлих з голоду, а де ховали їх – невідомо. Говорити про це явище боялися, але чутка була, що на Україні – великий голод. До Києва М. І. приїхав уже у 1935 р., влаштувався на ДВРЗ і тут від людей дізнався, що насправді був добрий врожай, але все у селян відібрали, щоб вони йшли в колгоспи. Чув також і про випадки людоїдства. Мати його майбутньої дружини померла від недоїдання, хоча вони й жили під самим Києвом на Корчуватому. Про це він дізнався від дружини. Всі місцеві люди були настрахані арештами, тим більше, що було багато донощиків. «Чорні ворони» частенько навідувалися до тих, хто дозволяв собі щось критичне говорити, згадував про голод...

Артем'юк Федора Василівна (1900–1976)

(записав з її слів її син Петро Артем'юк, 1936 р. н.)

«Моя мати, Федора Василівна, проживала в селі Бистрик Ружинського р-ну, а померла у Києві. Ось що вона розказувала нам, дітям, про голодомор 1932–1933 рр.:

«Вже в той час я працювала в колгоспі, який мав назву «12-річчя РСЧА» (Робітничо-Селянська Червона Армія). Вже з осені 1932 р. почалася голодовка. Була засуха, врожай був малуватий, хліба та картоплі було обмаль. А ті скромні пожитки, які були в селян, геть до зернини витрушували активісти-партійці та комсомольці. Забирали вони все: і горох, і квасоллю, і конопляне сім'я. Людей оставляли без нічого. Вже на Різдво 33-го люди страшно голодували, почали пухнути і масово помирати. Мій дядько, Семен Безкоровайний, їздив по селу і забирав мертвих людей, а часто ще і живих, возив на кладовище. Тіла замотували рядном і без всякого обряду скидали в яму. Село наше велике, і людей було багато, але десь за 5–6 місяців вимерло багато, і чоловіків, і жінок, і старих, і діточок. Один страх! Були такі випадки, що вимирали цілі сім'ї, оставалися пусті хати. А ті люди, які ще трохи могли рухатися, ходили в поле на буряки. Там у великому казані варили галушки для людей, бо вдома не було чого їсти.

А в нас по вулиці жила одна жінка, яку прозивали «Омелиха», то вона зарізала свого хлопчика до 3-х років і варила з нього їжу. Її викрили і знайшли людське м'ясо, посолене у чималій мисці. Її арештували і десь, мабуть, знищили.

Ось так помстився Сталін українському народу, який не хотів йти до колгоспу!»

Павлюк (Шевченко) Ксенія Трохимівна, 1923 р. н.

(записала у 2004 р. Зоряна Яцура, студентка НаУКМА, ФПВН-1)

«Я, Ксенія Трохимівна Павлюк (дівоче прізвище Шевченко) народилась 19.01.1923 р. (була записана 23.01.1923 р.) в с. Ярославка Ружинського р-ну, де й була під час голодомору. Зараз прожи-

ваю у Києві. У нашій сім'ї було семеро (батьки і 5 дітей). Я була наймолодшою, мала брата Василька і трьох сестер.

У 1929 р. ми вперше почули слово «колективізація». Мої батьки відмовилися йти в колгосп, за це їх одразу ж і покарано. Забирали все, що бачили, не зосталося жодного колоска. Нас залишили голих, босих і простоволосих. Мій батько був заможною людиною, мав хороше господарство і багато поля, тому ми жили в повному достатку. На жаль, цьому дуже швидко прийшов кінець. Була у нас величезна клуня, а оскільки рік вдався досить врожайним, вона була наповнена снопами жита, проса і пшениці. Вони прийшли, забрали все, перевірили, чи, не дай Боже, не залишилося зернятка де, а нам не лишили нічого. На плиті варився суп, та вони, нелюди, й те вилили, а картоплю, що була в ньому, викинули на гній. Змусили мою маму прясти нитки, щоб зв'язати свиней, забрали і вівці, і корову, і коні, і гуси, а їх у нас була сила-силенна. З хати позабирали все, що може знадобитися: кожухи, чоботи, хустини, серпи...

Два роки батьки не йшли в колгосп, і два роки ми так голодували... Ходили весною копати мерзлу картоплю, а яким щастям було знайти якийсь бур'янець! Як страшно, коли за зернятка готові вбити. Голод забрав дві рідні мені душі – двох сестер. В нашому селі вимерло трохи більше половини людей. Уяви: йдеш ти, йдеш – впав! І так сотні. Просто йшли люди і на ходу падали. Дороги були встелені трупами. Був чоловік, він їх збирав і кидав усіх в одну яму – яму смерті. Ніхто нікого тоді не хоронив, а для нас, християн, це велике горе. Була в нас у селі одна баба, вона різала людей, а потім їх їла, і не вона одна. Люди тоді взагалі мало чим відрізнялися від тварин, жили за принципом «виживає сильніший». Залишилися десятки пустих хат. Із сусідів теж мало хто вижив.

До цього проклятого голодомору була у нас і церква, та й цього нам не подарували. Прийшли та розібрали до останнього камінчика і цвяшка. І віру, прокляті, хотіли у нас забрати. Той, який поліз на церкву знімати хрест, то йому через декілька років ноги, руки, все тіло відняло, помер він смертю страшною за те, що такий великий гріх взяв собі на душу.

Школи, звичайно, не було, та й навіщо – майже всі діти вимерли, мало їх дуже зосталось.

Брали люди лушпайки від картоплі, садили, вони проростали, хоч щось в роті було.

Боже, які багатючі врожаї були в колгоспі в цей час! То вночі багато хто з нас виходив на поле, різали колоски і збирали зернята, щоб якусь кашку зварити та не померти з голоду. Але якщо вже зловлять тебе, то залишається молитися. Бо зразу ж і поб'ють, і суд, і в'язниця. Якщо ти ще один, то добре, а як дітоньки голодні дома залишилися?!

Вже десь у 1934 р. змусили всіх йти в колгоспи, а там варили якийсь суп чи затірку і давали по черпаку, то вже й діти почали ходи-

ти туди і щось допомагати, бо треба було якось виживати. От так і ми з сестрою і братом перебивалися. А батько сам цей суп варив і все до останнього людям віддавав.

У 1935 р. до нас в хату знову смерть завітала. Забрала маму...

Після 1935 р. знову було важко, та вже хоч трошки свого городу було, то вже є і своя картопелька, огірочок, морква. От так ми і жили. Хліба не було, то ходили в колгосп збирати після жнив якесь сміттячко, щоб і собі перемолотити і хоч коржика спекти. Не дай Боже, щоб за такою справою об'їждчик спіймав! Спочатку в колгоспах нічого не давали, а вже пізніше, в 1937 р., почали видавати по 100 г зерна на трудовдень. От так набігало за рік 30 кг – скільки його там! Як хочеш, так і живи.

В 1939 р. нас залишилось вже трос. Не стало батька...

Як згадаєш... Було дуже важко, боляче, страшно... коли засинаєш і розумієш, що можеш більше не прокинутись... коли життя стає гіршим за пекло... от що таке голодомор...»

Пастушенко (Хоменко) Галина Андріївна, 1927 р. н.

*(записала студентка I курсу НаУКМА Ю. Сваткова,
ФПвН-1)*

«Я, Пастушенко (Хоменко) Галина Андріївна, народилася 16 листопада 1927 р. в с. Свиноїди (тепер с. Рожни Броварського р-ну Київської обл.).

У нашому селі раніше, до війни, було 180 хат. Я одна тільки була у батьків. Батько – Хоменко Андрій Степанович, мати – Хоменко Пелагея Іванівна. У Рожнах була церква, а вже батюшку, й забула, як тоді звали. Школа була 4 класи, там, де Осадчий живе, і я ж 4 класи вчилася. Це ж коли я у 6-й клас ходила (у Літківську школу) і війна почалася. Це ж тоді 7 класов – вже вище образование.

Хто бідняки, хто не робив, то йшли в колгосп. А так – хто хотів, а хто й ні. Батько й мати теж у 1929-му пішли у колгосп. Насильно не примушували, та забирали все одно все в колгосп. Помню, як корови у людей витягали. І свої ж, голова з місцевих, Роговець, мабуть, його звали. Аякже, партійним був, у селі на нього казали Козенок. Все забирали, бо куркуль. В кого голова була на плечах, той і мав. Он у Гординця був пором, млин, крамниця – розкуркулили. Його на Сибір відіслали, а баба з дочками якось вернулись, та Гординець – ні. Он у Миколая вони ж замкнули корову в сінях, а дітей же у них було багато – штук шість. Так прийшли, голову (його) межі ніг зажали, душили – збили замок і забрали корову. У батька теж воли забрали до колгоспу. І ярма, і воли, і воза забрали – все, на чому батько їздив. А потім же масова колективізація, вже всі до колгоспу пішли робить. І робили ж люди бідні задарма – 1 трудовдень = 1 копійка, та ніхто ж і не хотів добре працювати через це.

Не пам'ятаю, чи засуха, чи неврожай був. Хто багатший – у того хліб був, а хто бідний – то й ні. А от не чула, щоб силою хліб забирали, в нас же село бідне було, небагате. А в людей і ковшем повигрибали з комори зерно.

Попромінювали, що в кого було. Все взяли і поїхали мінять на продукти. Матерія чи хустки в кого були – брали й їхали в другі села, за Десну їздили, де голодовки не було (бо якби була, то не міняли б). Міняли за хліб чи за картоплю.

Голодували. Пам'ятаю дуже добре. Поїхали батьки якось міняти щось на хліб, хата була поділена – з одного боку ми жили, а з іншого – дід з бабою, так мене в хаті не залишали. Було ото баба наварить якогось супу із лушпайок, а дід винесе мені, на крильці поставить, я поїм. Ото я добре запам'ятала, хоча було мені років зо 4 чи 5. Бідна сім'я в нас була, а вже після 1933 родився хлопчик, та помер, хворів, чи й 2–3 годіка пожив.

А в 1947-му теж голод був, лушпайки їли. Просяний хліб був. Прямо на лузі косили і там же й варили; давали по ось такій маленькій лусточці, не можна було вжувать. Таке, як пух, ото, жмих із проса. Варили якусь баланду вже ж навесні зі щавлю, що на лузі й ріс. Не знаю, мо', де і не було, а у нас був голод. По селу помирили люди, а я оце й не знаю, хто в баби помер.

В 1947-му я вже сама чи картошки клумак, чи молока (це вже корову держали) їздила в Київ продавати чи мінять, та вже куплю пачку солі чи сірників куплю. Сіль була тоді якась дорога».

Михайлець (Соляник) Марія Фоківна, 1915 р. н.

(записала у серпні 2004 р. парафіянка Благовіщенського храму УПЦ Київського патріархату у Києві Марія Іванівна Аксьом)

«Марія Фоківна Михайлець (дівоче прізвище Соляник) народилася 27.03.1915 р., проживає за адресою: Київ-154, Русанівська Набережна, 22, кв. 33). Мати померла від ангіни у 1918 р., батько одружився знову у 1919 р. Була епідемія тифу. Всі перехворіли в сім'ї, але ніхто не помер.

1921 рік пам'ятає, М.Ф. було тоді 6 років. Тоді вона пасла гуси, пам'ятає, як через село Кашперівка (Тетіївський р-н) йшли солдати, то «білі», то «червоні». Солдати співали, крали гусей та овець. Був, мабуть, неврожай. Батько позичив хліб, віддав з нового урожаю. Але великого голоду тоді в селі не було.

Коли створювали колгосп, то батько записався до нього, все здав. А коли побачив усе добро під снігом, то виписався з колгоспу, його назвали «взривщиком колгоспу» й викинули сім'ю з хати. Батько тоді поїхав в Цибулів працювати на цукрозавод. Мати нам була не рідна.

Бідні ми були діти. Я жила у Явдошки, а її чоловік Мітя працював у сільраді. Якось приніс і показує, що відбирали у людей. Я дивлюсь – моя сорочка, яку я вишивала. Але дякуючи Міті нам, дітям, повернули батьківську хату.

1933 рік. Голод страшний. Хто заховав горщик у піч – знаходили, забирали. Корову Машеньку з телятка виростили, отелилась – телятко забрали раніше, а потім 12 чоловік прийшли до нас, повернули до Машеньки. М.Ф.: «Я обхопила ріг корови, боролась з 12 чоловіками, та одрізали віршовку і погнали. Я батіжком ударила її й втекла. Я до корівника, а там Маша. У всіх забирали корів і хліб. Одним з виконавців був глухий Ангол – діти кричать, а він не чує».

Люди ходили пухлі. Ноги тріскались і текли, лопались. Люди їли листя, мололи кору. Їздила підвода, забирала померлих.

Ганя Саблук (Саблучка) розповідала Марії Фоківні: брат її був у тюрмі (всіх забирали – винен і не винен). Невістка (братова жінка) з двома дітьми лишилась: Петя – 6 років і Аня. Невістка стала як ненормальна – голодний склероз. Прийшла Ганя до невістки, стукає – не відкриває, дивиться – дим з димаря. Таки зайшли з людьми і побачили, що Петя порубаний. Невістку забрали. Аня виросла у Гані Саблук, а після 18 років прийшла до хати, а її не пустили туди. Мати ж так і не повернулась...»

Шатунова (Салієнко) Тетяна Якимівна, 1915 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка НаУКМА Анна Хвиль, ФГН-1, гр. 3)

«Я, Шатунова (Салієнко) Тетяна Якимівна, народилася 12.01.1915 р. в с. Велика Снітинка (нині Фастівського р-ну Київської обл.), де й жила під час голодомору. Освіта – 3 класи.

Батько – Салієнко Яким Григорович, мати – Салієнко (Рубан) Мотрона Федотівна. Батьки теж народилися у Великій Снітинці. Батько ще зовсім малим залишився сиротою. У 14 років він виїхав із села до Одеси, найнявся на пароплав, працював помічником кока. Заробив грошей. Повернувся в село і збудував собі хату. В ті часи для сільського хлопця це було неабияке багатство. Мати була з більшменш заможною сім'єю. Її батько був чоботарем на все село, шив ще й кожухи, й свитки.

Брати й сестри: Любов (1908 р. н.), у 1932–1933 рр. була вже одружена і жила окремо, Дмитро (1910 р. н.), з 1924 р. працював у Києві будівельником, Ганна (1912 р. н.), Віра (1918 р. н.), Гриша (1924 р. н.) (помер семимісячним).

Після революції 1917 р. сім'я мала три десятини землі, корову, пару коней, чотири свині, 10 овець, домашню птицю. Всі працювали з ранку до вечора. Кожен знав, що йому треба зробити за день»

Батько працював на залізниці спочатку кондуктором, потім в Ідальні на ст. Козятин.

У 1929 р. в селі почали створюватись комсомольський осередок і колгосп. Першими колгоспниками були бідняки, які не мали своєї скотини. Потім пішли деякі середняки. В селі почалася примусова колективізація. Хто не хотів йти у колгосп, той вважався ворогом і підлягав примусовому розкуркуленню, у таких відбирали худобу. А як можна добровільно віддати свою єдину годовальницю корову чи коня? А в колгоспі, в стайні, вже відібрані у людей, нечищені, голодні, недоєні корови мучилися й мукали на все село. Але прийшли комсомольці й забрали у нас корову Мурзю й коней. Зігнали всіх у стайню, а через кілька днів стайню, закриту на замок, підпалили серед ночі. Позбігались люди. Поки погасили вогонь, відкрили конюшню, то коні вже були мертві (приблизно 120 коней). Хто підпалив – невідомо. Винних шукали серед тих, хто не йшов у колгосп, в кого насильно забрали худобу.

До сусідів (Безносоуків) прийшли зранку. Двоє дітей були в школі. Посадили на підводу й вивезли невідомо куди. Так діти про них і не знають. Правда, перед війною отримали вони якось записочку від матері, що вони на шахті на Уралі.

До нас прийшли пізніше, дома були мати і я. Погрузили на підводи й повезли з села. Всього було 11 підвод. Казали, що везуть до Білої Церкви, там стояв товарний ешелон, в якому людей відправляли на «висадку», але йшов сильний дощ, в лісі біля с. Червоне (10 км від Снітинки) підвода застрягла. Поки перечекали дощ, то ешелон відправили. Нас завезли в село Єлизаветка. Поселили в барак (душ 50) і під охороною водили на роботу в місцевий колгосп: хто на викопку буряків, хто доїв корів. Чи то другий ешелон шукали, чи що?

Ми з сусідкою Ганютою серед ночі втекли. Йшли в Устинівський переїзд, щоб залізницею дістатися до Фастова, а там уже і до Снітинки. Заблукали. Побачили, що на горбі скирта горить, то ми тікали ще далі. Бо, думаєм, – як зловлять, то скажуть, що це ми підпалили. Осінь. Холодно. А ми в самих платтях... Ранком зустріли жінку й запитали, як добратись до Устинівського переїзду. Вона підказала. А молодих боялись питать, щоб нас не забрали в «холодну». Дійшли до залізничної колії, а поїзд вже відходить, то провідник нас – за руку і втягнув у вагон. У Снітинці я пішла до старшої сестри Люби, вона вже була одружена і мала дитину, тому її не забрали. Матір теж скоро відпустили. Віра теж була у Люби. В нашу хату нас не пустили. Зробили там кролівник. Нас прийняла до себе в хату вдова Явдоха, бо в Люби було мало місця. Жили спочатку в клуні, а коли стало холодно, пустила в хату.

У 1932–1933 рр. врожай був добрий, колоски такі повні, що аж згиналися. Горох та квасоля теж добре вродили. Восени засолили повні діжки огірків і помідорів, поставили в погріб. Зерно приходили забирати три рази. Уповноважений військовий з Фастова «з кобурою»

і два наших комсомольця. Один з них – навіть наш двоюрідний брат Омелян. На печі був вузлик з одежею, що мати собі «на смерть приготувала», так і не забрала. За заслонкою в печі мати замочену пшеницю в горщику поставила, щоб на вечерю зварити кулішу дітям. Вже нічого ніде не залишилось, ото тільки в горщику. Мати в плач: «Що ж ти робиш, звіре? Дай хоч дітей нагодувати. Вони ж голодні з роботи прийдуть». І до нього – горщик забирати. Він матір штурхнув і кричить уповноваженому, що надворі стояв: «Вона на мене сокирою замахувалась, добро своє береже». Зайшов уповноважений і наказав забрати мати в «холодну». «Діти, побійтесь Бога, де ж та сокира, що я замахувалась? В нас її зроду в хаті не було. Вона тільки в дровитнику». Нічого не допомогло. Забрали матір, посадили під замок. Три дні тримали, нікого до неї не пускали і їсти передавати забороняли.

Те зерно, що забрали у людей, не могли все вивезти, не вистачало підвод, і, щоб люди не розбирали, висипали в ставок біля Мотовилівки. Люди ж їли макуху, ходили по полях і викопували вже мерзлу картоплю, вимочували, робили млинці. А коли кролівники йшли додому, то серед ночі я через душник спускалась у свій погріб, набирала огірків, капусти, буряків, але так, щоб, не дай Бог, хтось не побачив. Батько додому не приїздив, бо боявся, що його зразу ж заберуть. А Віра до нього в Козятин їздила, привозила кукурудзяну муку. Хліб пекли з насіння кропиви. Люди пухли з голоду і вмирили просто на вулиці. Мороз стояв великий, то трупи навіть не кожен день збирали. Їде чоловік, призначений їх збирати, на підводі їде вулицею, заходить в кожну хату. Якщо мертві є – забирає, на вулиці теж підбирає трупи й складає на віз, як снопи. Зверху сяде сам і везе на цвинтар, де була викопана одна здорова яма. (У 1995 р. Великоснітинська сільрада поставила на тому місці високий дерев'яний хрест.) Люди сходили з розуму, вимираючи цілими сім'ями, їли дітей. Сусідка Шептунка жила з трьома маленькими дітьми. Поїла дітей, а потім і сама вмерла. Чимало таких випадків було.

Як розмерзлось, копали корінь рогозу, варили. Ловили ракушки в Сорочому озері – стільки ракушок, стільки людей за ними приходило... Весною переїхали в Мотовилівку, потім у Фастів. Я пішла працювати на залізницю, проклала дорогу до станції Фастів-2. Розкидали щебінь, кляли шпали. Там зустріла свого чоловіка Івана.

Хату нам повернули у 1942 р. німці. Тобто при німецькій власті наш сільський староста. Івана забрали на війну, в мене два хлопчики: Шура (1938 р. н.) і Толік (1941 р. н.). Іван не повернувся. Прийшло повідомлення, що поліг смертю хоробрих під Прагою. Я залишилась у батьківській хаті, пішла в колгосп, все відбудовували своїми руками...»

Дацько (Ясинецька) Галина Прокопівна, 1923 р. н.

(записала у 2005 р. Катерина Шарапа, студентка НаУКМА)

«Я, Дацько (Ясинецька) Галина Прокопівна, народилася у 1923 р. в с. Плосььке Тарашанського р-ну, де й була під час голоду. Зараз живу у Києві, по вул. Шолом-Алейхема, 19, кв. 26. Освіта – 7 класів.

У сім'ї були батько, мати і семеро дітей. В селі була церква. Але потім її зруйнували, а на її місці збудували двоповерхову школу. Раніше школа розташовувалася у кількох невеликих хатах.

Існував колгосп «Жовтень». Голова – Андрій Красивський. Бідні йшли до колгоспу добровільно, а заможні противились. Їм погрожу-вали, що зашлють на Сибір. Того року була посуха. Пам'ятаю, що до хат приходили чоловіки, шукали схований хліб. У нашій сім'ї ніхто не помер з голоду. Взагалі, у селі помирали переважно старі люди, але не від голоду. Люди допомагали одне одному. У нас була корова, ділянка землі, на якій ми вирощували овочі, садок. Фактично нас врятувала корова. Було молоко дітям. Мама й чужим дітям іноді давала молоко. Допомоги від держави не було, та нашій сім'ї вона і не була потрібна».

Амочаєва (Олексенко) Галина Тимофіївна, 1918 р. н.

(записала у 2005 р. Ганна Антонова, студентка I курсу НаУКМА, ФГН)

«Я, Амочаєва (Олексенко) Галина Тимофіївна, народилася 2.02.1918 р. у с. Трипілля на Київщині, де й проживала до початку 1933 р. Зараз проживаю у Білій Церкві (вул. Чуйкова, 37, кв. 29).

У селі тоді була школа (7 класів), церква, але священика не було. Інколи служби проводили самі селяни. З початком колективізації було створено колгосп, який спочатку не мав назви. По селу дали вказівку здати у колгосп усю худобу, плуги.

Рік 1932–1933 був дуже врожайним, достатнім, щоб люди не голодували. Після збору врожаю його частину ми перевезли до Києва, де жила моя прийомна сестра Катерина. Залишок (ту частину, яка мала на наступний рік бути посаджена) ми захова-ли у підлогу в хаті. Після того, як запаси, перевезені до Києва у помешкання сестри, закінчилися, ми змушені були повертатися до Трипілля. По приїзді додому побачили, що в хаті все перерито, запаси на наступний рік було забрано. Тих, хто забирив харчі, у селі називали «червона мітла». Це були комсомольці. Запам'яталося, що коли один із збирачів знайшов за піччю 2 стакани квасолі, що лежала на насінні, то висі-

пав їх собі у кишеню. Деякі поїхали у Київ на заробітки, а деякі з них зникли без вісті. Я з мамою (Євдокією) пішли з села до Києва, де жила сестра Катерина. На шляху зустріли жінку з 11-річною донькою, які теж йшли до міста. Коли ми заночували у лісі, ця жінка задушила свою доньку і зварила її. У тому ж лісі померла і моя мати. (Батько загинув ще до початку голоду).

Недалеко від Києва я побачила полуниці. Зібрала їх у відеречко, яке мала. Думала продати їх і купити хліба. Але вночі жінка, яка йшла зі мною, з'їла усі ягоди. У місті я долучилась до юрми бездомних дітей, які кормились тим, що вкрадуть. Сама я була настільки зморена, що при вітрі намагалась сховатися. Ночувати доводилось на сміттєзвалищі.

Були випадки, коли (конфісковану) пшеницю висипали у Дніпро, але її прибивало до берега.

Голод був штучним. Але й серед партійної верхівки України були такі, що провели деякі заходи щодо пом'якшення голоду. Зокрема Постишев перевдягався селянином, ходив по магазинах, намагався пролізти в чергу. Після такої ревізії магазину й пекарні Києва працювали кілька днів безперервно, доки хлібом не були забезпечені майже всі».

Науменко Ганна Семенівна, 1925 р. н.

(записала 14.02.2005 р. студентка II курсу НаУКМА
Адріянна Гащин)

«Я народилася 23.08.1925 р. в с. Карпилівка Чорнобильського р-ну на Київщині і там жила під час голоду 1932–1933 рр. Зараз живу в Броварах. Освіта – 4 класи. Наше село дуже старе, кажуть, що воно виникло на тому місці, де копали рови від монголо-татар. Була в селі церква на честь св. Параскеви. Сім'я була така: батьки (Семен Каленикович Науменко, Софія Прокопівна Скопич), семеро дітей (4 дівчинки і 3 хлопчики).

Десь у 1931 р. був створений колгосп. Його головою був Маруженко (прізвисько – Чепець), з місцевих, начебто партійний. Зачепила й нас колективізація. Тих, хто був більш заможний і не хотів сам все здавати в колгосп, виселяли в Баришівський район за колючу проволоку. У мого діда була мельниця, він її здав нібито добровільно до колгоспу, як я помню, а може, не добровільно, я ще не розуміла нічого. Дід пішов сам працювати мельником в колгосп. А мій батько втік у Москву з старшим сином. Маму і дітей за це вигнали з хати і забрали всю їжу. Щоб вижити, мама пішла жати жито до свекра, втомилась, лягла спати і тяжко захворіла. Хворіла ще рік і під час голоду померла.

У 1932 р. була нормальна погода, зібрали гарний урожай. Але у нас забрали все, що було з продуктів, викопали всю картоплю в городі

і пошли собі. Пам'ятаю, що співали. З вини влади почався голод. З боку держави не було ніякої допомоги. Тоді їли все, що знаходили в лісі, варили борщ з лушпинням із картоплі, млинці з сім'ям щавлю. Пам'ятаю, як один чоловік із села, опухший від голоду, хотів вкрасти в сусідки їжу, та вона його побила так, що він помер. Умирало дуже багато людей, але випадків людоїдства не було.

Коли мама осталась з нами сама, їсти не було що, накормила мене грибами поганими, закрила саму в хаті і пішла з дому на цілий день. Живіт мені здуло, боліло дуже, але я не вмерла. Підвечір мама прийшла і під дверима каже: «Дитино, чи жива ти чи вмерла?» А мені чуть попустило і я кажу: «Жива, мамо». То вона зайшла до хатини і як розплачеться: «Я хотіла щоб ти вмерла, бо ти сама маленька, а я не маю чим вас кормити. Пробач мене, доню». Я вижила. Потім вернувся батько. На роботу ходив кожний день, а не їв нічого. То в один день наївся шовковиці, получив заворот кишок і вмер».

Гажиман Іван Онопрійович, 1925 р. н.

(записала 12.02.2005 р. Вероніка Тарадай,
першокурсниця НаУКМА, ФГН-1)

«Я, Іван Онопрійович Гажиман, народився 15.02.1925 р. в с. Підгірці Обухівського р-ну, де й проживав до 1940 р. Освіта середня спеціальна – технік-плодоовочівник. [...]

1932 р. я пішов до 1 класу сільської школи. До школи брали з 8 років, а так як я народився взимку і мені було 7 з половиною років, мене таки взяли до школи. Мій батько відносився до бідняків. Землі було дуже мало, лише вузьенькі смужечки. У господарстві тримали сірого коня, якого звали «Гусаром», корову й порося. Батькові було 31 рік (1901 р. н.), а діду Євдокиму – 78 років. Пам'ятаю, одного дня прийшов батько і сказав діду: «Треба поступати в колгосп, а то і нас виженуть». – «Який колгосп, синку? Ти що, сину, з глузду з'їхав?» Та батько мусив вступати до колгоспу. Запряг коня, склав на воза реманент: плуг, дряпак, борону. Став, витер лоба, зробив самокрутку та закурив. А дід стоїть на подвір'ї і плаче, потів підійшов до коня. Поцілував його у лоба, погладив та й попрощався, тихо відійшовши. Батько з важким серцем поїхав до колгоспу. Колгоспне господарство виявилось невідповідним до прийому худоби. Не було приміщень, кормів, водопою та іншого.

Та все ж коней зганяли з усього села до колгоспу. Ця скотина стояла худюща та голодна. Господарі своїм коням приносили з дому оберемок сіна, щоб нагодувати цю замучену скотину, тепер вже колгоспну.

Першим у селі був колгосп «12-річчя Жовтня». Був створений комнезам, до складу якого входили незаможники, в основному лінійні люди. Комітет сформував спеціальну бригаду для вилучення

сільгосппродукції. В народі цю бригаду називали «червона мітла». Цей загін завзятих людей ходив по дворах, коморах, клунях, проштурхуючи залізними палицями землю, стріхи в пошуках захованих продуктів. Перевіряли навіть горщики.

Одного разу, навесні 1933 р., мама послала мене віднести нашій бабусі, яка жила на іншій стороні села, дві паляниці. Поклала до торбини та й відправила. Дорогою, ще здалеку, я помітив, як йшов загін «червоної мітли». Я, малий, з переляку вирішив заховатися за тин і перечекати поки пройдуть. Сидів тихо, а як пройшли, перескочив тин і бігом з цим хлібом до бабусі. Мати потім дивувалась моїм словам про цю пригоду: не могли ж вони забрати хліб у дитини. Могли б!

Наприкінці 1932 – початку 1933 рр. почали вмирати люди. Беру для прикладу 15 дворів на нашій вулиці. В них проживало 60 душ, з них приблизно половина дітей дошкільного та шкільного віку. З цього числа померла 21 людина, з них 13 дітей. Так загинула сім'я Голуб. (Голуб Влас Родіонович, жінка Параска, четверо дітей від 2 до 9 років.) Всі померли, були поховані на своєму городі. В сусідній хаті померли Прокіп Приліпко з дружиною Ольгою.

Померла сім'я Мозгових, загинули дід з бабою, вдалося врятуватися двом донькам. В сім'ї Юхима Ониськовича Остапенка помер сам господар і четверо дітей різного віку. В сім'ї Василя Івановича Романька померли всі четверо дітей і сам господар. З числа 15 сімей чотири сім'ї покидали хати і повтікали у Київ. З моєї родини загинув чоловік рідної тітки та їхня донька. Їй самій вдалося втекти з села.

Бувало, йдеш до школи, а під тином сидить чоловік з торбою, весь чорний такий, лише руками водить. Повертаєшся зі школи – вже мертвий лежить. По селу їздила підвода з двома більш-менш сильними чоловіками. Вони збирали трупи людей, відвозили на кладовище. Там викопували велику, глибоку яму та кидали тіла, як дрова. А селом бігали голодні собаки. Добігаючи кладовища, собаки залазили в цю яму і гризли тіла померлих. На кладовищі такий сморід стояв, що дихать було нічим. Смертельну яму закидали, а через багато років на тому місці поставили табличку, яка збереглась і до наших днів: «Трагично убиенны. 1933».

Врожай 1932 р. був непоганий, можна сказати, навіть гарний. Люди самі його збирали. Але цей урожай був викачаний весь. До останньої зернини. У 1933 р. врожай на колгоспних полях теж був непоганий, але йшли часті дощі. До того ж погана організація колгоспного керівництва по збиранню хліба призвела до того, що врожай просто гнив на полях. Копиці зростались, зеленіли. Пам'ятаю, що дітей забирали зі школи розтягувати снопи, розкидати по полю, щоб просушити, а потім збирати сніп заново. Та жодного результату це не давало. Як харчувалися? Чим могли! Пересівали полову, товкли її у ступі, сушили. Потім змащували сковороду воском та пекли з полови коржі (маторжаники). Смажили лушпайки з картоплі та гризли

їх, як сухарики. На болотах збирали щавель, в лісі салат, молоду кропиву, по городах збирали жовту лободу, ботвіну з буряка. Все це кидали у казан та й варили отаку бурду. Збирали цвіт акації, прив'язували його на печі, трохи підсушували, клали його до ступи, перемелювали та робили борошно, а з нього вже пекли млинці. В лісі збирали жолуді, мололи їх, додавали трохи борошна й пекли хліб (а він гіркий такий, як полин). В період масової смерті населення колгосп організував горе-обіди. Варили затірку (то було борошно з водою), серед села ставав дід Володимир та роздавав її дуже маленькими порціями. Утворювалась дуже велика черга. Ті, хто вже отримав свою порцію, знову ставали у чергу. Для дітей у школі варили баланду-затірку. Так зване, разове харчування.

Існувала разова допомога з боку колгоспу – видавали по пуду борошна на сім'ю. Видачі на трудовні майже не було. Треба було чітко дотримуватись колгоспного статуту: спочатку сплата у фонд держави, в посівний фонд, у неподільний та окремо у резервний фонди, лише потім йшли виплати на трудовні. Люди були пригнічені, розгнівані, обізлені, невдоволені режимом. Вони палили хати колгоспних активістів. Хати палали вулицями. До складу активу входили і наші родичі. Рідний дядько був рахівником у колгоспі, другий дядько працював писарем сільради. Одного дня підпалили нашу клуню, по сусідству згоріли ще дві дядьківські клуні. В нашій клуні навіть поросся згоріло заживо. Тоді батько вирішив переселитись до пустої хати померлої сім'ї Власа Голуба. Викупив її за 75 крб. У цій хаті ми прожили 3 роки. У 1933 р.(?) закрили церкву в селі. Її відстоювали всім селом, та все ж її закрили. Лише у 1943 р. її знову відкрили».

Гончарова (Недождій) Ольга Василівна, 1926 р. н.

(записав у 2004 р. Максим Хлапук, студент НаУКМА)

«Я Ольга Василівна Гончарова, 1926 р. н., народилась у с. Рогозів Бориспільського р-ну Переяслав-Хмельницької обл. (нині – Київська), зараз проживаю у Києві за адресою: пр. П.Тичини, 5-а, кв. 55. Що я пам'ятаю... мала тоді була. Дід якимось прийшов до нас старенький, та й там і вмер. Не від старості, а від голоду. Опухший він був. Мама його покормила, а він і вмер... Наше село за 70 км од Києва було. До залізної дороги було 20 км, хто був ближче до неї, ті тікали. Хто куди утікав: і на Кавказ, і в Білорусію. А у нас майже все село вимерло. Люди позакопували зерно – заховали, поки ще було, та це зерно одразу находили, а людей судили і били. Хтось доклав на сусідів, так приїхали до нього і сказали: «Хазяїн! Ти і три твої сини, копайте тут». Ті викопали зерно. Їх побили. А зерно забрали. Потім казали, що те зерно везли в Америку і там в океані топили. Діти виповзуть у поле, колосочків натруть у долонях, пузиком десь закриються, наїдяться, та ще й додому принесуть. Як зараз пам'ятаю:

дітки приходять до нас. Мама наробить кукурузних лепьошок. Діти халають ці лепьошки – і одразу з печі в рот. Батько, Василь Петрович Недождій, був головою колгоспу, то в нас трохи їсти було чого, людям допомагали. Мама, Оксана Іванівна (дівоче прізвище Черниш) та мамина сестра ночтю напечуть лепьошок, щоб вранці людям роздати, а батько боявся, бо як знав, що заберуть. А як в 33-му навесні приїхали та всю комору вигребли, то й самі без зерна залишились. Яюсь сестру мою старшу, Галину, мало не вбили. Вона понесла їсти дітям. А сусід влетів та й почав бити й душили, вона кусала його руки та й насилу втекла.

Тоді рвали квіточки клевера, на круподьорку мололи, давали трохи муки і робили макорженики. У нас усі квіточки клевера поїли. Та що клевер, ні kota, ні собаки в селі не було – усе люди поїли. І якби тільки собак. Через три хати од нас жінка жила, так вона мала дитину і зварила її. Спочатку зарізала. А потім і зварила маленьку дитину...

Яюсь мама мене послала на город, дивлюсь – а там мужчина мертвий лежить. Багато тоді мертвих лежало. Яюсь бачила: у канаві лежить мати з дитиною. Дитя ссе грудь, а мати вже мертва була, опухша. Та що там у 33-му... От у 37-му мій батько план перевиконав, а залишок селянам роздав. Так його й забрали. Ще з 33-го року за ним слідили. Пам'ятаю, як у 37-му вночі постукали, батька скрутили. Судила його «тройка». Усе село на нього підписувалося, що він добрий. Маму до нього не пустили. Забрали в тюрму, а потім – на Магадан. Після війни прислали, що помер від паралічу серця, а його самого реабілітували, та все одно вже не повернути батька... Нас діти потім все троцькістами дражнили. Вчитися дуже хотіла, але в школу ходила – як на каторгу: діти навіть ногами били. В канаві, було, засядуть, грудочок сухих понабирають та й кидають у нас з сестрою. Все через те, що батька забрали. Та хіба ж вони знали, діти...»

Рунець Григорій Кузьмович, 1924 р. н.

(записала 8.03.2005 р. Христина Ципкіна, студентка НаУКМА, ФГН-1, гр. 5)

«Я, Григорій Кузьмович Рунець, народився у 1924 р. в с. Лукаші Баришівського р-ну на Київщині. Там же й був під час голоду. Нині живу у Києві (вул. Бальзака, 8-б, кв. 20), маю середню технічну освіту (технік-електрик). Батьки були колгоспниками, в сім'ї, крім мене, було ще три моїх сестри, найстарша з них жила у Києві, а середня вчилася в зоотехнікумі в Борисполі. Наше село було велике, приблизно 500 дворів, стояла дуже гарна церква на честь св. Михайла (її збудували понад 100 років тому) з гарним іконостасом. Від знищення під час колективізації цю церкву відстояли жінки. Мене хрестили в цій церкві. Колгоспи створювали у 30-х роках. У нас ви-

никли колгоспи ім. Кірова та ім. Будьонного. В колгосп записували примусово. Хто не хотів, того відправляли в Сибір (Архангельськ, Мурманськ). Наші сусіди справа та зліва, які добре вели господарство, були вислані до Сибіру. Звісток про них більше не було, мабуть, вони померли. В їхні хати поселили бідняків, які не вмiли вести господарство і які через деякий час зруйнували ці двори. Була створена бригада, що агітувала за колгосп. Кожен господар, який вступав до колгоспу, мусив віддати до нього коня, віз і весь реманент, всю землю. Залишали тільки невелику ділянку біля хати під город. Того року була гарна погода. Врожай був добрий, але все зерно (пшениця, жито, ячмінь) забрала держава. Хліб забирали спеціальні бригади – представник з міста та 4–5 бідняків. Вони ходили з гострими залізними палицями – «ковінками» й ними шукали схований хліб. У кого знаходили, то все забирали. На трудодні колгоспники нічого не отримали. Кой-як дотягли до весни (була картопля, пекли хліб з усяких відходів проса та ячменю), а навесні у травні 1933 р. почався повальний голод. Люди їли листя з липи, цвіт акації й лободу, котів, собак. Правда, людей не їли. Люди пухли, їхні ноги й руки ставали повними, з них текла вода. У мене померли дідусь (був він великий майстер, тесля) і бабуся. Дідусь ходив на заробітки, але йому це не помогло, він помер по дорозі додому. Ховали померлих без гроба, загортали у ковдру, рядно. Сусід ховав сусіда. Везли на кладовище на візках. Хліба в магазинах у селі не було. Їхали до Києва, йшли 20 км до залізниці, а звідти поїздом до Києва (ходило туди два поїзда, вранці й увечері). Люди ставали в довжелезну чергу до 500 душ. Кому щастило, тому давали хліб. На руки давали одну буханку. За чергою спостерігала міліція, селян виганяла з черги. Чергу займали звечора. Ми вижили за рахунок того, що мама збрала добрі речі, килими, рушники, котрі відвезла на Кубань. Там обміняла речі на 2 пуди борошна. Тому ми й пережили голод, хоча й скудненько. Мені було 10 років, коли я збирав яйця всіх птахів, навіть горобині, варив їх на багатті».

Валігура Микола Маркович, 1939 р. н.

«Я народився 28.02.1939 р. Про голодомор мені розказувала покійна мама, Дячук Олена Андріївна. Коли помер її батько, Андрій, четверо дітей лишилися сиротами (мама, сестра Люба, брати Федір і Вітя). Мама була найменшою. Натоплять з вечора невеличку хатинку десь 4 × 5 м, що стояла на околиці Чорного лісу (так називали куток слободи м. Сквиря Київської області), позалазять у піч, закриються затулкою і сплять. Ранком сусіди приходять, щось їсти принесуть – нема нікого. Вікна замерзлі. Хтось і питає: «А де ж діти?» Тоді затулка відкривається і діти виходять, як з рукавички. Діти весь час голодали... Коли комуністи забрали останне, люди стали масово вимирати. По кілька днів лежали трупи. Ті люди, що жили в

достатку, померли першими. Діти ходили просити, їли листя, суху траву, гілочки. Якось пішли повз склад зерна, Вітя помітив невелику дірку у підваліні, спробував підлізти і заліз під пол. Через кілька секунд (зібрав) маленьку жменю зерна, яке просипалось через щілину в полу... Діти пожували зерна, вгамували голод. Зерно насильно забирали у людей, воно лежало на складах, а люди пухли і поми- рали з голоду. Наступного дня, коли Вітя вилазив з дірки, його побачив якийсь чоловік і прогнав дітей. На другий день, коли діти прийшли, то дірка вже була велика і чоловік вилазив з мішком, бо отвір у полу роздовбали. Охоронник побачив, і дірку замурували, а зерно відібра- ли. Мама на свої очі бачила, як через посадку йшли хлопчик і дівчин- ка. Там їх підстерегла якась людоїдка, зловила дівчинку, а хлопчик утік. Поруч люди сапали картоплю, почули крик дівчинки, прибігли, але та жінка вже задушила дівчинку. Люди сапами забили людоїдку. Всі четверо дітей вижили в голодомор, але війна забрала трьох з них. Федю та Вітю погнали на фронт, і вони не повернулись звідти, а Люба поїхала в Симферополь і пропала по дорозі...»

Кругла (Трохименко) Ганна Сергіївна, 1934 р. н.

*(записала 19.03.2005 р. у Києві Олена Бондаренко,
студентка НаУКМА, ФПвН-1)*

«Я переказую те, що чула від своєї матері, Ярини Трохи- менко, 1894 р. н.

Ярина з своїм чоловіком Сергієм (1892 р. н.) у 1932 р. жила в с. Пустоварівка Сквирського р-ну. В їхній сім'ї було 12 дітей, четверо з яких народилися уже після голодомору. Вижило ж після голодомору тільки двоє з восьми.

Сім'я була бідна і, коли почалася колективізація, все, що вони мали, віддали у колгоспи. Лишилися без худоби, з невеликим клаптиком городу, але те, що на ньому виростили, забрала влада. А влада відібрала все, що тільки можна, – картоплю, буряки, моркву, горох, квасолю, забирали навіть насіння, сухі та гнілі овочі. Обшуки влашто- вувалися часто. Люди ховали свої пожитки куди могли – в колодязі, закопували на городі, складали під підлогу, ховали в порожніх будин- ках загиблих односельчан. Проте далеко не все можна було сховати, а те, чого не знаходили, швидко закінчувалося. Голод був надзвичай- но жахливий. У людей розпухали обличчя, ноги та животи. Їсти було нічого: ловили мишей, щурів, горобців, мурашок, земляних хробаків, їли трупи тварин – коней, собак, котів. Коли весною зазеленіла тра- ва, почали викопувати коріння, їсти листя та бруньки. Вживали все, що було: кульбабу, реп'яхи, проліски, амарант та кропиву.

Люди вмирили просто на вулицях. Бувало йде, йде попід тином, а потім раптом падає і вже не може підвестись. Вмирили в більшості чоловіки та діти. Трупи людей так і лишались посеред дороги, поки

їх не збирали на тачки чи вози й складали в ями. Ховали всіх в одній могилі, бо ті, хто хотіли поховати родичів по-людському, вже не мали сили викопати яму. Ярина з чоловіком втратили 6 менших дітей, які народилися з 1925 по 1932 рр., – хтось помер від голоду, хтось через хворобу.

Від голоду люди божеволіли. Деякі вішались, деякі втрачали роз- ум. Траплялося, що люди різали та варили трупи або ж вбивали та їли людей. Жахливий випадок трапився в сім'ї Ярини та Сергія. Якось їхня старша дочка Галина вийшла на вулицю і її погукали сусіди. Вони заманили дитину в дім. Дівчина була настільки виснажена голодом, що вже навіть втекти не мала сили, і сусіди її вбили. Ярина шукала дочку, зайшла до сусідів, а вони вже з'їли її дитину...»

Зоренко Фросина Івтухівна, 1927 р. н.

*(записала у 2004 р. Галина Василів, студентка НаУКМА,
ФСНСТ-2, гр. 2)*

«Я, Фросина Івтухівна Зоренко, народилась у 1927 р. в с. Косівка Володарського р-ну на Київщині. У моїх батьків нас було три дочки, я була середньою. Під час голоду мені було п'ять з поло- виною-шість років. Звичайно, багато чого не лишилося в пам'яті маленької дівчинки. Під час голоду ми жили на хуторі, де, крім нашої сім'ї, жило 10 сімей. Нам було легше переживати голод, бо ми жили на хуторі, а кругом простиралось поле. Люди виходили за 150 метрів від хутора і закопували їжу. Коли приходили забирати, то не могли знайти сховане. Солдати здогадувались, що ми закопували, але йти й шукати закопане десь у полі, це була даремна трата часу й сил. Але якщо знаходили щось їстівне, то забирали все, до останньої крих- ти.

Згадується один епізод, коли прийшли солдати, а у нас був горщик з квасолею. Мама, щоб сховати його, посадила на нього молодшу сестру (вона була досить пухленькою, але не з голоду). Побачивши нашу сестричку, вони запитали: «На чому сидить дитина?» Мати відповіла, що дитина сидить просто на землі, що навіть діти попухли з голоду, бо в нас нема чого їсти. Вони не запитували більше нічого, не пробували підняти дитину й пішли. Скоріш за все повірили нам, а ми змогли зберегти горщик квасолі. Щоб солдати нічого не запі- дозрили, мама робила такі млинці з висівок, полови і ставила на стіл, щоб показати, що в нас нічого нема і ми їмо відходи. Також нам до- помагало вижити те, що в нас була корова (тим, хто мав корову, було легше пережити голод). Ми виводили вдосвіта, поки всі ще спали, а потім заганяли її в дім і там ховали до вечора, щоб всі поснули, і зно- ву виводили. Коли приходила зима, то тягали соломку з скирти і так прогодували корову. Ніхто не здогадався, що в нас була корова.

Батьки не дозволяли нам, дітям, виходити далеко на вулицю і наближатись до незнайомих, взагалі розмовляти з незнайомими

людьми. Одного разу ми побачили незнайомця, який повз по землі і просив їсти. Прабабуся не дозволила нам підходити й розмовляти, сама пішла до хати, взяла дві картоплини, але боялась подати їх цьому чоловікові в руки. Вона, напевно, боялась, щоб він не накинувся на неї, а поклала на землю і підсунула палицею. З'ївши, чоловік піднявся й пішов геть. Більше ми його не бачили.

Гірко згадувати про те, що, вимучені голодом, люди їли інших людей. На нашому хуторі випадків канібалізму не було. Однак одного разу в наші двері хтось постукав. Мама підійшла й відкрила. Вона побачила за дверима жінку, яка тримала горщик в руках, а з горщика стирчали маленькі руки. Ця жінка просила зварити їй. Мама зразу ж відмовилась це зробити, а взяла все, що сама приготувала, і віддала цій жінці, попросивши її ніколи більше сюди не приходити.

Наскільки я пам'ятаю, на нашому хуторі мало хто помирав. В інших селах, якщо помирили і не було кому хоронити, то всі тіла збирали на віз і вивозили у велику яму, де скидали на купу й покривали землею. Якщо хто був ще в живих, то ховав своїх померлих родичів. Дуже чітко пам'ятаю таку картину. Я побачила віз з тілами померлих, а на ньому жінку з довгим-предовгим волоссям, яке звисало майже до самої землі. Раптом це волосся починає замотуватись на колесо, тоді візник зупинився і, взявши ніж, відтяв волосся у мертвої людини.

У той час була епідемія дизентерії, досить багато людей помирили від неї. Хто був слабшим, то зразу ж помирав.

Після голоду нас переселили в село. Допомога від держави прийшла вже ближче до війни, десь після 1937 р. Це була бурда, яку варили у величезному казані, можна сказати на все село, і роздавали по порціях. Ця їжа варилась з якихось висівок, була така собі ріденька юшка...Моє найбільше бажання, щоб мої правнуки не знали такого страшного життя...»

Коржик Ганна, 1922 р. н.

«Директор школи Підгірний Іван Васильович був доброї душі людина. І дбав, щоб у школі гарячі сніданки готували та щоб не всі діти вимерли.

Але не стало Івана Васильовича: вночі забрали в тюрму, а дружину й дітей вигнали з хати.

А школа була коло церкви (в церкві не правилось) – туди звозили мертвих, щоб поховати згодом. Ми дивилися, скільки лежить людей. Дядько один ще не омертвів і руками немічно заворушив. Я злякалась, зомліла, більше туди не ходила.

с. Пологи Яненки».

(«Не забудемо! Не простимо!» // «Нація і держава» від 25.11.2003 р. – С. 4)

Клименко Яків, 1923 р. н.

«Забрали у нас мірку чечевиці, півмішка квасолі, кілька мішків картоплі й корову. Мати й дві старших сестри були на колгоспній роботі, а ми троє – я, менший брат Федір і зовсім маленький Саша – удома. Я за віршовку вчепився, брат Федір за хвіст коров'ячий, а Саша – за ногу передню; плачемо, кричимо.

І збіглися люди – й відступилися червоноартильники.

Наступного дня знову, мов кібці, вчепилися; забрали корову.

Та й помер батько з голоду, і ми знесилили. Товкли полову в ступі, добавляючи листя й кінського щавлю, на сковорідці пекли. Боже, невже колись хліба святого ми наїдалися...

І вже валялися на дорозі померлі люди, яких підбирали на віз. Звозили їх до ями, засипали землею без трун. У Василькові з'явився комерційний хлібний магазин, а в той магазин мене мати послала. Я пішов. А край дороги лежав чоловік метрів до двох довжини, піна з рота текла і хрипів. «Дядю, чого ви оце лежите?» – спитав. «Якби мені хоч кусочок хліба, я піднявся б...»

Не було хліба.

м. Васильків».

(«Не забудемо! Не простимо!» // «Нація і держава» від 25.11.2003 р. – С. 4)

Міщенко Ольга

(з її листа до редакції газети «Слово «Просвіти»)

«...Я – людина похилого віку: пережила страшний голодомор 1933-го, коли по селах люди вимирали цілими вулицями, пережила криваві передвоєнні роки, коли винищувалися «вороги народу щасливої країни рад», а фактично винищувалося свідоме українство, пережила й німецьку окупацію. Влітку 1942 р., коли мені було 14 років, – померла моя мати, а весною 1944-го при визволенні Естонії загинув батько. Після вигнання німців із нашого району тягала на собі борону, бо на той час не вистачало ні коней, ні механіки для польових робіт. Не кращим було «щасливе» колгоспне життя і в повоєнні роки...

Ольга Міщенко, с. Переяславське Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.».

(О. Міщенко. Шановна редакціє! // «Слово «Просвіти»» від 6-12.X.2005 р. – Ч. 40(313). – С. 6)

М. (К.) Галина Назарівна, 1926 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика від грудня 2004 р.)

«Я, Галина Назарівна М., народилася 28.01.1926 р. в с. Вершино-Кам'янка Новгородківського р-ну. Наш рід походить з Кубані.

Мені запам'яталась така подія. Недалеко від нас була церква. Одного разу я побачила біля церковної огорожі дуже багато людей. Я підбігла і бачу: на церковному подвір'ї вогонь, баби плачуть. Я спитала у однієї бабусі, чого вона плаче? Вона сказала: «Антихристи палять святі ікони та ризи». З церкви виносили ікони, книги, ризи і кидали на купу у вогонь. Хтось по драбині поліз скидати хрест. Через дорогу до церкви була школа. Якраз вийшли діти із школи і скупчились коло церковної огорожі. Тоді усіх нас розігнали: «Геть звідси! Розходьтесь по домах!» То були московські посіпаки-активісти...

Нас розкулачили, забрали сільгоспмашини – сіялку, віялку, жатку та ін., всю худобу. Відібрали й половину хати, в другій половині тимчасово оставили нашу хвору матір з двома маленькими дітками (Боря ще був «грудний», а сестра Саша вже ходила (їй було 2–3 роки)). Батько з нами, старшенькими трьома дітьми, жили у Кривому Розі. Два старших брати десь учились і жили окремо. Батько підшукував квартиру з тим, щоб забрати з села нашу матір і двоє маленьких дітей... Та одного дня батька повідомили, що наша мати померла. Батько негайно поїхав у село. На жаль, матір уже поховали. У хаті батько застав голі стіни – усе люди розібрали: постелю, посуд і др.

У тому селі жила батькова сестра Дуня з трьома дітьми. Усі вони робили в колгоспі, тому не могли доглянуть нашу хвору матір з двома дітками. Вони по черзі приходили рано, в обід і увечері, щоб нагодувати їх. Тьотя Дуня розказує батькові: «Одного разу прийшла погодувати, а мати лежала уже холодна – умерла. А малий Боря коло неї лежав і шукав груди...» Тоді батько сказав: «Заберу з собою цих дітей». А тьотя Дуня каже: «Чим же ти годуватимеш їх у місті, вони ще маленькі, їм треба молока. Ми в колгоспі заробимо. Хай Боря і Саша у нас остануться». Батько сказав: «Як будуть усі мої діти вкупі – душа моя буде спокійна». Закутали діток у кожух, поклали на сани соломи – і поїхали на станцію 12 км) до поїзда. Батько діставав

приділ – пайок на дітей: одна хлібина на день. Різав хлібину на 5 дітей порівно. Я сказала: «А чого Борі такий самий кусок хліба, як і нам? Він же найменший». Батько сказав: «Е, він маленький, а у нього теж є ротик, він теж хоче їсти».

Тьотя Дуня приїжджала до нас, у Кривий Ріг, один раз на місяць, щоб нас, дітей, помити, полатати, поськати в головах. За той час батько вже підсобив троху харчів: круп, муки, сухарів. Він тоді робив у станційній столовій (кantinі). Просив офіціантів, як щось останеться на столах (недоїдки), то щоб не викидали, а збирали і давали батькові (у кantinі кормились і вищі чиновники). Таким чином, батько призбирував харчів для тьоті Дуні, яка й вижила від голоду сама і її діти – Степан, Марфуша і Феня.

Ми, діти, ходили до школи, а в обід ми повинні були усі разом йти в кантину. Треба було йти через вокзал. Одного разу я зупинилась у вокзалі і побачила таку картину: на лавках сиділо і лежало багато людей. Я бачила, що їхні ноги були дуже товсті і руки теж (тоді я думала, що вони гладкі). Ті, що сиділи, шукали вошей у головах лежачих людей (ськали). Воші лазили зверху по ногах і одягу... А я стою, роззявивши рота і придивляюсь. Коли це швидкими кроками йде батько до мене. Схопив за руку і каже: «Я ж приказував, щоб ніхто з вас не остановлявся у вокзалі коло людей. Наберетесь нужі (вошей) і хто буде уход за вами робить?»

Одного разу приїхала тьотя Дуня і розказує батькові (а ми, діти, сиділи за уроками і слухали): «Щоб ти, Назару, бачив, що у нас у селі робиться. Половини села вже нема. Усі вимерли од голоду. А ті, що ще якось держаться на ногах, просять їсти. А у нас все позабирали активісти, до крихти витрусили з хати, з амбарів. Усі ми голодні. У селі вже нема ні одного собаки, ані кота, мишей люди ловлять і їдять. Уже й лободу почали варить і їсти – без солі, бо і солі ніде нема. Люди умирають на ходу – де впав, там і лежав і не міг підвестись. Напівживих трупів активісти скидають на вози і везуть закопувати...» Так розказувала батькові тьотя Дуня.

Усім, голодом замученим, хай Господь Бог дасть царство небесне. А нас спаси й сохрани од усякого нещастя...»

Брик Михайло Дмитрович, 1926 р. н.

(з його листа до о. Юрія Мицика від 23.03.2005 р., написаного у Кривому Розі (пр. Миру, 29, кв. 22))

«Спогади мої не вельми рясні, бо сталося це на 7-му році мого життя, тобто був ще малий (нар. 1926 р.). Але дещо запам'яталось із власних вражень. А також з розмов дорослих. Село моє рідне Варварівка (Долінський р-н) простяглось розлогою долиною кілометрів на 15, а якщо врахувати бічні відгалуження, то сягне й за 20 км.

Про те, що діялось в одному кінці села, не знали люди в іншому кінці. Найкраще знали про події на своєму кутку.

У грудні 1932 р. на наше подвір'я вдерлася зграя комуняк, і забрали все істівне, що змогли знайти. Пам'ятаю, що тоді вже настала холодна зима і лежали глибокі сніги. Коли комуняки вже нишпорили на нашому кутку – мати набрала кілька відер зерна в широкий лантух і розстелила його на полу (ліжка з дощок). На той лантух посадила мене і обгорнула кожухом, але комуняки мене з того «гнізда» брутально викинули, а зерно забрали. Моя родина вижила лише завдяки батьківській кмітливості. Ще до снігу батько сховав два великі лантухи ячменю. Між нашим та сусідським обійстями на межі була стінка з коров'ячого гною висотою 50–60 см. Під тією стінкою батько вночі викопав дві ями, вистелив їх сіном і поклав туди лантухи з ячменем. Зверху старанно замаскував, а як випав сніг, то годі було їх знайти. Штурмовики в тих місцях навіть не ходили. Вони нишпорили в хаті, в коморі, в погребі, на горищі, у скрині, проколювали долівку. Ще залишилась велика макітра квасолі, що відкрито стояла в коморі. Мати кинулась її ховати, але було вже пізно. Поряд стояло відро з соняшниковим попелом (ним домашнє полотно вибілювали), і мати насипала зверху на квасолію попелу. Штурмовики ходили повз макітру, але ленінське «вчення» не підказало їм, що під попелом квасоля. Батько працював у кузні і змайстрував крупорушку, з якої ми мали крупу і борошно. В січні колгосп почав перемолочувати соломку і чомусь тільки вночі. Батька з кузні забрали до двигуна, який рухав молотарку. Ранком батько, прийшовши з роботи, витрушував зерно з чобіт, шапки, з таємної кишені під коміром кожуха – так набиралась чимала тарілка пшениці, і це була розкіш. Зі слів батька пам'ятаю, що за ніч намолочували приблизно 200 кг пшениці.

Нам постійно доводилось пильнувати, щоб не прийшли з обшуком вдруге. Було вночі батько меле зерно, а мати вартує надворі, щоб ніхто не почув скрегіт крупорушки. Почують – обов'язково прийдуть. З крупи мати варила кашу, а з борошна пекла коржички, у нас їх називали маторжениками. На сухій пательні – ні краплі жиру, а щоб тісто не липло до пательні, її посипали борошном. Детально описую цю технологію, бо бачив її щодня. Мати пече маторженики, а я, звисившись з печі над припічком, ковтаючи слину, з нетерпінням чекаю на свою частку. Майже щодня заходив до нас материн кум Сидір Маркіянович. Мати пече маторженики і припрошує: «Снідайте, куме». А Сидір щось з'їсть, а більше потайки ховає маторженики у кишеню, бо дома четверо голодних дітей. Цю картину бачу мов сьогодні: худий, мов сама смерть, сидить на в'язці соломи Сидір Маркіянович з перев'язаним ремінцем оком – був сліпий на одне око.

Масово люди почали мерти з лютого-березня 1933 р. У березні 1933 р., коли ще лежали сніги, померли найближчі сусіди – дід Андрій і баба Марта (прізвище – Щічко). Мій спостережний пункт був на печі, біля маленького віконечка, яке виходило на подвір'я діда

Андрія. Тож бачив як їх, загорнутих у рядна, вивозили на цвинтар. Інші сусіди вимерли всією родиною – двоє дорослих і 5 дітей. Прізвище їхнє не пам'ятаю, бо ті люди були не з нашого села. За рік чи два вони приїхали в наше село і поселились в порожній хаті. Було в моєму селі і людожерство. Івана Рябця кинули на 5 років до в'язниці – набрав у кишені колгоспного зерна, а дружина залишилась з трьома дітьми. Весною вона збожеволіла від голоду і сокирою зарубала свою 4-річну доньку Клаву. Два старші хлопчики лежали на печі, але ще не заснули і побачили, що мати внесла в хату сокиру. Вони злякались і, коли мати вийшла з хати, сховались у сінях, а потім втекли до сусідів. Ранком сільрадівські знайшли те дитя у натопленій печі в казані, а голівку на подвір'ї під соломою. Приїхав з сусіднього села Братолюбівки міліціонер і забрав ту жінку, і більше в селі про неї нічого не чули. Коли я подорослішав, то детально розповів мені про цей випадок мій сусідка Калина Петрович Мусієнко, який у 1933 р. був сільрадівським виконавцем і знав далеко більше, ніж інші люди. Добре запам'яталось добування їжі весною, коли розтали сніги. Мій сусідка, самотній дід Микола Глушко веде мене за руку в берег. І ось ми, два скелети (одному за 70, другому лише 7-й) добуваємо їжу. Загостреною палицею дід викопує білі хрумтячі корінці (у нас їх називали брондюшками), а я ношу до копанки. Накопавши чималу купу, сідаємо, миємо і їмо. Відпочивши, знову копаємо. І так щодня. Пізніше, в травні, коли брондюшки зробились морхлі і в їжу вже були негодні, їли козельці, кульбабу, гірчак, листя з берестка, квіти акації та ще багато іншої зелені. Було, натопчеш живота тим сіном, а їсти ще дужче хочеться. В червні, коли налилося колосся, виходили з дідом Миколою за село, але ниви були колгоспні і їх пильно охороняла комуністична варта. Над степом бовваніли спостережні вежі і гасали кінні об'їждчики, щоб голодні люди не рвали колоски. Добре запам'ятався суп у колгоспних дитячих яслах. Варили той суп з нешеретованого сорго, і мав він «революційно»-червоне забарвлення, бо саме зерно теж червонувате. Весною в колгосп завезли сою для посіву. Люди сіяли сою і приносили в кишенях додому. Смажена соя – це були ласощі. Собаки, коти, горобці, ховрашки – теж була розкішна їжа, і про це писалось уже багато. Тут написав про те, що діялось на нашому кутку, але так було по всьому селу. Запам'яталось дещо з фольклору 1933 р.:

*На воротах серп і молот,
А у хаті смерть і голод.
Нема сала, нема здору,
Причепили план до двору.
Батьку Сталін, прийди подивись,
Як ми в СОЗі розжились.
Крадем сою та товчем,
Маторженики печем.
В СОЗі добре нам живеться,*

Двоє їдуть на коняці,
Ще й третє дереться.

Сусіда мій, дід Микола (з ним корінці копав), був великий дотепник і пустив селом чутку, що до нього заходив сам Сталін просити милостиню. Мовляв, зайшов Сталін, але я не мав йому що дати, тому посиділи, покурили, пожурились. Та й виріядив його. Хоч як це дивно, але ця вигадка минулась дідові Миколі безкарно. Був я тоді ще малий і мало що розумів, але за такого лиха діти рано дорослішають та й, підростаючи, з розмов дорослих знав, що це була московська чума. Отож моя полум'яна «любов» до всього московського проклонулась ще в ранньому дитинстві і не згасла до сьогодні. Смертельні московські обійми ні забути, ні простити не можна в жодному разі. І коли сьогодні антиукраїнська орда симоненків та морозів твердить, що ніякого голоду для українців не було, то ця їхня брехня – такий же злочин, як злочини їхніх попередників 30-х років. В наступні роки в селі сотні хат стояли пустою, а городи рясно заросли бур'янами та дерезою, а ми, діти, відхарчувавшись, гралися в тих джунглях в схованки. На спорожнілих подвір'ях валялось безліч нехитрого селянського реманенту. Особливо було багато ткацького начиння: ткацькі верстати, прядки, гребені, гребінки, мотовила, бительні, терниці тощо. Все то були наші дитячі іграшки.

Подібне лихо я пережив і в 1947 р. Тоді мені йшов 20-й рік. До весни 1947-го дотягли на буряках і якійсь крупі з суржику. Картоплю берегли на посадку. В березні закінчилась крупа і лишилось трохи буряків. На щастя, завітав до нас родич Прокіп Поліщук і пообіцяв допомогти. На другий день ми з батьком взяли мішки і пішли до Прокопа. Він позичив нам 2 пуди ячменю, який ми й принесли з батьком додому за 5 км. Моїм щоденним обов'язком було стовкти в ступі порцію ячменю, а мати варила ріденьку кашу і присмачувала її ранньою зеленню. Іноді батько наставляв понад стріхою тенета і, бувало, злове кілька горобців – тоді каша була вже дуже смачною. В колгоспі (в полі) варили на обід кандьор, іноді галушки. Привозили 2-3 бідони одвійок (знежирене молоко після сепаратора). Одвійки можна було пити скільки подужаєш. Ще з двома хлопцями я сіяв весною 1947 р. ячмінь, яру пшеницю кінською сівалкою, але запрягали ми чотири колгоспні корови, бо коней було мало. В дальніх гонах (у лісосмузі) стояв у нас глечик, в який ми доїли корів. Отож до обіднього кандьору (галушок) мали літру чи навіть півтори молока. Отак і пережили ми московсько-більшовицьку владу, яка щезла і бодай не вертається!»

Голіцин Петро Тимофійович, 1925 р. н.
(Записано 17.02. 2005 р.)

«Я народився на х. Кулики Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл. Під час голодомору був у Кіровограді (тоді Зінов'євськ), вул. Аксьонкіної, 45, де проживаю до цього часу.

Під час сталинської реформи мій дід отримав землю, так званий «сталинський надел». В 1929 р. батьків збирались розкуркулювати. Про це батько довідався, і восени, залишивши все майно, ми вночі виїхали в Зінов'євськ. Спочатку жили на квартирі, а в 1930 р. батько купив будинок, де я живу до цього часу. Весною 1931 р. батька, звинувативши в підтримці куркулів, заарештували (батька ми вже ніколи не побачили, вже у наші часи я дізнався, що його, після знущань, тоді ж і розстріляли). Під час обшуку у нас забрали зерно і борошно. Я вважаю, що винуватим в цій справі був уряд на чолі з Й. Сталіним.

В 30-х роках Зінов'євськ був районним містом. Біля мене була семирічна школа №17, в якій я навчався. На той час в місті було біля 10 церков. Я бачив, як руйнували Биковську церкву. На Новолексієвці (де знаходиться вул. Аксьонкіної) був колгосп ім. Петровського, створений в 30-х роках. Першим головою колгоспу був Гаваза, місцевий житель. Батьки працювали в цьому колгоспі. Під час голоду мені було 6–7 років, але голод пам'ятаю. Завжди хотілось їсти. Їли макуху, дерть (товчене зерно), висівки. З товченої макухи і сушених квіток акації пекли маторженики (коржики). Макуха тоді нам була дуже смачна, мабуть, смачніша, ніж теперешні снікери. З бур'яну варили баланду (щось подібне до супу). Споживали кінський щавель, кропиву і інше. Цей бур'ян мені доводилося рвати в Крутім Яру (тепер це південна околиця міста) на відстані 4–5 км. З торбиною цього бур'яну мені, ідучи до міста, доводилося 5–6 разів відпочивати, так як ноги були пухлі і не було сили. На той час в нашій сім'ї були батько (до арешту), мати, баба, брат і я. З голоду в нашій сім'ї ніхто не помер, так як ми мали корову і це нас врятувало. Корову треба було годувати, тому кожного дня нам з братом треба було нарвати мішок трави і з степу, на відстані 2–3 км, тачкою, привезти до хати.

Про голод 1947 р. нічого не знаю, так як в цей час служив в Радянській Армії».

Крикун (Матрос) Кулина Денисівна, 1915 р. н.
(записано її сином у 2004 р.)

«Я, Крикун (Матрос) Акулина Денисовна, 1915 г. р., проживаю в Одессе, по ул. Ильфа и Петрова, 10, кв. 46., образование 6 классов. Во время голода я проживала в маленьком селе Будзинькивка (сейчас – Долинский р-н Кировоградской обл.). Не было ни школы, ни бани, ни больницы. В семье, кроме меня, были еще 5 детей: 4 сестры (в т. ч. 11 и 13 лет) и брат. Я раньше говорила по-украински, но потом, когда я после войны устроилась на работу в военторг (там работали в основном евреи), на меня смотрели, как на дикаря, как на неграмотную. Я взяла словарь и выучила русский язык. Еще во время работы в дендропарке я научилась печатать на машинке, а в военторге нужно было печатать по-русски. Я проработала 30 лет в военторге машинисткой и инспектором по кадрам.

Мне тяжело вспоминать о 1933 г. и расстраиваться, т.к. я чуть не умерла тогда от голода. Была осень 1932 года. После уборки урожая банда молодых верзил приехала на подводах. Эти парни заходили в каждую из хат. В каждой хате все забрали, забрали зерно, картошку, не давали никакого документа, мы остались никому не нужны. Мы не знали, где тот исполком и кому жаловаться. В свои 16 лет я не знала, что такое комсомол. Мы не знали, куда пошло зерно, чи то было задание Сталина, чи то банда какая делала это. Мы отощали, не было чего кушать и зимой – весной начали по одному умирать. Никакой помощи не было. Умер сначала мой отец, потом мать, затем две сестры и братик, всего 5 человек моих родных умерло с голоду в моей семье. Я сама чуть не умерла с голоду. Осталось нас трое: я, Шура и Надя. Мы бросили хатку, в которой жили, я устроилась в дендропарк (там саженцы выращивали для посадки) уборщицей, в лабораторию. Сестер устроила няньками, одна нянчила ребенка лесовода за еду. Давали мне 300 г муки и около 50 г постного масла на день. Никакого хлеба. Я делала лепешки, тем и спаслась. Но я уже не могла ходить от голода. Тогда меня подкармливал инженер.

Люди умирали, их трупы подбирали и увозили, не знаю, где хоронили, никто не хоронил, забирали на подводы, увозили, чтобы не было эпидемии. Я шла на работу, видишь – труп, через 2–3 метра – снова труп и снова... Я не могу говорить...»

Просковченко Микола Романович, 1916 р. н.

(записав у 2004 р. Дмитро Дроздовський,
студент НаУКМА, ФГН-1, гр. 2)

«Я, Микола Романович Просковченко, народився у 1916 р. в с. Красний Кут на Одещині. Нині живу у Одесі за адресою: вул. Прохорівська, 28, кв. 201.

Своє дитинство і юність я провів у с. Красний Кут. Що цікаво, цей час я пам'ятаю дуже добре, начебто це було недавно... Я пам'ятаю докладно наше село: рівна широка вулиця, за селом ріс штучно посаджений лісок. За лісом знаходився цвинтар, обгороджений забором, окремі могили не були загороджені. Недалеко від села були ставки: нижній і верхній. Верхній ставок був більше для худоби, там напували череди овець і корів під час пасовища. Нижній був глибокий, у ньому водилась риба, і там можна було купатися. Але недовго тривало моє дитинство!

У 1924 р. почалися мої шкільні роки. У наших селах вчителі були дуже шанованими людьми. У моїй уяві тоді вчитель – це найрозумніша людина у світі. Бувало, у мене виникали думки: «Як би мені стати таким же розумним чоловіком?» Мені ще не було й 10 років, як батько примусив мене працювати. Особливо влітку, під час збирання, я працював майже нарівні з дорослими. У нас до колективізації було 18 га землі, трохи корів, овець, були коні. За всім цим потрібний був догляд, а я в родині був старший син, от мені й діставалося. Під час колективізації пам'ятаю, що широко пропагувалося висунуте Сталіним гасло: «Зробити всіх колгоспників заможними!» Але завдяки його «мудрій» політиці ми стали не заможними, а залежними. У нас був єдиний вихід: селянська казарма – колгосп.

Спеціальні загони активістів вишкрябували з закутків останні зернини хліба, зривали підлоги, рили долівки, довбали стіни й валяли комини, рубали ступи й жорна. Ці загони пройшли чорною смертю.

Страшно мені згадувати сталінський голод. Та не вірю я, що це все природа. Природа – розумна мати. Це штучний голод. Пам'ятаю, що недалеко від нашої хати діяла миловарня, яка переробляла дохлих свійських тварин і для когось варила мило. Моя мати часто посилала мене займати чергу за конячими кістками. Потім вона приходила і їй видавали встановлену порцію кісток, з яких вона варила нам юшку. Виварені кістки мати розбивала, товкла в ступі і «таємно» перемелювала на сусідських жорнах. До змеленого вона додавала віяної-перевіяної полови, сухого листя, шматочок якоїсь макухи; натирала воском сковорідку і пекла з цієї «смесі» маторженики, які були завжди пригорілими й розсипалися. Ми жменями ковтали ці крихти. Після такої «їжі» розбухали з різкими болями животи.

Смерть ходила всюди. Помирали в хатах, на роботі. Ми мешкали недалеко від кладовища, і я бачив, як звозили туди померлих і звалювали їх у кучі. Потім міліція виганяла дядьків, які ще трималися на ногах, рити ями. Ми звикли до померлих (вони були всюди) і не боялися їх. Скрізь була дивовижна тиша. Ніхто не плакав, не голосив, не скаржився... Скрізь панувала байдужість: люди були або пухлі, або до знемоги висушені. Скоріше помирали перші. Навіть відчувалася якась «заздрість» до померлих.

Сиріт було дуже багато в ті роки. Деякі знаходили притулок у сім'ях родичів, як-от: Коваленко Марія Йосипівна з села Біляївського р-ну, яку разом з її братом прихистила по смерті батька сім'я далекої родички. Частина дітей блукала у пошуках чогось їстівного від села до села, проходячи десятки кілометрів. Вони, як худоба, паслися у полях, рвучи бур'ян, обдираючи кору дерев. Сиротами залишалися також діти засуджених по закону «про 5 колосків». От звірячий був закон! У той час, коли батьки відбували суворі покарання за 100–200 г дерті для свиней, їхні діти розходилися у пошуках шматка хліба хто куди і часто вже не знаходили рідних, так і залишаючись на все життя сиротами при живих батьках... Навесні 1933 р. стали потихеньку помирати рідні: дідусь, батько, сестра. Я був дуже пухлий. Збирав різні покидьки, тим і жив. Страшно було, а вмирати ой як не хотілося!..»

Горенко Марія Миколаївна, 1923 р. н.

(записав 24.02.2005 р. Дмитро Дроздовський, студент НаУКМА, ФГН-1, гр. 2)

«Я, Марія Миколаївна Горенко, народилась 23.06.1923 р. в с. Маяки Біляївського р-ну (сьогодні це Одеська обл.). Зараз живу в Одесі, за фахом – штукатур.

Під час голодомору в Маяках були й церква, і школа. Той рік був урожайним. Коли почався голод, то бабуся померла від голоду, а мій батько помер, коли нас почали розкулачувати. Але нам дуже допомогли баптисти. Без них ми б не вижили. Були переселенці в нашому селі, багато переселенців. Людоїдства, це я точно кажу, не було. Їли все, тільки не людей, у нас у селі ні. Пам'ятаю, що собак у селі їли. А ще ховрахів їли. Але я не знаю, чи правда це, це мені вже потім розказувала тітка Килина, але я не пам'ятаю.

Ми всі намагалися допомогти один одному, бо лихо спільне було. Дітям найбільше давали, а самі борщ зваримо (з чого ми тоді тільки не варили!). Зразу на кілька днів зваримо. Якось то з Божою поміччю пережили.

Важко було дуже восени 1932 р., коли осінь така холодна настала, що дійсно почали думати, вже кінець скоро. Але я вже казала, що баптисти нам дуже допомогли, вони нам ягоди приносили, гриби.

овочі. Не знаю як, але кукурудзу діставали, борошно. Ні, небагато приносили, але все одно ми і за це були вдячні».

Мовчан Фросина Дем'янівна, 1917 р. н.

(записав 14.03.2005 р. Дмитро Дроздовський, студент НаУКМА, ФГН-1, гр. 2)

«Я, Фросина Дем'янівна Мовчан, народилась 21.09.1917 р. в с. Красний Кут Ширяївського р-ну Одеської обл. Зараз проживаю в Одесі (пр. Добровольського, 76). Закінчила сільгосптехнікум в с. Ісаєво, а у 1932 р. навчалася у педтехнікумі. Там давали 200 г хліба на добу, борщ з капустою або щось на друге. Працювала ідальня. Моя стипендія була 71 р.

Мій батько був бухгалтером у колгоспі, в родині було 6 дітей разом зі мною. Забирали зерно в колгосп, людям лишалося по 100 г зерна на день. Головою колгоспу був Литовченко. Саме він забирив у нас хліб і, напевно, був причетний до штучного голоду. Було розкулачення. Ми вважалися підкуркульниками.

Під час голоду сім'ї в селі кудись виїжджали. Одна родина поїхала на заробітки після того, як у них все забрали, бо вони – підкуркульники. А дитину, маленького хлопчика, лишили. Наша родина стала піклуватися про нього. А то так би і вмер з голоду. Потім через кілька років мати його приїхала, а він вже не признав її.

Канібалізму в селі не було. Від голоду ніхто не помер. Мої однокурсники бігали вночі в поля, крали колоски пшениці. Миколу впіймали. 10 років за це дали. Все майно забрали.

У нас у селі було два склади з кукурудзою, це я точно знаю, але нам забороняли навіть підходити до них. Кого впіймали, тому вже ой нелегко приходилось. Його били до нестями, а потім забирали... Ми вже не бачили їх. А взагалі, було дуже важко. Пробачте, я, може, всього зараз не згадаю, але охоронці люті були. Дуже пильно наглядали за складами. А знаєте, що навіть невинуватих заарештовували. Казали, що за наклепи такі люди отримували додаткове борошно. Але я не знаю, чи чутки це.

Час важкий був. Люди божеволіли, злі були. Ні, не всі, дехто піклувався один про одного. Але, повірте, дуже важко згадувати. Нелегко, чесно. Хай Бог милує, щоб таке іще колись повторилося».

Мілов Микола, 1923 р. н.

«Я був один вдома (батько помер, сестра понесла мамі істи в поле). Прийшов сусід: брязнув мене об землю, по дверіх сінешніх поліз на горище. Через хвилину зліз, нічого не взяв, мовчки пішов додому.

В наш двір, коли сонце заходило, активістська гарба в'їхала: зняли мішки з горища, кудись повезли. На другий день я сказав

сусіду: «Це ви видали нас?» – «Я – відповів, – думаєте, боюся признатися? Мені за це два мішки пшениці дали – тепер не голодні шестеро дітей моїх...» Не хочу я називати сусіда: під час війни чотири сини й одна дочка його були на фронті, два загинули, а один закінчив війну у контр-адміральському званні.

...Собаку ми з'їли й кішку. Ноги мої тряслися, мовби я кури у когось крав, мама опухла, злягла. Вчитель відвів мене в дитячі ясла, там двічі на день годували, і я тепер не вмираю.

...Сніг зійшов, і я побачив на ріллі виорані з осені буряки. Їх, мерзлі, якщо зварити, чорніють, мов смола, а їсти можна. Свіжий буряк коли траплявся, я думав, що ось такі буряки лиш панство їло...»

с. Любашівка, Одеська обл.».

(«Не забудемо! Не простимо!» // «Нація і держава» від 25.11.2003 р. – С. 4)

Полтавська область

Дзюба Дем'ян Іванович, 1919 р. н.

(записано о. Юрієм Мициком 1.08.2005 р.)

«Я, Дзюба Дем'ян Іванович, народився 1 липня 1919 р. в простій селянській сім'ї на хуторі Лука нині Глобинського р-ну на Полтавщині. Зараз живу у селі Демченки, що знаходиться впритул до цього вже неіснуючого хутора. У сім'ї нас було, крім батьків, п'ятеро дітей (я і ще чотири сестри). Наприкінці 20-х років відбулася примусова колективізація, було створено колгосп ім. Ворошилова. У 1932 р. був добрий врожай, але спеціальні бригади (до їх складу входили прислані особи і дехто з односельців) займалися викачкою хліба. Забрали весь хліб, хіба що вдалося щось заховати. Тоді люди були змушені їсти все, що тільки можна. Почався страшний голод. Померли мої тато й мама, сестра... Пішли чутки про людоїдство, але я особисто не знаю таких випадків. Стало зрозуміло, що вижити у рідному селі навряд чи вдасться, і я з своїми одногодками (Петром і Дмитром Масюрами) пішов просити хліба аж у Білорусь. Так, живучи милостиною, ми й вижили. Пригадую, що ми зайшли у Мінськ. Там одна жінка випадково розбила банку із сметаною, і ми, страшенно голодні, вилизали всю цю сметану із землі. Коли ми восени 1933 р. повернулися додому, то побачили, що вимерла половина населення Луки й Демченок... Я все життя працював у колгоспі, був бригадиром, маю двох дочок (Катю і Маню), онуків та онучок, правнучок. Зараз я вже старий, хворію, майже не виходжу з хати...»

Панасюк Галина Іванівна, 1923 р. н.

(записав у жовтні 2004 р. у Вінніпезі о. Юрій Мицик)

«Я, Галина Іванівна Панасюк, народилася 18.02.1923 р. в с. Гурбичі (Пирятинський р-н на Полтавщині). Батьки (Іван та Марія) були селянами-бідняками, вони не мали землі. Нас же було троє дітей (брат, старша сестра і я). Наше село стояло на р. Удай, було великим, були в селі церква і школа.

У 1932 і 1933 рр. був великий урожай, але нам майже нічого з нього не перепало. Ходили по хатах активісти, забирали хліб. Мама заховала хліб під подушки, але вони знайшли. Серед активістів були й чужі люди, були й свої, наприклад, Левко Іващенко, який навіть

доводився нам далеким родичем. Мати йому сказала: «Левко! І тобі ж таке буде, як ти іншим робиш!» Потім у Левка вся сім'я захворіла на тиф, він сам помер від тифу. Під час того страшного голоду ми їли все, що прийдеться: кукурудзяні качани, рогіз («ріжки») та ін. Їли гнилу картоплю. І досі, коли по ночах не спиться, ця гнила картопля стоїть перед моїми очима, і досі я відчуваю той смердючий запах.

У сусідки була дочка (7 років), а потім пропала. Стали шукати. Сусідка врешті визнала, що з'їла свою дочку, але сказала, що зварилася уже труп, бо дочка вже сама вмерла з голоду. Тоді селом їздила підвода, яка збирала трупи, що були скрізь: попід лісом, понад парканами. Тоді вимерла з голоду половина села! Люди страшно пухли і падали на ходу, бо були змучені; шукали щось їстівне у полі. Ми, діти, інколи бачили у небі самольот і тоді кричали йому: «Самольот, скинь буханку хліба!» Ми ні про що тоді не думали, а тільки про хліб. Я й зараз не можу спокійно дивитись, як хтось викидає залишки хліба. Хоч пташкам дай, але не викидай! Ми вижили тому, що сестра моєї матері жила у Москві й прислала нам одяг, а батько ходив міняти його на харчі. Була у нас і корова, давала молоко, але його не вистачало. То я, було, розведу молоко водою, щоб його більше було, і п'ю...

У 1947 р. я жила вже на Волині. Там не було голоду, як на Східній Україні, але весь час йшли бої, УПА боролася за Україну...

Тепер я вже п'ятий рік живу у Канаді, виїхала з сином і ріднею. Мені вже 81 рік, і я вже не боюсь давати свідчення про той штучний голод 1933 року. Хай люди знають про це страхіття, щоб воно не повторилося!»

Кузнецова Ганна Федорівна, 1925 р. н.

(записала 25.03.2005 р. Ганна Зубко, студентка НаУКМА, ФЕН-2)

«Я – Ганна Федорівна Кузнецова, 1925 р. н., народилася і проживаю в с. Пузиково (сучасний Глобинський р-н Полтавської обл.).

Нас у батьків було п'ятеро. Сестра Галя уже була заміжня і жила у свекрухи, її чоловіка, Григорія, забрали до армії. Крім сестри, було ще троє братів: Іван, Мишко і Павлуша. Я була наймолодшою.

Голод почався раптово. Прийшли «буксири» – заядлі комуністи, які забирали усе зерно і картоплю, – і сім'я залишилась голодною. Примушували батька написати заяву про вступ до колгоспу. Він не погодився, але ті комуністи все одно забрали коня, корову, усе приладдя для роботи в полі. Забрали і батька, замкнули разом з іншими чоловіками в холодну комору і морили їх голодом.

Пам'ятаю, як до двору підігнали пару коней із саньми, збитими з голих дощок, і нас разом з мамою, голодних і роздягнених, вигна-

ли з хати і повезли на хутір в пусту хату. Власники тієї хати померли з голоду. Хата була з мазаною долівкою, з меблів не було навіть лави, щоб сісти. В цю хату звозили усіх матерів з дітьми, і вже скоро людей було стільки, що вміститись усі могли тільки навстоячки.

Тільки через тиждень нас випустили і дозволили йти додому. Батька теж випустили, він опух з голоду і був заслабкий, щоб працювати в колгоспі. Тож ми усією родиною поїхали на Чернігівщину, де комуністи ще не встигли усе повідбирати. Заробляли ми собі на харч тим, що пасли корів, овець, пололи просо. Найстарший брат, Іван, в свої 14 років поїхав у Могильов і влаштувався там конюхом при міліцейській дільниці.

Навесні мама наполягла, щоб ми повернулись до рідного села садити город. Не було ні картоплі, ні цибулі, тому посадили лише кабаки, бо знайшли трохи насіння. Хвороба підкралась непомітно. Мама і я майже одночасно захворіли на черевний тиф. Їсти не було нічого, і видужати шансів було мало. Одного ранку я прокинулась від того, що задихалась. Мама перекинулась і усією вагою легла на мені. Холодна. Вона померла прямо на мені. Від жаху я заверещала. Батько, почувши мій крик, прибіг і витяг мене з-під неї. Щоб поховати маму по-людськи, не було навіть лопати. Ще й від голоду усі були дуже слабкі. Тому батько спустив маму до льоху, прикрив дошками, які і стали їй за домовину.

Ми з батьком, сестрою Галею і братами знову вирушили на Чернігівщину, в село Красний Колядин. Там усі розбрелись по наймах, лише я, найменша, залишилась з батьком. Пам'ятаю, раз залишив він мене у сусідів, а сам пішов ловити рибу. У сусідів був син, Микола, теж пухлий з голоду та ще й з підірваним здоров'ям через те, що його комуністи вішати приходили, мучили, вимагали зізнання, що він наче обікрав магазин, який він не те що не обкрадав, а до якого він, мабуть, і не дійшов би. Батько повернувся і приніс чотирьох карасиків. Микола попросив одного і, навіть не чистячи його, з'їв сирого, з лускою.

Пухлий від голоду і важкої роботи, батько занедужав на тиф і через місяць помер. А ще через тиждень після похорон захворіла сестра Галя.

Я доглядала за сестрою, а у вільний час гуляла біля двору. Сусіди, перехожі пригощали мене: хто окрайцем хліба, хто млинчиком, хто – пірижком. Я їла сама і приносила сестрі. Поступово вона видужала. Повернувся чоловік Галі з армії і забрав нас у Петрівку, назад до своїх батьків. Але мене свекруха в хату не пустила, сказала, що брав її син Галю без дітей і зараз їм дармоїд теж не потрібен. Хоч як Галі шкода було мене, але вимушена була відвести мене до патронату – тогочасного дитячого будинку.

Голодомор забрав у мене обох батьків, зробив мене круглою сиротою і розпорошив моїх братів та сестер по усій Україні...»

Тололо Гліб Іванович

«В селі Радалівка (місцеві жителі часто кажуть – Ладарівка. – Ю. М.) пустими, без людей залишилися цілі вулиці, з десяти хат підряд виживала одна неповна сім'я. А якщо заглянути в інші села, то ще гірше. Були села, де з голоду вимерли майже всі люди. Для прикладу візьму село Битяги, що поруч з Великими Кринками. У цьому селі не лишилось жодної душі... Весна була дощова, і селянські городи були дуже добрі: господарі, коли були ще при силі, обробили [їх], а потім самі зійшли у братську могилу. В село Битяги сталінські посіпаки привезли якихось людей – чи то росіян, чи то білорусів; поселенці прийшли на все готове, але швидко спустошили й садиби, й городи...»

(спогади Г. І. Тололо, вчителя історії з Чернігова, записав і видрукував у 1990 р. В. Маняк у статті «Страшний суд» «Вечерний Киев» від 20.02.1990 р. – С. 2. Текст подаємо у зворотному перекладі українською)

Куц Євдокія Гаврилівна, 1924 р. н.

(записав 26.02.2005 р. Сергій Багро, студент-історик НаУКМА, ФГН-1)

«Я, Куц Євдокія Гаврилівна, народилася 14.03.1924 р. в с. Ялинці Градецького р-ну, нині проживаю в с. Білецьківка Кременчуцького р-ну, Полтавська обл.). Освіта – 5 класів. Працювала в колгоспі різноробочою. В колгосп ідеш на наряд, що скаже бригадир, те й робиш. В огороді робила спочатку, а потім у теплицях.

Наші Ялинці були між болотами. Зараз уже нема того села, воно під Кременчуцьким морем, його затопили. Село було велике – 700 дворів. Була православна церква над річкою. Стояла до війни. А потім спалили. Казали, що бандити обібрали й спалили. Батьошку нашого як звать було, зараз і не згадаю. А дяка знаю – Сергій Рознатовський, а його жінка – Марія Гаврилівна Рознатовська. Марія Гаврилівна вчителька, вийшла заміж за дяка. Та й розвелася скоро. Бо совєцька власть була. Їй вчителювать заперещалось. Кажуть: «Це ж ти в Бога віриш?» А тоді не можна було. Так вони розвелись офіційно, хоч так і жили разом далі. Вона і батька мого вчила. Був у них син Михайло Сергійович, тож вчитель. Його у війну на фронт забрали, так там, кажуть, і вмер.

Храм у нас був на Спаса, тоді і ярмарок робили. При голодоморі, звичайно, нічого не було. Люди мертві ходили.

Школа в нас була іще, кирпична. Тільки 7 класів, по два кожного. А хто хоче дальше вчитись, то ті в Жомлин їздили, там 10 класів. Директор наш, Микита Семенович, забула тільки його прізвище.

добрий чоловік. Та це він пізніше був, після голодомору, та до війни. А в 1933-му директором був Куць.

У нас в сім'ї було шестеро: я, Настя, сестра моя, Галька, зведена сестра, Тетянка в нас жила, дочка моєї мачухи, батько, Гаврило Кузьмович Колотій, і мачуха, Тетяна Аврамівна Колотій. Ми її називали мамою.

Оце ж до голоду люди жили самостійно. Був скот, воли, земля у кожного хазяїна. У батька були вівці, пара корів, конячка, кури, невеликий плужок. Батько був новий житель і йому, як положено, дали гектар городу. Він писався бідняк, і його не повинні були чіпати, але скот і все те забрали. Начали згонять у колгосп в останніх числах 1932 р. До нас прийшли забирать худобу на Святвечір. Згонили всіх, хто хотів і хто не хотів. Мій батько зразу ж пішов, та ненадовго. Пізніше, як в колгоспі робив, то йому дали телицю дійну, нагородили. «Петровським» наш колгосп називався, там батько робив, а пізніше ще «Перше травня» – колгосп з'явився. Вони після війни злилися.

Той голод, така дуринка була, що оті активісти просто здівалися з людей. Казали куркулів оббирали. Ні! Які там куркулі. Отам, де чуть краще жив чоловік, його і ...«розкуркулювали»! Багатших зразу забрали і заслали так далеко, що туди пароход тільки раз у місяць приїжджав. Довели їх там до смерті. Хоча пізніше були такі, що верталися.

Забирали все, що можна було. Почують, що ми щось товчемо, значить можна йти. А в нас батько позакопував під дубками скількись там гречки. Піде, бува, принесе трохи, і товчемо її. Ось (вісь) з воза знімемо, та тим і товчемо! Мати по оладку чи по два коли дасть, то ми і з'їли. Коли опівночі вже приходять, обшуковують, все перекидають. Якось закопав батько наш хліб. Обставив околотом його і прикрив дошкою. А вони, активісти, як прийшли з отими штуками, забула, як вони називаються, штики залізни та довгі. Увесь двір склювали, мов кури, шукали хліб. І знайшли-таки, об дошку стукнули, одкопали і забрали. То вони, активісти, були б померли! Вони нічого не мали, бо ледачі, а грабунком таким вони жили. От у нас у перший раз забрали корову. А в неї теля, в нас осталося, тиждень, як народилося. Так батько його вигнав, бо чим же його годувать? Активісти забрали теля. Воно не довго прожило та здохло. Ну це в началі, ще тоді не знали, що голод буде!

Голова сільради – Роман Харечко, а його брат відповідав за податки. Голова колгоспу – Перепелиця Яків.

Активісти: Галушка, Ткаченко, Антін та Андрій Потапенки, Бубличок (називали). Оцей останній такий противний був. В матері хліб потребував. Прийшов, як батька дома не було. А ми сіли купую. Він підійшов і каже матері: «Ти найдеш нам хліб». Босий його прізвище було. А мати каже, що в нас нема хліба. Так він отим шпилем залізним як шурхне матері в ногу. Мати вся в крові, а він все кричить: «Давай хліба, сьогодні ступа гуркала. Ми знаємо, що в тебе є».

А в Артишка Івана також все забрали. А їх було троє дітей, оце ж Іван, Уляна і Андрій і мати. А колгоспна картопля он тутечки, недалеко, росте. Так мати їхня взяла ввечорі й пішла, щоб видовбать якусь картоплинку дітям. Видовбала, щоб ніхто не бачив. Коли йде Галушка Сергій. Він бригадиром був, то йшов ввечорі з бригади. Побачив її та й каже, щоб вранці на наряд, на суд. А там як судили, то били, що хотіли робили, іздівалися. Прийшла додому вона та й прощається з дітьми і каже: «Я не думала вас кидать, а приходиться покинуть». А діти думають, що мати голоду боїться і таке каже. Коли вранці встали всі троє, а мати на колоді повісилась. Вона сама себе не оддала на здівательства.

А чоловік один, забула, правда, як звать, справний такий дід був. Так він добро оддавать не хотів. Били його довго. Тоді положили на нього дошку і почали важитись. Важились, важились, поки у його кишки вилізли.

Коли німці в село прийшли, то вони підчистили тих активістів! Галушку Сергія так побили, що він ледве додому дійшов, а на другий день і помер. Перепелицю Якова і Ткаченка німці повісили.

Погано, що німці і невинних людей били, в лагерьа забирали, та здівалися як могли.

Багато людей у нас в голод померло. Оце які кругом нас жили: Мефодійка Марія, Боса Оришка, далі Буда жив, тоже вмер. У нас одно тільки вмерло. В 1933 качани з кукурудзи їли, без зерна. Батько товк, мати мішала. Тетянка наша об'їлася тих качанів та в неї живіт схватило. Вона й померла. Ану, представ, дров у тебе накидять!

Батька приставили до коня, мусив мертвих збирати і вивозити. Мене біля коня залишили, а батько в хату одну пішов, коняка траву їсть, то я до батька побігла! Зайшла в хату. А там баба лежить, дочка її лежить, доньчина дитина лежить і дві, Настя і Олена, та Яків, чоловік. І всі-чисто мертві. Багато було таких хат, що вимерли всі. Хоронили людей у траншеях підряд усіх, бо куди там окремо їм ями копать було. Валялися мертві скрізь.

Іду я якось через греблю. Перейшла, коли бачу, лежить людина, не знаю вже, чи жінка, чи чоловік, а в руках прошлогдній скотський кізяк. Видно, їло той кізяк і вмерло!

А є різали людей. Жінка у нас в селі жила, її Лебедька називали. Упіймала вона хлопчика, Дмитра, Килининого брата, зарізала і з'їла. Потім Кулик у нас був такий. Так той своїх дітей порізав, поварив і поїв, і все. А тоді й сам умер. Розказували, зайшли до Кулика, а вони ж, ой страшно й казать, киплять у чавуні, і пальчики отак поскручувались. Він їх порубав і покидав.

Ото як забрали у нас хліб, так батько закопав під гноєм мішок пшона і мішок квасолі. Ото зиму тим і прожили. Потім не було вже чого їсти. Так батько нам каже, щоб йшли паслись, де хто може. Мені було тоді років 9. Так я вижила козельками, їх збирала. На піску вони ростуть. Те, що в землі, добре, і травичку зверху можна їсти. Щавель.

лопушки, рогіз, шпичаки ще їли. Шпичак – очерет молодий, з води виглядає, виривали його, він солодкий. З верби листя їли.

В 1934 уже попустило, хоч люди дохли. Казали голод, бо неврожай був. Ні! Той год був урожай, тільки його забрали. Усі роки, 1932, 1933, 1934, були урожайні. Іскуственный голодомор зробили, та й усе!»

Невідомий, 1917 р. н.

(записав у жовтні 2004 р. у одному з міст Канади о. Юрій Мицик)

«Я народився на х. Пологи (нині Новосанжарського р-ну) на Полтавщині, в селянській сім'ї. Цей хутір знаходився у кількох кілометрах від села Писарівка. Там і була церква, де мій батько був церковним старостою. Церкву закрили, батька розкуркулили, лишилася мати з дітьми. Потім прибули «двадцятип'ятитисячники». Вони сформували бригади, які «викачували» весь хліб у селян на нашому хуторі і в сусідніх селах, внаслідок чого виник голод і померло багато людей. Мати бачила, як у сусідньому селі міліціонер з наганом організував бригаду, що збирала трупи і ховала померлих від голоду в одній ямі, навіть не пригорнувши їх землю. Мати бачила потім і те, як собаки тягали звідти трупи людей і поїдали їх. Смертність була дуже високою в сусідніх селах, але в нашому хуторі не сягла таких масштабів. Померло на хуторі близько 200 осіб, що, як на ті жадливі часи, небагато. Трьох із них я дуже добре знав. Хоча дуже багато опухло від голоду (ноги наливалися водою), але людодітва не було. Тих, хто вижив, врятувало те, що по городах лишилося чимало картоплі (того року картопля у нас добре вродила). Потім стало легше, у колгоспі навіть стали підгодовувати людей, в першу чергу дітей. Мене ж не хотіли годувати, бо я був «син куркуля». Однак мати впросила начальство, і мене теж стали підгодовувати у школі. Так і пережила голод...Я закінчив семирічку, а далі мені, як сину куркуля, шлях до інституту був закритий. Я пішов працювати у Запоріжжя. У роки війни ми з сестрою втекли на Захід. Зараз живемо у Канаді...»

Проненко (Кондра) Олександра Самсонівна, 1922 р. н.

(записала 27.02.2004 р. Алла Миколаївна Шевель)

Проненко (Кондра) Олександра Самсонівна народилася 11.09.1922 р. в с. Кочубеївка Новосанжарського р-ну. Батьки: Кондра Самсон Семенович, Кондра Анастасія Макарівна. Брати та сестри: Агапій, Семен, Павло, Олександра, Уляна, Тетяна, Надія та Іван (1934 р. н.). У селі було 72 хати. До сільради було 8 км, а до району (райцентру) – 17 км. Була початкова школа, церкви не було, але ще

діяла церква за 3 км від села (у сусідньому селі). Послали комуніста, щоб зняти дзвона (щось там не вийшло), а іншого скинула буря, коли той поліз (це було в Сухій Маячці).

Голову колгоспу не пам'ятає, а заступника голови звали Данило Андрійович. Бригадир – Патій Клименко.

О. С. була ще мала і не ходила до колгоспу, пасла телята з братом, а батьки й брати робили. Того року була гарна погода, добре вродила картопля. Був голод, але О. С. не знає про його причину. У людей забирали все, навіть те, що знаходили у дитячих люльках, якщо люди там ховали. Це робив комуніст Лях, приїжджі з району. У сім'ї попухли два брати О. С. (1913 і 1917 р. н.). Взимку ще було щось їсти, а навесні почали їсти бур'яни. Люди падали від голоду. Помер старший брат О. С., якого поховали в труні, а коли помер менший, то його тільки прикидали землею, і все. Всіх померлих ховали на кладовищі. У сусідки, Марини Миргородської, померло троє. Грудне її дитятко поклали в труну до її брата в ноги, щоб не в саму землю. Загалом померло душ 60, якщо не більше, а було перед голодом в селі, мабуть, 250 душ. У колгоспі харчі були, робочим давали макуху, борщ, молочне [...]. Нам з колгоспу стали видавати пайок (хліб, макуха). Людоїдства в селі не було. Одного разу пішли по вишеньки в сусіднє село, то один дядько трохи не зарізав косою О. С., казали, що він їв людей. А брата О. С. він прив'язав до хвоста кобили і вів (?) до колгоспу, але там жінки почали його лаяти. Вони потім принесли брату пиріжків з колгоспу (бо працювали у коморі, могли там щось прихопити). Брат повернувся аж наступного дня...

У 1947 р. О.С. робила на шахті (в забої) на Донбасі, де вже була сестра з дочкою. Жили в бараках. Сестрин чоловік був бригадиром. Жила О.С. з сім'єю сестри. Посилали вони їжу батькам, і ті пережили голод. Їжу шахтарям давали: 1,2 кг хліба на день, 3 кг м'яса на місяць. Приходила допомога з Америки (ковбаса, м'ясо). Було що їсти.

Винниченко Любов Опанасівна 1930 р. н.

(записав у 2004 р. у Києві доц. О.Г.Бажан)

«Я народилася у с. Тимки Оржицького р-ну Полтавської області. Під час голоду в 1933 р. мама забрала свої та бабусині коштовні сережки та хрестики, відвезла до Києва і там обміняла їх на декілька хлібин. Мама розповідала мені, що, коли вона поверталася зі столиці, несучи у мішку хліб, кругом буяла природа, а уздовж дороги лежали мертві люди. Раптом їй дорого перетнув високий чоловік і став просити хліба. Мама відламала шматок хліба і пригостила незнайомця. Не встигла матуся зав'язати мішок, як чоловік, миттю проковтнувши хліба, знову кинувся до неї. Мама злякалася, кинула мішок і почала втікати. Проте знесилений від голоду чоловік упав і швидко помер... Наша сім'я Сердюків вижила у ті страшні роки завдяки маминій двоюрідній сестрі Бігун Марії Григорівні, хай земля їй

буде пухом, завжди допомагала чим могла. Батько Сердюк Опанас Маркович писав з трудармії, що помирає з голоду. Мама сушила паслін і посилала батьку посилокки. Рідні розповідали, що від голоду помер дідусів брат Трохим Іванович Ніколаєнко».

Бігун Марія Федосівна, 1924 р. н.

(записав у 2004 р. у Києві доц. О. Г. Бажан)

«Я народилася у 1924 р. у с. Тимки Оржицького р-ну Полтавської області, де й проживала під час колективізації та голодомору. Хоча навесні 1933 р. мені було 9 років, але я добре пам'ятаю, як до нас в оселю прибули так звані «буксири». Нишпорили у хаті, клуні, сараї. Забрали геть усе, що було їстівного. Добре, що батьки прикопали трошки картоплі. Крім того, усю нашу родину виручала корова. За відсутності продуктів харчування люди почали вмирати. Кількість померлих досягла такої величини, що місцева влада змушена була створити спеціальну похоронну бригаду, яка їздила селом і збирала «мертвяків». Потім трупи доставляли до цвинтаря і скидали у загальну яму. Пригадую, як ми з однолітками біля контори натрапили на лежачого чоловіка 30–35 років. Він був настільки знесилений, що навіть не міг говорити, а лише ворухив губами. В цей час під'їхала похоронна команда. Почали радитися, що робити з «живим трупом». Один з похоронної бригади колгоспник Олексієнко упереміш з нецензурними словами промовив: «Кидай на віз до мертвяків!» Дитяча цікавість змусила нас супроводжувати підводу аж до кладовища. Коли до загальної ями скинули усі трупи, знову серед похоронної команди постало питання: «Що робити з напівживим чоловіком?» Все той же Олексієнко крізь лайку скомандував: «Кидайте у яму». За декілька хвилин яму було засипано.

Не стерти з пам'яті також й інший епізод з того далекого та трагічного року. В часи голодомору до нас в хату завітав хлопчик 10–11 років. Ми якраз снідали. На столі – кисляк, картопля, деруни. До столу запросили й юного гостя. За столом хлопчина розповів, що він з сусіднього села Савинці, в якому теж лютує голод. Від голодної смерті у нього вже помер батько та брат. Залишились матуся та молодший братик. На прощання моя мама дала йому з собою 4 картоплини. Полишивши наш будинок, вже на вулиці, хлопчик накинувся на картоплю. У нього відразу стався заворот кишок. Через 2 години прямо на вулиці хлопчик помер... Всього у селі Тимки у ту трагічну пору вимерло 2/3 жителів».

Гончаренко Оксана

(записав у 2004 р. у Києві доц. О. Г. Бажан)

«Про страшні часи голодомору та сталінські репресії розповідала мені мати Дарина Григорівна, яка народилася 1908 р. в с. Тимки (нині Оржицького р-ну на Полтавщині). Батько її був одним із тих українських хліборобів, котрі годували хлібом не тільки Російську імперію, але й інші країни світу. Велика родина (батьки й сім'я ро дітей) жила небідно, бо все в господарстві було зроблено й вирощено своїми руками. В кінці 20-х років землю і все нажите добро відібрала у них жорстока сталінська влада. Болісно сприйняли це батьки і невдовзі потому померли, а більшість дітей, зневірившись у нових порядках, покидають село, а разом з тим і надію займатися хліборобською справою.

В цей скрутний час усміхнулася доля осиротілій Дарині Григорівні: полюбила й одружилася з Іваном Гончаренком, майбутнім письменником. Саме тоді, 1928 р., як він потім розповідав, його вірші в лубенській районній газеті помітили Павло Усенко та Терень Масенко, і поета-початківця викликали вчитися до Харкова. Тож Іван Гончаренко поїхав до тодішньої столиці України, а його молода дружина ще деякий час працювала у колгоспі, та, відчуваючи, що в неї буде дитина, вирішує їхати до чоловіка. І ось у сукні, перешитій із спідниці, та в чоботях, бо іншого взуття не було, приїжджає до Харкова.

Там молоде подружжя живе в гуртожитку на Клочківці, в одній кімнаті із студентами, маючи лише невеличкий столик та ліжко за ширмочкою. Молоду сільську жінку здивувало місто. (Бувало, згадує Дарина Григорівна. – О. Б.): «Іду по вулиці Сумській, а на будину ЦК портрети Сталіна і Кагановича, аж на два поверхи на великих полотнах намальовані. Іду і думаю: Боже! Які ж ми маленькі проти цих вождів, чи ми вже нічого не варті, чи такі, як пилинка».

Далі зі слів матері, Дарині Григорівни:

«Скрізь кажуть, що індустрія йде, що так будується країна, і всі з села пішли вже на цю індустрію: і дівчата, і хлопці. Дехто із чоловіків приїжджав. Так сестрин чоловік приїхав: «Де б мені працювати, щоб в село посилати гроші, щоб вижила жінка моя з трьома дітьми?» (Це був Яків, чоловік Ганни. – О. Б.)

Коли народилася донечка Наталочка (1930 р.), виділили маленьку кімнатку на сьомому поверсі при гуртожитку на вул. Чернишевського. Я й раділа, що окрема кімнатка. Але що ж? Ліфта не було, а підніматися з маленькою дитиною на сьомий поверх важко, бо поверхи високі: паралельно сходом – зали, де іде навчання. А ще біля нашої кімнатки – кухня й умивальник для студентів, тому постійний гамір, брязкіт і метушня не давали спокою дитині. То я й кажу Вані:

«Тобі кращу не могли дати кімнату?»

Так він сміється й каже:

– Ти що? Це ж добре, бо у вікно видно Петровського! (Г.І. Петровський – Голова ВУЦВК, всеукраїнський староста. – О. Б.)

Дійсно, з нашого вікна було видно: садиба, огорожена кам'яним муром, і там в саду граються діти. Казали, що там єсть і прийомні діти. Ну що ж мені з того, що я бачу Петровського садибу, що він там живе? Мені ж дуже важко було, а це ще захворіла дитина – запалення вушка, і в мене трапилось запалення вуха, то обоє й плачемо у кімнаті. Дивився Ваня на наші муки, а потім каже: «Так ти знаєш що – їдь у село!» Купили ми для дитини лозову люльку, і він мене відправив до своїх батьків на Полтавщину. Якраз у них була лошиця, батько Ванін виїхав за мною на станцію Гребінка й привіз мене із цією люлькою лозовою у село Яблунів. Це був 1931 рік, точно, бо я ще груддю годувала дитину. Зайшла в хату, подивилась – щось так бідненько все. Нікого не було: мати пішла із хворими зубами до лікаря (Дарина Григорівна називала свекора та свекруху батьком і матір'ю. – О. Б.) Мотрона, сестра чоловіка, кудись пішла.

Виходжу на вулицю, а люди там кажуть: «Чого ж ти приїхала, коли тут голодовка, тут же голодують люди і дуже погано! Тепер оце кінчають і розбирають навіть індусів. (Називали індусами тих, хто не йшов у колгосп. Так у цих одноосібників забирали вже останнє все.)

Он повезли усе від сусідів. Так забрали навіть буряки із погреба, і в коробці була чи гречка, чи щось таке – усе забрали». Ну я й зажурилася, що тут люди голодують, хоч ще пухлих людей не було.

А вночі почула, що когось десь вивозять і люди голосять і плачуть. А я в хатинці (мала кімната) сплю, і дитина біля мене, кормлю її груддю. Плачуть... Думаю, що ж воно і вночі такий неспокій, і місяць світить надворі, і зорі сяють, а люди поділились: одні стали такі якісь злі, а другі – чи не мають ніяких прав, чи що воно таке. Ну як я, значить, одну ніч пожурилась, вийшла на вулицю, а всі, хто мене побачить, кажуть: «Їдь скоріше звідсіля! Тут таке робиться! Вивезли оце Сергієнка, із хутора взяли, кинули у яр його, а тоді ще кудись подалися. Мабуть, по інших хуторах».

Ну, добула я до вечора. Полягали спати. Коли вночі ідуть якісь люди, дуже багато, у хату. Я почула тільки, що кажуть: «Так де ж вона?» А хто ж це, думаю, «вона»? Це я, чи хто? Там Мотрона, мати і батько у великій хаті (велика кімната). Чую голос: «Гукайте її». Я тоді якось так злякалась, що це ніч і мене з дитиною кудись можуть вивезти. Відчинили двері до мене і так грубо: «Іди! До сундука веди свого!» А я стою, взяла жакетик, але в сорочці і так незручно, та злякалась і йду до них. Питають: «Де твій сундук?» Повела їх в хижину, така комірчина була, і думаю: що ж мені робити і що від мене хочуть. Один сідає біля мене й каже:

– Показуй, де твоє золото!

А я кажу:

– Так в мене золота немає.

– А в батька твого?

– Так (кажу) треба було іти до батька, коли він був живий. Зараз і батька немає, і нічого ніде немає.

Чую, мати просить: «Та не займайте її». Він наче не чує, наказав викладати все із сундука, і сам почав щось там крутити, розгортати. А я ж переживала дуже, що мені сестра Ганна (вона жила із сім'єю тут же, у Яблуневі) принесла синів костюм та сказала: «Нас уже розкидали, так на хоч костюм передаси Михайлові на Донбас, він уже там працює, влаштувався». Так мені так шкода, що цей хлопець, що риється в моїх речах, забере цей костюм, то я його так закрутила в якусь лахманину та й кинула знов у сундук. А він посидів-посидів та каже: «Ну, ладно, складай усе!» Це був Цокотило. В селі жила Цокотилка баба. Так мені сказали, що то рився її син в моєму барахлі.

А в хаті чоловіки були і кричали: «А що ж ти думаєш, Мотроно, і в тебе можем пошукать!» Я вже потім на ранок питаю: «А хто вони такі?» Мені сказали: «Це багато із Яготина і ще звідкільсь приїхали люди, які розкуркулюють». То що ж розкуркулюють, як я вже бачу, що тут вони забирають у бідних навіть. У середняків усіх, особливо хто не хотів іти у колгосп, то в тих усе забирали. Забирали в кожному дворі усе, їздили по хуторах. На ранок кажу:

– Треба мені їсти щось та й дитину годувати і як мені поїхати?

А батько каже:

– Я ще піду у мельницю, там мелють, та достану крупи. Так ми наваримо каші та й поїдеш».

Повернулась Дарина Григорівна туди, на вул. Чернишевського, де було видно садибу Петровського. В місті ставало все важче з продуктами, завели продуктивні карточки. Хотіла дуже працювати, бо які ж заробітки у чоловіка-студента. Згодом їй вдалось влаштувати донечку в ясельну групу дитячого садка при будинку письменників «Слово», а потім і сама там працює після закінчення кількомісячних курсів виховательок. Дарина Григорівна:

«Дивувались ми, будучи у Харкові, що горьковські якісь дитячі організації дітей вели і дуже вони нарядні. Йдуть у білих блузочках із прапорцями червоними, в тубетейках, чи якісь там шапочки були в них. А тут – голодовка така і їсти нічого; а кажуть, у тих колоніях дуже хороше жить, усе для них, що це все Україні добре робиться, все для молоді, все для школярів. Хоч цього, звичайно, не було. Люди ходили такі невеселі, а то такі пухлі часто.

Більше всього мене вразило в період голоду, що люди вмирають. Найгірше, як я побачила хлопчика років восьми, лежить, на всіх дивиться, а сам уже мокрий весь й умирає. Та це незвична сама картина, що на вулиці великого міста всі йдуть: хто на роботу, хто спішить, ніхто не звертає уваги, бо це вже щоденне, виявляється, явище.

А потім другого разу йшла, коли сидить жінка, розчепірюючи пухлі ноги, перед нею шматок полотна і вишиті, такі гаптовані хоро-

ші, рушники лежать, і вона все каже: «Дайте, хто що може». А сама ледве говорить. Кажуть, її зараз заберуть, вже словістили кудись, що треба забрать, вона ж безпомічна сидить, і вже ж нічого не зробиш. А одного разу прийшов такий чоловік. Постукав у двері, я відчиняю, а він каже:

– Дайте щось.

Пішла, взяла шматочок хліба та й вийшла йому давати, а він (це мене вразило на все життя), не більше йому тридцяти років, рум'яний іще, хороший, і каже: «Щоб я пропав! Щоб я пропав, що дожився до такого – просить!» І, обхопивши обличчя грубими від роботи руками, став плакати. Я і зараз плачу».

Мати завжди плакала, згадуючи цього, доведеного до відчаю, чоловіка, що соромився просити хліба. Очевидно, він нагадував їй багатьох родичів та односельчан, котрі були колись хорошими господарями, а потім, пограбовані сталінським режимом, голодували на найкращих чорноземах світу».

о. Тимофій Міненко, 1929 р.н.

Жахливі 1933–1934 роки та їх наслідки

«Спогади про жахливі роки українського голодомору розплелися, як і моє життя, між континентами, під час скитання по світі. Однак вони положили свою печатку на моє життя. Можливо, я відчуваю тепер більше їх, як в ті трагічні роки. Мені було тоді п'ять років. Багато в пам'яті не залишилось, що переживав, а то й не розумів, але з розповіді про пережитий голод батька й матері пізніше вдалось у юну пам'ять змістити пережитого. Я народився 5 березня 1929 р. в селі Броварки коло м. Гадяча на Полтавщині. Село положене вздовж річки Псьол під бугром. Воно знаходиться у віддалі 5 км від Гадяча. Це колишнє козацьке поселення. За селом є могили з скифського часу.

Мої батьки походять з козацьких родин. Батько – Семен Міненко, народився 17 травня 1904 р. Мама – Параска, з дому Пинчук, народилася 27 липня 1902 р. в селі Вельбиця. Воно також є у віддалі коло 2-х км до Гадяча. (Ці села розділяє широкий луг і річка Псьол.) Батьки одружилися 11 червня 1928 р. Це був період НЕПу. Мамина родина була заможна. Влада признала Пинчуків куркулями під час колективізації. Маминих братів заслала «в невідоме», де вони померли. Їхні родини страждали під час голоду. Батькова родина належала до малоземельних.

Влада «робітників і селян» рішила вільних козаків обернути в невільників, загнати в нову панщину. Вони мусили «добровільно» здавати землю, тяглову силу і весь реманент до колгоспу. Колективізація виповіла війну селянам, відбираючи приватну власність – їх землю і навіть свободу. Селяни ставили опір. Одним з них був мій батько. Влада рад рішила впровадити голодомор, щоб здушити спротив

села. Мій батько витримав цю боротьбу і залишився одноосібником до приходу нового окупанта, німців у 1941 р. В нашій родині ніхто не вмер з голоду завдяки батьковій «умілості» самозбереження. Наша родина складалася з батька, матері, діда Якова, тітки Харитини, котра жила з нами, сестри Галі й мене. Сестра народилася в січні 1933 р. Вона залишилась живою, одинока з дітей в селі народжених в 1933 р. Коли прийшов для неї час починати школу, то вона була приєднана до дітей, народжених в 1932 році. В броварській неповно-середній школі не було класу учнів, народжених в 1933 році.

Батькова умілість була в тому, що він мав приятелів в районних державних установах (в м. Гадячі), які були однодумцями з батьком про нову владу. Вони наперед повідомляли батька про нові тасмні циркуляри, що приходили в район. Коли прийшов циркуляр про «добровільну хлібоздачу», вони повідомили батька, що це може відноситись до нього, хоч і самі ще не знали, як він буде виконуватись.

Батько закопав заздалегідь дві великі бочки зерна. Одну при вході у двір, а другу коло колодязя. Від вулиці поза хатою під гору у нас був високий пліт, вивершений дашком. У в'їзді у двір були високі дощані ворота, а коло них така ж хвіртка (у спогадах вживатиму слів і назв, які чув у дитинстві). Коли батько закопував і відкопував бочки із зерном, я не бачив і не знаю. Напевно, він це робив уночі. Батько пізніше говорив, що активісти ходили по зерні, сиділи на зерні, але зерна не знайшли. Входячи в двір, ішли через хвіртку, отже, топтались по зерні. Сідали на зруб колодязя, отже, сиділи на зерні. У нас перед хатою був глибокий колодязь. Перед колодязям батько закопав бочку із зерном. Кожного разу, коли витягали відро з водою, трохи виливали води на те місце, де була закопана бочка. Там постійно стояла вода. Одну з тих бочок добре пам'ятаю. Пізніше батько положив її боком під хлівом. Коли я з дітьми грався, то часто в тій бочці ховався. Мені тоді вона видавалась дуже великою. Я забігав до неї не згинаючись.

Зерно, а навіть спечений хліб і всі інші харчі, забирали в селян не звідкись приїжджі люди, але такі свої – з найбідніших селян, що нічого не мали. Голів сільради й колгоспу район прислав, а всі інші були свої люди. В селі їх називали активістами. Не пам'ятаю, яка була пора року, але на деревах не було листя. Був хмурний день. Я сидів у хаті на лаві і дивився через вікно. Нараз відкрилася хвіртка й у двір зайшов гурт людей. Дехто з них – з довгими залізними дрючками. Одні зайшли до хати, інші сіли на зруб колодязя. Зверху колодязя були прибиті товсті широкі дошки, як лави. В хаті один заглядав у піч, під піч, інший обстукував стіни. Інший питав мене, де мати що поставила і що я їв того дня. На всі запитання в мене була одна відповідь – «не знаю». Так мене батько навчив відповідати всім, що мене про щось питали. Не раз моя відповідь «не знаю» на питання, що я

обідав, викликала голосний сміх і в роки після голоду. Тоді влада почала плекати в дітей «доносительство» проти батьків.

Не пам'ятаю, чи з нашої хати тоді щось взяли. Через вікно я спостерігав, як «дядьки» ходили по садку й в городі і довгими залізними дрючками шукали «щось». Нічого не знайшли. З тим пішли з нашого двора. Такі «обшуки» у нас були не раз тими самими людьми. Активістами були сільська біднота, котра вважала, що настала їхня влада. Тому з того, що забирали в людей, вони собі присвоювали «за труд». Вони почали першими вмирати в селі, як пізніше батько казав. А сталося це так – одного дня їх всіх було вислано для «обшуків» до іншого села. До нашого села прибула бригада активістів з чужого села. Вони знайшли хліб і харчі по хатах активістів нашого села і все забрали. Це саме сталося і в інших селах. Активісти рахували себе сільською владою і тому нічого не ховали. Тому все, що вони мали, і те, що присвоїли, в них було забрано того дня.

Перед тим, як появилися бригади активістів з «викачкою зерна», в селі для одноосібників була проведена акція «хлібоздачі». Це було після жнив. Стояли мішки із зерном у сінях нашої хати. Виконавець (так називали особу, котра приносила розпорядження із сільради) приніс повідомлення сільської ради про здачу зерна державі і вручив батькові. Наступного дня батько запряг коня і повіз зерно до Гадяча на елеватор (до сьогодні не знаю, що то за елеватор був). Після того знову виконавець приніс нове повідомлення про здачу зерна. Батько брав клуночок зерна і віз до Гадяча. Такі повідомлення повторялися після кожної здачі. Батько пробував виконувати «розпорядження влади». Одного разу він взяв з собою і мене до Гадяча. Елеватор містився на краю міста по дорозі до с. Хітці. Велика площа елеватора була обведена високим дерев'яним парканом. Навколо стояла військова охорона. Під'їхали під паркан, мені він видався дуже високим, аж під саме небо. Заїхали через браму досередини. Батькові поклав клуночок на вагу. Вісовщик зважив, записав і дав батькові квитанцію. Кілька років після голоду батько казав, що зерно сипали на землю під відкритим небом. Зерно мокло і гнило. Також батько говорив, що він возив на хлібоздачу 20 чи 25 кг, а на квитанціях дописував нулі і їх приносив до сільради. Ніхто не перевіряв достовірність квитанцій.

Голодування мені випало з пам'яті. Найбільший голод я пам'ятаю, як мама годувала сестру, а я лише дивився. Чекав, коли мама давала облизати ложку. Той смак ложки мені залишився в пам'яті на ціле життя. Смачнішого чогось в житті (навіть в американсько-канадських достатках) я не їв. Я не знав, звідки появлялось зерно в хаті. Тоді придивлявся, як батько ставив серед хати жорна, з яких сипалась біла мука. Я пробував помагати сипати зерно в жорна. Пробував і молоти, але мені було не під силу рухнути жорна. За мою цікавість я діставав ляпаса з наказом, щоб я того більше не робив. З нетерпінням чекав, коли вже мама спече оладки. Мама брала велику полив'яну

миску, туди всипала муку й розмішувала. Я пробував дістати з миски, але смак був часом гіркий, або терпкий. Колір замісу в мисці був то сивий, то темно-сірий, а часом зеленкуватий. Це мене відштовхувало «пробувати». Пізніше мама пояснювала, що вона до муки додавала мелену кору з дерева, жолуді, листя і все, що, видавалось, можна їсти. Великим рятунком в нашому харчуванні були варені цукрові буряки і гарбузи, що були заготовлені для худоби та свині. Цей колір і смак залишився мені на ціле життя. Багато я мав неприємностей через них в своєму житті. Однак вони рятували життя цілої нашої родини. В селі говорили, хто мав будь-які шлункові хвороби під час голоду, виликувались, якщо залишились живими.

Коли настала весна, до харчування додалось листя всяких рослин. Найбільш популярними були кропива, щавель, буряк та інші. Кропиви було дуже багато в Броварках. (Вона є пам'ятною в моєму житті включно першої лекції їзди самокаткою.) Листя кропиви мама парила окропом, і так їли. Найбільш прикрим для мене була варена свекла (листя буряків). Літом додалися різні ягоди.

До харчування в нашій хаті додатком була риба. В лузі між Броварками і Гадячем було багато балок і трясинь. В них водилося багато різної риби. Дід і батько також були рибалками. Того року був великий влов в'юнів. Любувався, як я з сестрою тримали в руках в'юни. В сестри-немовляти ніякий в'юн не міг вирватись, як вона схопить в свої рученята.

Найбільш пам'ятною подією голоду в моїй пам'яті залишився випадок з оладками з горошку. Це був початок жнив. Батьки повернулися з поля увечері з новим здобутком – з горошком. Поміж житом росте рослина, котра цвіте синіми маленькими квітками (не знаю, як називається). Достигає разом із житом. Чорний горошок занечищує зерно. Ось з цього горошку батьки рішили спекти оладки. Змололи на жорнах. Мама заколотила у великій мисці. Я сидів на долівці серед хати, чекав на оладки. Не дочекавшись – заснув. Прокинувся вже, коли на дворі було ясно. Відразу в крик, чому мене не збудили до оладків. Мама втихомирювала кажучи, що добре, що я проспав. Всі похворіли від тих оладків. Батько, дід і тітка були в садку і їли ще зелені сливи-угорки. Їх дуже пекло всередині. Кілька днів були хворі. Добре, що не померли.

Батько був малоземельним господарем. Мав потрібний реманент, коня, корову, свиню, а по дворі ходили кури. Під час голоду все це зникло. Однієї ночі хтось вкрав коня. Через кілька днів знайшли з нього частину м'яса, що було закопане за селом. Знайдене м'ясо перенесли до хати. Голову коня положили в сінях під димарем. Через цю голову я довгий час боявся виходити з хати по-темному. Мені здавалося, що кінь дивиться на мене з темряви.

Перебувши страшний голод, я не бачив мертвих чи вмираючих людей. Батьки, а може, дід оберігали мене від тих страшних картин. Пізніше я бачив в селі зарослі бур'янами двори та розпадаючі хати.

Постійна була відповідь – люди в тих хатах вимерли. В сусідстві жила самотня тітка Явдоха. Казали, всі повмирали з її родини. Я ніяк не міг зрозуміти, чому моя сестра пішла до школи зі старшими від неї дітьми. Чому у нашій школі немає однієї класи?

Голодомор 1933–1934 років положив свою печатку на всіх нас. Довгі роки після голоду він був в людській пам'яті. Двоюрідний брат Петро був хресним батьком сестри і працював у пекарні в Гадячі. Часом він приносив моїй сестрі за пазухою кусочок білого хліба. Вона їла частину, а решту ховала на покутті за образи. Коли її питали, чому вона те робить, відповідь була одна – вона відкладала «на голодовку». В 1949 р. ми переїхали до Америки. Пізніше сестра закінчила освіту в Колумбійському університеті з магістерським дипломом. Одружилася з інженером. Жили в достатках. Під час світових конфліктів вона скуповувала рис, різні крупи, муку і пакувала в скляні великі банки. Все це робила на випадок голоду. Закупорені харчі стояли роками. Заводились жучки, тоді вона висипала геть. Опісля знову робила це саме.

Голодомор відбився також і на моєму житті. Я є дуже перебірливий в харчах тепер. Салати я не можу їсти. Взагалі, листяної городини я не їм. Тут, в ресторанах, також на різних гостинах, на бенкетах, першим, що подається, – це салат з різними приправами. Я постійно прошу мені того не подавати. На відзначення 50-річчя голодомору була організована у Вінніпезі велика маніфестація з панахидою на сходах парламенту. Увечері була жалобна академія. Доповідь виголосив генерал Петро Григоренко. Комітет рішив відзначити страшну подію ще й тим, що замість звичайної вечери в готелі замовив лише салату. Тоді задля підтримки я також мусів їсти салату. Взавши, я відчув, як щось жалить в роті. Я пригадав подію з 33-го року. Мама добре не попарила киплячою водою кропиви, і я пожалив собі в роті. Аж тепер я збагнув, чому уникаю їсти салату, шпинат і всяку листяну городину. Не можу їсти харчів (головно дивитися), котрі политі підливою, особливо білого або сивого кольору. Це доходить до неприємностей. Одного разу я з родиною був запрошений в гостину багатого господаря-хлібороба в Манітобі. Господиня наготовила всього харчу, «аж столи вгиналися». По-буковинському все приправила підливою. Через ту підливу, я не пробував майже нічого. Очевидно, це образило господиню. Ніхто не може зрозуміти, що людина з якоїсь причини не може їсти, особливо тоді, коли все найкраще приготоване. Кожної осені, коли їхав попри скирти звезених для цукроварні цукрових буряків, постійно пригадувався смак варених буряків. В Америці й Канаді є дуже популярний гарбузовий «пай», особливо в День Подяки. Я оминаю і ці тутешні «лакомини», як оминаю салату.

Пережиття голоду, а особливо роки після голодомору, вплинули на пізніше формування мого світогляду. Завжди я був і є зосереджений в собі. Я унаслідував батькову самоохорону. В дитячих роках

постійно відчував, що я є сином одноосібника. В школі був відмінником, і кожного року учителька призначала мене старостою класу. Я був піонером і призначеним піонервожатим, і, незважаючи на все це, бачив, що мене відокремлюють від моїх ровесників. Мене це вражало. Батько розумів мою ситуацію, в різний спосіб це компенсував. Це мене підтримувало. Отримував золоті грамоти за успіхи в навчанні та батькову підтримку, що давало мені поштовх до вироблення свого світогляду на життя. Батькова наука не говорить про те, що знаєш, в моєму житті була вигідною, а часом і корисною. Ставши священиком, я швидко здобував довір'я в парафіян. Почувши від когось секрет, я нікому того не повторяв. Моя мовчазність була ще важливішою, коли я був редактором церковної газети. Люди переконувались, що я зберігаю в таємниці, від кого отримую інформації. На цьому вироблялось довір'я. Опісля, на позиції декана богословського факультету, я швидко здобув довір'я студентів.

Голодомор 1933–1943 рр. та советський режим більше відбилися на житті моїх батьків та їхньому поколінню. Живучи в Нью-Йорку, батько та й інші подібні до нього «діпісти» постійно оглядалися, чи хто за ними не стежить. Уникали зустрічі з поліціями, їм видавалось, що хтось їх підслухує і т. д. В 1983 році я рішив записати на магнітофонну стрічку спогади батька про голодомор та пережиття під советським режимом. Спеціально поїхав з Вінніпега до Нью-Йорка відвідати батька. Я сказав йому про мій намір записати спогади про його життя – особливо про голод та життя під советами. Він відразу сказав, щоб я виключив магнітофон, бо говорити не буде. Додав, «ти не знаєш, що ще може бути, і ти можеш потрапити у велику біду через той запис». Мені не вдалося переконати батька, що ніякого страху не може бути в Америці, далеко від Советського Союзу, і що це буде важливим для мене та його внуків. Він стояв на своєму. Страх від пережитого, що почався 1933-м роком під советським режимом, переслідував його майже до кінця життя».

Сумська область

Шевель (Фурса) Ганна, 1925 р. н.

(записав у листопаді 2005 р. у Вінніпезі о. Юрій Мицик)

«Я, Ганна Шевель (Фурса) народилася 19.12.1925 р. в с. Бєреза Глухівського р-ну тоді Чернігівської, а нині Сумської обл. У батьків (Павло і Анастасія) було нас дві дочки (я і Надя), були наші родичі серед сусідів. У селі було озеро, одна його половина звалася Козацьке, а як називалася друга половина, я вже й не пам'ятаю. Була школа-семирічка. Дідусь мій володів 20 га землі, мав трьох синів. Як почали заганяти людей у колгоспи і розкуркулювати, то дід спробував уникнути цього й розділив землю на 4 частини – собі й синам. Мій батько, діставши землю, не хотів йти у колгосп. Тоді його обклали великими податками. Батько сплатив їх, але на нього наклали додатковий податок. Батько не мав чим заплатити, тоді його засудили на конфіскацію майна і продали майже все майно на «аукціоні». Батько втік із села, щоб його не заарештували. Нам залишили корову, яка давала багато молока. Але через якийсь час прийшов активіст і став забирати й корову. Мама вхопила за віршовку, якою активіст тягнув корову, обмотала довкола руки й не давала вивести корову. Той потягнув за віршовку так сильно, що у мами луснула шкіра на руці. І все ж вона корову відстояла. Активіст плюнув, грубо вилаявся і пообіцяв прийти пізніше. Тим часом мама обміняла цю дійну корову на корову своєї сестри. Активіст знову прийшов і помітив, що корова не та, була чорна, а стала сіра. Мама на це відповіла: «Це у тебе в очах посіріло!» Той забрав цю корову. Але насамперед завдяки тому, що добра дійна корова лишилася у нашій родині (у тітки) й далі давала багато молока, ми й вижили у той голод. Нам також допомогла рідня.

Пам'ятаю, що перед Великоднем 1933 р. мама білила хату. Прийшли активісти й сказали, що хату нашу забирають, а нас виганяють. Мама вперто не хотіла виходити. Тоді активісти витягли мене й сестру на двір (ми були ще малі), і мама не витримала, вийшла за нами. Нас не хотіли приймати до себе навіть на ніч, люди боялись. Мама тоді пішла в друге село, де жила сестра бабусі, яку раніше розкуркулили, але хату залишили. Там ми й жили. Наш дідусь прийшов до нас на Зелені свята. У нього були дуже опухлі ноги, він був дуже го-

лодний. А у нас не було ж нічогосінько. Тоді дідусь повернувся додому і помер від голоду того ж дня.

Нас від голоду врятувала бабуся. Тітчин чоловік був бухгалтером, йому давали хліб. Моя бабуся виходила до колодязя, клала у відро трохи хліба, таємно взятого у родичів, а ми його їли. Їли також липу (листя), «смов'я» (солодка рослина, яка росте у лісі), «баранчики», молоді соснові шишки. Тоді, під час голодомору, померло багато людей. Ходили чутки про людоїдство...

У 1937 р. повернувся батько аж із Мурманська! Але його тут же заарештували. Як стало потім відомо, його розстріляли у тому ж році...»

Уривок із статті Галини Гірак

«...Він (Борис Романович Гмиря (1903–1969), видатний український співак. – Ю. М.) народився в містечку Лебедині на Сумщині, – розповіла Ганна Принц (племінниця дружини Б. Р. Гмирі. – Ю. М.). Сім'я тяжко працювала заради шматка хліба, та в убогій хатині завжди лунали пісні [...]. Борис почав працювати у десять років. Був посильним з'їзду мирових суддів, друкарем виконкому, робітником у Севастопольському порту... Через непосильні вантажі, які доводилося носити, пошкодив хребет, що давалося взнаки все життя.[...] Здобувши середню освіту аж у двадцять сім років, вступив до Харківського інженерно-будівельного інституту. Тоді ж Борис втратив батька і сестру – вони померли в 1933-му від голоду. Матір він зумів урятувати, напоївши привезеним із Харкова молоком...»

(Гірак Галина. Геній і кохання // «Хрещатик» від 16.03.2005 р.)

Рибас Василь, 1927 р. н.

«Метрів за триста жив Марченко, з чотирма дітьми, коровою на хазяйстві й конякою. Десь його вивезли на Урал, а жінку з дітьми в зимню пору вигнали з хати, вікна повибивавши. Мати хмизу в садку назбирала та й топила надворі піч, а діти під піччю були закриті, щоб не позамерзали. А що їли – не знаю.

Та й знову приїхала влада: піч розвалили, й двійко діток померли. А ще з двома дітками, що живі, Марченчиха пішла в бік Синівки та й замерзла під скиртою соломи з дітками.

Зайшла до нас молода жінка з дитиною, плаче: дайте що-небудь. А що даси, коли батько в хліві лежить на сіні пухлий, жде смерті. А жінка ота лягла в садку й лежить. На ранок мати пішла в садок – вона мертва і дитина її теж... Батько й сусід, дід Дмитро, викопали півметровий окіпець, засипали землею обох.

Метрів за двісті від нашої хати лежав дядько мертвий, днів десять лежав, поки й не засмердівся. Закопали дядька.

Вийшов батько з хліва і дивиться туди, де організували колгосп, а там суп варять. І затірка, салом приправлена, так гарно пахне. Днів три отак нюхав батько запах, потім сказав: «Або помирай, або в колгосп вступай...» І написав олівцем заяву. І посадили мене й сестру старшу за стіл, насипали кожній по мисці супу й дали по кускові хліба. Їли той суп, сльози на очах виступали, не знаю й чому...»

(«Не забудемо! Не простимо!» // «Нація і держава» від 25.11.2003 р. – С. 4)

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

1924 р. н.

Харківська область

Марич (Залевська) Євдокія, 1925 (?) р. н.

(записано 28.11.2004 р. у Едмонтоні о. Юрієм Мициком)

«Я, Євдокія Марич (Залевська), народиласядесь на Харківщині приблизно у 1925 р. Я не можу уточнити це, бо мої батьки і, видно, ще хтось із сім'ї були розкуркулені й заслані на Сибір. Пам'ятаю, що мій вуйко мав велику хату, тримав пасіку... Нас залишилося четверо дітей: я, Василь, Григорій і Сашко, який був зовсім маленький і лежав у колісці. Нас назвали «куркульськими дітьми», люди під страхом жорстоких репресій боялися нам допомагати. Врешті нас взяли до себе дві сестри моєї мами (Марія і Соня), яких залишили в селі. Їм теж довелося тяжко, особливо під час голоду, врешті вони були змушені віддати нас у дитбудинок. Я пам'ятаю якось прокинулась, а мого братика Сашка нема. Із сльозами на очах я стала допитуватись про нього, і мені сказали, що він у дитдомі. Нас усіх розібрали, забрали в різні дитбудинки. Я пам'ятаю, що жила у с. Олексіївка, потім на «Лихачова» (видно, це Первомайськ під Харковом), носила весь час на собі тавро «кулацкая дочь». Коли почалася війна, то німці мене разом з іншими молодими хлопцями і дівчатами вивезли на примусові роботи. Після війни я залишилась на Заході. Може, вдасться знайти моїх братів і сестер в Україні?..»

Хмельницька область

Каспрова (Гринько) Ганна Петрівна, 1924 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика від 3.04.2005 р., написаного з її слів онуком, Сергієм Шалінським)

«Я, Ганна Петрівна Каспрова (дівоче прізвище Гринько) народилася в 1924 р. в с. Балабанівка Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницької) обл. в селянській сім'ї Омеляна та Марії Гринько. Балабанівка – невеличке село (110 дворів). В селі була початкова школа, два класи якої я закінчила і пішла в найми. Пасла худобу в людей. З 12 років працювала в колгоспі на вирощуванні тютюну. Важко жилось нам. В колгоспі писали трудовні. Оплата праці мізерна. А ще важкі податки: м'ясо, молоко, яйця та ін.

А в 1932–1933 рр. в селі був страшний голод. Багато людей помирало. Моя сім'я чудом вижила. Немало сільських хат спорожніло. Після пережитого голоду та ж сама праця в колгоспі.

Аж раптом війна! 1941 рік. [...] 2 травня 1942 р. окупаційна влада зібрала в центрі села всіх хлопців і дівчат – 93 душі і вивезла в Німеччину [...]. У м. Перлін працювала до початку зими 1943 р., а взимку забрали нас в Гамбург на військовий завод [...] Визволили нас англійські солдати в травні 1945 р. [...] З великими труднощами з Німеччини мені вдалося добратися на рідну землю. [...]

А тут мені знов біда. Протягом трьох місяців мене через день-два (стали) викликали в міліцію на допит. А дорога – не близенька. Змушена була довгий час ходити на допит. Пережила...

А я тоді доглядала разом з інвалідом та ще з однією жінкою на конюшні коней.

А тут знов голод в 1946-1947 рр. Страшний голод. Харчувалися кропивою (не хватало кропиви!), лободою, листям з акації. Померло з голоду багато людей. Померли від голоду мій батько і менша сестричка. Ми з мамою чудом вижили. І знов важка робота в колгоспі. Важко було щороку оплачувати позику. Ночами по селу ходили бригади збирати податки, позику, проводили опис домашнього майна, забирали домашні речі, одяг, взуття. І щоденна робота в колгоспі, часті штрафи.

У 1966 р. я вийшла заміж за фронтовика, учасника боїв за Берлін. Переїхали з Балабанівки в Могилів-Подільський. В 1985 р. чоловік помер. Я залишилася з дітьми. Тепер живу з онуками і правнуками.

Тяжко хворію. Розповідаю їм про все пережите і молюсь Богу, щоб ні мої онуки, ні інші люди не пережили того, що довелось пережити нашому поколінню...

Адреса: Могилів-Подільський, вул. Київська, 43, кв. 21».

Бендель Марія Захарівна, 1926 р. н.

(записала 24.02. 2005 р. Наталя Бендель, студентка НаУКМА, ФГН-1)

«Я, Бендель (Лящук) Марія Захарівна, народилася у 1926 р. в с. Сербинівка (перша назва – Лущина) тодішньої Кам'янець-Подільської губернії. Після війни закінчила екстерном 10-річку, потім – рівненський педінститут, працювала в селах Хижники й Мшанець вчителем української та російської мов, протягом 12 років була завучем старших класів Сербинівської школи, потім вчителем української мови та літератури Левківської школи. Маю звання «Відмінник народної освіти України».

Була шостою дитиною в сім'ї. Батько, Роман Захарович Лящук, був селянином, мав 4 морги землі, пару коней, віз, реманент. Свого часу він побував у Америці на заробітках, був письменним. Мати, Лящук Пелагея Романівна, була домогосподаркою, неписьменною.

Під час колективізації комуністи забирали у людей худобу, і вона вистоювала голодною. У нас теж забрали корову, двоє коней, плуга... Але маленьке лоша тато заховав у приміщенні, подібному до льоха. Туди ми йому носили їжу та питво. Уночі мати виводила лоша надвір пастися. Так ми виростили коня. Аж поки одного разу знову не прийшли з обшуком, коли знайшли його та забрали. Ми потім бачили цього коня у колгоспній стайні, вихудлого. Ми плакали, дивлячись на нього, а він плакав, дивлячись на нас...

До Різдва 1933 р. у нас ще була картопля і зрідка в хаті був шматок хліба з зерна, змеленого в жорнах. Далі харчувалися буряками. Варили, пекли – і їли їх. Як зійшов сніг з полів, то ходили по полях, шукаючи мерзлу картоплю. Здебільшого знаходили її гнилою і пекли з неї беці (так звали картопляники). Там же, часом знаходили мерзлі буряки, котрі теж були у великій ціні. Іноді батько заробляв по людях трошки зерна. Було мама переміряє риночкою – на скільки днів його вистачить. По одній риночці кожен день мололи жорнами і варили такий куліш. А коли появилася зелень, їли бруньки, листя з дерев, кропиву, лободу парили – і їли. З листя липи пекли коржі.

Жирів ніяких не було. За жири використовували сім'я конопель. Терли його у макітрі й додавали до кулішу. Яюсь, шукаючи залишки горюдини, ми знайшли у себе на городі зарите в землю у тряпчині сало. Воно було старе й поцвіле, але ми споживали його з великою радістю, натираючи маленьким шматочком коржіжки з листя – так

їли. Наша сім'я зберігала два відра ячменю на насіння, щоб весною посіяти. Іноді найменшим двом дітям мама давала по пучці й наказувала жувати по зернині.

Не зберегли, не посіяли того ячменю. Ходила бригада часто по хатах і забирала в людей все до зернини. Очоловав бригаду Каменев. А ці два відра ячменю в торбинці мама поклати на печі, де ми всі діти спали. Мама наказувала, щоб ми не дали тій бригаді, що прийде, побачити торбинку, щоб ми лягли на ній. Ховати зерно було небезпечно. Та страшна бригада все знаходила, забирала сховане і тяжко карала людей (били, гнали, знеможених, до важких робіт). Одного дня увірвався Каменев зі своїми людьми до нашої хати. Обшукали все кругом і добрались на піч, де сиділи ми. Каменев, відпихаючи дітей, потягнув торбину. Розкричався, обзивав маму, погрожував, що доповість начальству про те, що ніби ми приховуємо зерно, а то й так може розправитись. За торбинку...

Мама падала на коліна, називала голубчиком, соколиком, просила змилюсердитися, не забирати це останнє, що тримає на світі. У груди штовхнув маму один з бригади. На батькові опухлі ноги і не глянув. Забрали той ячмінь.

Батько був добрим майстром. Знайшов роботу собі та мамі. За день на будівництві заробляли по 2 фунти кукурудзяної муки. От наша сім'я з 6 душ і жила на харчах з цієї муки. Щоденно варилася баланда. Мені та меншому братику (4 р.) мама щодня, як йшла на роботу, насипала по жменьці цієї муки і наказувала, щоб ми її не з'їли одразу, а пучечку пальця мочали в цю муку і смоктали, то не будемо хотіти їсти.

Їли, жували колоски, в яких не було зерна, бо ще цвіли. Потім, коли житні, пшеничні колоски наливались зерном, рвали і їли отак, нестиглими. За таких умов доживали до жнив. Рвали колоски, сушили, теребили, терли качалками, варили куліш... Батько, менший брат і я були опухлі від голоду. Від голодної смерті нашу сім'ю врятувало молоко, якого ми дождалися у червні від своєї корови-первістки. Хоч нам з нею було тяжко. Щоб додержати її до весни, змушені були обрізати стріху на хаті для харчів.

До нашого двору час від часу приходили (приповзали) люди, геть запухлі, із тьмяними очима, де ще ледь мерехтіла жага життя, через це вони, котрі вже втратили усе, – кудись ішли, знаючи, яка смерть їх чекає. Коли такі люди просили у нас чогось, то мама часто віддавала свою і батьківську норму, через що самі були так охлялі, що ледь ходили на роботу, аби щось принести дітям. Пам'ятаю, як прийшов до нас якийсь чоловік, чорний обличчям від знемоги, із величезним животом, ногами у виразках, і мама дала йому коржа, кажучи батькові, що той чоловік довго не протягне. Він узав коржа тремтячими руками, трошки одразу вломив собі – решту поклав до кишені. Поблагословив нас. Відійшов до дороги. Повільно упав... І більше не піднявся... Отож, мені здається, що немає нічого тяжчого й страшнішо-

го, як смерть від голоду. У моєму селі такою смертю загинуло дуже багато людей. Їх часто й не ховали на цвинтарі, а при дорозі (в ровах), де настигла смерть, там і прикидали землю. Село навесні 1933 р. було беззвучне...»

Понз Тадей Андрійович, 1923 р. н.

(записала 21.02.2005 р. Анна Поспелова, студентка НаУКМА, ФГН-1, культурологія)

«Я – Понз Тадей Андрійович, 1923 р.н., проживаю за адресою: Київ, вул. Стельмаха 41, кв. 47. Маю вищу освіту, пенсіонер. В минулому – учитель української мови середньої школи.

Під час голодомору перебував у с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну (у 1933 р. це був Грицівський р-н) Хмельницької обл. Віком я був 10-ти років. Про голод у селі Пеньки я й хочу розповісти, що пам'ятаю.

Сім'я наша складалась з чотирьох осіб: батьки і я з сестрою, старшою від мене на 2 роки. Батько – учитель, мама – домогосподарка.

Село досить велике, але скільки дворів – не пригадую. Школа, тоді ще семирічка, розташована в поміщицькому маєтку Крашевського. Нам, дітям, розповідали, що один із Крашевських був польським письменником (йдеться про Крашевського – класика польської літератури. – Ю. М.). Навколо школи ріс чудовий парк, дерева різних порід оточували фруктовий сад з яблунями, грушами та сливами різних сортів. Парк омивався з трьох сторін водою, а у воді – риба. Весною нас, дітей, тішило співом різноманітне птаство. Солов'ї лящали просто під вікнами класів.

Колгосп почав організовуватись десь у 1930 р. Багаті селяни не бажали йти до колгоспу, їх розкуркулювали, кількох вислали. Цей процес комнезам реалізовував досить жорстоко, немилосердно. Були випадки, коли дітей малих виганяли прямо на мороз.

Після 1933 р. головою колгоспу став 25-тисячник Мелькумов, вірменин. Спочатку не розрізняв, де ячмінь, а де просо. Але був дуже порядною людиною, уважною, сердечною. Одружився з місцевою дівчиною з багатодітної сім'ї. В 1941 році пішов на фронт і не повернувся.

Погодні умови 1932–1933 рр. були нормальні, засухи не було, а були надмірні вимоги уряду до хлібозаготівлі. Ходили комнезамівці по хатах, шукали зерно в одноосібників і забирали все, навіть квасолі чи горох в торбинках. Голод почався вже зимою 1933 року. Спасались ті, хто мав корову. Весною, з появою трави, корова годувала. Наш батько завіз у «Торгсин» (торгівля з іноземцями) обручки золоті, свою й мамину, і кілька золотих монет, що зберігались ще з царської зарплати, (батько почав працювати з 1916 р.), привіз за них

мішок питльованої муки. Мама варила затируху з молоком, а хліба не було. Наша корова давала молока близько 20 л на день. Давали ще й людям і спасали їх від голоду.

Чи були переселенці в 1933 р., не пам'ятаю. Але зайшли люди з'являлись і помирали на вулиці попід тинами. В селі померло багато людей, особливо тих, хто не пішов до колгоспу. Ховали без трун, просто клали на підводу по двоє, по троє померлих і везли на цвинтар. Була виділена спеціальна підвода, якою «керував» Поліщук Андрон, іздовий. Кажуть, що він іноді, проїжджаючи мимо подвір'я голодуючого, запитував цинічно-уїдлимо: «За тобою коли приїжджати?»

Пригадую такий прикрий випадок. Десь у кінці травня 1933 р. прийшов під школу учень 3-го класу Володя Крошко, через голод він до школи не ходив досить тривалий час. Отож він прийшов поцікавитись, чи його перевели до 4-го класу. За руку Володя вів свого трирічного братика. Вони були вже пухлі. Через кілька днів обидва помирали. Таке «щасливе» дитинство зафіксувала історія «широкой... страны»...

І все ж про найстрашніше попереду. Голова сільради Гуменюк Тодор, зважаючи на таку тривожну обстановку на селі, досить часто вночі обходив вулицями. У кінці червня чи на початку липня, йдучи центральною вулицею села вночі, помітив у одній хаті світло. Зайшовши до цієї хати, побачив на столі порубане м'ясо. Звернувся до жінки, що поралась біля того м'яса:

«Ну, чию корову зарізала?»

Відповідь його підкосила:

«Це не корова, це моя дочка...» (!)

Кілька слів про цю родину.

Вдвєць із двома синами був одружений чи просто зійшовся з вдовою з сином. Потім у них народилась дівчинка. Коли сталась ця страшна трагедія, дівчині минуло 14 років. Напередодні вона була на роботі в комуні «Чайка», полола буряки. Ходила туди на роботу, там давали обід. Дізнавшись про трагедію, голова сільради вибіг надвір, почав скликати людей. Матір (Настю) і її сина, що вбили дівчину, відвезли в районний центр – Гриців. Подальша їх доля нам, дітям, була невідома. І ніхто про тодішній голод не розповсюджував відомостей. Це офіціозом заборонялося...»

Савіна (Козловська) Валентина Петрівна, 1939 р. н.

(записано 29.10.2005 р. о. Юрієм Мициком)

«Про голод 1932–1933 рр. я розповідаю із слів моєї покійної мами Марії Андріївни Олексійчук (1897–1984). Вона походила з с. Серединці, нині Хмельницька обл. Її тато був волосним писарем. Перший чоловік мами – жив у с. Білокриниця, і туди мама переїхала.

Мама прекрасно співала, у неї був голос, як у Оксани Петриненко. Жили вони щасливо, мали семеро дітей (6 хлопчиків і одна дівчинка). Всі діти були здорові, лагідні й талановиті (один у 4 роки вишивав, другий грав на музичних інструментах, найстарший писав вірші і навіть з якоїсь okazji написав листа Н. К. Крупській, словом, кожен мав свій талант).

Всі біди почалися у 1927 р., а посилювалися з початком колективізації. Мама не зовсім ясно говорила про початки трагедії. Її чоловік був комуністом, але не хотів чинити злочини, як від нього вимагалося, навіть під дулом пістолета. За це, видно, й поплатився, був репресований, забитий. Злоба його однопартійців була звернена на його сім'ю: «Він хліб ховав, вирвемо цей рід з корінням». Як наслідок – була спалена мамина хата, мама була приречена на митарства. У тяжкому горі мама докладала всіх зусиль, щоб вижити, шукала якусь поживу (картоплю тощо), але «активісти» її перестривали, били, забирали те, що їй вдалося знайти. Вона з порожніми руками поверталася до голодних дітей. Під час голодомору померли всі її семеро дітей (той від голоду, той від хвороб, бо організм був геть виснажений, двоє були отруєні, бо їм дали їжу, а там було скло (це ствердив досвідчений лікар Гординський). Мама смертю дітей була вражена до глибини душі, вона була змушена тікати з того проклятого місця. Ніколи вона там більше не була, не хотіла навіть голову повернути в той бік... Уже старою вона пригадувала цю трагедію, слухаючи радіо. Тоді вона у беспам'ятстві кричала до офіційних промовців: «Вороги! Ви спалили мою хату! Ви вбили моїх діточок!!»

Виїхавши геть з того села, мама перебралася в Шепетівку і працювала на всіляких підробітках (прала, шила, прибирала тощо), словом, займалась поденною роботою. Перед війною вона вийшла заміж за Козловського Петра Тимофійовича, мого батька, а вийшла тільки тому, що дуже любила дітей і хотіла їх мати. Так народилася я – єдина дитина цього шлюбу. Батько під час війни був на фронті, а загинув нібито за зв'язок з партизанами.

Після війни я змалку стала тяжко працювати. Мати часто хворіла, я ще маленькою помагала їй як могла. Потім працювала на цукрозаводі, тягала важкі тягари. Жили ми у землянці і то чужій. Хазяйка землянки сиділа в тюрмі, а ми жили з її трьома дочками, які тримали поросят (ті теж були у землянці). Вона посилала мене за хлібом (хліб був поганий, з кукурудзою). Там стояли величезні черги, важко було достоятися, мене давили, товкли. Я й досі дивуюся тому, що мене там не затоптали.

Потім вернулася хазяйка землянки, зійшлась з якимсь чоловіком, і вони стали нас з мамою виганяти. Поміг мені вчитель фізкультури, який підказав мені написати маршалу С. М. Будьонному, який обирався у Верховну раду по нашому округу. Я й написала про своє тяжке життя, про те, що мені навіть уроки нема де робити. Спочатку не було ніякої відповіді, то я написала вдруге. Прийшла відповідь:

«Немедленно дать квартиру» – і міська влада це виконала. За це я завжди буду вдячна Будьонному.

Я ж працювала на цукрозаводі, потім закінчила музучилище в ужгороді (1961–1966), я дуже гарно співала, маю абсолютний слух. Працювала керівником хорів у Шепетівці та ін., потім закінчила Київський інститут культури, працювала переважно по селах. У Києві для мене, бідної і без якихось зв'язків, роботи «не находилось». Вийшла заміж, маю дорослого сина. Життя моє було дуже тяжким, зараз я інвалід, даються знаки тяжкі дитячі роки, непосильна праця. Те, що розповідала мені про трагедію сім'ї моя мама, я ніколи не забуду...»

Уривок із статті-спомину Степана Савки

«...Розповідали мені мої батьки, які в ті часи проживали в селі Даровичі, розташованому за 7 км від м. Перемишль, тепер територія Польщі. На заклик священників Галичини парафіяни збирали харчі, щоб завезти їх голодуючим братам-українцям за річку Збруч.

По навколишніх селах збирали все: хліб, зерно, квасолю, картоплю, борошно, крупи – все, хто що мав. Зібране склали на 10 підвод, і в кінці березня валка попрямувала до Збруча. Доїхавши до Збруча в місті Підволочиськ, яке належало Польщі, представники валки зустрілися з прикордонниками Радянського Союзу в м. Волочиськ. Підволочиськ відділяє від Волочиська всього якихось 400 метрів. При зустрічі представники валки просили радянських прикордонників пропустити їх з харчовими продуктами за Збруч – до Волочиська, а якщо це неможливо, то забрати в них продукти і розподілити їх серед голодних, на що отримали відповідь: «О каком голоде Вы говорите? Это выдумки врагов Советского Союза. Наши люди ни в чем не нуждаются!»

Валка з продуктами змушена була повернутися додому. А скільки можна було б врятувати життів цими продуктами, так, як це було в 1946–1947 рр.?»

(Савка С. Дзвони пам'яті // «Українське слово» від 18-24.12.2003 р. – Ч. 51. – С. 10)

1933, червня 26. – Черкащина. – Лист невідомої до сина Андрія

«Голод на Україні»

Львівський «Новий Час» зі середи 16 серпня с. р. помістив слідує:

Нижче друкуємо листа з Великої України, якого адресат переслав до нашої редакції до використання. Листа містимо без змін, пропускаючи тільки місцевість та прізвище його авторки. Лист сей походить з Черкаської округи.

Ось його зміст:

«Дорогий син Андрій! Що таке, чи ти живий, чи нема, що ми до тебе багато письмом писали, а ти до нас ні жадного, чи ти може, як батько, вмер тай забувся. Пиши нам, як ти там живеш чи харашо чи плохо, бо ми живемо плохо, у нас дуже люди вмирають по 20 душ в один день, люди людей їдять, а также і багато хат пустих, з яких уже вимерли. І от Андрей ми і твоя рідня тоже на «ваканції» (черзі – прим. ред.), ну ще помаленьку доїжджаємо до жнив, хоч їх своїх немає, ми тебе просимо, щоб ти нам що-небудь написав і дав яке-небудь розпорядження чи ти будеш коли додому, чи ні, потому що я вже стара і сама не могу, землю я здала в колектив, тільки зосталось пів десятини в городі, а пів в мене одібрали, що я обробить її не в силах. Люде в нас падають як мухи, їдять листя та полову, я сама вже 2 зимі його їм, вмирають на вулицях і там же ховають без попа, кладучи в одну яму по 5 душ. І отя тебе прошу дай відповідь хоч на оце письмо, бо може нам уже не прийдеться листуватся, мені треба на зиму когось взять, бо я вже стара, може перейде тітка...а може хтось другий. Ти напиши як ви там живете чи хліб є, бо в нас хліб хороший, тільки його мало, тай того не буде кому вбирати. От у нас Андрей очень много новостей мабуть і ви їх знаєте. Нам платежі великі. Якби мені не помагала Василіса Іванівна, то я вже давно пропала б, вона мені присилає кожен місяць грошей, бо у нас може хто із родин поміг би та й у їх нема. З худоби у нас у селі нема нічого, бо у нас тільки де у кого задержалася корова. Колись Україна була перша усіх кормила, а тепер зосталася гола і голодна. На цьому я тепер свого листа кінчаю.

26. VI. 33 року».

(Вістник. The Herald. (Вінніпег) від 1.09.1933 р. – С. 5.
Листа наводимо з незначними скороченнями)

Пустова Людмила Андріївна, 1920 р. н.

(з її листа до о. Юрія Мицика від 24.03.2005 р., написано з Корсунь-Шевченківського (вул. Яблунева, 55))

«...Я народилась 1920 р., 27/І, так що в моїй пам'яті і страшні роки – 1932–1933 – незабутні, не загоїлись рани пережитого. Як зараз бачу селян з свого села з опухлими ногами, як валянки (крізь шкіру просочувалась вода), і блискучі обличчя, наче налиті водою. Людей, які помирали, не ховали, як це було потрібно, а тільки чуєш, що уже померли в сім'ях (частіше всього мерли чоловіки), їх вивозили загорнутими в якийсь ганчір'я на кладовище, а то й ховали на їхньому городі. Знаю багато людей навіть по імені. На той час мій батько, Андрій Данилович Лісовенко, вчителював у с. Дмитренки Богуславського р-ну Київської області, а ми, діти, жили в с. Гута-Селищанська Корсунь-Шевченківського р-ну. Моя мама була родом з Дмитренок і знала багатьох тамтешніх селян. Вчителям давали на неповнолітніх (нас, неповнолітніх, було двоє) і на нашу маму, Устину Григоріну Лісовенко, всього 10 фунтів (4 кг), невідомо, що то було. Була в нас корова, яка теж була голодна, бо все забрали в колгосп, то мама смикали стріху, рубали її і парили, а коли настала весна, то я і менша сестричка Галя щипали травку і оздоблювали цю січку. Корова жила разом з нами в хаті, бо в повітці залишати не можна було. Коло тата нам жити не можна було, бо ніхто не пустив би у хату з коровою. Від нашого села до с. Дмитренки з 30 км, отож або тато приносив той пайок, або мама ходила за ним. Одного разу мама прийшли з Дмитренок плачучи. Розповіла нам таке:

В Дмитренках теж помирає багато людей, мамин брат Павло опухший. В селі жила сім'я (чоловік, жінка і три дівчинки). Померли батьки, і ті троє дітей дійшли до такого стану, що дві старших зарізали меншу. Затопили піч, щоб зварити, а сусіди щось запідозрили, бо чому ж це дим іде, що ж вони варять, там же нема нічого. Сусід пішов до сільради, а голова сільради зайшов до мого батька, і вони пішли до тої хати. Коли вони зайшли в хату, то побачили серед хати ночви, а в них ніжки, ручки і голівка, а решта вариться. Ці дві дівчинки були такі страшні, що на них не можна було дивитися. Очі нелюдські, обличчя страшні, що й передати не можна. Мама моя знала цих людей, бо сильно плакали, ховаючись від нас і батька. Тато мій чомусь після цього був удома, у нього почали пухнуть передки ступні.

Канібалізм за тодішніми чутками був у с. Шендерова і Стеблеві цього ж району. Яюсь по весні, коли вже була травичка, я вигнала пасти корову під лісом (мама приказали, щоб у лісі не пасла). Коли дивлюся, аж по канаві лежить жінка – як колода. Я її впізнала і підійшла, а вона помаленьку ворухить рукою, і зве мене, і щось белькоче «моня». Я підбігла до корови, видавила в жменю краплі молока і піднесла їй до губ, але ковтнути вона вже не могла і в цю ж мить

вся стрепенулась, широко відкрила очі, а вони стали наче помутніле небо, і вона померла на моїх очах. Я сильно злякалася і, трясучись, погнала корову додому. Мамі моїй я насилу вимовила, що померла Ченчиха (так звали ту жінку по вулиці). Вона очевидно добиралася до лісу, бо там уже почала показуватись левурда (черемша). Люди всі її їли, а листом з дерева молодим заїдали, і од усіх людей несло часником. В селі померло багато людей, вимирали цілими сім'ями. Ми їли все, що їли тварини: гичку (стебла з молодих буряків), акацію, гнилу картоплю, коли копали город. Орати людям не орали, бо дошли і коні, і воли, то люди (кажуть), що їли їй дохлятину. Комсомольці ходили, а в кого щось було – забирали. Так у моєї хрещеної вигребли з підліччя до зернини. Я знаю цих людей, але називати їхні імена не хочу, бо є їхні внуки. До мого батька приходив учитель з сусіднього села, то я чула їхню розмову, що все це зробив Нерон (Сталін), що це було зроблено штучно, щоб вимер народ. Не пухли голова колгоспу, голова сільради, комірник, не пухли і сім'ї комсомольців.

Як сьогодні пам'ятаю єдину мрію: коли настане такий час, щоб можна було вкусити запашного хліба повний рот і довго жувати, щоб відчутти його смак. Мій тато обіцяв нам, дітям, що прийде той час, коли люди цього «Нерона» осудять, а пізніше і Леніна. Мій син і я часто згадуємо батька і діда, що він був пророк, все, про що він говорив, збулося і ще збудеться...

Пробачте за довгу листівку, хоч всього і не написала, ще гіркий для нас був 28 рік і 37 рік».

Нечипоренко Василь Павлович, 1923 р. н.

«Я, Нечипоренко Василь Павлович, народився 12.10.1923 р. в с. Білозір'я (тепер – Яснозір'я) Черкаського р-ну Київської (нині – Черкаської) обл., де й жив під час голоду 1933 р. Освіта вища (Одеський педінститут іноземних мов, Станіславський медінститут, лікувальний факультет; обидва дипломи – з відзнакою).

Село було велике, біля 12 тис. жителів. В селі було дві семирічні школи. Моєю першою вчителькою була Тетяна Іванівна Пивовар, а у 2–3 класі вчителі мінялись, у 4-му класі – Кость Матвійович Гладкий, в 5–7-х – Сіромаха Ніна Павлівна, Сіромаха Іван Петрович, Сухенко Василь Симовнович, Лепеха Іван Сильвестрович, Нечипоренко Тихін Андрійович, директор школи – Кріт Олекса Пилипович. Учителів другої школи не пам'ятаю. В селі була красива дерев'яна церква, служба відбувалась церковнослов'янською мовою. Священик – Холодковський, дітей не мав. У 1930-му чи 1931-му рр. церкву закрили, священика вигнали з його хати, він з матушкою ходив по людях, просив їсти, одного разу був і в нас, потім десь зник, можливо, помер чи був репресований. Церкву зруйнували восени 1932 р., нас зі школи водили спостерігати (школа була неподалік від церкви), скликали мітинг, виступив представник з району, потім сільський

активіст. Спочатку зняли хрести, знімав сільський парубок (потім він десь зник), винесли і спалили ікони, молода комсомолка під гу гармошки і бубна танцювала на амвоні (прізвисько її Гориха, після війни її дорослий син загинув від нещасного випадку. А вона довгий час, до смерті, була паралізована). Після цього церкву розвалили і використали на колгоспні будівлі. На перервах ми ходили на розвалини і шукали там кольорові скельця. Церковні книги були розкидані, порвані.

Мої батьки – селяни, з 1931 р. – колгоспники. Батько закінчив церковноприходську школу, на той час вважався освіченим, працював рахівником в сільській споживчій кооперації, багато читав, мав невелику бібліотеку. Був червоним партизаном, воював проти денікінців. До 1930 р. партизани мали значні привілеї, щороку збирались на зустрічі з своїм командиром, комбригом Рябоконею (мав один ромб у петлицях), що був родом з сусіднього села Байбуз. у 1934 р. він був розстріляний як «ворог народу».

У голод 1921 р. померли первістки-близнята, два хлопчики.

У 1930 р. було створено СОЗ, до якого вступали незаможні люди. Оскільки справи в нім йшли кепсько, то почали усуспільнювати коней, волів, навіть корів, для чого під примусом записували всіх і створили колгосп «Комунар». Тих, хто не бажав вступати у колгосп, оголошували «куркулями», «підкуркульниками», ворогами робітничого класу і т.д., накладали великі податки; на тих, хто намагався їх виконати, накладали ще більші, при несплаті виганяли з хат, вивозили разом з сім'ями, «ліквідували куркуля як клас» (був такий лозунг). Головою колгоспу був місцевий Манило Микола (прізвисько Сапита), комуніст. Голова сільради – Чепурний Федір Давидович, місцевий комуніст. Секретар парторганізації – Кріт Олекса Пилипович, з сусіднього села Драбівка. Ними керував комуніст з Росії Петухов, який постійно жив у селі. Часто приїжджав з району Кобець та інші представники. Вони створювали т. зв. комісії на чолі з місцевими комуністами та комсомольцями для завершення колективізації й виконання плану хлібозаготівель. Урожай у 1932 р. був хороший, на трудовні був виданий непоганий аванс зернових, люди навіть говорили, що колгосп не такий вже й страшний, але у вересні поступило розпорядження забрати все видане зерно назад і організувати «червоні валки». Почалось невдоволення колгоспників і активізація комісій, які з залізними загостреними щупами ходили по хатах і шукали «захований куркулями хліб». Тоді була така частушка:

Батько в СОЗі, мати в СОЗі,

Діти плачуть на порозі,

Нема хліба ні куска,

А чорт комісію таска...

Така комісія була і у нас, щупами пробили навіть стелю з горища, нічого не знайшли. Тоді стали вимагати, щоб мати зняла ікони (батька не було вдома). Наша мати була дуже релігійна, відмовилась це

зробити, «хоч убийте», ми, малі діти (п'ятеро), почали плакати, кричати, хтось з «комісарів» не витримав, і вся комісія з матюками вийшла з хати.

Розкуркулювали спочатку багатших, наприклад, Гузинайла, який мав великий цегляний будинок з дерев'яною підлогою, вкритий бляхою, в центрі села, в нім розміщались потім два початкових класи, пізніше дитясла. Сім'ю зразу ж вивезли. Другий багатий чоловік був Омеліч (на прізвисько «Кацап»), він мав велике господарство, млин, чинбарню, майстерню для пошиття кожухів і т. п. Він зразу ж записався у колгосп, все покійно усупільнив і з сім'єю залишився живий (син Іван був відмінником у школі, загинув у війну, з самим Омелічем я розмовляв після війни). На його підвір'ї розташувалась перша колгоспна бригада і контора, власне, зародок колгоспу (на «кацаповій будівлі»). Потім розкуркулювання стало майже масовим, куркулями й підкуркульниками стали називати всіх, хто не виконував плану хлібозаготівель і хто чимось не вгодив «комісарам». Норм хлібозаготівель як таких не було, виконати їх було неможливо, бо куркулям зразу ж по виконанню призначали новий «твердий план». Ось приклад «куркуля», або «глитая»: в селі жив один господар, який не мав поля, але мав пару добрих волів і займався рідним для села промислом – перевозив різні вантажі з села у Черкаси (45 км), Корсунь (25 км) і т. п., тим заробляв собі на існування. Люди йому заздрили, бо він завжди мав «свіжу копійку», і казали, що він був дуже скупий. В дійсності, він був дуже ошадливим, розповідають, що в Черкасах він купував французьку булочку і їв її вприкуску із взятим з дому чорним хлібом. Воли відібрали, вигнали господаря з хати і вивезли з сім'єю, бо він категорично відмовився записатись у колгосп. Отже, в число «куркулів» потрапляли всі підприємливі селяни, які не записувались добровільно у колгосп.

Продовжувалась суцільна колективізація, активність комісій, керованих штабом під керівництвом Петухова зростала, з Черкас наїжджали культбригади, почали випускати маленьку друковану газетку «Прапор комуни» (так називалась і районна газета), в ній друкувалась «червона дошка кращих людей» і «чорна» – ворогів, об'яви про зречення дітей-комсомольців від своїх батьків – одноосібників чи «ворогів», що відмовлялись йти в колгосп, не виконували «твердих планів» і т. п. Це було, мабуть, масовим явищем в Україні, бо ж Павло Тичина розхвалював його, як велике культурне досягнення: «...в МТС пошлем друкарні... О, прекрасний час!...»

Серед тих, хто зрікався своїх батьків, я зустрічав і знайомих, наприклад, сестра-комсомолка мого шкільного товариша Аністрата Каплуна – Олександра. Я знав її батька Андрія, дуже порядну людину, його не репресували, він весь час працював ковалем у колгоспній кузні.

Пам'ятаю шкільну демонстрацію на жовтневі свята: на возі стояла велика бочка, в ній сиділи чотири учні, загримовані і одіті під

куркуля, попа, буржуїв. Біля бочки стояв одітий під пролетаря здоровий учень з бичем, з бочки починали виглядати, злодійкувато оглядаючись, і потроху ніби вилазити «шкідники», тоді «пролетар» бив бичем по бочці і кричав: «Тут попи й куркулі. Геть ворогів робітничого класу!» «Вороги» швидко ховались у бочку, через деякий час все починалось спочатку. Після демонстрації таку агітацію возили ще й по вулицях села.

Пізнньої осені 1932 р. почався голод. З'їдені всі приховані запаси, які не знайшла і не відібрала комісія, вирізана худоба, птиця, викопані буряки, ріпа, перекопані картопляща. В кого й лишилось яке зерно, змолоти його не було де. Вітряні млини (їх було біля 10) позакривали, а потім і зруйнували. Люди почали робити жорна, їх також заборонили, комісії вишукували їх і розбивали. Люди перемолочували снопи в пошуках зерна, їли полову (випікали «полов'яники»), вилували собак, в селі почались крадіжки, в комісії не припиняли пошуків «шкідників» і їстівного. Магазин закритися, в ньому не було навіть кухонної солі.

З початком зими припинились заняття у школі. Ми жили на самій окраїні села, я майже не виходив з хати. Що творилось у селі – не знаю, пам'ятаю лише, що безперервно дуже хотілось їсти. Запам'яталось, як взимку батько приніс з Черкас небагато білої муки і гречаної крупи, виміняв на золотий хрестик і вінчальні обручки в «Торгсині». Батьки ставали все мовчазнішими, бідкались біля найменшого Юлія (2 роки), мати часто плакала. Одного разу батько приніс цілий круг макухи – відходу після вичавлювання соняшникової олії. Яка то була радість, їли, незважаючи на лушпиння.

У березні оголосили, що починається навчання у школі і будуть давати «гарячі сніданки». Сестра Галя (3 клас) і я (2 клас) пішли до школи, там дійсно видавали на великій перерві рідкий пшоняний суп («кандьор»), іноді мучну «затірку», десь у травні – маленький кусочок глевкого формового чорного хліба. Майже половина учнів була відсутня, причина нас якось не цікавила, на уроках всі сиділи дуже тихо, на перервах не бігали, в тепліші дні грілися на сонці, з нетерпінням чекали великої перерви...

Село дуже змінилось, було багато хат-пусток, паркани були розібрані на паливо, майже в кожному дворі були руїни усупільнених будівель (у нас усупільнили клуню), були навіть розшиті солом'яні покрівлі – їх брали на січку для колгоспної худоби, не було кормів, коні і воли гинули з голоду. Переселенців у нашому селі, здається, не було. З інших сіл люди в наше село не заходили, пошуки хліба як в нашому селі, так і в навколишніх селах були безрезультативними.

По дорозі в школу і з школи (2 км) я все частіше зустрічав голодних, опухлих людей, навіть мертвих або агонізуючих. Пам'ятаю діда Сергія, який напівлежав на дорозі, спершись на свій перелаз, опухлий, завошивлений, діставав з-за коміра, під пахвами воші і приказував: «Ой, Господи, Господи... У людей воші як воші, а тут – як ячмінь па-

рений», – і з'їдав їх. (Подібний жах я пережив у німецькій тюрмі гестапо в м. Галле: в камері, розрахованій на 6 ув'язнених – по кількості примкнених до стін залізних ліжок, – перебувало до 25 осіб, серед них один старий виснажений, напівзбожеволілий поляк, який щось собі муркотав, збирав вошей і їв їх).

З настанням тепла голод ставав жорстокішим, люди перекопували – в який уже раз – місця, де росла картопля, ріпа. З появою зелені особливо цінувалась левурда, листки, подібні до салатових, смак чи то цибулі, чи то часнику. До цього і після голодовки я про неї не чув, росла вона в Мошногорах, за Байбузами, туди відправлялись цілі групи голодних, найбільш виснажені там, у лісі, і залишались, на тих, що повертались, чатували байбузівці і іноді відбирали левурду собі. В центрі села був щоденно базар, ми ходили на перерви хоч подивитись, що там продають їстівного, левурда була грошима і обмінним товаром. Їли також листя липи, сушили, перетирали його і пекли «лип'яники» (як раніше, коли була полова, – «полов'яники»), продавали їх і на базарі. Їли листя кропиви варене, квіти білої акації, свіжі корінці з рогозу, ми, діти, шукали серед трави «книшки» – такі круглі біля 1 см в діаметрі розетки, оточені листочками (назви трави не знаю). Їли жаб, пуголовків. Відварювали вироби з шкіри – пояси, особливо армійські, паси до машин, особливо цінувалась невчичина – шкіра – сириця. У нас на бантині в повітці висіла шкура теляти, з неї батько зняв шерсть і невеликі кусочки довго виварювали, сириця розбухала, ставала желеподібною, здобрена левурдою, а пізніше зеленою цибулею чи часником, здавалась навіть смачною, особливо присолена. Кухонної солі в магазині не продавали, але в яслах, де раніше була корова, збереглась велика грудка кам'яної солі, її лизала корова. Ми відламували кусочки і не страждали від браку солі.

Тим часом буяла весна. Я навчився вишукувати гнізда всяких птахів і зразу ж висмоктував їхні яєчка, лазив навіть на високі дерева за сорочими яйцями... В кінці нашого городу було водоймище «Круглик», там мені пощастило знайти кілька гнізд диких качок, їх яйця я вже приносив додому. В пошуках цих гнізд я натрапив на гнізда колгоспних качок в клевері і щоденно збирав потроху яєць, щоб качки не замітили втрат і продовжували нестись. Ловив також рибу всякими способами. Завдяки цьому я досить зміцнів, не відчував так голоду, лише дуже хотілось хліба... Ловити птахів мені не вдавалось.

Смерть від голоду була повсякденним явищем, трупи можна було бачити скрізь, особливо на базарі в кінці дня. Їх збирали спеціально виділені підводи і скидали в наперед заготовлені ями. Одного чудового травневого дня прийшлося і мені відвозити до ями мою сусідку, гарнесеньку білявку Христинку, мою ровесницю. Її мати прийшла в наш двір попрохати візка, моя мати веліла мені допомогти сусідці. Біля хати лежала мертва її дочка. Ми поклали мертву Христинку на

візок і повезли, до ями треба було тягнути візка з 1 км, сусідка була безсила, часто зупинялась і все примовляла: «Ой, Васильку, якби оце щось перекусить... перекусить». З трудом доїхали ми до ями, повернули візок, підняли дишель, і мертва Христинка сповзла в яму, в якій вже лежали інші трупи, кілька їх лежало біля ями. Назад прийшлося тягти візок самому, сусідка пішла в посадку, сказавши: «Може, знайду якусь печеричку». Крім Христинки, в сім'ї нашого сусіда Романченка раніше помер молодший син Андрій (біля 5 років), а сам батько зник ще взимку, його труп знайшли аж весною біля лісу. В сім'ї залишилась лиш мати і старша дочка Агафія.

З нашої сім'ї, зі сторони батька, померли від голоду дід Нечипоренко Андріян і баба Нечипоренко Мотря, а також син їхньої дочки Марії – мій двоюрідний брат Трохим (1925 р. н.). Вже після війни один чоловік признався, що він задушив Трохима. Голодний чоловік забрів у хату, щоб чимось поживитися. На лаві лежав спухлий і, як йому здавалось, мертвий Трохим. Раптом Трохим застогнав, а злодій з переляку задушив його. Мати простила злодія, вона сама вважала Трохима мертвим і залишила хату, щоб знайти когось, хто допоможе би віднести сина до ями на кладовищі.

За порадою сина, тобто мого батька, дід Андріян не чинив ніякого опору колективізації, зразу записався у колгосп, усупільнив пару волів і коня, корову, стайню і клуню, старався виконувати «план», але комісія витрясла все їстівне, дід і баба померли в один день.

Дід по матері, Василь Манило, був бідняком, не мав навіть коня, але був дуже релігійним і навідріз відмовився вступати до колгоспу. На його сім'ю був накладений «твердий план», виконати який було нереально. Тоді в лютому 1933 р. комісія вигнала всю сім'ю з хати на мороз, а хату підпалила. Таких «злісних підкуркульників» відселяли на так звану «чорну сотню», в хати вимерлих, по кілька сімей в одну хату, де вони без їжі і опалення були приречені на голодну смерть. Сім'я мого діда Василя складалась з баби, Манило Катерини, сина, який жив з ними, Манила Нестора, його дружини Лизавети і двох дітей (5-ти і 2-х років). Моя мати, їхня дочка і сестра, не знає, де їхня спільна яма, в яку вони були вкинуті після смерті, а їх, таких ям для «чорної сотні», було вирито кілька.

Мені відомі три випадки людоїдства. Два – коли матері поїдали своїх дітей, одна з них померла з голоду, друга жила довго ще й після війни, звали її Марія, але більш відома вона в селі як Марія-людоїдка, жила вона самотньо, сторонилась людей. Третій випадок – по дорозі в школу весною 1933 р., недалеко від центру села, я побачив на приступці перелазу змученого з похиленою головою парубка, біля нього лежала торбинка, через яку просочувалась кров. Я навіть позаздрив йому, що він має м'ясо. Уже в кінці дня поширилась чутка, що Соїм (прізвисько) убив свого друга (прізвище не пам'ятаю) і вирізав куски м'яса. Його в той же день забрали в «кутузку» (при-

будова при сільраді, без вікон, для ув'язнення), там він і помер. Це були нерозлучні друзі, майстри на всі руки, талановиті хлопці.

Померлі від голоду були майже в кожній родині. Крім вимирання людей, почався падіж колгоспних коней від браку кормів, їх випускали на пашу, але трави було ще мало, знесилені коні здебільша лежали й подихали. Почались пошуки винних, хтось ніби підложив під морду конаючої коняки газету. Чи справді це було так? Але активісти назвали людей, що це нібито зробили, і їх арештували. Так само арештували і людей, які вирізали куски м'яса з подохлих коней. Почались арешти колишніх червоних партизанів. Мій батько належав до них, але не став чекати, коли прийде і його черга. Тим більше, що у найменшого сина Юлія появились набряки на ногах, він лежав і потихеньку стогнав. Батько взяв Юлія на руки і зник вночі, через кілька днів приїхав підводою за нами, також вночі, і вивіз нас у село Руська Поляна, де батько влаштувався рахівником в бондарну артілю. Тут батько одержував пайок, пам'ятаю, кукурудзяне борошно. В Руській Полянці не було так помітно слідів голодовки, можливо, через близькість до Черкас, наявність в селі різних артілей, у всякому разі я не пам'ятаю такої розрухи і трупів голодних людей. Через деякий час батька запросили працювати бухгалтером в колгосп с. Вергуни. Тут наслідки голоду були ще виразнішими, ніж в Білозір'ї. Батько як запрошений спеціаліст одержував продуктивний пайок. В кінці серпня 1933 р. батько одержав з Білозір'я наказ повернутись додому, інакше буде розвалена наша хата. З одного колгоспу «Комунар» було виділено ще два колгоспи – ім. 8 березня та ім. XVII партз'їзду, потрібні були бухгалтери. Так ми повернулись в Білозір'я. Про зрізання колосків достигаючого жита, збирання колосків під час жнив та зв'язані з цим репресії я чув лише з розмов з моїми ровесниками. В селі продовжувались арешти, був репресований голова колгоспу Микола Манило (Сапита), замість нього прислали з району комуніста Савенкова (?), арештували і голову сільради Чепурного Федора Давидовича. Серед арештованих був мій дядько Веретільник Петро, батько двох моїх сестер в перших (зник безслідно). Арештований батько мого шкільного товариша Гонора Івана, колишній партизан, після першого арешту він був відпущений, розповідав, що тримали їх в підвалі школи с. Мошни, бо тюрма в Черкасах була переповнена, після другого арешту він вже не повернувся. Почали виключати з партії (так звані «партійні чистки») активістів комісій, декого з них арештовували, інші принишки (деякі активізувались під час німецької окупації як поліцаї, а активний розкуркулювач став навіть старою села). Петухов залишився в селі. Але вже не керував, був завжди п'яний, йому ампутували ногу, і незабаром він помер. Кріт Олекса Пилипович працював директором школи, перед війною і після війни – завідувачим райвідділу освіти в Черкасах.

У 1934 р. в селі нараховувалось 4,5 тисячі населення (до голоду було біля 12 тисяч). В число відсутніх 7-ми чи 8-ми тисяч входили,

звичайно, також і вивезені, репресовані, невелика частина тих, кому вдалось виїхати з села, але доля їх переважно невідома.

Отже, причина голоду одна-єдина: чітко спланований і жорстоко виконаний геноцид українців, за російською термінологією – «хололів».

У 1934 р. про голод старались не згадувати, ніби його й не було. Продовжувались арешти і пошуки ворогів. Весь час знімали портрети «вождів» – Скрипника (чомусь посеред уроку), потім дійшла черга і до Косіора, навіть до «друга дітей» Постишева. Потихеньку познімали портрети Тараса Шевченка, але через якийсь час повісили знову. Не було зошитів, нарешті появились, з малюнками на обкладинці, раптом команда – здати зошити, в сплетенні ліній на малюнках дехто побачив портрет Троцького, а то й контрреволюційні гасла. З осені 1937 р. я вчився в Черкаській фельдшерській школі, скрізь викривали «ворогів», зникали викладачі, замінювались іншими, які також зникали. Пам'ятаю, як один викладач на мітингу з піною на устах затавровував «убивців у білих халатах» професора-кардіолога Плетньова та інших лікарів, а потім зник і сам. На селі придумували все більше податків, навіть на фруктові дерева, бджолосім'ї. Демонструвались фільми «Граница на замке», «Если завтра война». І от прийшла війна, але з зовсім іншим сюжетом...

Я згоден на публікацію моїх спогадів».

Степаненко Василь Сергійович, 1915 р. н.
Степаненко (Ярмілов) Текля Пилипівна, 1919 р. н., жителі с. Лозоватка Шполянського р-ну Черкаської обл.

(записав Руслан Очеретяний, студент НаУКМА, II курсу ФЕН)

Інтерв'юер: Що ви пригадуєте про 1933-й рік?

С. В. С.: Молотарки були.

І: Це в 1933-му?

С. В. С.: 33-й голодовка була. Потом я на тракторах робив. Я чув харашо, а тепер оглух к чортовій матері. Що ж, дев'яносто год. А то було то на тракторах робив, молотаркою вишивав, молотив. Тракторист-машиніст першого класу.

І: Батьків пам'ятаєте?

С. В. С.: Батько вмер то, ні, не вмер, а на війні вбили, а мати вмерла, то я батька не знаю, а матері було..., як мені було чотири годи, і мати вмерла.

І: А про голодовку що ви пам'ятаєте?

С. В. С.: Тридцять третій год. Голодовка, ой, Боже мій! Люди дошли як, страшне дело. Тут почти всі передохли. З цєю голодовкою Корова, вівці, вони порізали. Там була сусіда, вона в його вкрала

м'ясо. Не вкрала, а по-хорошому. В неї було два сина, три дочки, тільки вже не рідні, бо він взяв васильківську жінку.

I: Це сусід Ваш?

С. В. С.: Та його вже нема. Там ніхто вже не живе.

I: Він тут жив, поруч?

С. В. С.: Та ось тут, на вуглі. То вона, голодовка була. Листя, листя.

I: Це вже весною?

С. В. С.: Бурякове, то було ще сестра ножиком поріже, посіче, посіче, посолить. Їли гичку, гичку.

I: Скільки вам тоді років було? Ви якого року?

С. В. С.: 1915.

I: Це вам уже вісімнадцять років було? Да?

С. В. С.: Ну народився в 1915 году.

I: Кажу, в голодовку вам 18 год було.

С. В. С.: Голодовка була в 33 году. Я не думав, що я доживу наїстися хліба. Ох, голодовка була.

I: А ким Ви робили в період голодовки? Де Ви робили?

С. В. С.: Га?

I: Оце, коли була голодовка, ким ви тоді робили?

С. В. С.: Робив я в бригаді.

I: В колгоспі тут, у нас?

С. В. С.: Да, даже були й коні, були й воли, все на світі. А потом, після того, на трактор я прицепником. Прийшли перші трактори з Німеччини. Нас було три чоловіка, ми були прицепниками. А потом курси в Терешках, ото ми були в Терешках. А нас душ чотири було, бо чотири трактори і чотири хлопців взяли, ну, а ми прицепниками, лапи чистити. А голодовка підходить, а тут сусіди на вуглі. А він узяв жінку, і діти були од його і жінчині. А його жінка померла. А взяв другу, васильківську. А їх було чотири хлопці і одна дочка. Приходить Павло. Ми товариші одногодці 15-го году.

I: А який Павло?

С. В. С.: Васильківський. Тільки шо уже це син, ворюга. А шо їх двоє було. А вона каже Василь. Кажу шо? Я ше буду живий, не умру, корову заріжу. А шо, зарізали корову. А шо воно получається. Як мати рідна вмерла, то він узяв васильківську жінку. Зарізали корову.

I: Диктофон. Записує, як Ви балакаєте.

С. Т. П.: І того, у яму кидали живих людей. Вона, може, ше б і вижила, а вони цього за кусок хліба, той же їм, забула, як звати. Яким його було звать, туди йому й дорога. Його люди прокляли, шо він живих людей брав, та закидав у землю, закопував.

I: Значить, діда Стеценко Василь?

С. Т. П.: Степаненко Василь Сергійович, 15-го году він.

I: А Вас?

С. Т. П.: Степаненко Текля Пилипівна.

С. В. С.: А моє там записано?

С. Т. П.: Записано, ти ж поперед баби.

I: А Ви 1919-го року?

С. Т. П.: Я 1919-го року.

I: А дівоча ваша фамілія?

С. Т. П.: Дівоча – Ярмілов.

I: А дітей у вас скільки?

С. Т. П.: Четверо.

I: Сини, дочки?

С. Т. П.: Два сина й дві дочки.

Ну, шо оце такого знаю. Ну, голод був, то великий голод був. Люди людей їли. Ще знаю терешківська сім'я була, а в них було п'ятеро дітей, ну шо ж вони, почали дітей їсти, то наче уже з'їли меншеньких, а старшенький уже ж чує, шо таке робиться в хаті, та втік.

I: Це тут жили, десь біля вас?

С. Т. П.: В Терешках, у Терешках, село Терешки. А той же старший хлопець та втік, та був тут, у Лозоватці. Вивчився він на тракторів.

I: А ви сама із Терешок?

С. Т. П.: Ні, лозоватська, лозоватська. А це село недалеко ось, Терешки. А він тоді почув цю справу, та втік, щоб батько його не зарізав із матір'ю. І він тут вивчився, робив шофером він. Андрушка. І звать його, даже знаю як. Байдуже, хлопець був. Ну, покамісь він трошки, знаєте, піддужав, більший став, розумніший, він собі десь із села пішов, а куди, то я й не знаю. Но він в нас не оженився в селі. Він собі десь дальше. А голод то великий. Коні їли. Де не вспіне коняка здохнуть, то вже їли.

С. Т. П.: А потом гичка, картопля, де гнила є в погрібах, в ямах, вибірали. Як ше, шо ж тут ще вам сказати. А голі були й босі, нема шо й казати. Голод дуже великий був.

I: А батька як звали?

С. Т. П.: Пилип. На війні погиб. А мати Саклета Юхимівна була.

С. В. С.: Я в селі найстарший.

С. Т. П.: Та остав. То цього, в нас ще не так. Корова в нас була. Мати пішла наша. Наша мати вмерла. В цього чоловіка, нашого уже батька. А вона пішла зароблять. Нас семеро, було – п'ять дівчат і два хлопці.

I: Це вас було?

С. Т. П.: Ні, не нас було, а цієї першої жінки. Понімасш. А мати вмерла їхня. А цей же батько взяв мою матір наче.

I: То в першій було семеро дітей?

С. Т. П.: Семеро в першій.

I: І вас п'ятеро?

С. Т. П.: А нас було четверо, а п'яте вмерло. В нас сім'я гарна була. А город здоровий. Гектар городу було.

С. В. С.: Ти бачив отой тракторець?

I: Да, бачив.

С. В. С. : Я на ньому 12 год одробив. А потом уже трактори приїшли з кабінами і так далі.

С. Т. П. : А тоді у нас була сестра. Зараз живе у Топильній – сусіднє село. Та вкрала у нас корову, забрала вночі. А батько по слідах.

І: Це та сестра вкрала корову?

С. Т. П. : Та батько по слідах, та до неї. Шо ж ти наробила? А вона каже: «Як я їсти хочу, і мої діти хочуть».

І: Це батькова сестра?

С. Т. П. : Батькова дочка вже. Першої жінки.

І: Сама старша вже?

С. Т. П. : Першої жінки. Ні, це не найстарша. Вона, мабуть, третя чи четверта. Їх же семеро було. Сама старша була Тетяна, та вже була заміжня. А ті вже шли сестри, я вже знаю, як вони заміж ішли. Та ми так по людях ходили, сапали, хто шо скаже робить. Потом уже пішли колоски собирать.

І: Це вже весною?

С. Т. П. : Осінню. Осінню пішли колоски собирать, то давали приварок. Ну, вобщом, кожен як міг, так і тяг. І колоски собирали, а нам давали вечери борошно, запікали хліб.

І: А оце кажуть, що приходили забирали корів, свиней. Ходили?

С. Т. П. : Це, знаєте, воно й у голодовку було. Крали коні, й корови, й свині. Крали. І було це ще й таке. Це вже я тут була. На німців, німці крали й корови, й кури і все вивозили.

Шо ж вам таке й ще розказати? Ну сильно дощовий год був...

Удод Галина, 1926 р. н.

(записав 21. 10. 2003 р. у Києві М. Шуляк)

«Тітка моєї мами Оксана Бондаренко і мамин рідний брат Кирило Бондаренко поховані в спільній могилі. З могили тікали чоловіки й жінки, яких туди одвезли ще живими. Про це потім розповідали очевидці і ті, що врятувавшись тоді, вижили. Наша сім'я в роки голодомору жила на Лисогорі. Пам'ятаю наших сусідів: Югона і його дружину Федору. В них було п'ятеро дітей. Олену тітка забрала пассти корову, тож вона залишилася в живих. Федора зарубала чоловіка і з чотирма дітьми з'їла його. Далі з'їли найменшого хлопчика, рочків зо два, а може, й зо три. Хотіли з'їсти й мене. Я про те людодство не знала. Про нього знала наша сусідка Марія. Я ходила до Федориних дітей гратися, зайшла й того разу. Федора схопила мене кістлявою рукою і почала тягти в хату. Побачивши це, сусідка Марія кинулася хутчій за мною. Вона вхопила мене і вирвала з рук Федори. За людодство Федору ніхто й нікуди не забирав. Вона від того горя збожеволіла, а за кілька днів і померла. А її діти повмирали ще перед її смертю, мабуть, тому, що вони понаїдалися людського м'яса. Біля Бардина сусіди з'їли дочку Перепилиців, що з Котів, але й ті люди повмирали, вони також не витримали того м'яса. За моєї пам'яті в

голод в нашому селі стала порожньою майже сотня хат. У них вимерли всі мешканці. Порожніми були хати й на Шатаві, Адаминці, на Селиську і Горобіївці. Вмирали цілими сім'ями, в живих залишилися тільки ті, в кого була корова. Більшовицькі комісари винохували, як собаки, і в кого що знаходили, то забирали все до зернини, не брали тільки квасолі, бо вона не вважалася зерном і не мололася. Повантаживши все зерно, буксири забирали й самі солом'яники, в яких люди ховали свій останній скарб. Жорна чекісти розбивали вщент, щоб люди не мололи. За виготовлення жорен каменярів штрафували. У колгосп на трудовень давали тільки по 100–200 грамів відвійки. Замучені люди змушені були посилати дітей на поле збирати колоски, але сторожі ловили дітей і за ті зерна штрафували батьків».

(газ. «Нація і держава» від 25. 11. 2003 р. – № 7. – С. 5)

Філоненко (Сухопара) Мотрона Миколаївна, 1921 р. н.

(записав у 2004 р. її онук С. В. Бондар)

«Я, Філоненко (Сухопара) Мотрона Миколаївна, народилася 22. 11. 1921 р. в с. Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської (тоді – Київської) обл., де й жила під час голоду 1932–1933 рр. Освіта – вища (закінчила педінститут). До голоду в селі жило десь 6 тисяч жителів. Була й церква, її розкидали після війни, дві школи (семирічка та початкова). Колективізація почалась у 1929 р., створили два колгоспи («Пролетар», а назву іншого не пам'ятаю). Голова колгоспу «Пролетар», куди входила і моя родина, був місцевий. Голод почався у 32-му році. Кліматичні умови того року були несприятливі, йшли дощі, але урожай був (середній). Були продзагони. Один такий зайшов до нас у хату, а один з цього загону виліз з моїм батьком на горище. Він знайшов торбинку з просом й показав батькові: «Переховай», а потім зліз, кричучи: «Як це так! Нема нічого їсти, а не дохнуть!» Після голоду батько зустрів його. Він багатьох так врятував. До села заходили люди просити їсти. Була велика смертність у селі. Під час голоду тільки на нашій вулиці померли 43 людини, а саме: Барлахи (чотири дитини і баба), Овсієнки (Параска, Палажка, Ліза, Іван, Марія – усі діти), Нешки (п'ятеро дітей та дід з бабою), Пропіяли (четверо дітей та дід з бабою), Дубини (Ніна та ще п'ятеро дітей), Баглаї (дід, баба та четверо дітей), Брухтії (вимерли всі – 8 осіб, я їх майже не пам'ятаю, лише знаю, що чоловіка звали Іван). Загалом мерло по 4–5 осіб у кожній хаті. Моя мати померла у 1934 р. від катару кишок та виразки шлунка. Людодство було. Так, на нашому кутку була жінка, яка вбила двох своїх дітей. Коли чоловік запитав, де дитина, то вона відповіла, що у родичів. Згодом пропала ще одна дитина. Потім настала черга чоловіка, але той здогадався, що дружина хоче його ошпарити кип'ятком, а потім з'їсти. Людодку забрали».

Чернігівська область

**Борисенко (Юшко) Марія Федорівна,
1924 р. н.**

(записав 9.01.2005 р. від своєї тітки Юрій Тарасенко)

«Я, Борисенко (Юшко) Марія Федорівна, народилася 30.11.1924 р. в Любечі Ріпкинського р-ну Чернігівської області (тоді це був райцентр цієї ж області). Це був тоді великий населений пункт, там стояло аж 18 церков, був і жіночий монастир в с. Горках у 3 км від Любеча. Казали люди, що одна церква пішла під землю, зараз там озеро. Був спиртзавод. Довкола було два колгоспи: «Червоний пахар» (голова – Роговий, чи то Федір, чи то Іван Федорович) та ім. Тельмана (раніше називався «На вахті». – Ю. Т.) (голова – Іван Маркренко).

Мій батько – Юшко Федір Ісакович, 1896 р. н., мати – Хохол Ульяна Яківна, 1896 р. н., в сім'ї було четверо дітей. Дід Яків (по матері) був чоботарем, баба Олександра була домогосподаркою. У них було два будинки, але один з них забрали більшовики після революції. Дід Ісак до революції був капітаном пароплава, працював на хазяїна. Батько з 1924 р. був головою Любецької райради, але служив там недовго, він чомусь заборгувався, довелось навіть продати своє добре пальто. Потім він працював капітаном пароплава. Мати вела домашнє господарство.

У 1932 р. був нормальний врожай. Але майже все забрали представники влади. Почався голод. Він був штучним. Мати була змушена працювати у колгоспі, щоб отримати там суп на обід і принести дітям. Вона збирала навіть лушпайки від картоплі, терла їх і пекла «драники». Ми їли квіти акації, вони була дуже солодкі, тепер такої вже нема. Рятували ліс, де було багато грибів, полуниць; гриби сушили, також продавали, на них був попит, вони коштували дорого. Таким чином, голод був не таким сильним, як в інших районах. У Любечі вимерло дві сім'ї, залишилось кілька дітей, їх забрали в приют, але куди саме – невідомо. Чула, що в інших селах через сильний голод вбивали людей і варили з людського м'яса холодець та продавали на базарі. Один чоловік відчув небезпеку і поклав на своє ліжко труп. Вночі прийшло двоє і стали бити сокирами по трупу, думаючи, що людина спить, а потім потягли його кудись. Вранці цей чоловік підняв тривогу, звернувся до міліції, тих двох арештували.

Розповідав нам Андрій Сергійович Манойло, чоловік нашої родички Надії, який працював на баржі. Вони вели шість барж з боку Польщі (Прип'яттю), стали коло берега у одному селі. Це село було зовсім порожнім, не було жодної душі, але на полях був надзвичайно добрий врожай. Тоді матроси з дозволу капітана скошили збіжжя, обмолотили його, загрузили на баржі і привезли до Києва. Міський начальник аж розцілував їх, сказавши: «Ви врятували Київ!»

Невідомі, 1925 р. н. і 1915 р. н.

(записано у жовтні 2004 р. у Оттаві о. Юрієм Мициком)

«Я народився у 1925 р. у невеликому селі під Бахмачем. Батько був простим робітником, працював у тамтешньому паровозному депо. Мати господарювала вдома. На той час уже пройшла колективізація, було створено колгосп «Ленінським шляхом» чи щось таке. Пройшло й розкуркулення, багато людей постраждало від нього, було виселено чи то на Північ, чи то у Сибір. Восени 1932 р. по селу стали ходити бригади, переважно з чужих, котрі шукали хліб, використовували для цього металеві пруті. Знайдений хліб вилучали, нічого не залишаючи людям. Почався страшний голод. Люди їли все підряд (кішок, собак, здохлятину та ін.). Щоправда, людодства не було. Нас врятувало тільки те, що батько як працівник депо, отримував продовольчий пайок. У селі ж чимало людей померло з голоду...»

(У розмову включився приятель респондента, інший старий емігрант з України. – Ю. М.):

«Я теж з Чернігівщини, з-під самого Чернігова. Народився у 1915 році! А чого Ви не кажете про «червону мітлу»? Скільки вона принесла людям горя! Приїжджали тоді цілі бригади з Києва, нерідко вони й по-українськи не могли говорити. Члени цих бригад були озброєні, добре вдягнені, вони мали з собою сталеві штики на залізному пруті. Вони вилучали у селян весь хліб, весь, до останньої крихти! Отоді у нас почався голод! Чимало людей через такі дії влади померло у селі з голоду. А ці жертви голоду були простими селянами, які були ні в чому не винні!»

Горело Микола Федорович, 1921 р. н.

(записала 26.02.2005 р. Інна Горело, студентка НаУКМА, ФГН-1)

«Я – Микола Федорович Горело, народився 29.09.1921 р. в с. Прохори Борзнянського р-ну Чернігівської обл., де й проживаю нині. Освіта – 4 класи. Наша сім'я складалася з 6 душ: батьки, сестра і два брати. Село нараховувало тоді приблизно 800 дворів, тут була церква (уже не діяла, у ній було зерносховище) й школа-семи-

річка. У 30-х роках церкву розкидали. Під час цієї роботи на голову одного чоловіка впала балка і забила його. На тому місці, де стояла церква, побудували клуб, а ще через 2–3 роки його перебудували на школу. Колгосп був створений у 1929–1930 рр.; було 4 колгоспи: ім. Петровського (голова – Ст. Ів. Пивовар), ім. Куйбишева (голова – Кирило, він був безпартійний), «Вирішальний», а назву четвертого колгоспу не пам'ятаю.

У той час йшли дощі. Весь урожай зібрали, але не змолотили, все погбло. Для «викачки» хліба були призначені бригади, чоловік по 10. Вони ходили з ковінками (залізні палки) і шукали хліб, штирхаючи ними в землю, в ями. Вибивали вікна, щоб вигнати людей з хат у колгосп. Валили комини, шукаючи хліб. Тоді в селі багато хто помер від голоду. По вулицях лежали мертві люди. Вмерли сусідські діти. У нашій сім'ї не вмер ніхто. З боку держави не було ніякої допомоги. Щоб вижити, збирали квітки з конюшини, липовий лист. Сушили й терли, робили муку, пекли коржі. Їли макуху, картоплю та шкарлупки з неї. Люди ховали муку у колодязях у мішках, а у лозі – зерно. Колись тоді мій дід знайшов клуночок з горохом, набрав собі в кишені, але клуночок не забрав.

У 1946–1947 рр. моя сім'я складалася з мого діда, дружини і сина (народився у 1947 р.). Село вже поменшало, залишилося два колгоспи: ім. Петровського (голова – Чикало П. Д., безпартійний) та ім. Куйбишева. Погодні умови були тоді начебто нормальні, рік був урожайний. Норми хлібоздачі не пам'ятаю, але майже весь урожай було забрано, залишили дуже мало. Тоді вже по дворах не забирали хліб, люди самі віддавали. Люди їли з голоду макуху та таке інше. У нових хазяйствах давали 30 соток городу, а добавку за працю не давали, саме тому мало було їжі. Хто робив у колгоспі, тому давали обід (кашу). Картопля була вдома, а от сала не бачили. Ніякої допомоги не було. У той час були облигації. Якщо хто не підписувався на займ, то такому не давали роботи. У 1947 р. я їздив по зерно в західну Білорусь, у м. Барановичі».

Плеса Іван Васильович, 1929 р. н.

(записала 26.02.2005 р. Інна Горело, студентка НАУКМА, ФГН-1)

«Я, Іван Васильович Плеса, народився 17.02.1929 р. в с. Мала Загорівка Борзнянського р-ну, тоді, можливо, це був інший р-н. Освіта – 4 класи. Сім'я: батько – Василь Денисович Плеса, брат Михайло, сестра Катерина. Село нараховувало десь 300 хат, була школа-семирічка, церква, яку закрили у 1931–1933 рр. З церкви зняли хрести, ікони попалили, з колишнього храму з часом побудували клуб. Колгоспи почали творити у 1929 р., а остаточно побудували їх у 1933 р. Було два чи три колгоспи: «Червоні партизани»

(голова – Коваленко, безпартійний), «Соцоборона». Того року був добрий урожай, але літо виявилось дощовим. Стали викачувати хліб, це робили ті, що працювали у колгоспі. Від голоду померло десь двоє людей. Вживали таким чином: варили лободу, медунку (рослина схожа на конюшину), збирали головку (?), товкли качани з кукурудзи, їли липове листя, змішуючи з мукою. Харчі закопували у землю, ховали в ямах, кидали в колодязі. Ловили рибу у ставку, смажили її, на жаль, не було олії. В нашій хаті знайшли ячну кутю, яка була захована біля труби, що відходить від печі у закутку, забрали дві корови, коні та весь інвентар і здали у колгосп. Батько мого діда пух з голоду. Щоб він вижив, мій дід носив батьку хліб з дитсадка, де давали суп та шматок хліба. Батько винив мого діда. Потім він пішов на війну і не повернувся.

У 1946–1947 рр. голод був меншим порівняно з 1932–1933 рр. На цей час в селі людей поменшало. Була школа, а на місці церкви існував клуб. Залишився один колгосп «Червоний партизан» (голова – Шостак, безпартійний). Була посуха, не було дощу, погано вродила яровина. Наша сім'я тоді не дуже голодувала, а інші голодували. Померлих від голоду не було. Ми ходили на поле збирати колоски, у нас була корова, ми ловили рибу. Всякої трави не варили. Одного місяця навесні тим, хто працював у колгоспі, дали по 100–300 г ячменю...»

Плеса Катерина Василівна, 1923 р. н.

(записала 26.02.2005 р. Інна Горело, студентка НАУКМА, ФГН-1)

«Я, Катерина Василівна Плеса, народилася 26.11.1923 р. в с. Мала Загорівка Борзнянського р-ну. Освіта – 7 класів. У селі були церква й школа. Можливо, священником у церкві був Хруп (не знаю, чи це прізвище, чи прізвисько). Він правив українською мовою, через це його й заслали. Також заслали і людей, які збиралися на таємну нараду. Вони хотіли самостійної України. Ніхто з них у село не повернувся.

Колгосп був створений у 1931-му чи 1932-му рр. Було два колгоспи у селі. Той рік був начебто врожайним. Хліб «викачував» колгосп. Виник голод, але від голоду померло тільки двоє молодих чоловіків. Розповідали, що в с. Плиски батьки зарізали свою дитину і зварили. В цей час до хати зайшла жінка, побачила і донесла про це. Кажуть, що їм дали 2 пуди квасолі, щоб тільки нікого не різали. Щоб вижити, люди їли медунку, лободу, кінський щавель, яглицю. Мати щось ліпила з кінського щавлю. Товкли полову. Десь 1 кг вики заховали у трубі. Батько заховав мішок муки в сні на весну, але його вкрали (думають, що це зробив рідний дядько). Ще десь закопували харчі.

Сусідів розкуркулили, забрали у них хату. Але вони викопали землянку і пробули у ній весь період голоду.

Десь у 1931–1932 рр. прийшли до нас у хату, забрали курей, але ми не йшли в колгосп. Тільки коли забрали все з хати, тоді пішли в колгосп. Обклали податками, тому мусили продати корову. Пам'ятаю, як мати поставила брата на ослінчик до вікна і каже: «Дивись Ванько, тато повів корову, то не проси більше молочка!» Ніякої допомоги не було. Після тим, хто ходив на роботу, давали хліб.

У 1946–1947 рр. село мало змінилося. Під час війни церква знову діяла (перед цим там було зернохосвище), а після війни побудували клуб. Тоді була посуха. Виник голод, але померлих від нього не було або майже не було. В одній хаті жила жінка з дочкою. Прийшли квартиранти і з'їли їхні харчі. Господиня, яка була трохи розумово відстала, померла з голоду, а дочка залишилась. Її взяли під «опіку». Коли ці люди йшли на роботу, то залишали біля дівчини порожню миску й ложку. Це помітила завідувачка яслами і врятувала дівчину.

Цей голод був менший, ніж у 1933 р. Не вистачало харчів, але й не голодували, порівняно з іншими селами».

Із рукописної історії

с. Забілівщина (Кукуріківщина)

Борзнянського р-ну Чернігівської області, складеної у 1995 р. місцевим бібліотекарем Людмилою Павлівною Максименко

Під час колективізації було створено два колгоспи: «Червоний орел» (голова – Степан Кіндратович Клименко) та «Іскра». Було розкуркулювання, розкуркулили Баранця, Горбача, Довгаля, Іванова (садибу цього спалили). Пізніше розкуркулили й середняків (Андрущенко, Малько, Кнут, Карпенко, Билим, Бугай, Василенко, Хома, Коротич).

Знесли хутори Баба, Базартина та ін., хати там порозкидали. У 1931 р. ці колгоспи було злито в один – «Серп і молот» – і очолив його той же С. К. Клименко. Під час голодомору 1932–1933 рр. люди виживали як могли, продавали все, щоб вижити. Але, на жаль, не всім пощастило вижити. Від голоду помер Василь Рибалко, Хилик (жінка)... Люди пухли від голоду, але сильного мору не було...

У 1944 р. 20 душ селян забрали в штрафбат, пізніше мобілізували всіх, хто народився до 1925 р.

Після війни влада стала проводити примусовий набір робітничої сили до Донбасу. У 1946 р. забрали туди шість молодих жінок (Одарка Єфименко, Галя Ворона, Марина Вальницька, Марія Михайленко, Варка Козаченко, Ольга Трохименко). Вони не витримали тяжких

умов і втекли. Їх схопили, і двох із них засудили (Вольницьку і Михайленко). Правда, Марину відпустили, а Марію ув'язнили у Красноярській тюрмі. Вона відсиділа багато, а після звільнення залишилась у Красноярську...»

Коломієць (Галушка) Євгенія Олексіївна, 1925 р. н.

(записала 13.02.2005 р. в с. Павлівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Наталя Коломієць, студентка НАУКМА, ФПВН-1)

«Я, Коломієць (Галушка) Євгенія Олексіївна, народилася 8.07.1925 р. в с. Киїнка Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Було нас шестеро – батько, матір, два брати, я й младша сестра.

В Киенці було два колхози («Фрунзе» і «Пушкіна») і комуна. Коли строїли комуна, то ламали дома й з них же строїли. Мій батько теж записався в комуна. Коли комуна розрослася, до неї почали приставати люди, які тільки їли, а як робить, то тікали хто куди. Може, через це комуна закрили, а з неї зробили колхоз «Ворошилова». Мій дядько був начальником станції в Чернігові, то він поміг батьку встроїтись проводником. Нам дали квартиру в городі. Мій старший брат Василь (14 років) хотів назад в село, но матір не хотіла його оставлять, тож ми вернулись назад, но жить було негде. Сначала жили в Киенці в сестри моєї матері. Єї чоловік робив у конторі в колгоспі, раз сказав нам, що є каморка за 40 руб., яка залишилась від діда, якого розкуркулили, в той каморці ми й жили, коли почався голод.

Врожай тоді був непоганий, но казали, що все зерно повивозили. Продукти можна було мінять на золото, хоча в нас його не було. Їсти не було нічого, ми ходили щавель рвали, збирали мерзлу прошлогодню картоплю й пекли оладки, да трохи еду приносив батько, який ще работав проводником, дак йому видавали пайки. Раз батько приніс буханку хліба й головку сахару, матір розділила півхлібини, вийшло по кусочку кождому. На следующе утро матір і старший брат пішли на роботу, а ми з іще одним братом і сестричкою остались дома. Хліб матір заховала, но в нашей каморці було мало места й ховать було негде, то ми його зразу найшли. Хоч і знали, що матір буде ругаться, но дуже хотілось ести. Коли матір ввечері прийшла й побачила, що хліба почті немає, то начала кричать на нас і плакать. Брату не повезло, йому за це попало, а я збежала до млина й додому прийшла вже темночі. Матір вже не кричала, а только плакала.

Потом люди начали болеть дизентерією. Заболіли й моя матір, старший брат й сестричка. Надя й вмерла в больніце. Матір, батько (який тоже переїхав в село, щоб быть з нами) й брат робили в колхозі, за трудовень начисляли 200 г зерна, но выдавали в конце года.

В 34-м голод став одступать, появився хліб в магазинах, вродила й картошка. Тоді вже мене оддали й в школу. Школа була одна, а село велике, то в класі було 32 чоловіки».

Третяк (Луцик) Наталя Михайлівна, 1923 р. н.
(записала 4.02.2005 р. Олена Третяк, студентка НаУКМА, ФПвН)

«Я, Наталя Михайлівна Третяк (дівооче прізвище Луцик), народилася 19.09.1923 р. в с. Локнисте Менського р-ну на Чернігівщині. Я була четвертим дитям у сім'ї. Дітей нас було шестеро: три дівки (Саша, Наталка, Уляна) і три хлопці (Степан, Петро, Іван). У нашому селі була школа-семирічка, я там і вчилася, а у 8-й клас треба було ходити у Березне. Я ходила місяць і кинула, бо йти треба було 7 км, найняти квартиру було нізащо, а вдома треба були робочі руки. В Локнистому стояла висока гора (де клуб тепер стоїть), там була церква, дак советська власть з неї скинула дерев'яний хрест, церкву розбуряли, зчистили гору і построїли на тому місці клуб. Вже коли прийшли німці, то селяни обладнали якусь хату під церкву, там і правилось.

В 30-х роках в селі появився перший колгосп ім. Шевченка, потім перейменований на «Маяк».

Перед голодомором погодні условия були нормальними, спекоти не було, щоб поле й луг повигорали. Урожай був добрий. У 1932-1933 рр. приходили бригади, забирали все зерно. Ми бачили, як воно лежало, обгороджене сіткою, і стояла охрана. Зерно кудись вивозили, а як не встигали забрать, воно там і гнило, а людям не давали. Щоб вижити, рвали з вишень листя, цвіт акації, сушили його, м'яли, пекли коржі. Чи картошину потрем, вижимку в чугун з водою покладемо, як звариться, ємо. Коли мати була в Ніжині, бачила, як парубок кучерявий і чорнобровий, пасся на траві, а назавтра він, опухлий, лежав мертвий. Навесні люди виносили одержу, полотно, на сільський базар. Щоб хоч кусок хліба купити за продане або обміняти на хліб, а купляти було нікому. Ті, хто вмирав раптово серед шляху, так і лежали, бо мертвих не встигали вивозити. Все село було зморене, люди ходили опухлі, хто як міг, так і спасався від голодної смерті. У 1932 р. нас вигнали з хати, все забрали: скотину, зерно, скриню з лохмоттям забрали, подушки, все побрали, розорили хлів, хату замкнули, вікна позабивали, щоб ми не пролізли. Оставили тільки ту одержу, що на тілі у нас залишалась. Ми вдень жили у погребі, а ноччу мати одкривала окно, топила піч. Коли почались холода і зимою – ночували в хаті, а як розвиднювалось, поспішно йшли звідти, бо щодень перевіряли. Але якось треба було виживати в такій обстановці, і ми пішли в колгосп.

У 37-му батька забрали (з села усього 70 душ було забрано), ніхто не знає, шо случилось. Кажуть, вирили траншею, по 10 чоловік

розстрілювали, роздевали їх, в купу складували одержу, ставили лицем до ями, стріляли і заривали всіх. Ще двоє суток охрана стояла, щоб ніхто не одкопав траншею, бо багато з розстріляних іще живі були. Як забирали батька, ніхто і не сказав, яка причина, хотя в селі знали: через те, що в сім'ї було шестеро дітей, працювали з ранку до пізнього вечора, було велике хазяйство, считались куркулями. От його і забрали, як куркуля. А вже як стала самостійна Україна, прийшло письмо, що батько невинувний, дають оправдання: считається, що загинув, як воєнний».

Голодомор

в селах Корюківського р-ну

(записала у 2005 р. Ірина Чернуха, студентка НаУКМА)

с. Сядрино та ін.

Третяк Парасковія Федорівна, 1917 р.

«Я народилася 11.11.1917 р. в с. Шейдівка. Голод не обійшов нашу сім'ю. Щоб вижити, мама пекла перепічки із сухого потовченого листя липи, гнилої картоплі, яку збирали на полях, диких бурячків. Ми їли ягоди: чорниці, журавлину, щавель, траву, бруньки дерев. Коли піросло жито і з'явилися ще не достиглі колоски, батько зжинав їх й перемелював на борошно. Воно було погане, але з нього пекли хліб. Було легше тим, хто мав корову. Як-не-як мали сир, молоко, сметану.

Багато людей пухло з голоду й помирало. Люди раділи навіть гнилій картоплі, бо нічого іншого не було. Завдяки тому, що в наших краях є різні трави та ягоди, голод тут був не такий сильний, як на півдні України. Тому звідти їхали люди, сподіваючись вижити. Дехто падав і помирав прямо на дорозі. У нашому селі випадків людодітва не було, але йшли чутки, що в наших краях були випадки, коли матір зварила та з'їла свою дитину. Казали, що були села, в котрих померли всі жителі».

Третяк Марія Харламівна, 1928 р. н.

«Я народилася у 1928 р. Ми жили в с. Тільне. Батьки працювали у колгоспі. Батько пас корів, а мати працювала у ланці в полі. Нас було 10 душ. Цього року пройшли великі дощі, город був залитий водою, все, що ми посадили, погнило. Під час голоду 1933 р. стільки людей було важко прогодувати. За рік померло п'ятеро з нашої сім'ї. Люди в селі ледь ходили, іноді падали на ходу. По хатах було багато мертвих людей, але ховати їх було нікому. В селі всі думали, як заробити, де знайти якусь їжу. Брат Петро працював у колгоспі на ко-

сарці. За робочі дні йому давали вузлик борошна та вузлик зерна. Ми гуртом ходили на поле збирати гнилу картоплю. Мати змішувала її з житніми висівками, добавляла липову кору, листя та пекла перепічки. Нам вони тоді були дуже смачні».

Осипенко Олександра Федотівна, 1923 р. н.

«У сім'ї нас було шестеро: батько, мати й четверо дітей. Було голодно, і батько поїхав на Донбас шукати місце для переїзду. Ми лишилися з матір'ю. Вона давала хліба потрошку, а решту замикала в скриню. Сама не їла і нам не давала, щоб не пооб'їдалися на голодний шлунок. Весь гарний одяг мати поміняла на хліб. Люди сушили гнилу картоплю й лушпиння, заячу капусту, збирали полову з льону, перемішували й пекли млинці. Весною їли бруньки й цвіт липи, смоктали сік з кори липи, варили суп з кропиви та різного сміття, бо у багатьох не було навіть полови. Коли на полях з'явилися колоски, люди крали їх та їли. За це ловили та саджали в тюрму.

У сусідки було 7 дітей. Вони всі померли, крім одного хлопця. Мати поховала 6 своїх дітей під вікном своєї хати і сама померла. Її син Іван виїхав на Донбас.

За продукти могли навіть вбити. Пам'ятаю два випадки: чоловік ніс борошно, його перестріли й вбили. Другий чоловік віз зерно на заготовку, його вбили й закопали.

У середині 1933 р. нас, напівмертвих, батько забрав і вивіз у Амвросіївський район, де ми й перебули голод».

Парфененко Федір Андрійович, 1917 р. н.

«Під час голоду я жив у с. Ченчики. Нас було тоді вісім душ разом із батьками. Батьки не працювали в колгоспі, займалися домашнім господарством, держали кілька корів, коней, свиней. Потім прийшли комсомольці, забрали коней та корів. Вони хотіли забрати й зерно, але батько передбачив це і закопав його на городі в діжку. Щоб ніхто про це не дізнався, він зверху переорав землю й посадив картоплю. Коли прийшли скрутні часи, ми викопали цю діжку і завдяки цьому зерну пережили страшний голодний рік.

Якось я сидів у хаті на лавці, а батько товк картоплю поросяті. В цей час зайшов якийсь чоловік. Він поглянув на картоплю й попросив їсти. Не дочекавшись відповіді, схопив і почав їсти. Батько сказав: «Зачекайте, зараз будем обідати, то й ви з нами сідайте». Той чоловік розповів, що його дружина з дітьми померли з голоду, а він помандрував у Росію знайти краще життя».

с. Бреч

Рубан Ганна Михайлівна, 1919 р. н.

«Голод почався з того, що уряд підписав указ про здачу зерна з кожного колгоспу. Коли зерно здали, то почали вимагати ще стільки ж. Якщо зерна не було, то повинні були здавати колгоспники, а тоді вже й ті, хто не був у колгоспі. Потім накладали податки м'ясом та іншим. У людей майже нічого не лишилось. Почалася посуха, яка тривала все літо, все посохло, потім пішли дощі, які тривали цілий місяць, і все вимокло. Влада ж накладала нові податки, і люди, щоб хоч щось залишити на посів, ховали зерно. Тоді створили спеціальні пошукові загони, які повинні були вишукувати й збирати все їстівне. За будь-яку провину чи образу влади людей з пошукових загонів селян відправляли до Сибіру. Тому селяни боялись і слухались.

Щоб не вмерти з голоду, хлопці й дівчата рвали липу – листки й квіти; різали, варили та їли. Ще пекли лободу і щавель, варили з них борщ. За щавлем ходили аж під Лукавець, інколи – під Сосницю. Пекли перепічки з лободи, тирси, липи, від чого потім боліли животи. Хто їв багато – помирав. Ще збирали ягоди та гриби. Страшний був рік. По великих містах, таких, як Гомель та Харків, навіть продавали на базарах людське м'ясо. Вибирали переважно жінок та дітей. Із сестрою ледве таке не трапилося. Вона була тоді в Гомелі, збиралася їхати додому. На вокзалі до неї підійшла незнайома жінка й попрохала віднести записку за адресою. Сестра ж побоялася йти і передоручила завдання іншій жінці. Через деякий час стало відомо, що ту жінку зарізали. Невдовзі всі, хто мешкав на тій квартирі, були заарештовані.

На початку 1934 р. почали рости зернові, спочатку ячмінь. Хто скільки зміг, посадили картоплю, і вона вродила. Почали пекти хліб. Через кілька років стало жити легше».

Юденко Іван Семенович, 1921 р. н.

«Я народився в сім'ї селян-середняків. На початку 30-х років батько вступив до колгоспу, бо так його намовили старші сини. Сам же батько був людиною віруючою, боявся колгоспу і працювати туди не ходив.

Коли почався голод, люди почали пухнути. Почав пухнути і я. Тоді мати домовилася, щоб мене взяли пасти корів; їх тоді тримали в основному сільські керівники та ті, хто не пішов до колгоспу. Коров було 12, я гнав їх до лісу. Там збирав ягоди і їв. Особливо виручили пташки, можна сказати, що завдяки їм я й вижив. Лазив до пташиних гнізд, видирав пташенят, смажив, їв. Було дуже важко. У неділю допомагала пасти мати. За мою роботу мені давали 2 пуди зерна і пуд картоплі.

Ходили рвати липу під Полісся. Одного разу пішли з товаришем, нарвали, а місцеві хлопці напали й відібрали. Щавель рвали під Домашлином. Багато дітей помирало, особливо в лісах. Так, сусідський хлопчик пішов до лісу по ягоди й не вернувся. Потім мати знайшла його мертвим у лісі. По селах ходило багато старців, але мало хто з людей міг щось дати. Почастішали крадіжки коней, корів.

Мої земляки їздили на заробітки в Полтавщину, але повернулися ні з чим. Хоч робота і знайшлася, але їх тільки годували галушками, і все.

По селах ходили команди, які забирали все у людей. У баби-сусідки майже все забрали. Лишився тільки клунок з квасолею. Баба спересердя і його кинула на воза. Тоді ті люди все повернули їй. На селян накладали великі податки. Треба було здати м'ясо, молоко, яйця та інше, але нічого не було, тому борги зростали.

Почали годувати і в колгоспі. Ходили й ми, діти. Нам давали по маленькій мисочці рідкої юшки. Поки доходили до дому, я все випивав. Тоді старший брат віддавав мені свою порцію.

Коли в селі сіяли коноплі, то ми ходили збирати насіння, я його носив матері, а вона віддавала мені.

Страшні були часи...

с. Козилівка

Ростоцька (Лантух) Катерина Романівна, 1927 р. н.

«Я народилася у грудні 1927 р. Коли мені було 4–5 років, ми грали в таку гру. На долівці ставимо палички, потім один говорить: «Іде бригада». Ми миттю тікаємо на піч і тихо там сидимо, поки хтось не скаже, що бригада пройшла. Це пішло від того, що влада все примусово (зерно, овочі, фрукти, молоко, яйця) забирала.

Пам'ятаю такий випадок. Було в моєї матері у торбі трохи сала. Прибігає сусідка і говорить, що їде бригада. Мати схопила торбу з салом й винесла на подвір'я – поклала під корито. Доки бригада пройшла, собака поцупив ту торбу в рівчак. Мати бігом побігла наздоганяти того собаку.

Була у нас корова, яку ми ховали по ярах, але її потім забрали. А нас же було четверо дітей, мама була вагітна п'ятою дитиною.

У колгоспі працювали від зорі до зорі за 100 грамів відходів з зерна. Тому була серед колгоспників така частівка:

Жито і пшеницю – усе за границю,

Ячмінь і овес – державі увесь,

А ви хлопці на полову

Заключайте умову.

Або ще така:

Ленін умирав, Сталіну приказував,

Щоб він хліба не давав, сала не показував.

Був і такий випадок. На фермі помер кінь і лежав на подвір'ї. Хтось написав такий вірш і поклав зверху:

Жито і пшеницю – усе за границю,

Ячмінь і овес – державі увесь,

А мені нема фуражу,

То я ліг і лежу.

Коли ми вже підрости, було мені 14 років, я працювала в колгоспі, орала землю волами.

Не хочу я думати про те, що перенесла в дитячі та юнацькі роки, бо наче відкривається дуже болюча рана».

Кириєнко Павлина Миколаївна, 1939 р. н.

*(записала 25.03.2005 р. Олександра Цикура, студентка
і курсу НаУКМА, ФГН (культурологія))*

«Я, Павлина Миколаївна Кириєнко, народилася у 1939 р. в с. Стоходи Ніжинського р-ну Чернігівської області, де й виросла. Зараз живу у Броварах (вул. Горького, 5, кв. 125). Маю середню спеціальну освіту, за фахом – геофізик.

Я народилася у багатодітній сім'ї (батьки і 6 дітей). Я була найстаршою, а, крім мене, було ще 3 сестри і 2 брати, які народились уже після війни. Село Стоходи є давнім козацьким селом, воно нараховувало 350–400 дворів. Поруч село Переходівка, де народився Г. Кониський. В селі була церква Пресвятої Богородиці. В одну з ночей 1942 р. церкву зірвали партизани, бо у церкві вдень перебував німецький штаб. По війні на місці церкви було збудовано клуб, який нині у жалюгідному стані, село вимирає.

Про події часів голодомору розповідаю на підставі свідчень моїх рідних.

Ще у 30-х роках в селі було створено колгосп ім. Фрунзе. Селяни не хотіли до нього вступати. Трагічно склалася доля мого діда по мамі – Олампія Кузьмича Науменка. За небажання вступати до колгоспу його викликали в район ОГПУ, і там його дуже побили. Родичі привезли побитого дідуся додому, а через два дні він помер. Це сталося на початку 1932 р. Бабуся, Уляна Яківна Науменко, залишилась з чотирма дітьми на руках. Під час голодомору помер від голоду її наймолодший син Степан (6 років), через декілька місяців і менша донька Варвара (8 років), потім і сама бабуся Уляна. В живих залишилось тільки дві доньки: старша, Ганна, якій пішов 17-й рік, та менша, моя мама, – Параска Олампіївна Науменко (1919 р. н.) Кожного дня по вулицях села їхала підвода і трупи померлих з голоду людей солдати ОГПУ витягували з будинків, складали на віз, вивозили на цвинтар і скидали у велику яму. Моя мама разом з іншими дітьми-сиротами, у яких померли батьки, ходила по сусідніх селах і старцювала. Мама розповідала, що коли ватага цих дітей сідала

перепочити піддеревом, то (потім) хтось уже не міг піднятися дитина помирала з голоду. Такі трупи теж підбирала підвода і заа^л зила на цвинтар.

Перед початком голоду, у 1932 р. по всіх хатах у селі х о д ц Д солдати ОГПУ і забирали хліб, картоплю, всі продукти, які мав го? подар. Навіть витягували з печі горщики з їжею і при господар розбивали удворі. Коли у людей були забрані всі продукти й зерн? тоді й почався голод. Владі потрібно було знищити народ, особлив селян. Ніякої допомоги з боку держави голодуючим не було. У се2 за два роки померло близько 40 % населення. Голова колгоспу ім. Фрунзе Митрофан Мішок в кінці свого життя сказав: «Хай проба чать мені мої земляки. Така була вказівка зверху - виморити голоді певний процент населення, заарештувати певний процент «ворогів народу». Ось така вона була, радянська дійсність!

З великої родини моєї матері вижили тільки вона та старша сестра Ганна, яка, щоб вижити, вийшла заміж у сусіднє село за психічно хворого інваліда, батько якого був комірником. У селі були окремі випадки людоїдства. В родині маминих сусідів помер хлопчик (і 5 роки), якого зварили і з'їли. Як правило, такі випадки не розголошувались. це було таємницею сім'ї. Моя мама закінчила тільки 4 класи після чого вона вже працювала в полі, бо там давали одну тарілку

Голод 1946-1947 рр. був не такий страшний і масштабний, яку 1932-1933 рр. У 7 років я пішла у перший клас. Пам'ятаю, що мене заставляли їсти похльобку з води і лободи. Біля хати було багато ріпи яку копали, терли і потроху давали всім. Моя бабуся, Христина Кирієнко, не могла це їсти, бо мала хворий шлунок, тому у 1946 р. вона померла від голоду. Діти, які ходили до школи, інколи втрачали свідомість від голоду, але помирали з голоду переважно хворі люди старшого віку. Їх уже не скидали в яму, як у 1933 р., а ховали індивідуально. тому могила моєї бабусі збереглась і кожного року ми приїздимо на могили наших родичів, померлих від голоду, на проводи. На щастя, моя мама, мої брати й сестри, всі, дякуючи Богу вижили в тих страшних радянських умовах».

Глухий І.

(з його листа від 12.09.1993 р.)

«Не дуже піднімається рука про це писати, бо у нас чомусь все время продовжуються оці всі негаразди, безпорядки, які так травмують наш трудолюбивий народ.

Все частіше й частіше чуємо по радіо і в газетах про те, які були тяжкі роки минулого - 32 і 33 роки, колективізація, голодовка, яку я теж пережив і все це помню, бо було мені вже 11 років. Батьки мої трудились день і ніч, були дуже трудолюбиві, дуже любили землю. Але батько чомусь колективізацію вистрив протилежно і В КОЛГОСП

а хотів йти. По соцстану числився в середняках, а за те, що пішов не^н ц колгоспу, в нього все було описано і забрано - увесь сільгосп-ГРМЗНСНТ, який у нього був новий, пару коней, збрую нову, корову, на нову хату було заготовлено вікна, двері, кровля, цинкове піз'ю. Ліс на кришу, дошки на поли, стіни були вже готові. Усе це а«по забрано, стіни розпиляні й забрані в колгосп, сарай і клуня нова овжиною 20 м, де була конюшня, а в другому відділі зберігався сі- (ЄННИЙ (фонд) і (...))* , также був розбит, кровля, терміт-шифер і ліс, лупо забрано в МТС, який тогда находився на Маркісівському возле Селеновки за дамбою. Остальное - пшениця 10 тонн, ячмінь, овес, гречка, сімена коноплі, швейнамашинка «Зінгер», ткани рядна, ткане полотно, одяг, все було забрано. Батька забрали, засудили на 10 років і він був відправлений на роботу на канал Москва-Волга. Ми, троє малих з матір'ю, залишились ні з чим. Два мої брати померли раніше, вже їх не було, коли батька забрали. Після того, як все забрали, все одно приходили активісти по 5-7 чоловік з залізними штирями, кінці яких були загострені, як піки, і подовбали весь двір і у погрібах, де шукали хліб, котрий тільки недавно вивезли підводами у колгосп «Незможних перемога», тепер ім. Суворова. Так остались ми без засобів існування, ні хліба, ні зерна нам не залишили. Зима була дуже сувора. Топливо - це бур'ян, у старій хаті була холоднеча, вікна і двері вкривались товстим шаром льоду, ми завішували й затуляли, чим могли, двері й вікна. Світла тоді не було (електричного), світили каганцем. Годуватися приходилося - де що могли дістати з матір'ю. Помню, ходили з матір'ю на промінь, там, в степах, були нагорнуті мишами у землі мишаки. Це зерно ми збирали, дома сіяли, промивали, і з нього мати варила нам суп-куліш, трошки було своєї картоплі, діставали ховрашків, горобців. Помню, я ходив у січову школу, у 3-й клас. Одного разу я прийшов зі школи, було вже дуже темно, холодно, був вітер і сильна завірюха. Це було якраз на Свят-вечір, той день, що вечерю носять. Вийшов я з саду, а в нас був дуже великий сад (яблуні, груші, сливи, абрикоси). У темноті мені показалась постать людини. Підходжу ближче, а це ходє подвору і плаче моя мати, а менший брат Федя, якому було тоді 6 років, пригортається до неї і теж плаче, бо змерз. Ще менший брат Альоша, якому було всього 1 рік, лежить у дерев'яній люльці, прикритий якоюсь тряпчиною і вже майже повністю засипаний снігом. Я спитав, що це таке. А мати каже, що прийшли активісти і оце увечері вигнали нас проти ночі з хати, все тряп'я викидали, яке ще у нас було, вікна й двері позабивали навхрест дошками. Так мати з трьома малими синами осталась в таку холодну зиму без притулку. За що? За те, що трудилась день і ніч. Батько був хорошим портним, він шив людям всякий одяг, сіряки мужикам, які тоді були в моді замість пла- кожухи, пальта, костюми, валянки, бурки. Це все він робив у зимові місяці, бо літом з ранньої весни і до осені виходили робити ніс>степ, там і ночували. Помню, що й мене вже брали помагати, води

принести, сіно на гарбі топтять, коні водить у плузі. Мати в зимні місяці пряла пряжу, бо надо було ткати полотно, ліжники й рядна. В цю ніч, що нас вигнали з хати, ми попросились ночувати до сусіди. Петра Трубки, який (потім) помер з голоду. Вранці мати попросила конячку й сани у Івана Панчохи, ми склали те, що у нас ще було, і поїхали за 8 км до матеріної сестри Євгенії Коваленко, де її хата стояла пуста. Там ми зимували й бідували. Увечері конячку й саночки я доставив хазяїну, а сам пішов ночувати за 6 км до бабусі. Вранці поснідав, бабуся (мати батька) зварила затирку, і пішов у школу, обратився до директора школи. Але він сказав, що нас вигнали з хати [...], дав мені справку, що я ходив у 3-й клас, і я зиму у 32 роки ходив у ту школу. Але й там до нас приходили активісти і все шукали хліба. Помню, що у матері була торбинка з мукою, 2-3 кг, а друга – вузлик з сіменами (кабак, кукурудза), 1 стакан квасолі, кабаки, все, щоб весною було що посадити хоч трошки. Але одного дня зайшли активісти (така невеличка жінчина і два чоловіки), знайшли ці вузлики й забрали. Ми з матір'ю не давали, вчепились руками в ці вузлики. Але підійшли ці чоловіки й помогли цій завзятій молодій дівчині. Як би мені (її) побачить і спитать, чи щаслива вона сейчас? Бо, будучи молодою дівчиною, вона мала таке холодне, бездушне серце. [...] Рано весною ми з матір'ю вирішили таємно перебраться назад у свою хату, що й було зроблено. Але на другий день прийшла Настя Панчоха (це була активістка) і почала робити допит матері: хто вам розрішив переходити у хату. Мати сказала – я ходила в сільраду і вони мені розрішили перейти. Вона сказала, що я піду перевірю і якщо неправда, ми вас знову виселимо. Не, більше вона не приходила.

А весна була дуже тяжкою. Треба було щось посадити, копати, а сили нема, голодні, ще й малярія мене мучила кілька місяців. Коли появилася трава, почали рвати й варити лободу, кропиву, бадилля гороху, все це змішували. Щоб його зліпити, находили качани з кукурудзи й терли качан об качан, цим пилом обмішували й пекли, це називалось маторженики. Коли по степах появилася колоски, то голодні люди ходили й різали колоски, від яких багато помирало, а хто був пойман, то засуджували й вони там помирало. Щоб якось прожити, а вже у мене пухли ноги й руки, я пішов з матір'ю на роботу в МТС в огородню бригаду, де була столова і нас кормили. Слідуючий год робили в Одаровке, в ОБЛЗУ. Там теж була столова і кормили. Це дуже нас піддержало. Ну, а після злиденне життя так і продовжувалось. Колективізація робила своє діло, в колгоспах робили за трудовні, грошей не платили, на кожен двір був податок. Крім грошового, треба було здати м'ясо, молоко і остальні продукти, все те, що було доведено до двору. На 4 кварталі в ті години багато жителів померло від голоду, як-от Кіндрат Литовченко. У нього все забрали, хліб був схований у 5 ямах, увесь забрали й нічого не оставили. І батько, і мати померли з голоду, а діти, Луша, Маруся і Коля, були

забрані в приют і там (дівчатка) померли. Коля – це мій товариш дитинства, ми вмісті сиділи за однією партою у школі, погиб на фронті в отечественну війну. Бабусю Килинку Литовченко, якій було уже за 80 років, вивезли з сином Феодосієм в Сибір, так вони звідти й не повернулись, а в їхній хаті була контора колгоспу «Незаможних перемога». У школі почали рідіти парти, бо багато дітей так обезсилювали, що не могли ходити, а через деякий час помирало. Хоронили хто в чим, лиш замотували в ряднини, ліжники. Про поминки не було й мови, кладовища стали запущеними, заросли бур'яном, що наблюдається й сейчас. Ніяких воріт і загражденій, чого в других странах такого на кладовищах не пробачиш, там ці місця святі і є порядок. Общем, багато можна писати, але від цього нічого не зміниться в лучшу сторону[...].

Пробачте за таку нерозборчиву й неграмотну писанину, ну, може, що виберете із усього цього написаного».

МАРТИРОЛОГ*

с. Квітки Корсунь-Шевченківського району Черкаської області

Куток Новоселка

1	Семененко Єфрем його діти	1 4	Залишилась дружина і 3 дочки.
2	Собченко Каленик	1	
3	Шульга Сергій його син Никифор дружина Сергія – Параска	1 1 1	Історія смерті Никифора. Був пухлий. Пішов на город Макарова Василя. Той спіймав хлопця, запхнув його у сніг, засунув у задній прохід залізну палицю і викрутив кишки. Помер відразу.
4	Паливода Трохим Порфирівич дружина його син Яків	1 1 1	
5	Ціон Настя її сестра Оксана	1 1	
6	Кивенко Юхим	1	
7	Собченко Настя (безрідна)	1	Померла на шляху під тинном.
8	Коломієць Микита	1	
9	Тимошенко Ярина (дівчина)	1	
10	Карпенко Теген	1	

* Над мартирологом Базько Марфа Яківна працювала увесь 1989 рік. Їй допомагали жінки села, особливо Тимошенко Текля Андронівна (1911-?). Збережено мову оригіналу.

11	Початенко Іларіон його діти: Текла Гриша Альоша	1 1 1 1	Батька ховали в одній труні з Альошою, бо померли в один день.
12	Собченко Серафіон	1	
13	Тимошенко Семен його діти	1 3	
14	Тимошенко Єфрем	1	
15	Вилна Федір	1	
16	Сохирка Яків	1	(син Явила)
17	Сидоренко Карпо	1	Чекав сильно колгоспу, щоб наїстися вареників. – А скільки б ти їх з'їв? – А отой шаплик виїв би.
18	Коваленко Матвій	1	
19	У Ганни Романихи діти	3	А сама Ганна виїхала на ДВК.
20	Семиволос Сакій дружина син Патій	1 1 1	Сина поховали коло хати на Лисій горі.
21	Сидоренко Іван	1	
22	Шевченко Сільвестр	1	
23	Кивенко Якилина її діти	1 2	
		44	
	Куток Конторська гора		
1	Коломієць Ілля мати Іллі	1 1	
2	Ченці: Ярина Антін Марія	1 1 1 1	
3	Логвиненко Іраїда	1	
4	Акімов Мина його мати Одарка брат Мина Кузьма	1 1 1	
5	Вилна Єфрем дружина Хівря дочка Галка	1 1 1	
6	Квітка Іван Ополосійович	1	Член партії. Вмер на ходу під Кон- торською горою.
7	Квітка Федір	1	
8	Початенко Трохим Ананійович його дружина Приська їх дитина	1 1 1	

9	Шпунтенко Мар'яна її донька	1 1	
10	Сторчак Наталка	1	
11	Сірик Федір	1	
12	Сірика Артема мати	1	Артем був за того, що скликав людей на сход. Його вбив Дацько Михайло («Лантушок»).
13	Чорноус Ганна	1	У неї забрав дійну корову член партії Височенько Роман. Тужила без міри. Померла з голоду. У померлої були повні очні ями сліз.
14	Стеценко Христя її дочка Наталка	1 1	
15	Квітка Трохим	1	
16	Шульга Явдоха	1	
17	Сахно Роман його жінка дочка Катерина син Кузьма	1 1 1 1	
18	Касяненко Уляна її брат Михайло брат Гаврило	1 1 1	Вночі грілася в печі і там вмерла. Хлопці накривали своє тіло ночвами. Але всі померли з голоду.
19	Квітка Ополось	1	
20	Сахно Тодоська її чоловік її батько	1 1 1	
21	Дід Чорноус	1	
22	Лупової Саші мати	1	
23	Прудченко Федот	1	
24	Омельченко Юхим його дружина Галка	1 1	
25	Баба Солоха, умер її чоловік	1	
26	Сахно Степаніда	1	Лежала уже під тином не в змозі підвес- тися, а її добив Ціон Михайло Іларіоно- вич («охоронець»).
27	Ільченко Григорій	1	(добив його, умираючого, Ціон М. І.).
28	Сахно Олекса	1	
29	Сірик Антін Іванович	1	
30	Ільченко Федір	1	(добив його Ціон М. І.).
31	Кислий Григорій Герман. його дружина Варвара	1 1	
32	Квітка Варвара Миколаївна	1	

33	Сахно Влас	1
	його син Олекса	1
34	Собченка Федора Агапійовича	3
	діти:	
35	Клим	1
36	Фока	1
37	Горпина	1
38	Прудченко (дівчина-калічка)	1
39	Федоренко Степан Сергійович	1
40	Прокопенко Ликерія (німа)	1
41	Думенко («Коза»)	1
42	Севрук Степан	1
43	Мачуха Марціновської Васьки	1
44	Марціновський Сава	1
	його дитина	1
45	Дитина Остапи	1
46	Гриценко Ничипір	1
	його діти	3
47	Бібіченко Афанасій	1
	його син	1
		75

Куток Долина

1	Тимошенко Палажка	1
2	Тимошенко Микита Як.	1
	його дружина	1
3	Сторочус Ларіон	1
		4

Куток Касянівка

1	Касяненко Яків	1
2	Касяненко Ялисовета	1
3	Касяненко Гнат	1
4	Касяненко (чоловік) Меланії	1
	Коноводи	
5	Касяненко Купрія	1
6	Касяненко Петра дружина	1
7	Син Касяненка бублейника	1
	його жінка	1
8	Касяненко Андріян	
	його діти	3

9	Сахно Палажки чоловік	1
10	Початенко Ялисовета	1
11	Сахно Явдоха	1
	її дитина	1
12	Касяненко Ілля	1
	його дружина	1
13	Паливода Григорій	1
	його брат	1
14	Білан Василь	1
15	Сокур	1
	його дружина	1
	їх син	1
16	Білан Герасим	1
		24

Куток Качарівка

1	Ціон Гаврило	1
2	Ціон Насті чоловік	1
	діти	3
3	Ціон Фока	1
	його син	1
	дружина сина Валька	1
	їх діти	5
4	Сидоренко Леонтій	1
	його жінка Варвара	1
5	Тригуб – мати Васьки	1
6	Онищенко Оксана	1
	її сестра	1
7	Семененко Отропка	1
8	Чоловік Муравської Оксани	1
	їх дитина	1
9	Білана Олекси жінка	1
		22

За лугом та куток Кобилівка

1	Сайко – два брати	2
2	Брат «Гомари» Тарас	1
3	Сидоренко Іва	1
4	Коновалка	5
5	Шамайка – мати	1
	дочка	1
6	Семененко Ялисей	1
7	Жиленко (мати)	1
8	Шевченко Симон	1

Залишилась одна дитина – Віра.
Виїхала з Квіток.

Залишилась у сім'ї одна Приська.

9	Береза (Прокопів батько) Мати	1 1	
10	Сокирка (мати)	1	Залишилось 2 дочки: Текля і Варвара
11	Шульга Степан	1	
12	Діти Семененка Федора	3	
13	Хруленка Архипа дружина	1	
14	Дмитриченко Лаврін Діти	1 6	
15	Думенко Одарка	1	
16	Думенко Федір його син Гордій	1 1	
17	«Чекерда» – її дочка	1	
18	Брати «Чекердинога» чоловіка Антін Кіндрат Омелько	1 1 1	
19	Снісаренко Кіндрат	1	
20	Жиленко Аліфор	1	
21	Семиволос Данило («Підрі- зок»)	1	
22	Діти Пухкалика Макара	3	
23	Антін «Шкурка»	1	
24	Лаврентій	1	
25	Галата Григорій його дружина дочка Санька	1 1 1	Хата залишилась пустою.
26	Макаренко Сергій його син Григорій дочка Ганна	1 1 1	
27	Баба Доминька її син Антін жінка Антона їх діти Марко – брат Доминьки	1 1 1 2	Антін поїв мертвих дітей. Це його не врятувало.
28	Сестра Афанасії Семененко її мати	1 1	
29	Баба Таранцівська її син	1 1	
30	Сидоренко Михайло Окиндим його дружина їх діти	1 1 1 3	

31	Бевзенко («Полтавка») чоловік полтавки	1 1	
32	Мотря «Підрізкова» її чоловік	1 1	
33	Батько Лукерії «Сатаниної» Мати	1 1	
34	Семиволос Мотря її чоловік	1 1	
35	Федір «Перець» його діти	1 2	
36	Пантелеймонка	1	
37	Чоловік Федорі «Пузчихи» син Федорі	1 1	
38	Капитоліна її чоловік	1 1	
39	Карпенчиха баба	1	
40	Лукіянка	1	
41	Дід і баба	2	Прийшли були за дитину Нюру з Росії.
42	Тетяна «пузьківна»	1	
43	Марченко Параска	1	
44	Тараненко Юньки чоловік	1	

88

Куток Мацейківка

1	Касяненко Андрій його жінка	1 1	
2	Касяненко Яків його жінка діти	1 1 4	
3	Бобик	1	
4	Сокуренко Юника її син Никін	1 1	
5	Прудченко (чоловік Мокрини)	1	
6	Ярини Сичівки чоловік (Дмитри- ченко), їх діти	1 3	
7	Ромащенко Лукіяна жінка	1	
8	Михайленко Сизін його дружина дочка Наталка хлопці	1 1 1 2	
9	Тимошенко Максим його жінка	1 1	
10	Михайленко Авіоном	1	

11 Михайленко Олександра	1
12 Семен «Воша»	1
його жінка	1
діти	4
13 Семиволос Іва	1
його жінка	1
14 Випна	1
його жінка	1
15 Гриценко Тиміш	1
16 Гриценко Ялисовета	1
17 Гриценко Володька	1
його жінка	1
хлопець	1
18 Михайленко Іван («Коза»)	1
його жінка	1
19 Муравський Феоктист	1
20 Діти баби Соломії	2
21 Хтодик Сава	1
його жінка	1
22 Там, де зараз живе Катерина Шпунтенко (біля ставу).	
Чоловік	1
Жінка	1
Діти	5
23 Муравський Акіфор	1
24 Цивинда (жінка)	1
25 Семененко Петро	1
26 Коломійця Панаса жінка	1
27 Калюк Мина	1
його жінка	1
28 Омелько Грипонтіїв	1
його жінка	1
29 Жуган Сидір	1
його жінка	1
їх дочка Льюдя	1

На цьому кутку жив Онищенко Данило. Його називали «Гусарик». Це хат Добивав голодних людей. Ходив по хатах і забирав все, що було їстівне, аби вмیرали люди. Він був в охороні, по жорстокості і садизму тримав першість. Коли люди, які дожили до жнив, підсились, вони його вбили б за сльози своїх батьків, за загублене життя дітей. Але він втік з села, десь виїхав з сім'єю! Більше ніколи не появлявся в Квітках.

Хата залишилась пустою, а тоді в ній поселились Шпунтенки.

Дуже великий був знахар до корів.

30 Жуган Аліфор	1
його жінка	1
31 Тимошенко Олександри чоловік	1
32 Сім'я, де жив пізніше Носаченко Гаврило	1
чоловік	1
Жінка	1
33 Логвиненко («Ковтюба»)	1
його жінка	1
діти	74

Куток Піщане

1 Галарій (сліпий)	1
його жінка	1
2 Коломієць Влас	1
його батько	1
мати	1
3 Собченко Зосим	1
4 Сова ...	1
його жінка	1
діти	3
5 Пахаренко (батько)	1
мати	1
6 Конік	1
7 Жуган чоловік	1
його жінка	1
8 Карпенко Ганна	1
9 Бойчиха	1
її чоловік	1
діти	4
10 Пахаренко Федір Онифор.	1

Син Петро з дружиною виїхали.

- 11 Сахно Василь 1
- 12 Доріш Бабенко (батько) 1
жінка Мотря 1
син Федір 1
дочка Явдоха 1
- 13 Собчиха («Суси») син 1
- 14 Собчиха Юмена син 1
жінка Одарка 1
діти 3
- 15 Ненько Клим 1
його діти 2
- 16 Дацько Маркело 1
його дочка 1
- 17 Сокирка Дем'ян 1
- 18 Кабаненко Михайло 1
дочка Віра 1
- 19 Гасон чоловік 1
його жінка 1
- 20 Смоляр Йосип 1
його діти 2

48

Цього Сахна Василя жінка Лекеря їла дітей, різала, укравши їх, продавала з ним м'ясо. Носила продавати на ст. Корсунь. З'їла хлопчика Івана («Чапаєва»), брата Хиженка Миколу Тимофійовича. Чоловік Ганну не встигла, бо відняли. А вже вона її вела до своєї оселі. Як вона попалась? У її сусіда – Пахаренка Михайла десь ділась курка. Це був здоровий парубічок. Пішов до Лекері. По двору розносились пахотина. Подумав, що то їх курка варилась. Відітхнув її з дверей, поліз до печі, витіг казан, а там було зварене дитя. Її зразу ж забрали, хто зна, де її діли. Де ділись її троє дітей – ніхто не знає. У ямі коло хати знайшли багато дитячих ручок, черепів, одіж всякий.

Явдоха ще була жива, коли по неї приїхав іздовий Мусій («Мойша»). Сказав: «Що я по тебе буду приїжджати другий раз?» Викинув її на катафалку (віз) і повіз до кладовища. По дорозі вона таки вмерла.

Сина Юменового везли на возику під час сильного дощу.

(Клим – рідний брат Іви Ненька).

Це брат Пріськи Казьбильки. У лісі його, пухлого, добили.

Тут треба розповісти ще про одного ката-садиста Микитенка Олександрія («Баша» на нього казали). Був у охоронцях. Добивав пухлих німецьких людей. А на кутку Пахарівка ще й таке виробляв. Тих людей, що вже не могли йти в поле на роботу, щоб там одержати черпак юшки з чечевиці, стягував у пусту хату. Наливав багато води, що стояла на долівці цілий день, щоб ці німецькі люди не могли лягти на землю. Але лягали, вмирили. Гвалтував дівчат (це робив удвох з таким же катом як і він, Квіткою Тодосем «Таранцем»). Згвалтував дівчину, Романенко Ольгу, яка і заміж не вийшла, не була гарна (годна). Він же з своїм зятем Думенком Максимом у 1947 р. (теж у голодовку) у Західній Україні, куди виїхали по хліб, десь діли Рибку Степана, у нього були гроші. Він продав корову і поїхав з ними разом по хліб, щоб підтримати сім'ю. І по сьогоднішній день не чути Степана (про це розповіла М. Я. Базько дочка Степана – Рибка Гапка Степанівна).

Кутки Пахарівка і Собківка

- 1 Семененко Іван Олександрович 1
- 2 Сторчак Михайло Серапіон 1
- 3 Собченко Федір 1
- 4 Погорілий Григорій Купріянович 1
- 5 Тимошенко Тарас 1
дочка Таня 1
- 6 Дацько Василь Іванович 1
- 7 Антон 1
- 8 Квітка Михайло Микол. 1
- 9 Трохименко Федір Іванович 1
- 10 Морковник Петро Іванов. 1
син Петя 1
дочка Катя 1
- 11 Дацько Антип 1
син Гриша 1
син Коля 1
дочка Аня 1
дочка Ліда 1

Гриша наловив жаб, наївся і вмер.

12 Білоушенко Давид	1
син Вася	1
13 Семиволос (батько)	1
діти: Галя	1
Валя	1
син Коля	1
син Боря	1
14 Дацько (батько)	1
дочка Аня	1
дочка Віра	1
15 Білоушенка Петра діти	4
16 Горгули Петра Карпов.	5
17 Морковник Олекса Миликіїв.	1
діти	2
18 Ополос і Катерина («пиріжки»)	2
діти	6
19 Мірошніченко Тарас	1
його діти	2
20 Іван (чоловік «Приймачки»)	1
21 Прудченко Артамон	1
його сини Сашко	1
Тимофій	1
Матвій	1
22 «Сранчина» невістка	1
23 «Кукувечиха»	1
її син	1

З цієї сім'ї залишився лише один син Серьожа, якого підгодували бездітні сусіди Романенко Ганна і Микита

На Пахарівці помер перший. Тарасова жінка Васька залишилась жива. Коли померла у неї уже друга дитина – дівчинка Яринка, і люди їй сповістили, що твоя дитина лежить там, у канаві, вона відповіла: «Хай лежить». А коли хто дожив, нажали жита, наїлися нового хліба, тоді появився жаль. Ішли на кладовище, нагортали горбики на трупах (бо ям не копали, а пригортали в канавах, якими було обкопане кладовище. Видно було і руки, і ноги. Ям не копали, тому що була людина не в силі їх копати. Собаки тягали трупи). І ось у цей же час, саме головне, появився у людей жаль. Плакали, кричали: «Ми ж наїлися, а наші діти і чоловіки помирали з голоду». Дуже плакала і Васька за чоловіком і своїми дітьми.

Кукувечиха хотіла дістати черешень на гілці. Квітка Тодось – «Таранець» (хат) зачепив її за ноги, зв'язані вірьовкою, конем, витіг на другу вулицю, щоб викинути її на гарбарку і відвезти на кладовище ще живу. Але вона по дорозі вмерла.

24 Погорілий Степан Пилип.	1
дочка Віра	1
25 Погорілий Сизін Пилип.	1
26 Брат Параски шмудівської	1
його жінка	1
27 Настя «Пиріжкова» Гребенюк	2
діти	66
28 Таранушенко Семен	1
син Микита	1
син Семен	1
дочка Маня	1
дочка Ганна	1
дочка Степанида	1
дочка Параска	1
мати Явдоха	1
29 Таранушенко Юхим	5
його діти	5
30 Гребенюк Фило	1
його жінка	1
31	2

Не пішов у колгосп з самого початку. Забрали корову, коня. Сім'я вимерла (8 душ). Залишилися син Дмитро і дочка Надежда (бо син виїхав де-то в радгосп). Зараз живе у Квітках.

Коли йшли на буряки (розповідає Рибка Агафія), то у Дацька Михайла («Лантушка») лежало дві людини пухлих мертвих.

Коли люди мерли від голоду, вони були пухлі. І пухлі не холонули. Коли їх везли, або тягли, то вони трусилися, як холодець.

Демерджиєв Абдулла, 1922 р. н., уродженец с. Узенбаш Албатського р-ну
(записано 27.07.2005 р. в с. Мирнівка Автономної Республіки Крим С. Білівненком та І. Гафаровою)

Демерджиєв А.: Потом после революция три раза голодовка был, в двадцать девятом году решен, очень сильный лишенства был, голодовка был. В тридцать третьем осенью началась голодовка, в тридцать четвертом кончила. Очень много люди ходили умирали.

Мамбетов Джафар: Они не понимают слова «решён», «решен» – это раскулаченный. Раскулачивали.

Демерджиєв А.: Раскулачивали.

Мамбетов Д.: Вот это по-нашему называется «решен». Значит раскулачивали, всё это забирали.

С. Б. А в переводе «решен» это что?

Мамбетов Д.: «Кулак».

С. Б. Это богатый человек?

Мамбетов Д.: Ну не богатый. Допустим, есть две коровы.

Демерджиєв А.: Есть пять корова, у меня есть пять корова, уже я богатый. Хоть один корова. Если хоть один корова, один лошадь – уже богатый. Иди в Урал, иди копай канал.

С. Б. А в вашем селе много было решенов?

Демерджиєв А.: Был много.

С. Б. И вас тоже раскулачивали?

Демерджиєв А.: Раскулачивали. Отец был неграмотный, но умный, семьдесят пять лет было. Когда пришли, он знал, что будет Советский Союз, будет такое положение – раскулачивать и налог ставить будут. Выселить народ. Когда пришел, я был вот такой пацан в белой платье. Белое платье мы сами, сами делали. И до сих пор на ее род смотрю. Когда пришел: Как тебя звать? – Гани. – Сколько богатств, корова есть? А... говорит. Корова много. Что будет. Я сам работал. – А нанимал людей? – Людей не нанимал, сам 175 корова, животных рогатых. 175. Барашка был, 700 или 800 штук. Пчелы был. Всё сами делали. Людей нанимали? Нет, говорит, не нанимал. – Сдадите в колхоз? Всё сдавай, только меня не трогай, говорит. Всё сдавай. Там сдать нечего был. Когда Зелёная армия пришел, ночевали и на

наших пастбищах резали-кушали. Ничего не осталось. – В колхоз пойдёшь? – Первой меня пиши, тогда когда говоришь: в колхоз пойду, сразу сжигает дома народ. А он говорит, пишите мне. Тогда не раскулачивали за один слово, а, наоборот, пенсионером сделали этот человек. Пенсионер писали, шесть трудовень писали за месяц. Вот, что я видел.

С. Б. А кто пришёл раскулачивать?

Демерджиєв А.: Майборода называли, у русских. Один у русских, а остальные с нашей деревни свидетели подписали.

С. Б. Это в Ваш дом?

Демерджиєв А.: Не только в мой дом. 25 %.

С. Б. С оружием?

Демерджиєв А.: Не, без оружия. Только книга есть в руках. И всё.

С. Б. Вы его раньше знали?

Демерджиєв А.: Не, не знали. Никто не знал. Откуда приехал – никто не знал. Из Москвы или... Делегат. Делегат называли.

С. Б. А были, которые не отдавали?

Демерджиєв А.: Не отдаешь – иди сюда, говорит. С коровом вместе загоняет в вагон – отправят. В сорок четвертом году я был на фронте, в сорок втором году был на фронте я в Севастополе. Немцы узяли в плен. Молодой немцы узяли в плен. Толко спрашивал: русский или татарин. Говорю: Татарин. Тогда: «На хлеб», – говорит. Один хлеб, 700 грамм на три-два человека на три дня данные. Это мне бесплатно. Бесплатно мне дает, что я его не стрелял. Через 15 минут нас стрелять, на этот хлеб, говорит. Если бы русский был бы, стрелял бы, если мусульманин, ты не трогаешь. Бери. Когда-то им, воспитанным мусульманам, не трогает друг друга. Тут не знаю, как объяснить. Дружба, какой пошёл, откуда пошел. Не знаю. Зачем. Ну, после этого Сталин в 39 году начал выселять крымских татаров. Но не получился, причина не нашел. Харашо работали, были работники а в 44 году причина был, пришли, воевал, не воевал, орден есть, герой есть, не считали ни копейки. Загнали, отправили. Я попал в шахту, Тулу, шахту был. Запальщиком был.

С. Б. Куда Вас отправили?

Демерджиєв А.: Везде. 16 область отправили. Я попал в Тулу. Шахту. [...] До войны животных было много. Куда деваться не знали, а потом, у-у-уу, после этого, даже куры не нашли, кошка не нашли. Все поели, всё голодовка, люди даже один одного поели. Воду, и сгорел, я и сам сгоревший внутри. Три дня воду не пил. Все равно не сдавал. На фронте. Это вверх Кара-куба называется. В Севастополе.

[...]

С. Б. Вы говорили ещё раньше был голод в 21 году?

Демерджиєв А.: 21 год был. Очень сильный голодовка был!

С. Б. Почему был голод?

Демерджиєв А.: Советский Союз хотели строить. Когда вот такой «Николаевский» строй как был. Власть начали узять. Ленин просил помочь. Пока никаво никакой государства не дала в 41-м, 21 году. В 21 году революция был. Революция сжигал всё, вот это революционеры сжигал богатство. Богатых чтоб не было. И голодовка получился.

С. Б. Только здесь или по всей России?

Демерджиєв А.: По всей России. В Крыму было очень трудно.

С. Б. Люди умирали?

Демерджиєв А.: Идешь – на ходу умираешь. Да, старшие рассказывали. Один у нас сосед был. Татарин. Один сын был. Резал – кушал. Свои ребёнка резал-кушал. Мать, отец говорили всегда: вот этот человек вот так делал. Вот этот человек – вот это. Мамут был у него звать. Недостатка. Сентябрь-месяц начинается голодовка до следующего года, июль-месяца, как, что будешь делать. Очень страшно, эта голодовка – страшно.

С. Б. Как потом относились к этому человеку?

Демерджиєв А.: Ничего не делали. Ничего, ничего. Работал. Ничего не делали. Он своего ребёнка.

С. Б. А потом были у него дети?

Демерджиєв А.: Не, не было у него детей. И так они умерли. В Ленинграде, тоже живой люди когда ранили, сразу резали, кушали. В Ленинграде вот это в 44 году.

С. Б. А это откуда знаете?

Демерджиєв А.: Встречал. Девчат там, женщин там встречал. Девчата там были из Ленинграда высланы в Узбекистане. С ним дружил. Они говорили. И которые служили там, в Ленинграде, тоже говорили. Один одного. Живой человек, ну, ранен, пока не умирает, резат, и варит.

С. Б. Как ваша семья спаслась от голода?

Демерджиєв А.: Это тоже немножко задевает. Я сам лично видел 26 человек табак сажали, бригада. Крапива и вот это щавель, разный травы варится. Один килограмм ячменный мука, не сеянный. Так отрубом. 26 человек (*незрозуміло*. – С. Б.). Атала делает. И к ним актив женщина пришла, и пока они не видели, мука взял, заховав. Эти люди в обед пришли кушать, это лично сам, начинает просит. А вот эти, которые повара, они хоч что делай умирают, а отвечат. Ну, были там боговерующие, были раньше честные люди. Давай, говорит, молимся, кто взяв, клятвы даем. Ну, а эта два человека клятва, три человека клятва дала, чтоб не узяв, а четвертый человек говорит, если я узяв, пускай Бог у меня душа возьмет. И пока сказал и упал, и всё. Это здесь было в 33 году.

С. Б. Тогда почему был голод?

Демерджиєв А.: Очистить. Старых людей очистить. Сталин говорил очистить людей. Богатство узять. Золото там. Раскулачивание. После этого в 37 году, то в 34 году голодовка, мне, говорит, 50 %

людей хватит, Сталин. А в 37 году, когда убили Кирова, тогда началась совсем чистка делать, кто молится, кто Богу, говорит. И всё вот это очистить, 3,5 миллиона людей канал копали Беломор, вот этот.

С. Б. И татары копали?

Демерджиєв А.: Все, все. Оттуда никто не вернется.

С. Б. А из Вашей деревни забирали?

Демерджиєв А.: Забирали, много забирали, которые были священники, читали Коран там, разговаривали. Ну работали по-честному, всё равно – иди сюда.

Мамбетова Лютвія, 1940 р. н. уродженка с. Картилак Судакського р-ну

(записано 25.07.2005 р. в с. Мирнівка Автономної
Республіки Крим С. Білівненком та І. Гафаровою)

Мамбетова Л.: Потом в 30-е вот годы специально вели политику – голодом морили, золото это всё забрали. Это специально, чтобы...

С. Б. А у вас тоже голод был в 32–33 гг.?

Мамбетова Л.: Да. Говорят, очень сильный голод, но в Крыму еще не так, потому что Крым, тут все-таки природные условия, там эти как-то степь, плодородные земли были. Ну, как-то не очень голодали. А вот с Украины, мама рассказывала, говорит, прям люди шли, шли. На дорогах умирали от голода. В Крым они шли наш, думали, что здесь... Многие не доходили, говорит, прямо дороги были усеяны. Это страшное, вообще, событие. Говорит, в основном с Украины шли, но здесь тоже туго было, но, говорит, в основном золото меняли на хлеб.

С. Б. А у кого меняли?

Мамбетова Л.: Ну не знаю, у государства. Специальная, видно, политика была, чтобы вот это золото взять. Голод в Крыму 21 год был, страшный голод был. Где-то, в Крыму, сто тысяч людей с голода. Очень страшный голод был. Ну, тоже, видно, такая политика государства была. Эта, Крым сильно сопротивлялся Советской власти, говорили. Поэтому, может.

С. Б. Это рассказывали Ваши родители, бабушка, дедушка?

Мамбетова Л.: Знаете, вот мама рассказывала, вот у меня дедушка воевал в армии. Вот его брат воевал с белыми, кто придет. Белые придут – белые заберут, красные придут – красные. Дедушка воевал с красными, а его брат с белыми.

[...]

С. Б. Как относились к советской власти?

Мамбетова Л.: Как относились, жили все в страхе, потому что то голод, то раскулачивание, то земли дают, то отбирают, вообще-то, страшные времена были, особенно тридцатые. Раскулачивание. [...]

Запрещали помогать голодным. Мама говорит, хлеб давали тайно, голодным этим, которые с Украины шли. Все дороги усеяны были.

Халітов Межмедін Асанович, 1941 р. н.
уродженець с. Ялантиш-вакуш,
Красноперекопського р-ну

(записано 26.07.2005 р. в с. Мирнівка Автономної
Республіки Крим С. Білівненком та І. Гафаровою).

С. Б. А что было в 21-м году?

Халітов М.: В двадцать первом году искусственный голодомор. Вот в Украине был в тридцать каком-то году. Здесь сделали сперва для татар. Триста с чем-то, триста семьдесят тысяч татар, умерло тридцать процентов, с голода поумирало, хотя всего достаточно было. Позабирали эти, ну, как их называть, НКВД! Вот эти вот мерзавцы...

Додатки:

№ 1

1923, вересня 25. – Відень. – Лист Івана Боберського до учасників II Конгресу українських організацій

«Відень, 25 вересня 1923.

Другому Конгресови українських організацій.
Високоповажні!

Коли на весну 1922 р. виявилась на Великій Україні страшна небезпека голоду і зав'язались перші українські організації для несення помочи, американське громадянство досить щиро і сердечно відізнавалось на поклики цих організацій і приватних людей, які звертали його увагу на цю грізну небезпеку. Правда, вив'язалась полеміка над тим, якими дорогами нести ту поміч: висловлювались ріжні сумніви щодо форм тої помочи, і все се в значній мірі прохолодило щирий порив суспільности. Проте все ж таки протягом літа і осени 1922 р. зібрано було кілька тисяч долярів і сі гроші, направлені через запомогові колегії, зав'язані на Вел[икій] Україні з укр[аїнських] громадських діячів, дуже багато зробили для улекшення невимовно тяжкого положення наших братів на Вел[икій] Україні, особливо культурних робітників, що зіставались без усякого заробітку, помочи й опіки, і ся поміч заокеанських братів записалась на віки незгладимими словами в їх серцях.

Про се в справозданнях нашого Союзу «Голодним України», котрих протягом року було випущено п'ять (останнє в червні с. р.) і всі вони були видрукувані в укр[аїнських] часописах Америки, можна було переконатись доволі. Коли ж в падолисті перший конгрес укр[аїнських] організацій в Філядельфії утворив «Об'єднання» та йому в справу помочи старому красві і в програму діяльности «Об'єднання» було виразно включено і поміч Великій Україні, се мало наслідком, що після зав'язання об'єднання укр[аїнської] організації Америки припинили безпосередню поміч, котру вони доти несли Вел[икій] Україні будь то через наш Союз, будь то через розподільні запомогові колегії або иньші укр[аїнські] організації. «Об'єднання», хоч і мало всю поміч в своїй програмі, фактично в круг своєї діяльности поміч Вел[икій] Україні не включило. Хоч наш Союз по зав'язанню

«Об'єднання» зараз же звернувся до його президії, надсилав свої справоздання і відозви та різні інформації будь то безпосередньо, будь то через своїх прихильників в Америці, проте діяльність «Об'єднання» зверталась на інші справи, поміч же Вел[икій] Україні в ній майже не зазначалась. Се можна бачити і на відозві «Об'єднання», котрою скликався нинішній II конгрес («Америка» 23 серпня с. р.), говорячи про запомогові справи, котрими «Об'єднання» займалось, про поміч Великій Україні воно не згадує зовсім.

Так поміч Великій Україні з Америки з початком нинішнього року припинилась зовсім. В червні наш Союз і львівський комітет, з котрим ми весь час працювали спільно, розділили остатки своїх зборів між розподільчими колегіями Вел[икій] України і далі не мають їм що дати. Тим часом від тамошніх уповноважених – людей вартих всякого довір'я, дістаємо безнастанні пригадки, положення на Україні, особливо положення української культурної верстви лишається дуже тяжке, і без помочи їм дуже трудно буде перебути сю зиму. Становище тих, що займають якісь публичні посади, загалом поліпшується, але ще більше зістається таких, що ніяких посад не займають і прибутків не мають, бо тенденція загалом така, щоб зменшити число служачих та поліпшати становище тих, що зістаються в службі. Крім розпуки і здивовання, здійснюються там при наших відповідях, що поміч з Америки устає, а Галичина занадто тяжкі хвилі переживає сама і не може прийти з поміччю, як торік. Тому вважаємо своїм обов'язком звернути Вашу увагу на сю справу.

Високоповажани! Ви збираєтесь під гаслом Соборної України в твердій надії на кращі часи, коли українському громадянству відкриється можливість широкої національної праці на ґрунті. Але які перспективи її лишимо собі, коли дамо до того часу в тяжкій нужді, в голоді й холоді вигинути тій національній свідомій, культурній верстві Вел[икій] України, що на своїх плечах виносила її національне жите? Скільки передчасно стратили ми в сих роках визначних учених, артистів, громадських діячів, які повмирили в останній нужді або стали цілковитими інвалідами, лишивши незаповненими свої місця в нашій національній житю? Що ж далі?

Зима надходить. Час не жде. Клич «Соборної України» стане фальшиве в устах українських організацій Америки і вічним докором їм, коли в сій критичній хвилі вони полишать без помочи голодну і вимираючу українську культурну верству Великої України.

Засилаючи наш щирий привіт зібраним організаціям, ми просимо взяти під якнайсердечнішу увагу сю справу і поспішитись висланням помочи. Вона може посилатись безпосередньо через певні банки, котрі гарантують виплату в оригінальній валюті, на адресу Олексія Новицького, члена Укр[аїнської] Академії Наук у Києві, Паньківська ул., ч. 9 (сеї адреси просимо не друкувати в пресі!) або через віденський союз.

З високим поважанем, за Союз «Голодним України» у Відні.»

(Машинописна копія, надрукована на саморобному бланку: «Relict for the starv. In Ukrainians. Les paures affameés en Ukraine. Fur die Hungerunden den Ukraine. Wien.» Проставлено штемпель отримувача: «Home libra. Rev. John R. Kovalevitch. Winnipeg.» і записи його ж рукою: «Great Ukrainian Historian», «Boden bei Wien, Schlossig. 4», також проведено олівцем стрілку до адреси О. Новицького і дописано олівцем: «[...] секретар, Wien II Volkswehrpl. 44/56.» Є також запис, зроблений синім чорнилом: «Копія І. Р. Ковалевичові в Blomfild Theo[logical] Seminar (№ 1 делегат конгресу у Філадельфії, 1923.)»

№ 2

Статті з газети

«Вістник. The Herald.» (Вінніпер)

«Большевики знищили ціле село.»

В селі Турабчеві під Києвом збунтувалися заможніші господарі (кулаки) і не хотіли віддати владі збіжжя. Наслідком до того села прийшов більший відділ ГПУ за скорострілом і почав ревізувати хати.

Забране збіжжя збирали в одному місці серед села. Однак селяни, доведені до розпуки, узброїлися в коли та сокири і вдарили на чекістів. Після короткого бою вигнали військо з села і поділилися збіжжям. В часі бою погинуло кількох селян. Перший упав від кулі Максим Федорчук, що зневажив чинно команданта відділу.

Програвши бій, командант рішив спалити село. Вислав кілька стеж, які бічними стежками дісталися до хат і підпалили стріхи. Коли розгорілось ціле село, населення почало втікати, але за селом посипалися на них кулі. Таким способом згоріло ціле село, а у вогні від кулі погинуло 370 селян разом з жінками та дітьми».

«Ціни на Білоруси.»

Один білорусин, що жив в Америці, вернувся додому, на радянську Білорусь.

Він написав листа до товариша в Америці і подає такі ціни у Вітебську:

«Фунт житнього хліба 3 рублі, пуд (36 фунтів) бараболь 25 рублів, фунт сала 9 рублів, фунт мяса 2 рублі, одне яйце 45 копійок. Пара чобіт 990 рублів. Одія нема в продажі. Люди ходять у лахмітті, як колись ходили жебраки».

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпер) від 1.08. 1932 р.

(Ч. 15 (156))

«Голод на Україні.»

Україна переживає важкі дні, які віщують недалеку голодову катастрофу. В цілій низці місцевостей занотовано випадки голодової смерті. Люди масово втікають з міст і мандрують по лісах та полях, вишуковуючи дбайливо кожду важливу до їдження рослину. Багато людей після такої поживи хорує і падає по дорогах».

«Голодна Україна не сіє.»

В московській «Правді» з 10 вересня вміщено таблицю осінньої посівної площі на Україні та в Росії до 5 вересня цього року. Виявляється, що на Україні засіяно озимини тільки 2,3 процент пляну. Ще гірше на північному Кавказі, що має українську більшість. Там засіяно тільки 1,2 процент пляну. Треба зазначити, що плян 1932 року не більший від торішнього. Зовсім добре стоїть Північна Московщина. Там до 5 вересня засіяно 70 і навіть 75 процент пляну.

З сього видно, що московські комуністи пограбували Україну найбільше, а у себе в Московщині ведуть іншу політику, яка не так руйнує сільське господарство».

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпер) від 1. 11. 1932 р.
(Ч. 21 (162))

«Людоїдство на Україні.»

Європейські часописи доносять, що на Україні большевики довели до такого голоду, що люде людей їдять, щоби ратувати себе від смерті. Ось приміри:

В селі Молодечині, район Буки, Віктор Івасенко зарівав двоє дітей, часть м'яса з'їв, часть продав.

В селі Харківка, той же район, Марта Захарченко зарізала мало-го сина Бориса і тим кормила других дітей.

В селі Кишинці знайдено 4-літню дитину, присмажену на сковороді (на пательні).

В селі Полянка мати з'їла двомісячну дитину.

В селі Баланівка діти пропадають. Люде здогадуються, що їх хтось їсть.

І випадки голодової смерті збільшуються. Що ночі [...]нітети привозять на кладовища в Києві, в Харкові та Житомирі число трупів, позбираних на дорогах, що ведуть до тих міст. Се люде, що повмирили з голоду.

Се все на тій землі, яка може і людей других країв годувати!»

«На радянсько-польській границі.»

Із Столпців повідомляють, що в районі Долгінова на радянському пограниччю кілька муштин і жінок хотіли перейти границю на польський бік. Втікачі доходили вже до дротів, аж нагло із засідки

вискочили кілька радянських стражників і почали стріляти. Від радянських куль згинули три муштини і три жінки».

«Безбожницька акція в Радянщині.»

Безбожницька акція в Радянщині приймає щораз більші розміри. Звертається вона однаково проти всіх релігій, хоч найбільше проти християнської та жидівської.

В Бердичеві безбожники поставили під божницю оркестру, яка грала большевицькі марші під час молитви. В одній церкві біля Кременчука безбожники зробили те саме. Однак християни поступили з ними інакше. Роз'ярені дикою провокацією справили безбожникам таку лазню, що трьох з них лягло трупом».

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпер) від 15. 11. 1932 р.
(Ч. 22 (163)).

«Страшні переслідування на Радянській Україні.»

Попередньо були вістки про те, що кубанських козаків, нащадків наших славних запорожців, переселяє большевицька влада на Сибір.

Тепер прийшли вістки, що так саме робить большевицька влада і на Україні. В сих округах України, де селяни не виконали збіжевого пляну та ставляться вороже до урядових розпорядків. Із Полтавщини виселили коло тисячу родин на Сибір під заміток хліборобського саботажу. Все їх майно забрали на державу.

Також і з інших округів України виселили багато селянських родин на Сибір. Загалом виселили з України на Сибір до 20 тисяч українців...»

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпер) від 1. III. 1933 р.
(Ч. 5 (170)).

«Вивозять хліб з України.»

Втікачі з України, а також листи звідам стверджують, що Москва тепер дуже пильно вивозить збіжжя з України. Косовицю збіжжя переводять під доглядом спеціальних чекістських відділів, відділів червоної армії, «кавалерійських бригад», зложених із надійних комуністів і т.д.

Населення приневолене в першу чергу віддавати державі те, що Москва призначила вивезти з України, потім віддати на запас зерно насіння для осіннього та весняного майбутнього посіву, потім роблять ще запаси на різні цілі й лише «решту», якої часто нема, віддають селянам».

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпер) від 1. IX. 1933 р.
(Ч. 17 (182)).

«До Берліна прибуло трьох людей, що подорожували по Україні і Росії, двох німців і один американець. Вони розповідають: Можна побачити трупи дитячі, дітей, що померли від голоду. Сливе в кождім селі половина населення вмерла з голоду. А найбільший голод і найбільше людей з голоду померло і мре на Україні.

Французький щоденник «Л'амі ді пиль» з 30 липня с. р. пише: «Україна, країна, яка завжди топилася в багатстві, не є нині нічо інше як звичайна пустиня. Селянин змордований, переслідуваний, зголоднений, бажає добровільно смерті. Села на Україні є тихі як цвинтарі. Вони не мають більше домашнього дробу (птиці. – Ю.М.). Коні надзвичайна рідкість, але й сі худі та здихають від голоду. В більшості селянських хат, помимо великих переслідувань за вірування в Бога, знаходяться ще й нині образи. І коли селянин переконається в чужинцеві, що то не є большевик, тоді заявляє отверто: коли ми всі вірили в Бога, тоді жилося нам далеко ліпше. Відколи вони (себто большевики) хотіли позбутися Бога, ми жиємо в голоді».

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпег) від 1.09.1933 р. – С. 5. Листа наводимо з незначними скороченнями)

«Жахи голоду на Україні» (уривки)

«... За останній рік, оповідає далі пані Стьобалова, – в нашому селі народилося лише двоє дітей, та й з них одно народилося мертве. Такі страшні картини голоду й по інших селах. Чули ми навіть від людей, що біля Білої Церкви є села, де вимерло поголовно все населення. Коло таких сіл вивішено чорні прапори і до них уже ніхто не заїжджає.

– Ті, що ще живуть, являють з себе сухі скелети або спухли, гниють і поволі вмирають. Я бачила хлопця 22 років, який виглядає на 13-літнього. Так само від голоду не ростуть і коні і залишаються, як лоша-та. Для них роблять спеціальні маленькі вози, бо великого воза такі коні не можуть потягнути.

– Померших людей не ховають. Трупи лежать скрізь – по хатах, по дорогах, поки хто не поховає. Труни жадної не роблять, просто скидають тіла до великої ями й присипають трохи землею, в очікуванні на слідуєчого.

Свіже похованих людей часто вночі розкопують і їдять. За це, правда, іноді карають, але кара ся менша, як за те, що з'їсти коня, наприклад, або що. Але люди не зважають на жодні кари. Вони хочуть їсти. Пускаються на відкопування трупів по більшості уже в крайньому разі, коли вже людина перестає бути людиною. Але як багато таких випадків! Одного разу коло могили знайшли мертвого чоловіка з кусками людського м'яса у торбі. У нього ще вистачило сили прийти до могили й нарізати собі з мертвого м'яса, але не міг він уже із своєю добичею від слабості відійти, і вмер коло могили.

Але їдять не тільки мертвих людей. На людей полюють і забивають їх. Дуже багато забивають своїх дітей або чужих людей, що зайшли з іншої місцевості. Ніхто не виходить як смерклося, бо можуть піймати й зарізати на м'ясо. В тих околицях, де я була, таким чином забили і з'їли одного жирного комісара, який був приїхав. З'їли також і одного лікаря.

– В одному селі на Київщині, де ми були, чоловік і жінка забили і з'їли двох своїх дітей 3 і 5 літ. Після того та жінка відкопала тільки що поховану чужу маленьку дитину, приложила її до грудей, ніби годую, й так думала ту дитину непомітно пронести через село. Люди, одна-че, знали, що вона не має більше дітей, запитали, де вона взяла дитину, й відкрили, таким чином, страшний факт.

– В селі Писарівка одна жінка разом з сусідкою забила свого 16-літнього сина, якого вони разом і з'їли. Казав мені ще в потязі один кондуктор, що в його селі коло Одеси батьки забили свого 7-літнього хлопця й засолили його м'ясо в бочці.

– Багато таких, повних жаху, оповідань передавали нам люди і не радили нам нікуди виходити уночі. Страшно нам було жити в рідному селі, і прислухувалися ми вночі з тривогою до кожного шуму. Та й спати було неможливо. Голодні діти в хаті не можуть заснути й кричать цілу ніч:

– Хлі-і-ба! Хлі-і-ба!

– На селі з'їдено вже все, що можна було з'їсти. Оголено з листям дерева. Люди пилять дерево й мішають тирсу з бурячним жомом і печуть з такої мішанини «хліб». Виходить на вигляд щось подібне до тих цегол, що в нас колись робили з соломи й глини. Діти плачуть і не хотять їсти цього жахливого сурогату.

– Не хочемо жому, дайте нам куті.

А кутя – се парене жито. Його ніде в селі немає – большевики забрали. Отже, коли є жито – їдять його пареним. Се тепер на Україні найліпша їжа.

– Нового хліба є досить, врожай добрий, але взяти селяни собі нічого не можуть. На полях скрізь стоять вишки, на яких стоїть узброєна сторожа, яка стріляє в кожного, хто до поля наблизився. А як кого піймають при збиранні колосу, так суд засуджує щонайменше на 6 літ в'язниці, що рівнозначне смертному присудові, бо в тюрмі не годують і за пару тижнів в'язень умирає голодовою смертю.

– Урожай добрий, тільки вже нема кому його збирати. Ті ж, що живі, є слабі, що теж не можуть добре працювати. В колхозах при-мушують працювати від 3 години рано до 10(?) години вночі. За сю каторжну роботу кожний робітник одержує 5 фунтів на тиждень. Коли ж хоч один день на роботу, хоч і через хворобу, селянин не йде, йому не видають заробленого за цілий тиждень хліба.

Плачуть люди з горя. Плачемо й ми з ними, і всі говорять, що не витримають більше нової панщини, та просять, щоб ми, де тільки зможемо, розказали про їхні страждання:

– Передайте всім, як ми страждаємо і чекаємо помочі.
– Бачили ми в селі 5 тракторів, всі вони зіпсовані і ремонтуються, люди жнуть серпами. Так як мало й коней, орють коровами й телецями. Корови до такої роботи не звикли, тягнуть в різні сторони. Ми бачили, як жінка намучилась в роботі з коровами. Плакала, не маючи змоги дати їм ради.

– Ми якраз були в селі, як вівся суд над одним селянином, бувшим головою колхозу. Судили його за те, що він упімнувся за збільшення хлібної норми для членів колхозу, мотивуючи це тим, що люди виснажені і не можуть працювати. Дійсно, були випадки, що деякі селяни просто на полі помирали. Але обвинувачення проти цього селянина були цілком інші, що він колишній петлюрівець, що він колись брав з колхозу коні, коли їх треба було в колхозі для роботи, що його жінка не вийшла була колись на роботу і т. д.

– Суд відбувався в одній хаті. Там стояв стіл і кілька рядів лавок. Спереду сиділи комуністи – сільські вчитель і вчителька, жиди, а коло них душ 10(?) комсомольців, які знаходяться під їхньою командою. На задніх лавках сиділо душ п'ятдесят селян, чоловіків і жінок. Коли всі обвинувачення було прочитано, було виголошено також і вирок – виключення з колхозу, що рівно засудові на голодну смерть. Коли запитали, хто за виключення підсудного, всі підняли руки – вчитель, вчителька і комсомольці. Усі селяни сиділи мовчки, бо вони добре розуміють, що завтра така сама доля може спіткати і їх. А хто проти? Селяни також сиділи нерухомо... »

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпег) від 1. 11. 1933 р. – С. 2.)

Некролог Федора Подопрігори (Торонто) (1912 – 1990).

«21-го лютого 1990 р. упокоївся Федір Петрович Подопрігора.

Федір народився 3-го травня 1912 р. в селі Селивина на Херсонщині. Тяжкий життєвий шлях випав на долю Федора Петровича. У жовтні 1922 р., коли Федорові було 10 років, ЧК забрала батька. Його знайшли селяни забитим у полі. У лютому 1928 р. померла мати Марія. У 1929 р. – батьківське господарство забрав колгосп. 16-річний Федір пішов жити до брата Гриця. У 1930 р. – місцева влада звинуватила Гриця, що той тримає батрака. Рятуючи брата від звинувачень, Федір одружився з Килиною Самійлівною, і у батьківській хаті розпочав самостійне життя. У 1931 р. молода родина підлягла розкуркуленню. Оминаючи сподіваного арешту, Федір з братом Грицем втікають на Донбас, на будову новопоселень для шахтарів. Із села прийшла вістка, що родини Подопрігорів розкуркулили, дружину з сином Миколою вигнали з батьківської хати. Килина з сином переїхали на Донбас. Жили вони в бараці. У 1933 р. від холоду й недоїдання помер син Микола. Федір змінив працю: пішов працю-

вати в копальню вугілля, у забій. Килина працювала в копальні нагорі: сортувала вугілля, а часом навантажувала вагони. На праці в шахтах були кращі заробітки й харчі. Так Подопрігори пережили голодні роки.

У 1942 р. родина повернулася в рідне село. Поверталися більшовики... Покинувши в 1943 р. рідні землі, Федір і Килина Подопрігори виїхали до Німеччини. У 1944-му р. – до Зальцбургу, в Австрії.

У Зальцбурзі Федір Петрович став основоположником Укр. Автокефальної Православної Церкви. Оминаючи небезпеку примусової репатріації до Сов. Союзу, родина Подопрігори, покинувши напівзруйновану війною Європу, виїхала у 1947 р. до Венеції. У Венеції Федір Петрович працював 4 роки на міських будовах. У м. Баркесімето був організатором УПЦ, української школи і хору.

У 1955 р. родина Федора Петровича переїхала до Канади... »

(«Вістник. The Herald.» (Вінніпег) за серпень 1990 р. (Ч. 8(2548) – С. 26. (Друкується тільки початок некролога.))

№ 3

1947 (?). – Лист о. Федора Луціва до митрополита Іларіона (Огієнка)

«Ваше Преосвященство.

Залучую чек на \$ 4. Якщо я ще що Вам винен, дайте знати, пришлю.

Я учу тут у амер[иканській] high school в Lake Wilson, Minnesota. По 6/6 вертаю до Мінеаполісу, де живе моя родина.

Від вересня до цієї хвилини я дав 58 промов про Україну, особливо про її нещастя, про голод та її стремління до Волі. Нім верну додому, ще маю 3 промові. Я, промовляючи, маю знімки із жахливого голоду в Україні, що були поміщені в «Christian Science Monitor» за 1935 р. mr. Chamberlian'om. Мої бесіди роблять незабутнє вражіння на ам[ериканських] фермерів. Я не знав, що у мене є дар красномовства. (Подайте це в «Культурі»).

Ваші книжки гарні, добрі. Бажаю Вам багато здоров'я й сили на дальшу працю. Напишіть до мене на стару адресу:

Щиро здоровлю, прошу о Ваші молитви. Щиро Ваш о. Ф. Луців».

Theodore Lucciv

406.3 Ave. 5.E.

Minneapolis, 14, Minn[neapolis]».

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег). Ф. «Архів митрополита Іларіона (Огієнка). Автограф)

№ 4

1946, жовтня 21. – Риміні (Італія). – Лист-звернення полонених у таборі для інтернованих до митрополита Іларіона (Огієнка)

«... Від початку свого приходу до влади російський комунізм з особливим завзяттям винищував та винищує при допомозі страшно-го терору все, що не є згідне з доктринами комуністичних ідеологів та волею кремлівських можновладців. Штучно викликаним голодом в роках 1921 і 1933, масовими депортаціями українців до північних областей Сибіру, масовими розстрілами українців (Вінниця 1939-1941 рр., Львів 1941 р. і цілий ряд інших тюрем в Західній Україні) та сучасними переселеннями, що супроводжувалися терором цілих районів заселених українцями, доказують, що уряд СРСР створює стремління до фізичного винищення українців...»

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег). – Ф.
«Митрополит Іларіон». Лист підписано майором
Яськевичем та 57 особами – представниками сотень
(по одному представнику від сотні))

№ 5

1948, вересня 2. – Уривок з листа Володимира Винниченка до Тодося Осьмачки

«Повторюю, поодинокими силами трудно пробити шкаралупу байдужжя до чужої літератури, яка є у європейців. Наприклад, є така важна і багата тема, як організація голоду на Україні в 1933 році советською владою, коли б її викласти талановито в мистецтві, літературі («белетристичній»), а не публіцистичній формі, з знанням обстановки і тодішнього життя на Україні, то така книга могла б притягнути до себе увагу читачів у Європі й викликала значний інтерес до українського питання...»

(«В. Винниченко про деякі невідкладні справи»//
«Українські вісті» від 2. 10. 1948 р.)

№ 6

Стаття В. Голуба «Свідки говорять» (з приводу процесу Кравченка у Парижі)

«Свідки говорять»

... В Новому Ульмі, Цуффенгавзені вже зібрані десятки разючих фактів про масові розстріли, про штучний голод на Україні.

Ось на двох сторінках п. П. розповідає про розстріл під час втечі большевиків з Дубна 1-го травня 1941 р. Діти третьої класи народної школи в Дубно не вийшли на першотравневу демонстрацію, за що всі 32 учні ув'язнені НКВД, як хлопчики, так і дівчатка. Через три місяці, тікаючи з Дубна, керівник НКВД Винокуров дає наказ розстріляти всіх в'язнів тюрми, причому сам разом з дружиною бере участь у розстрілах. Із 32 дітей 24 були розстріляні, решта 8, будучи пораненими, урятувалась. Поза тим дівчинка із скривавленою рукою розповідає цілому натовпові, що збігся, як це було.

«Вражений оповіданням, – свідчив п. П. – пішов я разом з іншими відразу до тюрми і побачив там жахливе видовище – тисячі людських трупів...»

Свідок П. Ч. розповідає про свавілля советської влади в часи колективізації, зокрема в Люботинському районі, коло Харкова, як без суду й слідства сотні чоловіків із сіл викидалися на північ, а жінок з дітьми викидали з хат напризволяще. Шукаючи порятунку, люди тікали до підприємств, до більших міст. Так, із втікачів-селян постав у Донбасі цілий виселок коло Макіївки, на правому березі р. Кальміус, з населенням до 5000 осіб, що мав назву Собацівка (від собачої нори!). Всі ці люди жили в землянках в нелюдських умовах. Автор також згадує, як йому доводилось сидіти в одній камері з тими, що їли людське м'ясо. Всіх їх було розстріляно, хоч в пресі чи на зібранні не можна було й слова сказати про голод, що створили були большевики на Україні.

Всі згадані свідки подали редакції «Українських Вістей» свої прізвиська й адреси та висловили бажання при потребі стати перед судом в самому Парижі і розповісти судові в сто разів більше кричущих фактів про розстріли та голод».

(Голуб В. Свідки говорять // «Українські вісті»
від 19.06.1948 р. – С. 3)

Уривок з документальної книги проф. М. Приходька

«... Щоб побороти спротив 40-мільйонного українського народу проти примусової колективізації сільського господарства, яка зрештою принесла селянству тяжку працю й злидні, Сталін, забравши хліб у селян, організує на Україні голод, внаслідок якого в 1932–1933 році померло більше 7 мільйонів українців (я був свідком тої страшної трагедії і далі розкажу про неї). А тих науковців-статистиків, що в наступному переписі 1937 року виявили катастрофічну нестачу населення, було розстріляно або відправлено на Сибір. За «шкідництво»...

Я був у концентраційному таборі «Індельлаг НКВД». Це був один з найменших таборів Сибіру, а в ньому було тоді 350.000 невольників. Кожний з десятків інших таборів, розкинутих по незміряній території Сибіру, нараховують їх у кілька разів більше...

В СССР уміють приймати делегації. Їм покажуть і фабрику, до якої за два дні перед тим принесли пальми з ботанічного саду (я бачив сам, як, саме так, цілий тиждень готували харківський тракторний завод перед тим, як його мав одвідати Ерріо (прем'єр-міністр Франції – Ю.М.); і колгосп, у якому люди одягаються в етнографічні строї і танцюють; і в'язницю без ґрат, із білими обрусами на столах, як показували Фейхтвангерові в 1937 році; і крамниці, в яких можна купити все за копійки. А закінчиться все те показом Московського метро (підземки), на будівництві якого згинуло понад 10 тисяч в'язнів (тільки про це гостям не скажуть), показом розкішного оперного театру і банкетом з дорогими винами та кав'яром. Повернеться тоді такий гість з СССР і починає оповідати легенди про совітське життя. А він же не бачив його й не міг побачити, бо по п'ятах за ним ходили таємні агенти політичної поліції. А коли б і не ходили, то ніхто не насмілиться розказати йому правду, бо відповідь за це головою, коли та правда буде десь опублікована...

В 1921–22 роках, коли терор ЧК почав ніби трохи вщухати і коли вже згасло полум'я визвольної боротьби, на Україні вибухає перший голод, що забрав мільйони невинних жертв, найбільше серед незалежного селянства. Голод той ніби був викликаний посухою.

Так, посуха була в той рік, але Україна мала доволі збіжжя, щоб прохарчувати своє населення. Тільки ж ешелони з зерном від'їхали, як звичайно, в Московщину, і там люди не мерли з голоду, вони мерли на Україні, на тих родючих ланах, що годували «старшого брата» з Московії...

1929–1930 роки ознаменувались новою велетенською хвилею московського терору на Україні. Він був, власне, продовженням

паростків приватно-власницької ініціативи, що почали так природно і буйно виростати на Україні в період НЕПу. Вогонь цього терору було скеровано головно на українське село...

Москва надсила скрізь на місця своїх відповідальних керівників та таємні інструкції до партійних організацій і ГПУ на Україні, щоб здійснити свої задуми.

Протягом кількох ночей по всіх селах України гуляли так звані «ударні бригади по розкуркулюванню», скомплектовані місцевими партійними організаціями з тих деморалізованих кадрів, що їх комуністи підготовляли для таких потреб. Опівночі, зі зброєю в руках, вони вломлювалися до хат кращих господарів у кожному селі і викидали їх від найстаршого до найменшого, часто в одній білизні, на сніг. Все майно в хаті й поза хатою вважалося конфіскованим, а кращі речі, що були в хаті, розкрадали учасники тих урядових «ударних бригад». Так у кожному селі було зліквідовано від 50 до 200 господарів. Розкуркулених, з маленькими дітьми залишали десь у стаїні до ранку, а вранці гнали під охороною до районного ГПУ.

І потяглися на Сибір нескінченні ешелони, наповнені нещасними українськими хліборобами, провинкою яких було лише те, що вони більше ночей не досипляли біля свого шматка поля і вміли краще обробити його. Рід «куркульський» винищувався з корінням, бо не щадили ні сивобородих дідів, ні немовлят.

Ще не доїхавши до того жадливого Сибіру, огороженого від людських очей непрохідною тайгою, багато тих нещасних помирало від холоду й голоду. Тих, що доїхали, агенти ГПУ заводили в непрохідні сибірські нетрі; залишали їм трохи харчів, сокири, пилки й так кидали під голим небом напризволяще, щоб опанувати тайгу для добробуту кремлівського володаря. До літа з 2–3 тисяч тих нещасних залишалось 50–80 чоловік. Решту поховав глибокий сніг навколо збудованого на зиму бараку і розтягли по тайзі хижі звірі. Тікати не було куди – навколо, на сотні кілометрів, непроходима тайга, засипана глибокими снігами.

За кілька років на місці тих бараків смерті вирости в тайзі (так звуться сибірські ліси) невеликі українські селища, що мали по кілька хат, бо тим людям під страхом смерті заказано було покидати місце свого осідку. Я бачив ті селища в 1939 році, коли нас переводили з одного відділу концентраційного табору до іншого. Люди з тих селищ, угледівши нас, як здичавілі, тікали до хати і обережно визирили з-поза віконниць на нас – ще більших невольників, як вони. Так їм було наказано.

А тим часом в 1929–30 роках по всій Україні прискореним темпом провадилася «добровільна» колективізація: переорювалися межі на тих ланах, що їх селяни дістали ніби у власність від держави на початку революції; зганялись коні, корови, вівці й кури до колгоспного двору; туди ж звозили весь реманент. А всі люди від наступного дня мусіли стати до нової панщизняної роботи. І все це творилось

в спосіб найбрутальнішого примусу, без найменшої уваги на благоання й протести «вільних громадян країни переможного соціалізму». Так було колективізовано українські села...

По запровадженню колективізації український селянин втратив свою власну волю і приватну ініціативу, він перестав бути господарем, а став лише членом колгоспу, тобто найманим робітником на землі, що повинен щодня, разом із усіма дорослими членами родини ставати до цілоденної праці за таку оплату, яка може забезпечити йому лише злиденне існування. Тим врожаєм, що він здобув, розпоряджається не він, а так зване правління колгоспу, до якого входить переважно та сільська верхівка, що сама на полі не працює, а тільки живиться з праці інших і підгейкує їх до роботи. Верхівка та керується не інтересами колгоспників, а насамперед розпорядженнями згори.

А в тих розпорядженнях сказано, що не маєш права видати колгоспникам ані кілограма зерна, доки колгосп не здав державної «натуроплати», тобто 25 % від усього врожаю збіжжя, картоплі, соняшників і т.д. Після того треба відкласти посівний фонд, т.зв. страховий і недоторкані фонди, що йдуть також у розпорядження держави. Може, читачі сумніваються? То нехай вони в совітських же газетах прочитають про те, як засуджують на 10 років тих керівників, що, не закінчивши здавати хліб державі, дали по кілька кілограмів голодним колгоспникам.

А вже те, що залишиться після податків, розподіляється поміж членами колгоспу залежно від того, скільки вони мають «трудоднів», тобто днів праці. Оплата за всі трудодні така мізерна (про неї я напишу далі), що не дарма по всій Україні колгоспники повторювали потихеньку таку приповідку, що зродилася серед них самих:

Нема хліба, нема сала, –

Большевицька власть настала, –

Ні корови, ні свині,

Тільки Сталін на стіні...

Колись раніше письменник Сірошевський написав повість «На дні страждання» про життя прокажених. Читав я ту книжку десь у 1930 році, вона глибоко вразила мене, і здавалося мені, що в ній описано справді найглибший біль людського страждання й неволі. Так мені здавалося до 1933 р., доки я побачив, що діялось в той час по українських селах і частинно в містах. Уславлена на весь світ книжка Сірошевського поблідла в моїх очах, і шкода, що ніхто з визначних українських письменників не написав великого твору про те українське страхіття 1933 року. Але не треба тому й дивуватися, бо кожного, хто хоч що-небудь говорив про той голод, ліквідували в підвалі ГПУ або заглушували навіки в Сибіру.

Бо офіційно ніякого голоду не було. Від закордонної допомоги голодним Сталін відмовився, вказавши на те, що ніякого голоду нема, що весь СРСР живе «щасливим життям». А вже комуністична преса,

що завжди вірно служила і тепер служить інтересам Москви, рознесла ту «мудру» відповідь по всьому світу. І комуністи за кордоном писали, мабуть, тоді, так, як і тепер, про рай в СРСР. Їхне сумління давно вже запродане, і що їм до того, що від голоду й терору гинуть мільйони звичайних людей в СРСР!

1941 року, коли прийшли німці на Україну, співробітники Академії Наук у Києві знайшли в пивниці будинку Академії замуrowані комуністами перед відступом різні документи, а серед них статистичні відомості про врожай на Україні в 1932 році. Зіставлення величини урожаю й населення виявило, що той урожай був цілком достатнім, щоб прохарчувати все населення України 2 роки й 4 місяці. Значить, голод не був наслідком стихійного лиха – він був навмисне зорганізований Москвою на Україні, щоб зламати опір селянства до нової панцизньої неволі, що запроваджувалася в колгоспах. Збіжжя в 1932 р. відважували спеціальні уповноважені з райпарткомів (районних партійних комітетів) відразу біля молотарок і наказували відвозити його до залізниці.

І котився хліб з тих рук, що його виробили в поті чола, на відживлення Москви та заколотницьких задумів її в Китаю чи ще десь на такі ж потреби. Українським селянам залишили тільки те, що висипалося через третє віконце молотарки, – послід.

Недоплянувавши ще до кінця 1932 р., переважна більшість селян додавала до того посліду макуху, лушпиння й картоплі, висівки, якщо вони десь залишилися, щоб спекти трохи більше хліба.

В перших місяцях 1933 року не вистачило вже й такого добра, люди перемелювали кору з дерева, видобували з-під снігу різні корінняки і пробували жититися тим, але рятунку на знаходили й вимирали десятками, сотнями тисяч в безрадності й відчаю.

Тоді саме надійшов на села наказ з центру, щоб у реєстраційних книжках записували, що люди вмирають від шлункового захворювання, а не від голоду.

Ті, що ще трохи трималися на ногах, забирали з собою свої останні пожитки і кидалися в міста, щоб врятуватися від голодової смерті. Тоді в Києві можна було виміняти найліпшу українську сорочку старовинного шитва за одну хлібину. Чудовий полтавський ліжник музейної вартости, що ще від діда-прадіда затримався в скрині, як найбільша фамільйна вартість, промінувався на базарі за 10 кілограмів муки. В той час совітські пани повистеляли собі стіни й підлоги такими ліжниками...

А нещасні власники їх з опухлими ногами тисячами никали по Києву, Харкову, Дніпропетровську, Одесі й інших містах, випрошуючи попід хатами шкориночку хліба, або вишукуючи її на замерзлих смітниках. А кожного ранку по дворах їздили погоничі з дощаними будами на возах і визбирували по смітниках задубілі трупи в овечих подертих свитках поверх натільної полотняної сорочки. Верхню сорочку можна було проміняти за шматочок хліба.

Ті, яким пощастило дістатися аж до Москви, мали більше шансів на життя, бо по московських смітниках недоїдків українського хліба було більше, а, крім того, там можна було й купити хліба у крамницях вільного продажу.

Тільки дістатися туди було нелегко. В потягах і на залізничних станціях опричники з ГПУ, в малиново-синіх кашкетах, часто вилувлювали людей, що їхали до Москви без службового відрядження й відставляли їх до Сибіру.

В той час в київській лікарні імені Жовтневої Революції (!) біля «Бессарабки», працював у хірургічному відділі ординатором мій товариш С., що закінчив 1931 р. медичний інститут. Він запросив мене зайти до нього увечері, по закінченні роботи, до лікарні, бо хотів щось показати. Ми вийшли з ним біля 7-ї години вечора з хірургічного відділу лікарні до великого гаража в глибині двору. Сторож, відімкнувши двері, залишився надворі, а ми увійшли в темний гараж і зачинили двері.

С. увімкнув світло, і я побачив картину, якої ніколи не забуду. На кілька десятків метрів здовж стін, поскладані були, як дрова в шопі, замерзлі трупи тих нещасних, що їх визбирували щоранку по місту. Частина їх використовували для хірургічних експериментів, решту розвозили опівночі по навколишніх ярах до ям, викопаних уночі, щоб не бачили люди.

«Бачиш, де наше село?» – спитав мене потихеньку С.

Я нічого не відповів йому, тільки з жахом дивився на задубілі руки, що простягалися в різні боки, ніби благаючи шматочок хліба.

С. згасив світло, і ми вийшли мовчки. Сторож заgrimів залізним засувом і замкнув гараж. Ми майже нічого не говорили, йдучи додому, бо розуміли один одного без слів.

Довго я не міг позбутися враження від того видовища, що я його бачив на 16-му році Жовтневої революції в гаражі київської лікарні ім. Жовтневої революції (!). Там я бачив трупи тих, що на своїх багнеттах принесли перемогу тій найреакційнішій «революції». Колись, аж через три роки, я пробудився одної ночі з холодним потом на чолі, бо бачив у сні те жахливе видовище.

Не забуду я ніколи ще й іншої страшної картини від того 1933 року. Навесні, коли розпочинались весняні роботи, я їхав з Києва до Умані. На станції Монастирище до вагона увійшло з 12 селян з опухлими від голоду лицами, в подертій одежі, а між ними хлопець літ 14, що тримав руку за пазуху. Ці люди, як виявилось, їхали на працю до Христинівського радгоспу.

Вони, як голодні вовки, обсіли навколо хлопця і не спускали очей з його руки за пазуху. Він щось невелике тримав там і переляканими очима поглядав на розпухлі, зарослі волоссям – не лица, а якісь страшні машкари своїх сусідів. Вони всі, перебиваючи один одного, умовляли його з'їсти гуртом той шматок хліба, який він так перелякано притримував до грудей. Всі вони говорили про те, що їм завтра,

мабуть, наварять у радгоспі картоплі і дадуть хліба. А хлопець відповідав їм, що він сам голодний, що це мама роздобула йому десь шматок хліба і сказала, щоб він не їв його сьогодні, а лише завтра...

Закінчилась ця трагедія тим, що всі 12 чоловік, ніби наелектризовані якоюсь командою, кинулись на хлопця і видерли в нього той шматок хліба, розгубивши його в цій страшній гонитві голоду на кришки, а потім видирали ті кришки один у одного та шукали за ними на підлозі, ніби в пароксизмі якогось неймовірного божевілля. Хлопець безпомічно плакав, але він уже вийшов з поля їхньої уваги...

Так ішло на смерть українське село в 1933 році. Багато з тих сіл, що налічували перед тим 2 500–3 000 населення, мали після того 200–300 чоловік. Пізніше до тих сіл понавозили по кількасот москалів з родинами і вони почали господарити в спорожнілих хатах на українському чорноземі.

Варт ще згадати й про те, що тих самих селян, яким пощастило дожити до нового врожаю, засуджували на 10 років сибірської каторги, якщо хтось з них назрізував на полі кишеню колосків, щоб вимняти з них напівдозріле зерно і підживитися. В судових вирокх цей «страшний злочин» називався: «расхищение социалистической собственности».

Більше як 7 мільйонів українських селян умерло тоді від голоду, навмисне зорганізованого Москвою. Якщо хтось сумнівається в цьому, то нехай візьме «Малую советскую энциклопедию» видання 1940 року і прочитає на слові «УССР», що за переписом 1927 року Україна мала українського населення 32 мільйони, а в 1939 році (12 пізніше) – лише 28 мільйонів.

«Де ж зникли 4 мільйони українців? І де зник природний приріст населення, за цих 12 років, що за тих 12 років повинен був бути не менший за 6–7 мільйонів?.. Де поділися цих 10–11 мільйонів українців? Їх забрав голод 1933 р. й Сибір.

А до того всього треба ще додати, що ці числа пофальшовані Москвою. Бо був перепис населення на Україні 1937 року. Він виявив ще більш катастрофічну (правдиву) нестачу населення на Україні. Одним з найбільш відповідальних керівників цього перепису був видатний київський академік Птуха.

В 1938 році, коли я був у київській в'язниці, його було засуджено ніби за «шкідництво» в наслідках перепису на 25 років ув'язнення, а його асистента – проф. Пустохода – на 15 років за тим же обвинуваченням. Птуху забрали і відповідно перевишколили, а наслідки перепису «підправили» так, як їм хотілося, вже в 1939 році. Тепер академік Птуха, здається, вже помилувааний, бо то фахівець, без якого тяжко обійтись, але він напевне «зрозумів» свою «помилку» і більше її не допустить...»

(Приходько М. Я прошу слова. – Буенос-Айрес: Перемога. – 1949. – С. 5, 7, 13, 17, 22-24, 26-34)

Уривки зі статті Івана Гриценка

«... Голод на Україні в 1933 році, спричинений страшним злочиним комуністичної Москви, примусив тоді кожного думати тільки про врятування життя свого й своєї родини. Люди, що не мали можливості роздобути собі чогось їстівного, були приречені на смерть.

У тяжкому стані опинився в час цього голоду й Найпочесніший Митрополит Василь... Жив він тоді на Соломенці на Монастирській вулиці, ч. 47. Митрополитові пішов тоді 70-й рік життя. Його дружина – паніматка Параска Олександрівна була напіврозбита паралічем і ледве могла пересуватися. При них була й старша сестра Митрополита, дуже стара жінка, понад 80 років. Вона була цілком розбита паралічем. Лише молодша сестра Митрополита – Марія Костянтинівна ще виявляла енергію, але й вона була старенька.

Коли голод і на здорових, сильних і молодих діяв жахливо – то що ж сказати про становище цієї родини Митрополита, яка, помимо голоду, була взагалі в тяжкому стані. Вони ж були, за советським жаргоном, – «нетрудовий елемент», «позбавленці» всіх прав! Як вони пережили цей голод, – один Бог відає це! Не було жодної можливості власними силами десь що-небудь роздобути, не було у них нічого, щоб продати або проміняти на харчі. Митрополит страшенно схуд. Допомога з сторони вірних була занадто мізерна, та й хто міг би в таких умовах допомагати? Вірні нашої Церкви навіть в кращі часи були здебільшого бідні, а до того ж комуністична влада подбала про те, щоб духовних дітей Митрополита Василя знищити. Ця влада на протязі багатьох років розшукувала та висилала до концтраційних таборів або розстрілювала всіх тих, хто виявили себе жертвними парафіянами. Ті ж, що не залишились в Україні, були надто залякані й не сміли себе виявляти або й самі гинули з голоду. Одвідувати Митрополита Василя, навіть під покровом ночі, було небезпечно, бо большевицьке око доглядало за мешканням митрополита пильно, боязно було кожному й своїх сусідів, що їх не обминеш.

Те, що діялося тоді в Україні, спонукувало людей тільки до думки, як врятувати себе, і робило їх жорстокими, нечутливими, егоїстичними. На вулицях Києва, які вели до базарів, лежали й вмирили на очах людей селяни, які приходили з сіл до Києва, шукаючи порятунку. Ідучи по тротуару, треба було їх обминати то з одного, то з другого боку. Кожний з них лежав по кілька днів і поволі вмирав у калюжі жовтої рідини та був обліплений мухами. Труп вже померлої лю-

дини забирали тільки через день-два, а те місце, де він лежав, посипали вапном. Всі вулиці Києва були тоді в білих плямах.

На базарах спекулянти продавали різні продукти, але у малій кількості й по цінах, нечуваних у большевицькому царстві. Були на базарі і такі, що продавали різні речі, щоб за ті гроші купити щось їстівне. Тут лежали, вмираючи, селяни. Мухи, що цілими хмарами сідали на тих, що вмирили, перелітали й на продукти, особливо на цукор, що його продавали чайними ложечками. Але щодо чистоти тоді не зважали, – всі прагнули тільки того, щоб дістати чогось їсти, бодай би воно було й брудне чи заражене хворобою.

Раз якось на Сінному базарі перекупки зложилися й купили вінок та поклали його на один труп. Так цей мертвий селянин пролежав, накритий тим вінком, зо два дні. З балачок було чути, що то була тиха демонстрація протесту проти злочинств московської влади, така демонстрація, що була тільки можлива в тих умовах.

Аж ось одного дня влада раптово заклопоталася, виявляючи «заботу о челавекє». Всіх, хто вмирав по вулицях, було позатягувано до ближчих дворів. Їх туди закинули, щоб вони вмирили не на вулицях. Як виявилось, це було зроблено через те, що з Парижа до ССРСР з'явився представник «французької демократії» – Едуард Ерріо, щоб укласти угоду дружби й союзу з большевиками. Летів він через Київ, а в Києві мав зупинитись на кілька годин. Тому комуністи подбали, щоб надати Києву «щасливий» вигляд: мертвих було прибрано з вулиць, вмираючих позатягувано по дворах, а міліціонерам було видано білі рукавички, ніби для символізації «чистоти» советсько-комуністичного «сумління».

У той час у Києві продавали так званий «комерційний хліб» – по 4 рублі за кіло і не більше як по одному кіло «на руки». Щоб купити це кіло хліба, треба було ставати в чергу з самої ночі. Хто мав щастя, то, простоявши 12–15 годин в черзі, міг дістати кіло хліба. Але для цього, дійсно, треба було мати щастя, бо вже вдень, коли крамниці відчинялися, то з'являлись якісь нові люди й ставили в чергу спереду. Вони одержували хліб, передавали його своїм компаньйонам і знову ставали в чергу спереду. І так без кінця. Ставила цих людей у чергу міліція та розпорядчики крамниць. Це були спекулянти, що з ними міліція та завідувачі крамницями були «в блаті» (у змові).

Ці хлібні черги були по кілька тисяч людей, що стояли по 4–5 осіб уряд. Вони один одного страшенно давили, бо пнулися, щоб поближче стати в черзі. Міліція ж, щоб зручніше було вставляти спекулянтів у чергу, без кінця «наводила порядок»: вона наїздила на чергу кіньми (там була піша й кінна міліція). В такі моменти нарід великою хвилею подавався назад, а потім знову сунув наперед. Люди падали на купи, давили один одного, калічили й скреготали зі злоби зубами. Хто ж насмілювався протестувати, виявляти незадоволення такими «порядками», то тих міліція топтала кіньми або заарештовувала, як

«провокаторів». Так, промучившись цілу ніч і день у черзі, часто доводилося ледве живим вертатись додому все ж без хліба, бо на всіх не вистачало.

Селяни, які змогли дістатися до Києва, знімали з себе останні сорочки, приносили сувої селянського полотна й інші хатні цінності, продавали все це, щоб купити хліба. Вони вночі теж ставали до хлібних черг. Але коли надходив день, групи якихось жінок, що тримали себе впевнено, вишукували по цих чергах селян та витягали їх з черги з лайкою й бійкою. Викидання селян з хлібних черг провадилось по всьому Києву. Про це всі знали й пошепки казали, але не сміли нічого зробити проти такого беззаконня й нелюдяності.

«Лодирі! Саботажнікі! Роботать нужна! Пачему не работаєте в колхозе?! – кричали ці жінки на конаючих селян. – Не дават' ім хлеба! Ідіте в калхоз!»

Замучені голодом селяни, ледве живі, не в стані були боронитись, то ніхто й не наслідювався їх боронити, бо всі були смертельно залякані й самі виснажені. Повний відчай і безнадійність опанували тоді душі цих бідних селян!

Хто тепер в США може зрозуміти трагічне становище, що в ньому тоді перебував Митрополит Василь? Але і в такому безпросвітному стані, несподівано, ніби промінь світла засяяв над Митрополитом. Одного разу я, одвідавши Митрополита, побачив, що він змінився: його лице світилось невимовною втіхою:

«Є у мене радісна вістка, – сказав він. – Я одержав листа з Америки. Єдиному з наших панотців пощастило дістатися до Америки. Ви його повинні знати, – це отець Петро Маєвський».

Я пригадав його. Він був колись настоятелем парафії на Трухановім острові.

«Так, так! Це він, це він! – продовжував казати схвильовано Митрополит. – Це наша людина! Віддана Церкві людина, добра людина! Отець Петро ніколи не зрадить!»

Давно вже я не бачив Митрополита в такому піднесеному настрої. І тепер, коли я пригадую цей знаменний день, я почуваю глибоку пошану до всечесного отця Петра Маєвського, який не забув свого архиєпископа і в той страшний час підтримав Митрополита на душі й тілесно... присилкою грошової допомоги отець Петро врятував Митрополита і його родину від голодної смерті...»

(Гриценко І. «Митр. Василь Липківський і голодний 1933 рік» // Церква й життя. – 1958. – Ч. 5(8). – С. 5–7)

Уривки з книги спогадів Євгенії Сакевич Даллас, 1925 р. н.

«Місце мого народження було точне: хутір Кам'яна Балка, що розташований на північ від Одеси... Мене хрестили Євгенією, наймолодшу дитину з шести дітей Василя та Неоніли Сакевич... Наш батько виріс у тому ж хуторі...»

Мой батько і мати, як і їхні батьки, були селянами..., хоча за західними означеннями вони були справжніми фермерами. Мій батько мав багато землі, наймав робітників і це робило його заможним, хоча за стандартами будь-якої країни батьки не були багатими землевласниками...

Незабаром прибули комуністи... Все більше прибувало агітаторів, які все частіше ходили по хатах. Кожний з них мав пістолет, а міліція ходила ще й із більшою зброєю. Один партійний функціонер, який приїхав з міста, мав великий револьвер, запхнутий за пояс так, щоб кожен міг його бачити. Він вештався повсюди, начебто хотів підкреслити, що його робота полягала в тому, щоб стріляти в усіх, хто не виконував його наказів.

Мій батько не скорився і був одним з перших арештованих і звинувачених як ворог народу, буржуазний землевласник. В зиму 1929–1930 року посеред ночі його арештували і забрали від нас...

Відразу, коли почалася насильницька колективізація, наше село перетворилося у в'язницю. Наші селяни не мали права заходити в інші села, а мусили перебувати лише в своєму...

Гаслом комуністичної партії було «Ми проти них». Комісари були вправними маніпуляторами. Їм вдавалося спрямувати брата проти брата, дітей проти батьків. У школі вчили шпигувати: від дітей, начебто «заради блага батьківщини», вимагали доповідати вчителям, що говорять вдома. Сусіди, які раніше були близькими в стосунках, раптом стали ворожими одне одному.

Через кілька місяців, а може й через рік, батько повернувся з тюрми. То було незвичайним... Коли він повернувся, то виглядав уже іншим і був тихим. Він не сміявся і не працював у себе в господарстві... його знищили духовно. Очевидно, вони не зламали його політично, бо в кінці 1930 року, а можливо, на початку 1931 його арештували вдруге. З того часу я його більше не бачила... батько перебував у Сибіру на каторжних роботах... Чоловіка Наталі (сестри авторки. – Ю. М.) спіткала та ж сама доля, як і нашого батька, – у них забрали і землю, і всіляке майно. Гавриїл (брат авторки. – Ю. М.) був у військовій академії, але на нього чекало виключення через те, що батьки були селянами, тобто «ворогами народу». Для Гриші (брат авторки. – Ю. М.) в Київському університеті неприємності були по-

перед. Десь в 1930 році чи в 1931, – а може, перед першим арештом батька чи після другого арешту, – Гриша вирішив відправити брата Миколу в сирітський будинок, бо це могло б бути запорукою того, що Микола не помре з голоду. Те, що мати дала на це згоду, було гірким свідченням безвихідного становища...

Невдовзі, як батька забрали вдруге, до нас з'явилися комісари з численною групою разом з міліцією. Очевидно, вони хотіли забрати наш будинок у своє користування. З гвинтівками в руках вони виштовхнули усіх нас з будинку і забрали все, що було в хаті. Я стояла перед хатою і бачила, як вони забирали все зерно, що там зберігалось. Всю нашу худобу вигнали і також забрали. Мати засперечалась з міліціонерами. Вона просила залишити якісь продукти для нашої сім'ї. У відповідь міліціонер гаркнув на неї, і потім вони зовсім не звертали на нас ніякої уваги. Але врешті-решт нам залишили одну корову, на деякий час. Можливо, це було представлено як добродійство влади.

Мати... взяла нашу корову і мене, і весною чи влітку 1931 року ми залишили наше обійстя... направились у напрямку містечка Первомайськ, розташованого приблизно за двадцять кілометрів від нас. Там ми мешкали у невеликому цегляному будиночку з цинковим дахом. Я не знаю, чий то був будинок... Ми не мали жодних харчів з собою. Міліція забрала усі наші гроші. Єдиною їжею для нас було молоко від корови. Мати зуміла дістати в селі трохи хліба, борошна й овочів, очевидно, вимінявши їх за молоко. Деякі люди ділилися з нами тим, що мали, у всякому разі протягом якогось часу. Але незабаром ми почали їсти бур'яни і варили супи з кропиви...

Ми перебували у Первомайську лише кілька місяців, до осені 1931 року. Урожай насправді був добрий, але комісари й функціонери позабирали все зерно, що було у селян. Люди почали голодувати, а ситі партійні агенти охороняли купи забраного силою від селян зерна, котре згодом у великих кількостях зогніло.

Тепер колгоспи почали вирощувати зерно. Але вони були поганими виробниками... на полях залишалось чимало зерна чи картоплі... Мати часто ходила в поле і збирала у свій фартух картоплю й колоски, що лишилися лежати на землі, приносила додому й варила страву.

Наші сусіди, комуністи, очевидно, помітили, як ми рилися в землі, бо опівночі прийшла до нашого будинку міліція... З гвинтівками в руках міліція вивела нас із хати, знову забрала все, що ми мали: корову, харчові продукти, навіть підгнилі, а також шлюбну обручку моєї матері, лишивши нас зовсім без нічого... Потім вони дозволили нам зайти до хати, але стежили за нами ще кілька днів. Ми перебували за зачиненими дверима і навіть не могли принести води. Нарешті матір заарештували за збирання померзлих колосків... засудили на три роки каторжних робіт у Сибіру, коло Байкалу... Восени чи

взимку 1931 року Наталя та її чоловік Павло відвезли мене до Києва... Наталя захворіла... і не було нікого, хто міг би її полікувати...

Я виходила до монастирської брами (Киево-Печерської лаври. – Ю. М.). Звідси бачила крамницю з довгою чергою людей. Кожній особі відпускали тільки півбуханця хліба. Згодом я дізналась, що міські мешканці мали право купляти харчі в певних мінімальних кількостях, але власті заборонили продавати харчові продукти людям із сіл.

Якось я стояла недалеко від черги і спостерігала. З крамниці вийшла жінка з цілим буханцем і з невеличким шматком хліба. Я жадібно дивилася на хліб, який вона обережно тримала. Жінка... відчула, що я голодна... і дала мені той маленький шматочок хліба... Той хліб я майже весь проковтнула на місці... ще одна жінка відломилася шматочок хліба і дала його мені, потім і ще один шматочок. Я пішла додому з цим хлібом і дала його сестрі. Але Наталя майже не зворухнулася.

Пригадую, що черги за хлібом були завжди довгими, навіть кінця їх не було видно. Одного дня літній чоловік, простоявши, очевидно, кілька годин в черзі, нарешті одержав свою половину буханця. Він почав пожадливо кусати і ковтати хліб. Через якусь хвилю він упав і помер...

Я бачила, що на вулицях лежало багато людей і на них ніхто не звертав уваги. Люди казали, що майже кожного дня перед світанком, щоб ніхто не бачив, по вулицях їхав віз і на нього скидали трупи, яких кудись відвозили.

Люди вмирили, бо вони сильно виснажувалися голодом. Я знала одного маленького хлопчика приблизно мого віку, який осліп від голоду. Його батьки, брати, сестри, тітки й дядьки – вся родина – вже тоді вимерли через сталінський голодомор.

Думки про їжу впливали на моє мислення. Одного разу я навіть заздрила хлопчикові з поламаною ногою. Недалеко від Лаври був піщаний горб, з якого діти спускалися вниз. Той хлопчик не зумів скерувати свій спуск і зламав собі ногу. Поблизу знаходився дитячий садок, в якому виховувались діти сімей комуністів. У садку, звичайно, було що їсти. Вихователька дитячого садка, помітивши потерпілого хлопчика, прийшла негайно на допомогу. Вона принесла супу і почала ним годувати хлопчика. Він лежав, якось переносючи біль, їв суп і чекав на медичну допомогу... Я йому дуже заздрила спостерігаючи, як він підносив повну ложку до свого рота, бо дуже хотіла з'їсти того супу. Хотіла, щоб і я зламала ногу та й мала такий же суп.

У Наталі з'явилася ще й друга хвороба – малярія... Павло намагався помістити Наталю в лікарню, але йому відмовили. Коли Наталя почала все більше знемагати від хвороб, Гриша й Павло спробували помістити мене в сирітський будинок з тим, щоб я мала можливість харчуватися. Але й у цьому проханні було відмовлено на тій підставі, що в мене була старша сестра... Наталі дедалі ставало все гірше й

гірше... їй було біля двадцяти шести років... Минуло кілька днів, і Наталя померла...

В перший клас я, очевидно, пішла у вересні 1932 року, в школу, що знаходилась недалеко від монастиря... Ми чули, що селяни гинули з голоду. Розуміли, що наша їжа не була належною, та й тієї ніколи не було вдосталь, але ми не могли збагнути, як селяни не були спроможні прогодувати себе, адже ж саме вони виробляли харчові продукти. Вже пізніше ми добре зрозуміли, що саме комуністи цілеспрямовано і штучно створювали голод. Насаджуючи силою колективізацію, вони відбирали від селян всю продукцію... Ми знали, що деякі мешканці нашого села (Кам'яної Балки. – Ю. М.) зникли, а інших, як моїх батьків, арештували. А тих, хто намагався якось чинити опір, розстрілювали на місці...

Гриша та інші студенти з університету, добре розуміючи, що було вчинено проти українського народу, організували протест. У 1933 році близько трьох тисяч студентів, серед них був Гриша, було на швидку й поголовно заарештовано і засуджено на три роки ув'язнення. Їх вислали на північ за Ленінград на будівництво каналу, подарунка Сталіну, коло озер Ладога і Онега...

Мені важко послідовно все описати, що відбувалося у 1934–1935 роках. Пам'ятаю, що брат Микола за віком вибув з сирітського будинку, дістав якусь роботу і житло... На початку 1935 року Гавриїл повернувся до Києва (із заслання – Ю. М.)... було ясно, що у нього починався туберкульоз... помер, коли йому виповнилося тільки 26 років. Спершу Наталя, а тоді Гавриїл; дві смерті за три роки... За шість років я втратила батьків, сестру і брата...

Оскільки Гриша був політичним в'язнем, він завжди мусив реєструватися в місцевій міліції. Йому забороняли взагалі перебувати у великих містах, а у всіх інших не дозволяли бути більше шести місяців без дозволу міліції... Гриша таки зареєструвався у Білій Церкві... Коли Гриша працював або шукав роботу, я бродила по вулиці. Познайомилася з жінкою, у якої були кролі... Чула від людей, що під час голоду вона з'їла свого чоловіка...»

(Сакевич Даллас Е. ... Не вмирає душа наша. – К., 2003. – С. 8–31, 37–44)

№ Ю

Зі статей Ф. Шепеля

«Йшов 1932 рік. Корінному хліборобові, уродженцю Знамянського району Володимиру Гури саме виповнилося двадцять чотири роки. Він служив на далекій від свого рідного села білоруській заставі № 8, що на кордоні з Польщею. Спершу був кінним при-

кордонником [...] згодом, коли перевели в стрільці, мав усну подяку за швидкий збір за тривоною. Хоча й було за плечима у нього всього півтора класу сільської школи, відзначався природним розумом і кмітливостю, про що й писалося в позитивній характеристиці 1931 року [...].

Спокою не давав отриманий з дому лист [...]. Неждано й негадаю постраждала вся його родина, котра на той час мешкала в Оситняжці: мати з вітчимом голодують... братового тестя розкуркулили і кинули до так званого «будинку примусових робіт» – БУПРу... [...]. Поділився неприємністю із землячком із Зінов'євська (нині – Кіровоград. – Ю. М.) А ще подумалось: «А чи не податися до Польщі?» [...] Подумалось. Та, видно, вголос. Гурою негайно зацікавились представники ОДПУ по білоруській РСР Левідов та Лаукман. Де вже їм було розбиратися, що лежало на серці в хлібороба, родина котрого ще напередодні його проводів у солдати мала сім десятин землі, корову і коня, а тепер голодує, її розкуркулюють, кидають до в'язниці...

На допитах у містечку Кайдановому (пророче місце?) акцент робився на іншому [...].

Тринадцяте (!) число газети «Пограничная звезда» від 15 квітня 1932 року під промовистими заголовками «Попытка дезертировать в Польшу предотвращена», «Враг не спит» дало «грунт» для виховання прикордонників у дусі «класової пильності» щодо «куркульського агента, який не дрімає». І нарешті, як резюме, газета вмістила листа (?) від брата якогось прикордонника Величка, де повідомлялось, що «в колхоз пробрался классовый враг», що у «кулаков-вредителей нашли несколько тысяч пудов закопанной пшеницы» і робився заклик ніби спеціально зроблений невідомою людиною «під конкретного Гуру: «Я, товарищи-пограничники, призываю вас к классовой бдительности».

Для кращої ілюстрації цього матеріалу, напевно, можна було б скопіювати і «протокол асабістага вобыску» та показати підпис «Зьяняволенага», процитувати «Обвинительное заключение» Залпета, Шапіро, Сікса, де чорним по білому (без будь-яких застережень) записано: «родители его голодают, потому что в УССР большой голод», навести «Выписку из протокола заседания коллегии ОГПУ» зі страшними словами: «... заключить в концлагерь сроком на три года» або скопіювати папірець з такими словами «... 22 августа 1932 года по делу № 126770... отправит с первым отходящим этапом... на ст. Медвежья Гора для заключения в БЕЛМОРБАЛТЛАГ ОГПУ». [...] (5.12.1995 р. В. Гура був посмертно реабілітований. – Ю. М.)

(Читальник Н. «Гірка доля Володимира Гури, або Ще одне несподіване свідчення про голод» //НС (Кіровоград) від 2.03.1996 р.)

УВАЖАЮТЬ НА НЕМАЄ НАС...
***

«... дуже незвичною здалася нам кримінальна справа на Опанаса К., Варфоломія К. і Пантелеймона П., засуджених 3 жовтня 1936 р. спецколегією Одеського облсуду відповідно до чотирьох, трьох і двох років тюремного ув'язнення «за антисоветскую деятельность среди односельчан под видом религиозных убеждений» (...)

З протоколу допита Пантелеймона П.

Питання: До якої релігійної секти Ви належите і як давно вступили до неї?

Відповідь: В нелегальну секту «скопців-краснодраконівців» вступив літом 1935 року. Ми збиралися разом. Часто тлумачачи одкровення Іоанна Богослова, дійшли переконання, що настало друге пришествя. У Євангелії пишеться, що настав голод і мор. І дійсно, у 1933 році був повальний голод... Тлумачили 12 і 13 розділи одкровення Іоанна Богослова так, що в особі Радянської Влади явився на землі змії Червоний Дракон з сімома головами і десятьма рогами. Цей Червоний Дракон нищить релігію, закриває церкви, заганяє всіх у свою антихристову віру.

Все за писанням збулось. Радянська влада запровадила паспортну систему, примусово змушувала кожного громадянина брати паспорт. Цей захід Радвлади розглядали як намір Червоного Дракона... поставити кожному печатку антихриста. Ми вважаємо, що Радянська влада має скоро загинути.

Саме так комуністичне «буття» визначало свідомість простих людей кількох сіл Гайворонського району. Як свідчать документи НКВД, найактивніше до цієї християнської течії люди почали приєднуватись у голодних 32-му і 33-му. (...)

Щоб легше боротися з таким явно негативним і розгалуженим (у кримінальній справі, крім Кіровоградщини – тоді північної Одещини, – згадуються Вінниччина і Молдавська автономія) явищем, партійні ідеологи небезуспішно намагалися всіляко його опошлитися...

(У березні 1995 р. всі члени секти були реабілітовані у зв'язку з відсутністю доказів провини – Ю.М.)

(Шепель Ф. Скопцы-краснодраконовцы // «Україна-центр» (Кіровоград) від 21.09.2001 р.)

Зі статті-спогаду інваліда війни, ветерана праці Опанаса Наконечного

«... Наша сім'я з давніх-давен жила в с. Оляниця Тростянецького району Вінницької області. Жили ми добре, сім'я складалася з семи чоловік: батьків, 2-х дочок і 3-х синів. Господарство було середнім – п'ять гектарів землі, двоє коней, корова, свині, вівці, домашня птиця. Мала наша сім'я дім з верандою, усілякі господарські будівлі.

Трудилися всі від вранішньої зорі й до пізньої ночі. Все наше господарство стало предметом уваги голів сільради і комнезаму. Вони часто приходили до нас і пропонували вступити до колгоспу, але мати і батько категорично не бажали цього робити.

І ось одного разу, в 1932 р., до нас приїхали чотири підводи з бригадою – чоловік 15 у шкірянках, з маузерами, були й наші із сільради, чоловік 3–4. Було це літньої неділі, наприкінці серпня. Нас усіх вигнали з хати і заявили, що все у нас конфіскується. З хати забрали дві скрині з одягом, все до нитки. Ікони – 8 штук, які передавалися з покоління в покоління, винесли на веранду, скинули в купу, облили гасом і підпалили. Мати впала на коліна, почала плакати й прохати ватажка все забрати, але залишити ікони. Її відтягли від ікон і кинули на подвір'ї.

Ікони згоріли, мати знепритомніла. Батько з братом та старшою сестрою занесли матір у землянку, яка стала для нас притулком.

Того дня і в наступні у нас забрали худобу, птицю, зерно, фураж. Розібрали дім і всі господарські будівлі і вивезли до колгоспу. З погреба та комори забрали все, нас прирекли на голодну смерть. Нам заборонили користуватися городом, землею. Батька й брата через день заарештували і відправили в Тростянець – у в'язницю. Батька через кілька днів звільнили, а брата Левка судили і відправили до Сибіру, де він і загинув.

Нам родичі потай допомагали продуктами. Голодувати ми почали навесні і влітку 1933 р., батько опух, опухла й мати, я і менший брат Василько (йому тоді було 8 років). Бачачи, що ми вмираємо з голоду, родичі вивезли мене і батька на станцію Ладижин, посадили в поїзд. І ми прибули на станцію Вапнярка. З поїзда нас зсадила міліція, і ми з батьком поселилися на майдані перед вокзалом. Я хоча й був опухлим, все ж таки потихеньку ходив. Батько лежав, ноги його набрякли, говорив тихо і весь час плакав. Я просив у людей хліба, але в них нічого не було і весь майдан був заповнений голодними опухлими людьми. Через день батько перестав говорити, тільки сльози котилися з його очей. Я сидів біля нього і плакав. Вранці він помер, я почав голосно плакати. Мене почули й покликали міліціонера. Він почав

мене заспокоювати і сказав, що скоро під'їдуть підводи забирати померлих від голоду, тож заберуть і мого батька. Знесилившись, я перестав плакати. Сидів і гладив руками худе, заросле обличчя батька. Його чорні очі були відкритими і дивились на мене.

Через деякий час приїхала підвода, в кузові якої були мертві чоловіки і діти. Сльози лилися з моїх очей. Підвода поїхала. Міліціонер посадив мене на поїзд Одеса – Москва і сказав провідникові: «У нього батько помер з голоду, він весь опухлий. Завези його в Москву, може, виживе».

Провідник завів мене до вагона і сказав: «Залазь під лаву і лежи тихо, а то ревізори висадять тебе з поїзда і мені перепаде». Так я став безпритульним.

Це тільки частина того тяжкого шляху, яким мені довелося пройти. Все своє життя я пам'ятаю трагедію нашої родини. Мати померла в землянці теж з голоду, брат потрапив у дитбудинок...»

(Наконечний О. Про геноцид українців знаю з власного життя // «Вечірній Київ» від 14.05.1998 р.)

№ 12

Уривки з книги Павла Макогоня про голод в с. Троїцьке

«[...] село Троїцьке (нині Петропавлівського р-ну Дніпропетровської обл. – Ю. М.) [...] на той час нараховувало приблизно три тисячі дворів. А населення дванадцять тисяч. І коли шалів голод, то приблизно вимерло з голоду двадцять дев'ять відсотків, а десять відсотків було «розкулачено», і люди повтікали, хто тільки міг, щоб врятуватись від голодної смерті, або ж від висилки на Сибір.

Походження роду Макогонів. Із розмов з нашим дідусем Іваном Омеляновичем мені відомо, що ми були вихідці з козацьких куренів. Це було тоді, коли Москва зруйнувала Запорозьку Січ[...]. Мій дідусь мав велику родину – сім синів і дві дочки, і так поступово дідусь почав добре господарювати[...] в 1917 році надійшла революція[...], зруйнувала дідусеве господарство[...].

В 1916 році мій тато одружився[...], в 1918 р. народився я[...]. Родина стала збільшуватись, і тому жити всім разом було вже неможливо. Дідусь почав відділяти своїх синів: два сини відійшли на Лозівський хутір, а мій батько залишився у своєму селі. На той тяжкий час дідусь не мав чим, як це потрібно, відділити синів, а тому їм довелося дуже тяжко починати господарювати... (далі йде ґрунтовна розповідь про створення СОЗу, бунт у селі 1930 р., розкуркулення, примусову колективізацію, відмову батька Павла Макогоня

вступати до колгоспу, погрози батьку з боку «активіста» Івана Зайця, про «викачку» хліба в селян. – Ю. М.)

На той час наша родина була такого складу: тато, мама, мамина мама, чотири брати і одна сестра... Заєць сказав: ти ж знаєш, що Бога немає, бо то є опіум для народу. Так наша управа постановила, щоб поламати Церкву і побудувати театр. Так оце на, тут підпиши. Тато знову відповів: «Я церкви не будував і ламати її не буду!» Заєць почервонів, потім побліднів і знову почав батька переконувати, але вже трохи іншим тоном. Та я вже того майже не слухав [...] Заєць... сердито сказав: «Ну, тепер ти будеш сам на себе гніватись, бо наша влада знає, що з такими мудрими робити». На цьому і Заєць залишив нашу хату. А ми всі лишилися приголомшені[...].

Після того, одного трагічного дня прийшли до нас активісти, щоб все описати і забрати, як у підричника совітської влади. До хати прийшов наш активіст Т. Британ і на підсилення справи приїхав з району уповноважений Клочков. Це був росіянин. Вони спитали тата: «Де є твій хліб?» Тато сказав, що хліба немає зайвого, лише є трохи для дітей, після цього Британ поліз на горище, а Клочков стояв у сінях. Він був убраний в напіввійськову уніформу. [...] Британ переточував полову, шукав там пшениці і взагалі перешукував кожний куточок, а Клочков до Британа час від часу щось говорив. Потім Т. Британ почав кидати з горища в сніні качани, ті, що висіли на бантиках для насіння. Коли я це побачив, то далі вже не міг спокійно стояти, бо ті качани вже були останнім харчем для нас. І тоді я ті качани почав кидати назад, а Т. Британ вниз; і так між нами зав'язалась боротьба. Уповноважений Клочков стояв і дивився на ту картину, а потім сказав: «Что ти делаеш, мальчик?» Я відповів, що я хочу жити, тому кидаю качани назад. Тоді Клочков щось Британу сказав, і Британ зліз із горища; вони вийшли і пішли, а те все, що вони переписали, забрав віз і повіз на загальний двір.

Після того в нашій хаті не залишилось нічого їсти. Надходила зима, а в селі й далі проходила жахлива справа. Село щодалі робилось пустою, бо ж частину селян «розкулачили» і вивезли на Сибір, а частина покидала все і тікала ночами, щоб не потрапити на Сибір. А решта селян під примусом таки пішла в колгосп. Актив повибирав по всіх хатах хліб. Підходило страхіття, що день, то все не було що їсти. Починався вже голод[...] Почали люди пухнути. За короткий час голодні люди повиїдали в селі всіх собак, котів, їжаків, всяких птахів. Я сам приносив їжаків, спіймав чужого собаку, і все те ми варили й їли.

Потім на загальних дворах у колгоспі від голоду почали й коні здихати. Всі люди, і я в тім числі, кинулись до дохлої конини, але влада не хотіла, щоб селяни їли ту конину, і копала ями. Те здохле м'ясо обливала карболкою і кидала в ті ями, щоб не дати людям. Але люди того не боялися, а ножами кожен собі різав те м'ясо, і ніхто не

боявся, що воно перелите карболкою, бо голодній людині не було ніякого страху.

Надійшла люта зима, почався тотальний голод. Люди почали вмирати з голоду. Ми всі уже були опухлі; найперша в нашій хаті померла з голоду мамина мама, а всі ще ледве рухались. По селі прокотилась чутка, що у п'ятій бригаді одна жінка поїла своїх дітей, але ту чутку закрили, так що я точно і не знаю, як то скінчилось. Але голод охопив усе село, почали масово вмирати люди. Правління посилало сильніших чоловіків на цвинтар, де вони копали масові ями, а визначені вози їздили від хати до хати, забирали мертвих людей і везли на цвинтар. І всіх без труп вкидали в одну яму, а коли вона вже була повна – тоді копали другу.

Багато людей пробувало виходити із села, щоб десь знайти щось їсти, але там же і вмирили, бо у них вже не було сили йти далі.

Я ще трохи рухався, тому ходив і бачив те все, що трапилось. Коли надходив вечір або ніч, то вже нікого по селі не можна було побачити. Панувала голодова мертвеча, і страшно було ходити у своєму рідному селі, бо ж не було вже навіть голосу ані собачого, ані котячого, ані людського. Я все те бачив, і все те страхіття в собі передумував. Я з того зробив собі висновок, що мої дні теж пораховані. Але нашу родину деякий час рятувало від смерті те, що наш тато зумів заховати хліба від тих, що щупали, і тому ми мали можливість прожити трошечки довше від інших.

Але прийшов сумний і трагічний час і для нашої родини й хати. На моїх очах умирили мої брати з голоду; голоду, штучно зробленого Москвою, щоб зламати український народ і загнати його голодовою смертю в колгосп. На жаль, Москві це вдалось довершити[...]

В нашій хаті було страшне видовище, бо перший мій любий братчик умирав з голоду, Іван, якого я любив [...]. А потім умер на моїх очах мій рідний братик Василь[...].

А далі умирає з голоду третій мій братик, на моїх очах – Толик [...]. А слідом за ним умирає, знову ж на моїх очах, одинока моя сестричка, Марія. Вмирили вони не в один день, але всіх їх клали на ту ж саму бричку і везли на цвинтар, і всіх їх, та й інших селян, кидали в одну яму. І так кожний день...

В нашій хаті після померлих зробилась страшна пустка й неймовірно смертельне враження. Я лишився одинокою дитиною в хаті. Мама і тато так само вже були дуже слабими, і їхній вигляд показував, що вони вже зовсім безпорадні в дальшому рятуванні нашої родини.

Проминув ще один тиждень, після того, як померли мої братики й сестричка. Я зробився зовсім не той, що був. Смерть і ховання моїх братів... Я був просто переляканий, і моя свідомість мені все підказувала, що я мушу щось робити, бо ж і я вмру з голоду. Отже, я вивробив собі плян, щоб спастися від голоду: я мушу покинути село і йти просто у світ рятувати своє життя. Я мав на увазі, що в Макіївці

є мамин брат, він же був моїм хрещеним батьком, а також і другий брат Тимофій. Десь там вони жили, і то непогано у всякім разі, бо на той час вони там голоду не мали[...].

Перш за все я мав іти на Лозівський хутір, бо там жили два татових брати[...] Віддаль від села до хутора була десять кілометрів. Я ніби намагався іти швидше, але ноги мої переступали дуже помалу, та й сили ж я не мав, бо мої ноги вже були трохи опухлими. Але я йшов далі, і так десь на обідню пору я нарешті дістався до хутора. Спочатку я зайшов до дядька Романа. На той час дядька не було вдома, а вся родина була. Всі вони були вимучені і голодні, а тому ніхто з них не був моєю появою втішений. Я їм розказав, що діється в нашомуселі. Потім вони дали щось нам усім разом поїсти, якоїсь трав'яної страви. Від них я перейшов до дядька Миколи. Там було те ж саме: всі були сумні[...]

Йдучи від села до села і від хутора до хутора, я надвечір прийшов на станцію Межову. По станції зрідка вештались люди, потяга не було, і якось теж було сумно. Тоді я почав розпитувати, як далеко є Макіївка від Межової і коли прийде потяг. Мені станційний робітник сказав, що за півгодини прийде потяг, який має маршрут на Макіївку, а це те, що мені й потрібно.

Але потяг то потяг, а я не маю грошей на квиток. То як же їхати? Я вирішив їхати «зайцем», бо ж і так немає іншого виходу. Почувся сигнал потяга, якого я перший раз у житті побачив. Це мене трохи аж налякало. Потяг зупинився; люди почали виходити і заходити у вагони. Я теж приспішив і зайшов у вагон, але сідати на лавку не міг, бо ж не мав квитка, а тому заліз під нари і ліг там тихенько. Скоро потяг рушив... (далі йде розповідь про подорож до Макіївки, про те, як контролер висадив автора з потягу, про те, як він дістався до ст. Ясинуватої, зустріч там з хлопцем. – Ю. М.)

На моє запитання, звідки він є, він сказав, що он там (показав рукою) недалеко велике село Голодаївка. «Там усі мої рідні померли з голоду, і майже все село вимерло, а хто був сильніший, то втік до міста. Так оце і я тут прийшов». Тоді я запитав: «А де ж ти взяв хліба?» Він відповів: «Якщо ти хочеш, то я і тебе научу». Я безмежно зрадів, бо вже побачив, що маю друга по недолі. І тоді ми пішли таки далі на базар[...].

Ми ходили по базарі, він попереду, а я за ним. Коли він бачив щось їстівне на прилавках, то зручно хапав і скоро зникав між людьми. Ми так обійшли весь базар. Але скільки разів я пробував робити те, що він, то в мене нічого не виходило, тому що мене брав страх і моє сумління не дозволяло щось таке робити. Але він дечого там нахапав, ми сіли, добре пообідали, а потім він згодився поїхати до Макіївки.[...] До неї було недалеко, може, яких 20 кілометрів. Ми сіли на плятформи і за дві години вже були у Макіївці. Мій колега все там знав, і ми відразу пішли на базар «Уніон» [...] йшли на базар на наші «заробітки». Перший раз йдемо ми між рядами, і відразу мій колега щось хапає і

тікає. Але тут сталася страшна трагедія, якої він не передбачив. Він ухопив хліб і кинувся тікати. Але та продавщиця мала добрих двох синів, які завжди охороняли матір, коли вона щось продавала на базарі. І коли мій колега тікав, то ті два сини погнались за ним. То були хлопці спритні, голоду не знали; вони його наздогнали і почали дуже його бити. Коли вони його залишили, я підійшов до нього. Він лежав сильно побитий і нічого не говорив. Тим часом я побіг шукати води, щоб обмити кров і дати йому напитись, але коли я повернувся назад, то мого приятеля вже там не було, і так я його більше не бачив. [...]

Але мені не довелося довго блукати по тому базарі і хапати з рук людей все те, що можна їсти. Я провів один тиждень і трохи привик до тієї роботи, але несподівано зустрів на базарі своїх односельців, які мене пізнали і забрали до себе. Правда, вони теж не були ситі, але знали мого тата, бо були сусідами мого дідуся [...]. Вони знали мого дядька Архипа і приблизно знали, де він жив на той час. За Макіївкою два-три кілометри була грудська шахта, він там і жив. Там же, на тій Собачовці, жило багато наших людей, які повтікали із села. (Далі йде розповідь про перебування автора у своїх дядьків Архипа й Тимофія Карпенків, про зустріч з батьком, який теж рятувався від голоду в Макіївці, про повернення автора до матері, до рідного села. – Ю. М.)

Що далі я проходив селом, то все бачив знайомі хати, які були порожніми або розваленими та позаростали бур'яном. А по дорозі лазили жаби; через них мені страшно було переступати. І ось я дожджу до своєї хати, а надворі вже темна ніч і не чути ніде живого голосу. Мене огорнув ще більший страх. І ось я повертаю уже у двір, який заріс лободою, а кругом хати лазить сила-силенна жаб, які мене ще дужче лякають.

Коли я підійшов до дверей, то сінні двері були відчинені і було тихо, а через поріг лазили жаби. Я обережно почав переступати поріг і підходити до хатніх дверей, які теж були відчинені. В хаті темно і тихо [...] лампа почала краще світити, і я вже побачив стіни [...] Коли я повернувся і глянув на піл, то від того, що я побачив, з моєї голови автоматично упав кашкет, а з плечей торба. Я стояв і був ні живий, ні мертвий, бо на тому голому полу лежала моя мама. Вона була майже гола, лежала догори (лицем), а руки складені навперехрест. Вона була страшно висохла і нежива. Мені знову щось підказало, щоб я підійшов до неї. З трепетом душі я підійшов до полу, взяв мамину руку і почав слухати її пульс, який ледве-ледве тикав. Я зрозумів, що мама ще жива. (Далі йде розповідь про врятування автором матері від голодної смерті принесеними з Макіївки харчами, про повернення до Макіївки, про арешт автора і його приятеля Андрія міліцією, як «бродяг». – Ю. М.). Після допиту нас відвели знову до одного пасажирського вагона, який стояв у кінці. Коли нас привели туди, то виявилась сумна картина, бо в тім вагоні було повно набито різного

віку дітвори. Були вони від 8-ми до 15-ти років. Це були такі діти, які повтікали з дому до міст, щоб рятуватись від голодної смерті. Це такі самі дітки, як і ми. І нас тут оприділили.

Потім ми довідалися, для чого це їх тут тримають. А тримають їх для того, щоб розсилати туди, звідки вони прийшли. Отже, це і було те, що нам потрібно, бо ж нас записали на допиті так, як ми їм казали. У вагоні було дуже брудно і переповнено дітворою, просто неможливо було дихати, але що зробиш? Головним ділом на той час було вижити і не вмерти з голоду. А тут якраз на той страшний час їсти давали більш-менш так, що можна було витримати. Не були ми повністю наїджені, але спухлих не було, а їсти давали перемінно: галушки, різні супи, чай і трохи хліба. (Далі йде розповідь про втечу з вагона приятеля автора, про посилення охорони вагона, про переведення автора через тиждень до ст. Чистяково, де його голодним тримали дві доби, випадкове потрапляння автора до житла міліціонера-охоронця. – Ю. М.)

Коли я заглянув у кімнату, то побачив, що на столі стояла повна миска гарних білих галушок і шматок хліба. Мене просто збентежило від такої несподіванки, і я, не думаючи про наслідки, підійшов до стола і з жадобою почав їсти ті галушки, а хліб розраховував забрати. Але не так сталося, як гадалось, бо ще не скінчив я їсти галушки, як почув кроки міліціонера у вагоні. Я вже зорієнтувався, що я попався і виходу не було. Я невесело встав і пішов до дверей з думкою: що ж, нехай мені і попаде, але зате мій живіт повний. Тільки я став виходити, коли напроти мене і міліціонер. Ось тут ми і зустрілись. Тікати не було куди, але утопаючий і за соломинку хапається. Так і я. Коли він мене побачив і глянув, що на столі миска була вже порожня, то він з великою люттю сказав: «Ага, ти, падлец! Ану іди сюди!». Я – тікати, бо розраховував, щоб вискочити на нари вгору. Але він мене схватив за ноги і давав лупити то в одну скроню, то в другу. А я, як той м'ячик, підскакував теж на всі боки, і падав на підлогу, і вставав. Нарешті мені пощастило вилізти на нари, і він з брудною лайкою залишив мене, але я таки був добре побитий. Він мене бив, крім того, я падав і побив собі боки.

Нарешті прийшла ніч. Я переспав і вирішив цього ж дня тікати. (Далі йде розповідь про втечу автора до дядька Тимофія, який уже теж голодував, про пошуки автором їжі в робітничій їдальні, де йому часом діставались недоїдки каші, про потраплення ним до їдальні для «великих партійних «товаришів». – Ю. М.)

Заходити туди було суворо заборонено всім постороннім. Я нічого не сказав своїм партнерам і пішов туди. В тій їдальні була велика чистота. Коли я туди заходив, то побачив, що на столах великі вельможі залишали недоїдене м'ясо, кашу та ін. Коли мені пощастило пробратись аж у саму їдальню, то я встиг добре наїстися, та ще й назбирати у торбинку. Але коли офіціантки побачили мене, то це для них було дуже дивним, бо ж до того часу вони нікого посторон-

нього тут не бачили. Все ж таки вони чемно мене випроводили і сказали, щоб я більше туди не приходив. Але хіба я міг забути оті недоїдки і не піти туди? Я не послухав їх і знову прийшов[...]. Я там так прокористався два тижні і досить добре відживився. Пшениці вже половіли, і я бачив, що треба збиратись додому.[...]

А тепер я живу в Канаді... Я є власником крамниці харчових продуктів. Усе виплачене, боргів нема. Крамниця і все в крамниці є нашою власністю, моєї і дружини.

Чи вплинув мій колишній голод на бажання завести харчову крамницю? В усякому випадку той, хто колись шукав шматка хліба, має особливе почуття, годуючи інших.

Я й досі не можу опам'ятатися від парадоксу: там, в Україні, на своїй землі, славній родючими чорноземами на цілий світ, я вмирав з голоду. А тут, на кам'янистій землі Онтаріо, я, чужинець, живу довгі роки «в царстві їжі» і за цей час ні разу не бачив голодної людини[...]

(Макогон П. Свідок. Спогади про голод 33-го року. – [Торонто], 2000 (?))

№ 13

Уривки зі статті Мирослави Лещенко, 1923 р. н. «Червоні бригади»

«[...]Саме так воно й було. Адже від осені 1932-го почалося тотальне вигрібання із сіл та хуторів напрацьованого селянами хлібного зерна, огороднього приварку, і якщо хтось хоч у торбині чи в горщику сховав крихту поживи, то їх вигрібали спеціальними «пошуковими» пристроями «червоні бригади» (селяни їх називали «червоні гади»), яких оплачувала влада. Вони озвірили так, що на очах дітей виривали з рук господині горщик з варивом і розбивали об долівку останній черпак каші. Такі «активісти» були основою виконавчої влади, за це їм платили кар'єрою, посадами, хоч здебільшого це були п'янички, неуки, далекі від норм людської моралі. Так, по весні, коли сонце добре пригріло, їх «перекваліфікували» на труповозів, і вони з божевільним шалом, знущаючись над останками односельчан, тягнули їх гаками, підкидали вилами до канав і рівчаків... Ні хрестані стовпчика, ні поминального знака...

Василько із Деражні

Мені в ту весну було 10 років. Жили ми з сім'єю в Антонінах – районі напівсільського-напівміського типу. Батьки – службовці із такою зарплатою, що півмісяця жили надголось, а на другу половину – нічогосінько. В тата опухли ноги, ледве ходить, в мамі загос-

треньня туберкульозу. І вона злягла в постіль, а я з двома братиками після школи збираю гурт дітлахів, і попасом, тобто об'їдаючи всяку зелень по дорозі, бредемо ватагою до парку, де серед густих хащів залишки руїн панського палацу. Дітлахи в напрузі: довкола цього місця стільки таємничих легенд. Ми знайдемо тут золото, віднесемо його в «Торгсин» і принесемо додому багато-багато смачної їжі!... Але ці походеньки кінчалися однаковінько: боліли животи від зеленої «дієти», а голод дошкуляв ще більше... Мандри кінчилися для мене майже трагічно: в один з походів, коли я дряпалася по камінні серед хащів, щось боляче шпигонуло під коліно... Я встигла лише вгледіти темний блискучий хвіст. Це була гадюка, як сказав лікар після огляду й відсмоктування ранки, чимось пекучим замазав і розвів руками: «Як Бог дасть...»[...]

Поки я очунювала від укусу, десь зникла мама... Повернулася через добу, знеможена, з перекошеним обличчям і запухлим оком – так тяжко далось їй зняття золотих коронок та зубів задля тих кількох фунтів борошна та крупів з «Торгсину»! На пару днів у нашу хату завітав дух смачної затірки та тонюніх «плачиндиків» на сковороді[...].

Після мого одужання дитяча ватага поміняла маршрути. До парку – годі! Найліпше тепер гуляти біля «паровика» (так ми прозвали старий занедбаний млин, де вже ніхто не молов, бо нічого було молоти). [...]

З кущів почувся вереск, хтось ридма-ридав.[...] З хмелиння виткнулася страшна голова, наполовину обстрижена «драбинкою», очі червоні, опухлі, худюче личко чорне від бруду, в патьоках від сліз. Йому десь років 13–14. Тільце висхле, самі ребра й шкіра... Ми сахнулися: «Тікаймо!» Але ту ж мить незнайомиць вискочив на галявинку:

– Я Василь! Василько з Деражні! Зачекайте! Не бійтеся... Я втік. Від тітки, бо вона хтіла зарізати мене і з'їсти... Щоб заманити мене, вона вроді мала обстригти мені голову від вошей...

Поміж словами хлопчина ридав, тупцяв з ноги на ногу, по яких стікала брудно-сіра дристачка... Брудні штанці висіли на якомусь патику біля нього, а довга сорочка (видно, батькова) була теж у лайні. Було страшно, бридко і жаль до сліз цього Василька з Деражні.

Але ми не кинули його напризволяще. Порадившись, кілька днів після школи бігли до «паровика» з шматочками чогось їстівного, а дві сестрички Рачинські (ніби пам'ятаю їх?), то вже так старалися із своєю мамою, щоб порятувати тяжко хворого, зголоднілого Василька (їхній тато був головним агрономом району, то харчів мали досить). Піднесли йому до криївки і ряднинку, і штанята – як-то кажуть, з миру по нитці... [...]

Він (Василько. – Ю.М.) виспівував[...]:

*Хата раком, клуня боком,
І кобила з одним оком!*

А у клуні один куль!
І ще кричать, що куркуль! [...]
Україна, да хлебородная,
Немцам хлеб отдала –
Сама голодная... [...]
Гоп, мої гречаники!
Бо всі жиди – начальники,
А мужики – дураки:
Возьять, босі, буряки! [...]

Якогось ранку ми поспішали до школи і несподівано почули на вулиці крик, верещання десь біля «паровика». Це був лемент Василька! Кількоро нас, дітей, кинулись туди (яка тут уже школа!) і побачили таке, бодай не казати: зашморгнувши канатом за попереk, тягли нашого Василька по каміннях до гарби з мерцями (так щодня підгрибали гаками й мотуззям нещасних померлих від голоду). Він, бідолашний, кричав до нелюдів: «Пустіть! Я живий!!!» А у відповідь п'яний регіт: «Падохнєшь все равно!», «Замолчи, щенок!» І матюкання... На якусь мить ми оторопіли, а тоді кинулися рятувати нещасного. Бігли за гарбою, благали, кричали, плакали, а нелюд стьобав по нас батогом, штрикав пужалном, а другий придавив тичкою Василька до мертвих тіл.

Та гурт біг, доки стачило снаги[...] Але сумна повість на цьому не закінчилася. Ми пішли не до школи, а до редакції газети. І там, в сльозах, розповіли про все, що сталося. Секретар написав замітку до завтрашнього номера, але її не вмістили, а секретаря вигнали з роботи!... Такі були часи. Це був мій тато. Сім'я наша залишилася без мізеру на життя. Рятувались сироваткою, яку нам крадькома наливала добра жінка в молочарні, а ми, діти, «підпасалися» на зелені, що наростала з кожним днем (а може, це було й «зеленою аптекою»...).

Сім'я наближалась до межі вмирання, і мама робить останнє: відносить до «Торгсину» єдину пам'ять свого роду Шульців – медальйон, що передавався лише по жіночій лінії при умові збереження родового прізвища (після цього вона вже не Шульц, а Лещенко). Знову торбинка борошна та крупів... Життя триває! Нас виселили з казенної квартири, і ми, поки тато шукав роботу, перебралися до підвальної комірчини[...]

Тато влаштувався на вчителювання в далекому селі[...], татова мама Катерина, кажуть, вмерла від голоду, дядько Павло подався світ за очі з п'ятьма дітьми, долаючи міліцейські пастки аж до Кубані... І переміг: повернувся до рідної Володарки на Київщині «загоном» у повному складі![...]

Оповідали пошепки, нібито на Проскурівщині грозою для кривдників виринув Базюк – учитель-гумантарій. В глибокому підпіллі за зброєю в руках він «провідував» ночами найкривавіших посіпак з вимогою повернути награбоване народові. Ну й що? Ніхто нічого не

повернув, а після тривалого енкавеесівського полювання Базюка було вбито. Бо діяв він один. Решта вмирили голодною смертю [...].

Час від часу хвиля чуток пробігала по Україні (повстання «Волинка» поблизу західного кордону, повстання на Полтавщині). Щось було, і це «щось» криється в заморожених архівах спецслужб, а між українців випорскувались чорні німечні струмочки брехні про «героїчне» знищення «банди», «бандита»... І понині – мовчання![...]

Цей спогад писався на запрошення пана Ярослава Мартинюка з Нью-Йорка, який збирав матеріал, прибувши ненадовго до Києва[...].

(Лещенко М. Голодний цвіт 1933-го// «Шлях перемоги» від 20.07.2005 р. – № 29 (2667). – С. 12, 15)

№ 14

Уривок із книги Володимира Косовського «Як рвались струни на кобзі»

«У 1931 році, як у краплині води, у селі Веприку (Фастівського р-ну на Київщині. – Ю.М.) віддзеркалиться те, що робилося в масштабі цілої України – розправа за відродження, суд над переконаннями. Завербований гепоушниками дяк Максим Грицаєнко даватиме таємні свідчення на кращих людей, що, на його думку, були одностумцями священика-націоналіста Кирила Стеценка (видатного українського композитора. – Ю.М.).

Заарештують сорок національно свідомих громадян села Веприк, з яких уціліє лише один Халюк Володимир Якович. Отже, багато відомостей про останні два роки громадянсько-релігійної діяльності Кирила Григоровича вепричани-сучасники понесуть «на той світ»[...]. Старшого брата – панотця Петра, що повернувся з-за кордону з капели Кошиця, більшовики знищили. Досі не знаємо, де його могила. На моє запитання, чи знав Кирило Григорович, що він може стати жертвою більшовицького терору, Євгенія Антонівна (удова К. Стеценка. – Ю.М.) відповіла кивком голови і продовжила словами: «Після загадкового для Кирила Григоровича підступного вбивства Миколи Дмитровича Леонтовича, що сталося в ніч з 22 на 23 січня 1921 року, коли чоловік повернувся з похорону, то сказав: «Черга за мною[...]».

На моє запитання (до вищезгаданого В. Я. Халюка. – Ю.М.), чи дійсно арешти і знищення кращих громадян с. Веприк були пов'язані з перебуванням в нашому селі композитора Стеценка, він відповів, що у с. Веприк до 1938 року притягалось до кримінальної відповідальності до 120 чоловік. «Моя дружина з Бишева. Бишев у десять разів за кількістю населення більший від Веприка, але там до крими-

нальної відповідальності в ті часи притягалося менше десяти чоловік».

На запитання, чи був хто із сільських активістів, хто керував більшовицьким розбоєм, Володимир Якович відповів: «Був Ковальов з Москви, що об'єднав навколо себе всіх ледарів-голодранців, які під його диктовку робили обшуки і забирали все до зернини. В результаті з голоду у Веприку загинуло до 380 чоловік, тобто разом з розстріляними, четверта частина жителів с. Веприк».

Під кінець нашої розмови Володимир Якович сказав: «Комуністичні ідеологи, опираючись на свою таємну агентуру, знали, кому треба піднести шлеї, а кому відрубати голову. Тим, що зігнули голови, давали раз на день колгоспні галушки з густюками. Не за практичну діяльність проти озвірілої влади нищили людей, а за те, що ці люди були мислячими й національно свідомими[...]».

У режимному таборі «Речлаг» м. Воркути були політ'язні різних національностей... рознеслась чутка табором, що з новим етапом до «Речлагу» прибув француз... молодий лікар з Бордо, прізвище його Клод де Фріє[...]. Коли фашисти з більшовиками напали на католицьку Польщу, він добровільно пішов допомагати полякам як лікар[...], потрапив у більшовицький полон[...], йому «пришили» шпигунство і присудили 15 років каторжних робіт[...].

Одного разу запитав у мене, чи правда, що в Україні був повальний голод 1933 року. Коли я ствердив, що дійсно було так, Клод розповів, як тоді у Франції дешево продавали якісне біле борошно, привезене з СРСР, по вісім кілограмів у червоних атласних торбинах з позолоченим серпом і молотом та відштапованим написом «Второй сорт».

А коли хтось із французів, завітавши у радянське посольство, запитав, чому не продають французам борошно першого сорту, посол відповів: «Муку первого сорта у нас едят трудящиеся».

(Косовський В. Як рвалися струни на кобзі. – К., 1997. – С. – 29-32)

№ 15

Уривок із статті Миколи Міщенка «Вся велика рідня пішла у небуття»

«[...] Катерина Вірченко народилася далекого 1900 року в селі Козинка Переяславського району на Київщині. Через п'ять років під час російсько-японської війни на Далекому Сході загинув її батько. У дев'ятнадцять років вийшла заміж, 1920-го народила синів-близнят, 1922 та 1924 також народила по двоє синів, а ще через два роки – сьомого хлопчика.

Усі семеро синів були для Катерини і її чоловіка Парфена гордістю і втіхою.

Навесні 1933 року під час страшного голодомору померла Катеринина мати, а наприкінці 1937-го енкаведівці заарештували чоловіка, як ворога народу, і знищили. Двох старших синів призвали до лав червоної армії восени 1940 року, і в перші дні німецько-радянської війни вони загинули на західних кордонах. Двоє молодших загинули восени 1943-го на Букринському плацдармі. Ще двоє синів, народжених 1924 року, загинули весною 1944-го: один під час визволення Білої Церкви, другий – під час визволення Вінниці. Наймолодший, Василь, загинув на Закарпатті 27 жовтня 1944 року, коли визволяли Ужгород. Йому на той час було 18 років.

Так, побита горем, жінка втратила всю родину. А через роки – ще й рідну домівку. Коли Канівським морем залили село Козинці, оселилася Катерина в невеликій хатинці на околиці Переяслава. Дожила до наших днів і в 95 років, на свято Зеленої неділі, не прокинулася – Бог прийняв її душу».

(Міщенко М. Вся велика рідня пішла у небуття // Народна газета від 6–12.01.2005 р. – № 1(654). – С. 3)

№ 16

Уривки зі статті Оксани Гончаренко

«Голод у Харкові, 1933 рік

[...] Як я була на площі Тевельова, купила яблучко дитині, а потім бачу – на тій стороні того, що з Англії приїхав, Черчілля. Усі казали: «Он Черчілл вийшов з готелю «Светоч» і стоїть біля машини». Кругом стояли люди, і через площу ніхто не йшов і не їхав. Поруч була Верховна Рада. Я бачила його: костюм на ньому був такий, що у нас таких не носять, – кольору малинового. Трохи на малину схожий, трохи на цеглину. І такий скорий, помахав людям чи знайомим на площу рукою і сів у машину. А я повернулася туди, де сиділи люди до Петровського (на вул. Чернишевського, де стояв будинок Г.Петровського, голови ВУЦВК. – Ю.М.). Щось страшне – так багато! Казали, і день, і ніч сидять – з клунками, у свитках – до Петровського на прийом. Я вже не знаю, що він їм говорив, як приймав.

У той час, а, можливо, і раніше, відкрили «Торгсини», видно, для заможних людей, котрі мали щось. Бо молодь, як я була, – бідні селяни, то в нас нічого не було. Про голод у газетах тоді не писали – приховували. Та більшість думала, що випадковий голод, думали – неврожай. Але ми, сільські, думали: врожай, неврожай, ніякого толку не буде. Бо по селах таке робиться! Чи репресії, чи як це назвати? Я тоді зрозуміла, що гіршого вже бути не може: приходять уже люди

з села і просять хліба. Це таке страшно! Плачуть під дверима, риють-ся у смітниках. І мене, просту селянку, вже не покидала думка: все гине зовсім, все сільське. Тепер, під час голоду в Харкові, часто згадувала: як у селі у нас забирали все, то мого брата Никифора це так пригнітило, що він сказав тоді: «Знай, коли в історії буде чорна пляма – то це буде пляма, що пробув Сталін при владі».

У 70-х роках у мого небожа Сергія, що вчився на історичному факультеті університету ім. Т.Г.Шевченка та вивчав політику партії щодо колективізації, виникали запитання до дідуся, Івана Гончаренка: «А як воно все було?» Він не особливо вдавався до розповідей, казав, що то був страшний час і, коли доводилося відвідувати село, бачив лише лихо. Та якось згадав факт, що його дуже вразив, і безпосереднім свідком якого він був. Перебуваючи на одній із залізничних станцій, почув про прибуття високопосадових «інспекторів» з хлібозаготівлі – Кагановича й самого Молотова. Згодом підійшов до урядового поїзда і побачив, що Молотов брутально лає якогось місцевого партійного керівника за невчасно чи неякісно виконаний план заготівель. Після цього Молотов на очах у всіх розірвав партквиток винуватця.

А ще розповідали наші родичі з села Тимки, як їх під час розкуркулення разом з іншими селянами Полтавщини було вивезено за Урал, десь у Челябінськ, у тайгу. Їхали під вартою у холодних товарних вагонах, заїдали воші. Зупинилися у лісі, біля якоїсь бурхливої річки, і там, щоб переправити на той берег, посадили на плоти. Селяни не знали, як ними керувати, ще й течія швидко – майже всі плоти разом із людьми потонули. Тим, хто зміг переправитися, наказали будувати бараки. Інструментів не було, земля мерзла, їсти нічого. Моя двоюрідна сестра Галина Науменко згадувала:

«Ми, напівроздягнені, голодні діти (їх у батьків було четверо) ходили по замерзлій річці в невеличке поселення просити милостиню. Під дверима й вікнами співали українські пісні, і люди, дивлячись на нас, плакали й давали, що могли. Та потім охорона заборонила нам ходити в те поселення і стріляла в кожного, хто порушував наказ. Люди почали тікати. Їх переслідували, ловили, били і вбивали, вони гинули від побоїв, голоду й холоду [...]».

(Гончаренко О. Дороги життя мого роду // Слово
«Просвіти» від 15–21.04.2004 р. – Ч. 16 (236). – С. 10)

Уривок із статті М. Кавуна «Пережите – не забути!»

«Я давно живу на пенсії, маю вже 85 років[...]. Нашій родині ще пощастило в Голодомор, бо ми жили в Києві. Сюди ми з великими труднощами перебрались до родича, після того, як у селі нашу родину розкуркулили. Тобто все забрали, з хати вигнали, а батька заарештували. В селі залишалися старша заміжня сестра, троє її дітей, семи, п'яти і трьох років, які лежали вже пухлі й були б померли, якби наша мама не привезла з Росії продукти і не врятувала їх... Потім сестра з дітьми виїхала на Донбас, куди раніш на заробітки подався її чоловік.

У Голодомор наша мама не раз їздила до Росії по продукти, хоча це було дуже важко. На станції Хутір-Михайлівський до вагонів заходили міліціонери і зсаджували з поїздів усіх українців, щоб вони не їхали в Росію.

Уже після Голодомору я зустрів свого односельчанина, і він розповів про той страшний Голодомор у нашому селі. Як цілими сім'ями вимирали люди.

Односельця Дем'яна правління колгоспу призначило, щоб він підводою забирав трупи в хатах і відвозив їх до ями. За це він одержував пайок. Були випадки, коли Дем'ян віз до ями ще живих, щоб не приїжджати завтра. Я добре знав того Дем'яна. Він і його дружина були ледарями і п'яницями, ніколи не обробляли своєї землі, а здавали її в оренду. А орендну плату пропивали. В них не було дітей, і в дворі – жодного живого «хвоста». А коли прийшла колективізація, Дем'ян опинився «при посаді».

А чи забути нам насильницьку депортацію етнічних українців із західних областей України, котрих у товарних вагонах відправляли до Сибіру в 40-х–50-х роках у необжиті місця? [...]

Усі ці злочини робила «найгуманніша комуністична влада» [...].

Микола Кавун (м. Київ)».

(Кавун М. «Пережите – не забути!» // «Українське слово»
від 15–21.09.2004 р. – Ч. 38. – С. 7)

Із записів Андрія Омеляновича Мороза, уродженця с. Королівка на Фастівщині

«Літ дванадцять тому письменник Володимир Маняк про-
сив:

– Люди пишуть, згадуйте 47-й, 33-й роки, щоб з Вашими дітьми те не сталося.

В мене не виходило. Все ж я прийшов додому, включив магнітофон, попросив матусю:

– Розповідай, мамо. Це треба людям.

– Раз людям треба... Я, Мороз Федора Минівна, народилася в 1913 р. в с. Берняки Фастівського р-ну в сім'ї середніх заможних селян. У 1933 р. хліб забирали на полях і звозили в снопи на червоний тік, де молотили. Молочений звозили в колгоспну комору. Потім почали шукати і відбирати в хатах, останній клумак батько заховав у погрібнику на городі. Знайшли і забрали. Першим помер батько, зголоднів і захворів. Прийшов перший комсомольський вожак Петро, зняв з хворого батька кожух і віддав діду Комару, щоб він пішов у увіз. На вивізку мерзлого буряка в Кожанку.

Коли почав танути сніг, люди всі пішли в Триліси. Там залишалося невикопане картопляне поле. Всі чотири села (Королівка, Пилипівка, Берники, Триліси) перерили те поле.

Триліський спиртзавод гнав спирт з зерна. Колгосп закупав брагу, люди брали її в колгоспі, її їли, не всім доставалась. Була велика копанка-яма, залита раніш брагою, люди йшли, а охорона відганяла. Хто дорвався, наїдався – вмирав. Деякі не могли втриматись на ногах – тонули.

Голова сільради був Надточій. Прийшов у поле, а обід ще не був готовий. Тоді підіймали мішковину на дрюку, коли зварить. Почали збиратись голодні, кожен із своєю мискою. Кожному наливали черпак. Вода з галушками (шліхта і 3-5 галушок). Надточій пристав до кухарки Камінської (як звать її – забула):

– Хто прийшов перший?

Та перелякалася, показала на Домку. Вона вже припухла, робити не могла. Прийшла зранку, щоб дали що поїсти. Надточій вирвав миску з рук і вилив на землю. Діти, підлітки стали хапати з землі галушки.

Голова колгоспу, уповноважений з району, були якісь чужі люди. Ось показовий випадок і не один.

Ратуш (уповноважений з району) кожен ранок приходив на подвір'я колгоспу, підганяв. Реманент був розкиданий, кожен шукав упряж, барки, стельваги. Всі кричали:

– Стельваги де? Де стельваги?

– Мы уже посеяли стельваги, а нам нужно сеять просо. Давайте будем сеять просо.

Голова колгоспу, косоокий Шпитальник, їдучи мимо молодих буряків, говорив:

– Чего они растут и растут? Когда зацветут? Когда косить будем?

Пізно восени під жовтневі свята орали зяб. Хлоп'ята змерзли, розпалили багаття біля скирти з мішанки (чечевиця і овес). Під'їхав Шпитальник. Мене побачили, наш плуг йшов попереду.

– Что горит?

– Пірий горить.

– Ой как хорошо горит пирий. Принесите еще.

Грабували села в голодовку «буксирні бригади». В основному з робітників і службовців міста. Кажуть, з комуністів. Після того люди з голоду губили нормальний розум. Ось у Теклі Григорихи помер хлопчик на чужім городі в леваді. Коли люди йшли на роботу стежкою, побачили:

– Текле, Текле, там твоє дитя мертве в леваді.

– Я поїду в поле, поїм, а потім заберу.

Люди не вірили одне одному. Всіх вважали злодіями. Під лісом йшов хлопчина років 13–14 з вузликом.

– Це він злодій!

Догнали (його) кілька жінок. Убили сапками. Страшні часи.

Їли все.

Хтось невичищену від шерсті волячу шкіру зняв з горища. Варив. Їв. Помер. Хтось залишене у вузлику просо на насіння знайшов. З'їв. Помер. Скільки загинуло, не пам'ятаю. Не доведи, Господи.

Наприкінці 70-х років до нас на завод, на курси підвищення кваліфікації, прийшов викладач політекономії з райкому. Я задавав йому питання і чимось вивів його на відвертість. По закінченні лекції він підійшов до мене, взяв за руку і каже:

– А знаєте, я на пенсії. Тянет к людям. Я не простой работник партии. Я награжденный орденами, медалями за коллективизацию. Ох, как мы давили етих мужиков-дядьков. Как давили.

– Колись воно вам ікнеться...

Більше я його не бачив...

[...] 1946 рік видався неврожайним. На трудодні майже нічого не давали. Розпочались митарства для всього села. В пожежі війни в нас згоріла вся живність. Залишився один кінь і кілька курей, яких забрали у колгосп. Єдиною годувальницею-спасителькою була ко-
рова Біла, яку ми вигодували з телички. Сіна їй хватало десь до середини зими, а далі, що підвернеться, солома, ошпарена кип'ятком, сухі буряки. І на тім поневіряння не закінчувались. Платила вона навзаєм, як коза, 2–3 літри молока на день. І те спасало. Голод розпочався взимку 1947 року, а для нас він продовжувався десь до 1950 р. Непередбачуваним годувальником для скотини і для людей

на той час став Триліський спиртовий завод. Обнесений високим муром з шматками гострого скла зверху, з охоронцями і карабінами, вечорами він приймав вагон за вагоном зерно і вивозив цистерни спирту. Нам залишалась брага. Її було так багато, що було досить відгодівельному пункту, колгоспам, робітникам і голодним людям. Брагу спочатку носили відрами, а потім стали запрягати в тачки бичків, корів, класти в тачку відро і возить, возить. Ще ніч, а по мерзлій землі спішать валки до Триліс – до роздачі. Гаряча брага розмиває мерзлу землю, грузнуть колеса, скотина ковзається, не хоче йти вперед, а черга напірає. За кілька днів знову до цього пекла. Та грошей не у всіх вистачало, щоб викупити бражні талони. Пішла чутка, що дають даром. Приїхали. Надлишок браги адміністрація розпорядилась вилити у яму-гноярку. Скотина це їдло в рот не бере. Юрмище людей тягає її. Найгірше було в ці часи жінкам. Вони кидалися в Фастів, Білу Церкву, Кожанку в пошуках макухи, меляси, патоки, чогось їстівного. Всього цього бракувало. Матуся якось привезла лущиння з проса. Спекла млинці. З'їли. Ледве нас одходили. Все те в животі застрягло.

Почали цідити брагу через мішковину. Виходив рудий «сир», який чомусь, і сирий, і печений, ставав поперек горла. Їли. Вже серед зими люди охляли. Згадували де, у кого в згорілій хаті в погребках лишилася картопля. Збиралися голодні чоловіки, щоб одкопати. Картопля, яка пролежала кілька років під горілячям і землею, була зверху чорна, як вугілля. Її ділили. Третина господаря, решта тим, хто одкопав, і людям. Таку картоплю, а також ту, що перемерзла в полі, звали «примусовці». Видно, за те, що судили тоді 2 роки тюрми і 2 роки примусової дармової праці. «Примусовці» мили, сушили, терли на тертушку, пекли млинці. Про запах говорити не варто.

На весну ми з братом підпхули, і нас прозвали ведмедиками. Сусід якось глянув на мене, як на пусте місце, – не жилець. Дзуськи. Коли підтануло, я почав збирати по городах мерзлу картоплю, пекти на вогнищі і їсти з молодими бруньками липи. Літо особливого полегшення не принесло. Стало більше молока, але докучало те, що ніде було пасти корову, косить сіно [...]. Кругом все було колгоспне, і навіть маленький лужок, берег напроти нашого городу, був теж колгоспний. Вигнати корову в поле, пасти на скошеному? Об'їздчик забере в обору колгоспну, а якщо назбирати колосків, оштрафують. Доведе, що не з копи. Гнали на горби в Спорне за кілька кілометрів.

1948 рік запам'ятався, так як полишив покручені рахітом ноги, ребра, підірване здоров'я, про яке нікому говорити не хочеться. У всіх бідах ми трималися з сестрою вкупі. У 1960 р. ми з Галею прийшли на відкриття Чеської виставки в Голосієво. Ми дивилися кінорекламу і слухали голос диктора: «1947 год. Советский Союз помогает чешскому народу, у которого произошел недород через погодные условия». Показано, як у вагон за вагоном вивантажується наша пшени-

ця, не видана на трудодні. Цим зерном «добрий» Сталін підготовував не стільки чехів, скільки свого пахолка Клементу Готвальда[...].

Чи сміялись люди в голодовку?

Як не дивно, так. Шановною людиною на Фастівщині в ті часи був дід Крикун. 90-літній господар, мав дружину і 9 синів, господарство. Все втратив у голод і війну. Жив у хижі під лісом, кажись, у Боротниках. Ходив від хати до хати, і люди не шкодували йому останньої картоплини чи сухаря. Всі допитувалися, чи знає Сталін, як народ бідує.

– Аякже. Сталін все знає. Викопав ямку, вкинув пару кроликів, думав, підгодую, розведуться; на осінь м'ясце до супчику буде. Узнав товариш Сталін, прислав фінінспектора з податком. Прийшлося здать. Купив козеня, ховав у лісі. Думав кізка буде, молочко. І знов товариш Сталін: «Здавай!»

Дід заходить у магазин, хвалить продавців.

– Чисто, ні кусочка хліба!

Заходить у ресторан на вокзалі.

– Що це?

Сміються.

– Рай, діду, рай.

– Ой рай, рай, обібрав увесь край. Забрав клочки і мички, ще й бабині спіднички.

В попільнянському поїзді причепились ревізори:

– Діду, штраф. Виходіть, купіть квиточок.

– Не можу. Забрав Сталін воли й воза та дав мені паровоза. Так оце я їжджу.

Звісно, стару людину за гострі слова боялися, але міліцію натравлювали. Збере навколо себе дід людей на базарі, а вони тут як тут. Діда під білі руки. А він гукає: «Який гарний світ настав, що міліціонер старцеві поводитором став!»

Відпускають.

Коли й де помер дід, не знаю...

Страшними людьми на той час були фінагенти. Піймав, всучив квитанцію на податок, плати, а то буде пеня. Податків не зрахувати. На землю, на фруктові дерева, на м'ясо, на шкіру... Як у Шевченка: «Платіть за сонце, що світить вам».

Коли інспектор Чорнуха заходив на наш куток, всі люди розбігалися. Він дійсно був чорний. Чорна шапка, пальто, портфель. Він підходив до нашої хати, заглядав у вікна, а ми ховалися під столом, під лавкою. В дверях він залишав оберемок папірців пені. Там, на цих папірцях, ще страшніший міністр фінансів, який сидить десь у Москві, вимагав, щоб я негайно заплатив за шкіру, м'ясо та ін. І мені було страшно. Звали того міністра Зверев. Не боявся ні Зверева, ні Чорнуху лише наш сусід Харитін. Старий ранений царський вояка він пенсію не отримував. Тягав ногу, яка не гнулася, і вирощував чорну, худу свиню вже другий рік. Вона Чорнусі життя не давала – коли дід

заріже її, здасть податок. Дід Чорнуху зустрів як представника влади, на порозі хати по стійці струнко. Від початку до кінця виконував «Інтернаціонал», «Повстаньте гнани і голодні», а потім вже просять справи.

– Так нас під час колективізації вчили...

Не знаю, чи наївсь салом з дідової свині Сталін, Зверев і іже з ними. Захворів дід. Застудився. Лікар навипишував оберемок пляшечок з внутрішнім та зовнішнім. Той не захотів бути обузою ні собі, ні близьким, випив все одразу і на ранок вмер.

Ховали діда скромно. Не завжди знаходилась дошка на труну. Пам'ятаю, матір сусідки в своєму домотканому рядні поховали...

№ 19

Уривок із статті Григорія Охріменка

«[...] Нашим героєм (будемо сподіватися, що і героєм українського народу) є Василь Якович Івчук (1904-1938 рр.), який працював директором школи в селі Дударкові Бориспільського району Київської області. [...]

Директор тримав у школі дві корови та двоє коней. Орендував велику земельну ділянку в колгоспі «Правда» (тоді у селі було три колгоспи), розташованому у бік села Требухів Броварського району. На цій землі силами учнів та колективу школи вирощували для шкільних потреб фрукти та овочі, заготовляли на зиму сіно для корів та коней.

Коли у селі настав голод, В. Я. Івчук організував у школі одноразове харчування для дітей усіх п'яти класів, які діяли в той час. Але дитині мало – поїсти раз на день. Директор з цієї ситуації вийшов так. У бік села Княжичі (теж Броварського району) були засіяні сільськогосподарськими культурами поля комбінату, який розташувався неподалік села Дударкова і спеціалізувався на вирощуванні та відгодівлі свиней для дарницького м'ясокомбінату.

В. Я. Івчук домовився з керівництвом комбінату, щоб діти після уроків виходили на прополювання сільськогосподарських культур. Платою для них за виконану роботу був черпак супу. Так за допомогою керівництва м'ясокомбінату Василь Якович урятував у 1933 році від голодної смерті всіх дітей шкільного віку села Дударкова. На жаль, нам не відомі прізвища керівників м'ясокомбінату, які разом з В. Я. Івчуком зробили благородну справу.

Треба сказати, що у 90-х роках ХХ ст. газета Бориспільщини «Трудова слава» друкувала список жителів села Дударкова, замучених голодною смертю катями у 1933 році. На сьогодні у цьому списку – відомості про більш як 140 безневинних дітей, стариків та вагітних жінок села Дударкова, він весь час поповнюється. Можна собі уяви-

ти, яким би міг бути цей список, якби Василь Якович разом із керівництвом комбінату не врятував школярів. (Далі йде розповідь про те, як владою у 1937 р. середня школа у Дударкові була перетворена у початкову, про боротьбу за повернення школі колишнього статусу, яку очолив В. Я. Івчук. – Ю.М.)

17 травня 1938 року був заарештований Василь Якович Івчук. Постанову про його арешт та, як запобіжний захід, – утримання у київській в'язниці підписав начальник Бориспільського районного відділення НКВС Ковтонюк.

У постанові зазначається, що В.Я. Івчук активно вів агітацію, спрямовану на поразку радянського ладу і партії. Постанова вбачала в діях В.Я. Івчука наявність злочину за статтею 54-10 кримінального кодексу (КК) колишньої УРСР [...].

У день арешту також було складено анкету арештованого, з якої видно, що В.Я. Івчук не тільки залишив школу, в якій чесно і самовіддано служив, а й залишив у Дударкові дружину Тетяну Матвіївну (тридцять років), дочку Євгенію (дев'яти років) та сина Івана (чотирьох років).

[...] У постанові від 21 травня 1938 року [...] стверджується, що, мовляв, В.Я.Івчук був активним учасником контрреволюційної повстанської організації, яка ставила за мету відокремити Україну від колишнього СРСР та приєднати до Польщі [...]

28 вересня 1938 року «трійка» при Київському обласному управлінні НКВС розглянула матеріали слідства всіх дев'яти підсудних. Вісьмом чоловікам, у т.ч. В.Я.Івчукові, було оголошено найвищу міру покарання – розстріл. [...] 2 жовтня 1938 року В.Я.Івчук був розстріляний [...].

15 травня 1958 року син В.Я.Івчука – Василь Васильович Івчук – звернувся до Президії Верховної Ради СРСР з проханням надати інформацію про долю батька.

Реакцією на його лист став протест від 30 червня 1958 р. до Військового трибуналу Київського військового округу [...] про відміну постанови «трійки» щодо В.Я.Івчука і припинення справи – «за відсутністю доказів».

Микола Петрович Карпець ще у 2003 р. пропонував поставити Героєві пам'ятник, про що сповіщали газети «Ідеаліст» і «Трудова слава» Бориспільщини. Але колишня команда товариша Засухи проігнорувала цю пропозицію [...].

(Охріменко Г. Директор школи рятував дітей від голодної смерті // «Українське слово» від 20–26.07.2005 р. –

№ 29. – С. 10)

Голод у Бориспільському районі на Київщині**Підгорна Зінаїда, 1918 р. н.****Голодовка по наших грудях пройшла**

Знаємо ми голодовку. По наших грудях вона пройшла. Весною треба висадки садить. Ми, діти, бігали супер сипати. Похльобку в колгоспі давали.

Дожили до Тройці. Батько зліг. І помер. Це було у 33-му.

Весь хліб викачували, у кого який був. Ходили активісти і ковінками штиркали: чи не закопаний хліб у хаті.

Лушпайки мололи і їли.

Люди почали вимирати. Заходять у хату, а всі там померли. Якщо давно лежали, то в погріб, а якщо не розклалась, то на підводи.

Було так, що ще живі, а брали їх на підводи. Кажуть: «Ще живі». – «Другий раз вертаться не будемо», – відповідали. І живих у могилу.

Розкуркулювали таких, що мали ножиці, швейну машинку і хату під залізом.

А одна жінка зарубала свого сина і в бочку склала. Її забрали. Це було по вулиці Селянській, у селі Липовець Кагарлицького району.

Йова П.К., 1905 р. н.**Вона людей забрала, як і війна**

1933-й. Пів Йовивки вимерло. Чоловік сорок з однієї невеликої вулиці. Голодовка людей забрала, як і війна.

Щоб дітей урятувати, їздив у тамбурах у Росію, в Торжок тююн на хліб міняти. У жорнах зерно мололи і вижили.

Яцюта Олексій, 1906 р. н. (Бориспіль)**Сьорбнули й ми лиха**

[...] Найбільше людей забрав тридцять третій на Йовивці – чи бідніше жили там? А нас город від смерті спасав. Картоплею яюсь перебивалися. Але й тут, на Яцютовці, не всі виживали. Он Матвій Вошкулат, наче кріпкий чоловік був, на залізниці робив, а не пережив голоду. Роман Оліфан, яке мав нехитре хазяйство, – все в колгосп здав, а сам ні з чим лишився, помер з голоду.

Ми коло Києва близько, то все ж не так умирали. А вже на війні пригадую, як і відступали на Броварську дорогу, бачив я село, де через півкілометра хата від хати була, а залишились лиш купи, порослі зіллям. Отаке голод зробив, – казали тамтешні люди.

Тоді як людина вмирала – ніякої дивини не було, ніяких процесій. Мовчки забрали, віднесли на кладовище.

А голодовку нареште було зроблено, щоб заморить народ український.

Горбатюк Валентина, 1925 р. н. (Бориспіль)**Чим ми рятувались**

Ми в тридцять третьому на Мокрійовці жили. Я в першій клас ходила. У школу нічого було брати. Одна радість – буряки, – варені, печені, тушені. Ото й брала бурячок у портфель. Хліба не було. Борщ мама варила з самої лободи чи кропиви з буряком. То ми, діти, водичку посьорбаємо, а гущу ковтнути ніяк не можна, повикидаємо тихенько.

А недалеко по сусідству у наших родичів, Шкурків, пригадую, як дівчина Катя вмирала. Винесуть її на подвір'я і лежить вона пухла, воші доїдають. Страшно було: і брат її Грицько, теж з цієї сім'ї, помер з голоду.

Люди з Борисполя, в кого які речі золоті були, відвозили в Київ у «Торгсин». Там золото міняли на борошно. У мами були золоті сережки, колісь їй переплавили з бабусиною золотого п'ятака. Повезла вона їх помінати. А їх перевірили і виявилось, що золото на них лише зверху, а корпус – з дешевого металу. Отак обдурили майстри при переплавці. Тому борошна ми одержали дуже мало, а нових сережок мама так ніколи й не замала.

Баклицька Зінаїда, 1924 р. н.**Люди допомагали одне одному**

Біля Книшового ми пасли корови. Отам, де гаражі, викопали яму і туди з підвод перевертали людей. І дітей туди скидали. Люди йшли звідусіль. Вони йшли на Київ, там був хліб.

Пам'ятаю, сидить дівчинка маленька, взяла в руки людське (екскременти). Вчителька сказала: «Що в кого є, той хай і дасть». Ми всі дали, вона наїлась. І померла.

Люди допомагали одне одному. Тітка Домаха Березанчиха так дітей рятувала, – каже, хліба не давайте, спочатку сала. Візьме, пожує сама сало і дає дітям. Так і рятувала. Вони жили удвох із дідом – харчі були. Тітка Домаха була й не багата, а щедра.

Іванюк Єфросинія, 1911 р. н.**То було страшне**

Ой, діти, то було страшне. На кладовище людей підводами везли. По десять душ у яму кидали і голих. Батько кажуть: «Голих привезли п'ять душ. І столяр, він робив у нас». Батько взяли і кальсони на нього оділи.

Викопать яму, підводу перекинуть. Без труп ховали.

Цілик Андрій, 1926 р. н.**Я пам'ятаю**

Під час колективізації в мого батька забрали вітряк-млин, клуню, коня, землю (6 гектарів). Сім'я наша складалась із 9 чоловік. Мені було тоді 6 років. Люди ходили по вулицях, ходили до хати і просили їсти.

Я пам'ятаю: мама покійна насипала їм у миску їжу, хоч і самим було обмаль. Я пам'ятаю: батько відніс на базар маленькі чобітки, продав і купив одну розовку.

Я пам'ятаю: у меншого брата уже попухли ноги і мама плакала з тіткою, боялась, щоб не вмер. Але ми якось вижили, основне, я чув, казали батьки, щоб дожити, поки хліб поспіє. Потім й почалось «життя». Муки ніде було змолоти, бо били жорна по хатах, щоб не мололи. У нас був млинок, і батько вночі, щоб ніхто не бачив, змеле і млинок заховає, щоб і діти не знали де. Так ми і виживали хто як міг.

Корніяка С.П., 1919 р. н.

Так ми й вижили

Голодовка була штучно зроблена.

У центрі був магазин – «Синя лавка» називався. Люди займали зранку чергу і стояли всю ніч, щоб одержати 400 грамів на душу на карточку. Чорного, що і їсти не можна було.

Багато мерло у селах. У Сеньківці чи В. Стариці мати поїла своїх дітей. На базарі люди під стойками лежали і пухли.

Весною 1933 р. у парку було багато ворон. Мисливці відстрілювали. Ми в кущах поховаємось і збираємо їх. А нас проганяють, бо самим треба. А я горобців навчився ловити.

Весною ходили і витрушували все підряд та жорна розбивали.

А в Києві було відкрито магазини «Торгсини». Мати відвезла обручку золоту, ложечку і хрест – священник їй подарував: вона в церковному хорі співала. Там усе було: крупа, рис, масло... тільки на золото.

Трохи паслися горобцями, воронами, і в школі трохи дали. Так ми і вижили.

Мерло багато на окраїнах: Олексянці, Йовивці, на Коломичовці, по Груздивці.

Петренко Федір, 1911 р. н.

Пам'ять серця

Учився я в чотирьохрічці. Нас було дев'ятеро. Землі було мало, батько ходив по людях з ціпом, то молотив, то косив. Жили надголодь, куску хліба раді були. У 7 год кусок хліба почав заробляти. То свиней пас, то корів, за те, що винесуть кусок хліба. У 32-му році голодовка почалась. Знайшли, повитрушували хліб. Бригада з сільської ради повитрушувала.

Малих дітей багато померло, по вулицях мертві люди валялися. Про це мені ніхто не казав, я своїми очима бачив. Я пішов у воєнвєд, робив за харчі – укрепрайон строїв. Не виробиш норми – не дасть хліба, у столову талонів не дасть – іди, помирай. Зустрів мене земляк у Києві, сказав, що батько вмер. Я робив на тартаку у Біличах, поки поїхав додому, двадцятку проїв. Корова була, аби доїлася – не померли б, а вона була тільна. Дожидались, поки отелиться. Зайшов у Проців, до дядька, він заможніше жив, дав картоплі, хлібину і сала-

Картоплі – скільки донесеш. Приніс, мати зраділа, нагодував. Ось і сестра комерчеський хліб принесла.

– Давали, – каже, – по очередях у Києві.

Взяли – з'їли, по кілу давали. Півтора рубля кіло. Так стоїв 18 копійок, а комерчеський – півтора. Що візьму кіло, то і з'їм. Іду на Гнідин, Вишеньки, Проців.

Дядько Петро Тименко у Процеві знов нагодував, дав і каже:

– Корову продайте і спасайтеся. Корову за два годи можна нажить, а сім'янин умре – не наживете.

Взяли ми в Бориспіль одігнали, тисяч до трьох я взяв. Одхаючив я сім'ю, купив теличку, навесні попарувалася, і хороша корівка виїшла.

Вредительство було. Сталін хотів Україну ізничтожить. Він робив руками наших людей. Ті, хто трусив, і ті подохли. Ото так.[...] 33-й найважчий був. По колгоспах була голодовка. Перед війною жить стали краще. Коли на тобі – Гітлер напав[...].

Сталін не дуже уважав українців. Знайшлася набожна душа, що дала йому таблетку. Йому треба давно було б вскуать. Його зразу познали люди, що він собака, що він їв людей. Той кричить «Ура! за Сталіна!», той кричить «Дурак за Сталіна!».

Я вік робив. І на конях, і на волах, і свинарем. Я все робив, а не гуляв. Сталін присікувався до людей селянських: давай молоко, яйця, податок за дерево. По правді, як не вкрадеш, так год проробиш і куфайки собі не купиш. Бідували крепко».

(газ. «Трудова слава» (Бориспіль) від 17.02.1990 р. –

№ 28 (8846). Друкується у скороченні).

№ 21

Уривок із виданих посмертно спогадів російського письменника Костянтина Симонова

«[...]месяц или полтора[...] я[...] провел в больнице в Москве, на Собачьей площадке, в больнице, превращенной в изолятор для больных брюшным. Брюшник этот – так запомнилось мне с тех времен – был занесен в Москву как одно из последствий голода 33-го года на Украине. В Москву тянулись спасавшиеся от голода люди, приезжали, скапливались на вокзалах – это было одной из причин эпидемии брюшняка, – так я об этом слышал тогда в больнице.

Я лежал в палате для тяжелых, пятеро из нас умерли, трое выжили. В первые дни один из потом умерших рассказывал об этом голоде в полубреду, рассказывал горячечно, но понятно. Он был из подобранных на вокзале. Конечно, в Саратове я жил не в безвоз-

душном пространстве, в городе не было и того, и другого, и треть-его, к карточкам была уже привычка нескольких лет. Еда в той завод-ской столовой, где мы обедали, учась в ФЗУ, была странно запо-мнившейся: в тот год, когда не было многого другого, хорошо уродилась на Нижней Волге соя, которуу там вдруг стали культиви-ровать, и мы ели каждый день эту сою – и в виде супов, и в виде котлет, и в виде киселей. Но с прямым рассказом о том, что такое голод, с прямым видением его последствий я столкнулся лишь тог-да, в 33-м году, в больнице, жизнь сунула меня носом в это только там. И это запомнилось...»

(Симонов К. Глазами человека моего поколения.

Размышления о И. В. Сталине. – М., 1990. – С. 43)

№ 22

о. Юрій Мицик, проф. Мемуари мого дядька

«Ніколи б не подумав, що мій двоюрідний дядько – Василь Степанович Хоменко (1913–1985) буде на схилі віку писати мемуари. Щоправда, він встиг написати тільки першу їх частину, спогади дов-го лежали в шухляді, а я познайомився з ними відносно недавно і знайшов у них чимало цікавого. Там йдеться не тільки про сімейні справи, але й життя села Зубані (нині – Глобинського району Пол-тавської області), де, до речі, у дореволюційний час вчителював письменник Степан Васильченко, автор «Мужицької арихметики». В коротких нотатках-спогадах відбився й прихід у 20–30-х роках «нового життя» в українське село, такого життя, в котрому раювала ціла когорта Шарикових. Тут згадувалося і про колективізацію, і про штучний голодомор 1933 р. та інші події, характерні для того часу, коли московсько-більшовицька влада нищила українського селяни-на-трудівника, а над ним ставила люмпена-«активіста». Вони були об'єктом насмішок всього села, так само, як і несусвітній ледар Прокіп Цявкун. Варто навести ці коротенькі епізоди спогадів, поруч з гумористичною сценкою-бувальщиною про цигана Жандарину...»

Потерюшка

Зрозуміло, ви здогадалися, що це жінка. Був у неї чоловік, але його теж звали жіночим прізвиськом «Потерюха». Його ніде не було видно, а вона заправляла всім. Була членом комітету незаможників, головувала в усіх інстанціях, де повинна була бути жінка. Зрозуміло, що вона була в курсі всіх пліток й активним їх автором. Ще вона дуже любила виступати на мітингах...

Одного разу в день 8 березня вона виголошувала «промову». Все там було сказане: і про тяжке становище жінок у минулому, і про їхню

рівноправність нині, і про міжнародний капітал, і про куркульство, і ще багато чого іншого. Насамкінець, як ведеться, проголосила заздравне слово: «Так хай же, товариші, живуть жінки з бабами, так хай живе червоне й жовте!»

«Допустім»

Якщо вам доведеться десь зустріти низенького мужичка з довгою, майже до пояса пишною бородою, короткими проти тулуба ногами, у довгій полотняній сорочці, перепоясаній вірвовочним пояском, у солом'яному брилі, з незалежною ходою – це він. Це і є Микита на прізвисько «Допустім». Це його звичне слово, котре й стало його прізвиськом.

Людина бідна, але горда. До того ж хвалько. Любив повчати інших, а у самого нічого до діла не йшло. А вже поговорити, помітингува-ти – й хлібом не годуй. Тим більше, що це був актив комнезаму.

Одного разу з okazji якогось революційного свята виступив і він. Ну, все було чин по чину. Дісталось там і імперіалістам, і Антанті, й куркульству, й взагалі всім, кому слід, як вважав Микита. А для повноти виконаного обов'язку захотілося зробити кінцівку з ефектом, тобто виголосити «Ур-р-ра!», сподіваючися, що публіка з ентузіазмом підхопить здравицю. Але у найостаннішу мить трапився якийсь збій і він гарикнув... «Рятуйте!!!» Реакцію публіки нехай вам підкаже уява...

Прокіп Цявкун

Молодий, здоровий і страшенно лінивий, а тому й бідний. Жив один. Доки були живі-здорові батько й мати, то він ще якось працю-вав. Але батьки померли. Все, що лишилося після них, за два-три роки Прокіп прожив. Дійшло врешті до того, що не лишилося в хаті нічого: ні підслатися, ні вкритися. А холод бере своє. І Прокіп ви-найшов свій спосіб спати. А може й запозичив у кого? Він трохи протоплював піч, а потім напихував туди соломи. Коли солома трохи охолоджувалася, роздягався догола й залазив у піч. Так і зимував. А що? Голь на видумку хитра!

Циган Жандарина

Довгі роки він жив у селі, але життя ніяк не налагоджувалося. Все у нього не клеїлося, і він вирішив залишити Зубані. Зібрав свої бе-бехи і купу дітлахів та й поїхав. Виїхав на гору, зупинив конячину й, дивлячися звідти на Зубані, що лежали в долині Хоролу, вирік:

– Зубані! Зубані! Натє вам дві дулі ще й ср..! Щоб ви згоріли без вогню й диму, а зосталися тільки свята церква та кум Феодосій!»

о. Ю. Мицик.
Чистки «націоналістів» у школах 1934 р.
*(за матеріалами колишнього Дніпропетровського
 обласного партархіву)*

Компартія, нищачи голодом українських селян, одночасно нищила й українську інтелігенцію. Досить згадати про майже повне винищення Співки письменників України. Але якщо про терор серед письменників, художників та інших представників художньої еліти досить добре відомо, то технологія звичайних «чисток» рядової інтелігенції, коли людей викидали з роботи, позбавляли засобів існування, а головно харчів, нищили морально, змушували поневірятися, відомо набагато менше.

Тут візьмемо для прикладу лише одну архівну справу, у котрій йшлося про «чистки» у деяких середніх та вищих школах тодішньої Дніпропетровщини. Ось Пастушко, скромний викладач ФЗН у Артемівську, при вивченні поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки» сказав, що гайдамацький рух був виявом національно-визвольної боротьби українського народу (і це була правда!) замість того, щоб звести це явище до рівня виключно класової боротьби. Хоч і не знаємо, хто саме «стукнув», але відповідні комісії приписали вчителю наслідкування... «українських фашистів»(!?) Грушевського, Єфремова та Гермайзе (останній між іншим був єврейського походження). Тут же Пастушка вигнали з роботи, а про його вчинок мала подати розгромну статтю газета «Червоний гірник». Неважко уявити собі, якими були наслідки цієї статті...

Ось директор педтехнікуму у Бердянську Авраменко нібито доводив безбуржуазність української нації. Професор Дніпропетровського гірничого інституту Гембицький (нібито колишній есер) казав про соцзмагання, що воно «для ледарів», висловив крамольну думку, згідно з якою «Україна сама може побудувати соціалізм, без Росії». У Кам'янському (нині – Дніпродзержинськ) вчитель Демиденко, як здалося комісії об'євно, «протаскивав націоналістические установки». Не лише українського націоналізму шукали, хоч саме український був у центрі уваги різних «партайгеноссе». На зборах партактиву викладач Ябров із Сталіндорфу (нині – Жовтневе у Софіївському районі Дніпропетровщини, де був єврейський національний район) забажав, щоб у курсі «Історія класової боротьби» (був такий попередник курсу «Історія КПРС»!) знайшлося місце і для висвітлення єврейської історії. Звичайно, всіх вищезгаданих «націоналістів» повикидали з роботи, а всього за 1934 рік у школах області така ж доля випала 454 вчителям. Тут «карающая десница» діяла оперативно.

Цікаво, що нікого не вигнали з роботи за «російський великодержавний шовінізм» або хоча б «російський націоналізм!» У крайньому випадку могли вигнати за монархізм тощо. У школах же невпинно зростала питома вага малокваліфікованих викладачів, часом просто дурнів. Так, згадуючи про якихось Белікіна та Костіну, комісія народів світі визнала їхню безграмотність, халтурництво і т.д. Але ці особи відбулися тільки легким переляком. Вони ж не були націоналістами!

*З українського оригіналу англomовного видання
 «Біла книга про чорні діла Кремля»
 (редактор – Семен Підгайний). – Т. I («Книга свідчень
 про чорні діла Кремля в Україні до 1953 року»).*

Семен О. Підгайний.
**Я свідчу про чорні діла Кремля
 на Соловецьких островах**

[...]

Іван Козлов

Був звичайним селянином з тих, що тягнуться до легкого хліба і вже цураються плуга. Працював за писаря і за селянського адвоката. За чаркою горілки говорив про внутрішню політику, про Україну і про совєцьку владу без комуністів.

Козлов довгі роки жив ілюзіями революції, аж поки не побачив голоду 1932–33 рр. Тоді вирішив поквитатися з більшовиками. Активний, моторний і досить грамотний, він швидко створив навколо себе велику підпільну організацію, що охоплювала кілька районів на Полтавщині й Сумщині, і почав на власний розсуд повстання. Захопивши з повстанцями ешелон пшениці й роздавши її голодним, Козлов протягом двох тижнів верховодить у тих районах, перешкоджаючи будь-якій акції совєцької влади.

Звичайно, війська ГПУ розгромили повстання, його учасників постріляли, села спалили. А самого Козлова спіймали аж через рік. На слідстві він виправдовувався вченням Карла Маркса, бо десь там читав і вивчив, що «краще смерть від меча, ніж від голоду», а тому й боронив себе та своїх селян, бо все одно: хоч так, хоч інакше, а довелось б помирати. То краще померти в бою, ніж голодним рабом.

ГПУ, мабуть, сподобалась така аргументація, і його не розстріляли і послали на Соловки [...].

*(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». –
 Т. I. – С. 28)*

С. Лозовий. Злочин Сталіна в Гадяцькому районі

(Подається дуже детальна розповідь про примусову колективізацію й розкуркулення у 1929–1930 рр. в с. Харківець Гадяцького району, яке нараховувало 780 дворів, «викачку» зерна під керівництвом присланих уповноважених (Шухмана й Колотова), репресії радянської влади проти селян Гадяцького р-ну, спроби селян зберегти й залишити у себе хоча б частину врожаю. – Ю.М.)

«[...] Брала комуністи не лише хліб, а й картоплю і все, що можна було взяти і що могло придатись до їжі. Деяким селянам було дано розпорядження вдруге молотити соломі, зауваживши, що був поганий обмолот, і то мусив це робити, маючи страх, щоб не потрапити до тюрми. Щоправда, українці не дурніше комуністів, трохи зіставляли необмолоченого, робили це в той спосіб – у барабанах викручували зуби, і так барабан, маючи зуби різні, вимолочував 70% зерна, а решта зоставалась в колосках. Цим селянин думав хоч трохи зоставити хліба в соломі, бо пізніше котком або ціпом обмолотити і на якийсь час пережити цим хлібом. Другі селяни впали в розпач, соломі разом з клунею підпалювали, і мали спокій. Інші різали соломі на січку. Але і на це було ради, бо «буксири» визначали людей і давали віялку, перевірявши все зерно, і, хоч не чисте, забирали. Правда, радянська влада тоді не вередувала за якість, її обходило про те, щоб український селянин взагалі нічого не мав. Селянин мали ще один спосіб ховати зерно – маючи комору, робили коло стінки на віддаль 50 см до 1 м другу стіну і між стінами засипали зерном, старанно все замаскували. Коли приходили до такої комори комуністи-«буксири», то нічого не примічали і тільки бачили порожню комору.

Обшуки і арешти довели людей до розпачу, і 21 листопада 1932 р. сталось таке стихійне заворушення в селі, що вся Управа і буксири повтікали до району. А весь колгосп на протязі години розлетівся, участь в цьому брали лише жінки. Розібрали свої коні і інвентар і попривозили до дому і на другий день їхали на (приблизно) своє поле, бо більшість меж було заорано.

Комуністи не довго дали себе чекати. На другу ніч приїхали з автами ГПУ, невідомо, скільки їх було, бо все населення сиділо в хатах. ГПУ арештувало 5 осіб і дало розпорядження все колгоспне майно звезти на місце. Люди все віддали назад. Голова Управи був уже другий, звідки він – невідомо, прізвище мав українське Бойко Ф. Цей зараз почав продовжувати те, що робив попередній, і ще почав говорити, про(?) роботу(?) найлютішого ворога – петлюрівців та жовто-блакитників. І він почав робити допити, хто служив в армії Петлюри. Люди, бачучи вірну загибель, почали красти з колгоспних комор. В одну ніч розібрали весь хліб з комори – Щенія О., розібравши хліб, навкруги посипали перцем та табаком, щоб пес ГРУ не

знайшов слідів. Люди ходили збирати жолуді, яких було багато, але Бойко, взявши про це, віддав ліс в Управління держави і там було заборонено заходити. Людям неможливо було молоти в млині, бо хліб не здали державі. Селяни поробили жорна і ступи, винахідника цих машин Бойко наказав негайно заарештувати, але Христенка О. завчасно повідомили і він втік на Донбас, а жінку хвору ГПУ викинуло з хати, хату заперли і почали в нелюдській спосіб катувати жінку, щоб призналась, де чоловік і золото. Золото віддала в сумі 230 крб., за чоловіка не знала нічого і в руках катів померла. (Далі йде перелік родин, які були репресовані ГПУ і вивезені за Урал, до Сибіру, де майже всі померли від цинги, що засвідчили ті, хто чудом вижив і у 1942 р. повернувся до рідного села. – Ю.М.) Тепер Бойко говорив, що куркулів нема, петлюрівців мабуть, теж, ми тепер можемо спокійно будувати колгоспи, лише не забувайте, що є багато підкуркулників, яких мусимо мати на увазі, якщо і вони шкодитимуть Радвладі, ми ними поповнимо перших. Знову Бойко збирав збори, щоб люди йшли до колгоспу і знову здавали хліб державі, а також і м'ясо. В селі не було ні корів, ні овець.

2-го листопада невідома група селян вечером напала на бригаду буксирів і обстріляла їх. Вербу Макара вбито, а 3 чол. втекли. Другого дня приїхало ГПУ, і всі мисливські рушниці в селі забрали. Винних не знайшли. Бойко людям пригадує, що як прийде до того, що було 1918–19 рр., коли ті жовто-блакитні в селах – Сара, Рашівка, Лубянка, Харківці організували самооборону проти російської советської армії, в якій було 40% «башкирів», і тримались на протязі тижня, після цього села на 75% спалені, а люди на 70% вимордовані. Бойко грозив, що тепер їх зітруть з лиця землі советські червоноармійці. Став страшний терор, майже кожний голова родини побув у в'язниці. Люди почали йти до колгоспу, а 12 заклилися, що не підуть, і не пішли, і так жили аж до 1941 року. Але це були самі жінки з дітьми, а чоловіків було заслано.

Ще з осені 1932 р. з села люди почали ходити і просити хліба чи поїсти до сусідів, і то переважно діти і старші. Буксирну бригаду було замінено новою з району, а вони були ще жорстокіші від першої. Сусід у сусіда починає красти, бо голод жене на те, і так Дубницький, крадучи картоплю в Халдія Ів., забив господаря з револьвера.

На весну 1933 р. одна третя села була майже голодна на 90%. Решта хоч трохи мала і їли раз у день, щоб не бути пухлими. Селяни, бачучи свою загибель з голодної смерті, почали ратуватись хто як міг. Дехто продавав своє майно, а вірніше, міняв на харчі, інші їхали до Харкова, Києва, Полтави, щоб купити харчі, та були розчаровані тим, що і в тих місцях те саме, що у своєму Гадячі. Їздили до Москви, Сталінграда, Воронежа, Орла, там можна було купити, але ГПУ знали, звідки люди доставали хліб, почали на границі України в потягах відбирати хліб або щось з харчів, все конфісковували, а власника забирали до в'язниці і обвинувачували в спекуляції. Був по селах

виданий наказ, що коли нема розрешення від районної Управи, селяни не мали права їздити залізницею.

Багато хто їхали нелегально, і так Сулима Семен поїхав в Харків, хоч будь-що заробити або дістати, там, на станції, і помер при перевірці документів, бо вже був пухлий. Люди почали їсти кору з дерев, а особливо бруньки з ліщини. Литвиненко Г. так в лісі і вмер в час такого ласовища на бруньках. Сліпий Грицько і його родина мруть одної ночі, і їх хоронять коло хати в пивниці. Можливо, що довго лежали б непоховані, але збоку жив ідейний комуніст Горбань Федір, якому вже чути було сморід, то він вигнав сусідів, щоб ті негайно, хоч в хаті, але закопали. Цей Грицько був бідняк споконвіку. Особливо мали неприємність ті, що вірили, що якщо вони виконають плян хлібоздачі, то держава буде печений хліб давати і інше.

В березні місяці 33 року всі колгоспники пішли перші просити хліба до того, що 4–5 місяців тому в брутальний спосіб забрав хліб або вказав буксирам, де мав схований, але їх до двору не впускали, а не те щоб дати хліба, а як дав по потилиці, так що той вже хліба не просив ніде».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 83–96)

І. Дубинець. Улита

«Родина Замріїв жила на вулиці Дубинівка с. Медвин на Київщині. Ілько виріс на панській роботі в поміщика Малевського в його маєтку Дібрівка. Одружився з круглою сиротою – Улитою Михайловою з роду Дубинів, що, як і він сам, зросла в наймах в пана Малевського. Одружившись, Ілько відділився від батька, отримав свою пайку землі[...].

Суцільна колективізація відняла землю, корову, конячку, і Ілько з Улитою та дітьми знову стали наймитами і знову почали бідувати. Настав страшний чорний 1933 рік. Сільські активісти, большевицькі наймити, особливо сусіда – Гаврило Замрій, що став комуністом, виконуючи пляни хлібозаготівлі, мітлою повимітали зернові харчові запаси.

Почався страшний голод. Люди пухли і вмирили. Не було кому копати ям на цвинтарі, робити домовини і хоронити людей. Ями копали в садибах, покійників волочили до ям і загібали, як тварин. Голод не минув і Дубинівки, що вважалась серед інших багатшою вулицею.

У Плаксунів, що всі були шевцями, вимерла родина Семена, Костя, Захарка і Микити. Вимерла родина Ступки Тимохтея, що був на заробітках в США і в 1922 р. повернувся на рідну землю, вимерла родина Степана і Омелька Дубинів, вимерла родина Явтуха Митяя.

дуже доброго коваля і слюсаря, вимерли родини Собків, Полив'яного, Борсуків, Маркелянків, Радзиховських, Хамленків, Сухоплісів, Шабатуренків. У деяких родинах лишилися живими одиниці, переважно жінки.

Ількова родина теж не витримала цього голоду. Опухли і вимерли – Ілько, Трохим і вісім дочок. Лишилася лише Улита з старшою донькою Уляною, що хоч і була вже заміжня, але жила при батьках, бо чоловік її Грицько Заведенко в цей час сидів у в'язниці.

Одного разу до Улити зайшла жінка Сміличка, а була вона від своєї хвороби досить груба. Зайшла і не вийшла...

Син її Смілик кинувся шукати свою матір, оповістив про це міліцію. Довго шукали цю жінку, поки нарешті натрапили на сліди. Запитали в Улити, та сказала, що не знає, але сказала це з таким божевільним виглядом, що у присутніх викликала підозру.

Зробили обшук і... в гарячій печі в горшку знайшли зварене м'ясо, а в льоху в макітрі – посолене м'ясо Смілички... Улиту з Танасьюкою забрали і повели. Що з ними сталося – невідомо. Пізніше говорили люди, що їх в Богуславі розстріляли.

Вимерли з голоду переважно ті бідніші, «комнезамівські», темніші і затуркані родини, що від громадсько-політичного життя стояли осторонь і не мали ніяких зв'язків з міськими й промисловими осередками, відкіля інші мешканці села в час голоду могли дістати сяку-таку харчову підтримку.

Але це були переважно ті люди, в ім'я яких большевики робили свою соціальну революцію, для яких організовували комнезами і ім'ям яких робили розкуркулювання. Ось до такої категорії в Медвині належала і родина Ілька Замрія».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 97-98)

І. Х-ко

«Я – син селянина з квітучої Полтавщини. Мої батьки мали 10 гектарів землі, двох коней, дві корови і дев'ять душ родини. До колгоспу вступили тоді, як і всі селяни вступали по суспільній колективізації. Забрали землю, корови, коні, реманент. Через три місяці після цього прийшло повідомлення, що мої батьки – «кулаки» і підлягають розкуркуленню за третьою категорією, а тому мусять з своєї хати вибиратися. Прийшли сільські «активісти», нашу хату зо всіма іншими достатками запечатали, а нас підводою вивезли до хутора Матвійці, куди звозили всіх куркулів, щоб вони умирали в цьому хуторі разом з біднішими людьми.

Коли нас вивозили з дому, батько крадькома від «активістів» зумів всипати в халяви своїх чобіт трошки зерна. Там в хуторі ми перших

кілька днів жилися тим зерном, а пізніше, коли абсолютно не було чого їсти і не було де будь-яких харчів дістати, почали пухнути з голоду. В цей час відбувалась по селах «викачка хліба». Шукали захованого і закопаного хліба не лише по коморах, а й по стайнях, садках, в полі, в криницях.

Батько помер по дорозі під селом і лежав десять день, ніхто не хоронив, бо скрізь валялося дуже багато трупів. Не знаю, де батько і закопаний. Мати сама не змогла поховати батька, бо сама була опухла, вся в ранах і ледве ходила, а коло неї семеро голодних, ще страшніших діточок. Між ними був і я. Як згадаю, що доводилось тоді їсти, то й зараз бере мене жах і щось підступає під горло. Боже Єдиний, прости.

По смерті батька померла мати й три сестрички в один день, а перед смертю жалібно простягали ручки і просили все їсти... Ми були маленькими і не змогли самі похоронити мами і сестричок, тож вони лежали в хаті дуже довго. Я і ще три сестрички не ходили, а вже лазили. Бувало, отак приліземо до померлої мамочки і лягаємо коло неї. На 15-й день від червів мама почала ворухтись. Ми тоді викотили маму на драбину і цією драбиною витягли її з хати, щоб похоронити... Мені горло здавлюють сльози, не можу про це писати...

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 98–99)

Сова Р. 1933 рік на Україні

«В часи голоду я працював економістом-плановиком у великому районі південної України і добре обізнаний із великою народною трагедією, як і з тими головними причинами та обставинами, що призвели до неї.[...]

В напружений період хлібозаготівель на Україні 1930–1932 рр. Москва, Ленінград і інші промислові центри мобілізують десятки тисяч партійців під назвою «десятитисячників», «двадцятип'ятитисячників» для праці на селі, бо українські комуністи не в силі упоратись із завданням Кремля. Я сам був свідком того, коли останні кілограми не тільки зерна або борошна, а навіть гороху або квасолі силою відбирались у селян.

Варварським засобом у заможного селянства відбиралось абсолютно все, починаючи від верхнього одягу, і вся родина чужою підводою вивозилась з свого двору в призначене місце. В нашому районі в той спосіб було вивезено до сотні родин на піщаний ґрунт в с. Ключівка, де вони повинні були копати собі землянки, а надворі стояла осіння холодна погода. Через деякий час більшість з них відправлено з родинами на мурманські лісорозробки, звідкіля могли

повернутись тільки одиниці. Ці жорстокі акти терору і насильства робилися з директиви самого центру. Голова райвиконкому Волков в колі довірених осіб дослівно сказав: «Або я збожеволів, бо нічого не розумію, що діється навколо мене, або ж хтось інший божеволіє!.. Що винні діти?»

Облік народжень і смертності з 1932 р. райвиконкоми передали до спеціального відділу районного НКВД, що носив назву «ЗАГС». Від відповідального секретаря РВК-му Б. мені пощастило дізнатися про загальну смертність в р-ні на 1933 р. Вона сягала 11.660 душ...

Народжень зареєстровано всього 10–20 випадків по району. Загальна кількість населення району доходила до 60.000 душ. Це значить, що померло в 1933 р. – 19,4%, або п'ята частина населення. Вимерли з голоду не тільки цілі родини, а й цілі села. Найбільше потерпіла Катеринославська область. Вимерли цілі села, довелося закривати сільради: напр., в північній частині цієї області, по річці Оріль, вимерло село Чернетчина Нехворощанського р-ну, в якому було більше як 200 господарств.

В кінці весни 1933 року траплялись випадки людожерства і в нашому районі, мені відомі 9 таких випадків. Весною, коли появилась зелень, голодні діти кидались на неї і, звичайно, мерли від шлункових захворювань».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 99–101)

В. К-о. 1933 рік у Полтаві

«У 1933 р. я жив у Полтаві. Голодні селяни, які прийшли до міста по шматок хліба, щоб шукати порятунку від смерті, щодня десятками лежали на полтавських вулицях. Від знайомого мені секретаря комунального відділу я дізнався, що кожного дня в Полтаві збирали до 150 трупів людей, які загинули голодною смертю. Це були здебільшого селяни, які приходили до міста по харчі і тут вмирали. Цей же автор повідомив також про знані йому випадки людоїдства».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 98–99)

А. С. Свідчу про голод

«Восени 1930 р. в мого батька влада описала все господарство, батька заарештували. А всю нашу родину мали вивезти до Сибіру. Мій старший брат і сестра вночі забрали нас, малих дітей та маму, і вивезли за межі району. Довгий час узимку ми жили в ямі, де колись

брали пісок. Пізніше ми мусили тікати ще далі, до родичів нашої матері. Там ми жили на страху так, щоб про нас ніхто не знав. У 1932 р., як почали комуністи забирати весь хліб у селян, померла наша мати від голоду. Лишилося нас троє дітей. Мені було тоді 11 років, а сестрам 8 та 6 років. Жили в нетопленій хаті. А їли те, що часом випросили у людей. Саме тоді мого батька звільнили з в'язниці. Прийшов він до нас опухлий від голоду. Таких тоді було тисячі по селах. Навесні 1933 р., коли розтав сніг, я з батьком ходив у поле викопувати з землі напівзгнилі буряки, збирали рештки зерна коло скирт».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 101–102)

I. X.

Голод в селі Мачухи на Полтавщині

«Я народився в с. Мачухи на Полтавщині, в родині селянина, яка складалася з 13 осіб, 1928 р., батька, матір та тих членів родини, які вже мали по 18 років, позбавили права голосу за те, що батько колись був старостою в церкві. Через два роки конфіскували все наше господарство. Тоді старші члени родини розбрелися по світі, а ми – четверо малих дітей і мати – залишилися в хаті. У грудні 1930 р. всіх нас серед зими викинули з хати, не давши взяти з собою ніяких речей. Цілу зиму ми скиталися по селу, а весною перетіли до Полтави, де батько мав працю на будівництві. В злиднях та голоді дожили ми до 1933 р. Тоді дуже багато мерло людей. Бувало, йдеш вулицями міста, і через кожні 50–100 кроків бачиш на землі конаючих людей. Увечері вулицями їздили вози з санітарами, які збирали померлих. 15 березня 1933 р. мій батько вмер з голоду. Я з меншим братом викопав могилу і поховав тата. У червні 1933 р. коли я, як син репресованого, сидів у в'язниці, вмерла з тієї причини і моя мати.

Звільнившись з в'язниці, я за деякий час відвідав рідне село Мачухи. Воно було дуже велике, до 2000 дворів. За роки голоду кількість мешканців зменшилася наполовину. Родичі розповідали, що молодші й здоровіші тікали на Донбас, щоб знайти там працю. Кому це пощастило, той врятувався від голоду. З розповідей я довідався, що багато сіл і хуторів буквально всі вимерли в 1932–1933 рр. Так, в селі Сороки, де мешкало коло 50 родин, не лишилося нікого. Незабаром їхні хати розібрав сусідній колхоз. В с. Ляхи частину чоловіків вивезли на Соловки, решта вимерла. На х. Лебеді вимерло 5 родин, які склалися з 31 особи, на х. Гети, де мешкало чотири родини родичів моєї матері, – вмерло 37 осіб, а залишилося живими тільки дві душі. На х. Твердохліби вимерло 5 родин, на х. Малолітка – 7 родин.

на х. Боруни загинуло три родини, а трьом молодим пощастило вирватися на виробництво.

В самому лиш селі Мачухи вмерло в знайомих мені особисто родинях 126 осіб».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 98–99)

Ю. П.

Голод в Молочанську на Мелітопольщині

«Під час голоду на Україні я разом з чоловіком та двома дітьми жила в районному містечку Молочанськ на Мелітопольщині, де викладала в агрономічній та семирічній школах. Уже восени стало очевидним, що насувається голод. По селах влада забрала весь хліб. В жовтні нам, учителям, видали по мішку картоплі, і більше ми не дістали нічого до нового врожаю. Мій чоловік діставав на фабриці 300 грамів хліба і літр супу. Цю їжу треба було ділити на чотири особи. Цього було дуже мало, і за деякий час опух мій семирічний син. Він уже не вставав з ліжка, а на чоловіка було й глянути страшно. Прийшов березень, люди чорніли і мерли, але слово «голод» заборонено було й згадувати. Труп вмерлих лежали по садках і вулицях Молочанська. В селі Терпіння біля Мелітополя, яке жило тільки з садівництва, вимерли або розбрелися по Україні всі мешканці. Село вимерло і опустіло, а пізніше було колонізовано російськими селянами з-під Орла.

Я мала в Львові батька й маму. Одного дня, коли голод терпіти вже не можна було, я написала до них листа з проханням, щоб вислали мені на «Торгсин» гроші, за які можна придбати харчі. Через деякий час чоловік поїхав до Мелітополя і привіз із «Торгсину» трохи продуктів. Але мого листа за кордон з проханням допомогти НКВД не забуло. Через 4 роки, коли мене та чоловіка заарештували, серед різних обвинувачень були й згадки про цей лист. Мене засудили на 10 років заслання. Чоловіка також десь запропастили, а наших двох синів віддано в дитячі будинки: один був у Донбасі, а другий недалеко Херсона».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 98–99)

В. Л. Року тисяча дев'ятсот проклятого

«На Троїцькому кладовищі»

[...] Треба нагадати, що Чернігівщина взагалі не так гостро пережила голод, як, напр., Полтавщина та інші південні й центральні області України.

Проте й на вулицях тихого Ніжина в перші ж місяці звичайним явищем стали тягарові авта, вантажені трупами. Раннім ранком гнали вони чимдуж; розгойдувалися брезентові покривала, зраджуючи їх страшний зміст. Поспішали. Люди вже знали й не жахалися, як перше, та «для годиться» і, може, трохи «страху ради юдейська» хотілося чимскорше скинути вантаж у свіжу, з ночі наготовану, яму десь на околиці Троїцького цвинтаря.

Їдять людей...

Близько цвинтаря Чернігівська вулиця. Затишна, вкрита зеленим споришем, широка, як і скрізь у наших провінційних містах. Тут міліція викрила «м'ясокомбінат» з великим асортиментом виробів. Все на продаж по вулицях, на залізничному вокзалі, на базарі. Сировина: діти або юнаки, які менш втратили на тілі. Засолені рештки грубого візника, відомого цілому містові, знайденого в іншому такому «підприємстві».

Десь у глухому провулку цього ж району мати, збожеволіла від голоду, зарізала дитину; з'ївши трохи, сама кінчилася в страшних корчах.

А в центрі міста – «Торгсин». Універсальна крамниця. На вітринах все, що може задовольнити й примітивний голод, і вибагливий смак. Все українського походження, крім хіба дорогого сукна й шовку (виробництво цього роду на Україні взагалі не бажане: воно мусить бути базую сировини). Все за золото й срібло. Пливають рештки золотих речей, знімаються обручки, персні, шати з образів, монограмки з течок, все-все.

З «закритих розподільників», улаштованих спеціально для совєтської бюрократії агенти НКВД й партійці несуть білий хліб, цукор, шоколад, масло. Трохи скромніше в розподільниках для вищих службовців райвиконкому; ще вбогіше у науковців: аби не вмерли з голоду.

Діти хоронять дітей

Нині зайшов до мене друг – студент Академії Мистецтв у Москві – М., також ніжинець. Уже рік не був у рідному місті. Завжди бадьорий, а тепер сірий, очі горять як у пропасниці. Він уже не має сил зустрічати трупи на вулицях. В Москві цього немає; в селах Московщини він не бачив жодного трупа, пухлої дитини. Чому тут, на Україні, таке? В чотири ока зі мною не боїться висловити страшний здогад: голод створено, щоб зламати українського селянина.

Він бачив двох маленьких, пухлих від голоду, дітей, що, ледве пересуваючи обважнілі ноги, несли так-сяк збиту трунку з найменшим братом. Допоміг донести, поховати, віддав останній шматок хліба, одержаний за писання плакатів у військовій частині. Плакав від безсилої люті й проклинав, проклинав. Затихнувши, поривсь у шкільнику й простягнув шмат паперу з рисунком того похорону. Гойя, безсмертний маляр, Гойя, бліді жахи твоєї доби порівняно до цієї сталінської.

В колгоспі ім. Фрунзе

Прогулянка на зелене передмістя Овдіївку не дає заспокоєння. Знову похорон, спустошені подвір'я вигнаних за любов до свого кутка селян, подвір'я вимерлих колгоспників і напівколгоспників; кілька трупів по дорозі. Ось один на горізі вже розкладається. Чому це така недбайливість? Його вбито. Це «одноосібник». Від голоду вкрав з колгоспної комори трохи борошна. Партійний провід колгоспу використав це як розрядку для озлоблених, зголоднілих, близьких до психічного розкладу колгоспників. Їх годують так, щоб вони могли рухатись і не вмирати в цьому «ударному».

Люди озвіріли. Цькували псами його, нещасного, били з насолодою, довго, вкладаючи весь одчай, всю злість на прокляте життя. Увечері десь рознесли комору з насінням.

У колгоспному клубі працює наш приятель маляр С.Ш. Малює фрески. Щоб не вмерти з голоду й посьорбати води з буряком (добре хоч їх на Ніжинщині так багато) та іноді, в кращій день, з'їсти якогось подібного до хліба бурого місива – «освіує» організаторів голоду. Ось з одної фрески дивиться ненависне вусате обличчя. Індустрія, трактори. А вдома – малюнки, показувані лише надійним друзям: мертвий пейзаж з мертвими людьми; голодна вмираюча жінка біля вікна вагона; їде десь, покинувши рідний куток. Ось ціла сім'я на тлі страшного мертвого краєвиду з червоними круками; за плечима торби. Вмирає батько біля хати. Жах!

Вчора в «ударному» ім. Фрунзе вмерло 5, сьогодні 8 осіб. А скільки поза колгоспом? Молоді дівчата-студентки, що їх послано на виконання пляну хлібозаготівель, підходячи до якогось двору, часто чувають: «Не ходіть, там усі вмерли».

В учбових закладах

Старий учитель зі сльозами на очах розповідає, що студентка М. заплакала сьогодні на лекції. «Я сьогодні не можу більше...» За нею – ціла кляса педтехнікуму. Цю «справу» якось закрили. Про це не можна говорити вголос: скрізь є «вуха».

Ось білоколонний будинок Ніжинського ліцею. Тут учився Гоголь. Тепер вчать майбутні педагоги. Більше сільська молодь. Обличчя сірі, як скрізь; у багатьох з пухликами під очима. Все частіше відмовляються відповідати професорові: «Слабне пам'ять, не розумію, не в силах працювати». Дехто непорушно цілими годинами лежить на ліжку. Говорити «я голоден» не можна. Дарма, що в студентській

ідальні – вода зі жменькою запареної прілої муки або гнилою капустаю (часом і тарган впаде). Скажеш – опинишся перед грізними очима велетенського головатого директора С. Поради: «Що? Голод? Гітлерівщину розводите; клясово-ворожі виступи». І пішов...

Ще гірше, коли справа дійде до партійного начотника, агента «органів державної безпеки», секретаря осередку компартії педагогічного інституту тов. Пірогова. Кретинувата коротенька постать, жорстоке обличчя, звиряча ненависть до всього українського. Він приятель Поради й заступника директора Тихого – цих двох зразкових яничарів, але має за ними «око». Пізніше, у 1934 р., по самогубстві Скрипника, він розпинатиме їх, разом з цілою українською комуністичною організацією, професорами, але тепер яничари потрібні. Успішне переведення голодового натиску на Україні багато залежить від кадрів таких яничар. Вони користають з «розподільників», вони є скрізь, в кожному колективі, підприємстві, школі. Поглядами повними ненависті проводжають зголоднілі студенти появу цієї «трійці».

А десь в кутку забутий, тихо вмирає Карпо Архипович, старий службовець Бібліотеки Інституту, – книгозбірні з понад 200 000 томів [...]. Кризь свистяче дихання говорив, умираючи: «Немає хазяїна на Україні, погибель прийшла». Сумною тінню бродив навколо син-студент Вася; у нього й мами пухнуть ноги. Вмер Карпо Архипович, вмер другий ветеран праці Шамін, міцний богатирського складу дідуган, що прослужив у Інституті щось 50 років, повмирали кілька «непомітних» служниць. На зауваження, що вони померли від голоду, Пірогов забризкав слиною: «Що? Голод? Контрреволюція!..»

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 115–119)

І. І. Коваль. 20 років драконівського закону

«Закон про охорону соціалістичної власності» (закон про 5 колосків. – Ю. М.) з 7 серпня 1932 р., 20 років тому виданий урядом СРСР, означав перехід до таких нечуваних форм і розмірів нищення українського народу, що вже стають відвертим геноцидом [...].

Спочатку тяжко було збагнути справжню мету цього «закону». Зрозуміли його лише тоді, коли Москва приступила до запровадження його в життя [...].

Мені довелося спостерігати в с. Орлівка Куликівського р-ну на Чернігівщині, як одна колгоспниця, дружина висланого на схід як «злочинця» супроти советської влади, залишившись сама з 6-ма маленькими дітьми, пішла з іншою такою ж трудівницею, чоловіка якої забилو НКВД під час опору колективізації, назбирати на колго-

спному полі колосків та зерняток. І тільки підняли і поклали до своїх торбинок, мабуть, по два чи три колоски, як їх спіймала піонерська бригада і цих нещасних жінок привели до старшого міліціонера, що спрямував їх до суду, обох засудили до ув'язнення в далеких таборах СРСР.

Селянина-колгоспника із того ж самого с. Орлівка за десяток цибулин з колгоспного городу за тим же самим законом із 7 серпня теж було засуджено на 10 років далеких таборів. Закон із 7 серпня став прологом до нечуваного штучно організованого голоду на Україні. Під кінець 1932 р. настали жахливі часи. Старші віком люди, діти та хворі почали масово вмирати. До травня 1933 р. в дуже малій частині села на Україні залишилося по кілька десятків люду, – від сіл, які нараховували по кілька сотень, а то й тисяч душ, наприклад, у с. Орлівка, с. Смолянка, с. Грабівка залишилося пересічно 45–80 осіб, але й ті були схожі на мерців. Перед голодом же ці села нараховували більше, ніж по 3000–4000 людей. Траплялися й такі райони, в яких у всіх селах були вивішені чорні прапори і до яких надсилалися студенти київських вищих учбових закладів на збирання врожаю, який був того року на диво добрий.

По вулицях сіл та міст України десятками й сотками валялися трупи померлих від голоду селян, тих, що своїм тяжким трудом продукували хліб, і їх не було навіть кому закопувати.

Саме тоді через Україну до Москви проїздив французький міністр Еррію. Його гостинно було запрошено до Києва, але ж йому не дали побачити тих страхить, що їх переживала українська людність. На день прибуття Еррію до Києва на шляху його проїзду всі ларки були заповнені хлібом та іншими продуктами харчування, але їх не можна було купити. Еррію НКВД спрямувало вулицями, які були старанно очищені від голодуючого люду, і провезено під охороною від вокзалу по вулиці Безаковській, частково по бульвару, по Тимофіївській та Фундуклеївській до оперного театру, тоді як сотні нещасних вмирало на Єврейському базарі. Так Еррію не зміг побачити жертв тих, з «урядом» яких він бажав налагодити дружні торгівельні зв'язки (мабуть, і хлібом).

Під час готування до зустрічі Еррію мені довелося бачити на вулиці Тимофіївській, напроти номера 13, як один із московських сатрапів П. П. Постишев займався лаштуванням цієї вулиці. Підготування полягало в тому, що він наказав працівникам з НКВД, які його охороняли, заарештувати всіх тих, які намагаються вдивлятися в новопобудовані та виповнені хлібом і іншими продуктами харчування ларки. Але ж продаж було заборонено і, щоб під дією голоду вони не були пограбовані, день і ніч стояла варта від НКВД, доки не відбув відвідин Еррію. І, як мені відомо, на всьому шляху від Києва до Харкова й до самого кордону українських земель, куди тільки їхав Еррію, всі ларки були переповнені хлібом, а український продуцент (виробник. – Ю. М.) без цього хліба вмирав тисячами щоденно.

Це було в той час, коли врожай на Україні був вищий від середнього, а за статистичними відомостями давно знаємо, що Україна при середньому тільки врожаї може прохарчувати мало не всю Європу».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 169–172)

Петро Вер. Винищення Кубані

«За постановою ЦК ВКП(б) та уряду СРСР 1932 р. було вивезено 13 станиць Кубані «за невиконання хлібоздачі та саботаж» до віддалених північних областей. Висилкою керував спеціальний уповноважений політбюро ВКП(б) заступник начальника ГПУ СРСР Кабаєв. Про масштаби «виселення», фактично винищення, кількох сот тисяч українців-кубанців свідчать бодай такі цифри: із станиць стовідсоткового виселення ст. Полтавська (нині – Красноармійська. – Ю.М.) мала 17500 осіб населення, ст. Уманська – 45 000, ст. Мишастівська – десь понад 40000. Частину станиць виселено частково, скажімо, ст. Іванівську виселено лише 50 відсотків населення. Процес «виселення» відбувався не всюди однаково. Реманент і частина особистого майна, що його виселювані взяли з собою, наприклад, у ст. Полтавській, відібрано ще при посадці в ешелон. Депортація всюди супроводжувалася кривавими розправами, прилюдними розстрілами».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 172)

І. Чмир. Я обвинувачую

«Я, Чмир Іван, Київської області, Парадівської сільради, село Брідок.

В 1931 р. в червні місяці мене забрав більшовицький уряд до примусової праці в м. Маріуполь на будову заводу ім. Леніна «Азовсталь». Таких же, як я, з других сіл України так само привезли до праці сюди. Там нас було 400 осіб, мешкали ми в будинку колишньої духовної семінарії, під охороною НКВД.

Умови життя були нестерпними, давали їсти: 300 г хліба та баланди. Спали на підлозі в бруді, між вошами. В цих умовах ми виконували тяжку фізичну працю, копали канави, носили цеглу і т. ін.

Збоку нашого мешкання були в окремому, обгородженому колючим дротом місці – 4000 священиків і 36 так званих диверсантів, їх доля була ще гірша [...], велика кількість їх щоденно вмирала.

Я був там три місяці, а по трьох місяцях мені вдалося втекти. (...) (І. Чмир з великими труднощами втік у Росію, де працював у м. Каширін, що у 120 км від Москви. – Ю.М.)

В 1932 р. на Україні селянин не мав ніякої господарки, все було забране і панував голод, а російські селяни мали по 4 коней, до 6 корів, вівці, свині і т.д., в повному розумінні добрі господарки. Мали хліб, м'ясо, картоплю були завалені подвір'я, яка гнила там. В цей час українські селяни були ограбовані російськими більшовиками та мусили гинути від голоду.

Так я проробив один рік. Останній час мешкав на передмісті Москви, там бачив українців, які приїжджали за хлібом, купували, сушили на сухарі, щоб привезти своїй вмираючій родині на Україну. Але так довго не було приїжджаючих за хлібом до Москви, НКВД заарештовувало та відправляло на тяжкі роботи, де люди гинули, не повернувшись додому. [...]

В 1933 р. 20 квітня я виїхав з Москви на Україну, взявши з собою 36 кг хліба. При виїзді з Москви зустрів двох жінок з мого села, які теж приїхали за хлібом. Накупивши хліба, ми рушили додому. Доїхавши до станції Бахмач (на Україні), наш потяг остановили і НКВД всіх вигнали до так званої таможні. У мене хліб забрали і тільки 4 кг оставили, бо я працював у Москві, а жінок – моїх односельчан забрали з хлібом за те, що вони з Росії хліб забирали.

Ці дві жінки, що їх забрали, лишили діти вдома на голодну смерть. Чоловіків їхніх не було, вони померли з голоду. Жінки ці не повернулись більш додому.

28 квітня приїхав до свого села. Мене голова сільради комуніст, прислужник Москви Клим Комійченко заставив водить пухлих жінок на плантацію сіяти та полоти буряки. Люди в селі переважно всі пухлі, а багато вже вимерло з голоду. Ця праця, що ходили жінки, була для них теж важка, під час праці падали і вмирали. Вигляд був страшний людей пухлих, шкіра потріскалась, і виступала вода. Велика смертність людей дійшла перед жнивими.

Мене та ще одного, такого, як я, заставили збирати мертвих людей по селу. Люди почали їсти людей, матері своїх дітей, жінки своїх чоловіків. В нашій селі Настя Кизима з'їла свого чоловіка Андріяна та одну свою дитину, а потім вмерла сама та ще з нею п'ятеро дітей. Жінка Осадного з'їла його, як він умер з голоду, і ходила по селу, говорила, що кістки заховала за хатою. В цей час були жаркі дні, трупи не поховані розкладалися і був великий сморід, кожного дня до 20 осіб вмирало, а ховати не було кому. На цвинтарі кожного дня копали ями чотири чоловіки. Ми привозили мертвих людей на возі, як дрова, плакати не було кому, бо родичі лежали пухлі або вже помирали. Над нами стояв уповноважений НКВД, москаль, який приказував, як робити. Людей тоді ховали гірше, ніж худобу. Але коли б повернувся назад в своє село, то знайшов (би) всі ті ями, де було зарито більше як половину села.

Так я збирав два місяці людей, а потім і сам опух, бо за 10 г хліба та одну картоплину, без м'яса, без жирів не міг далі витримати. Їв

кропиву, лободу, з акації цвіт та пив воду. Був дуже пухлий, вже не міг ходити, а тільки лазив.

В цей час на полі наливалися колоски жита, поліз вночі в поле і цими колосками з жита та молочком, що було в колосках, почав жити. Через деякий час зійшов опух, мав тоді ваги 48 кг, а як приїхав з Москви, мав вагу 92 кг. Коли став ходити, почав рвати різну траву та колоски і за чотири тижні підживився, постарався підробити документи і виїхав в Донбас і більше не повернувся до свого села».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 195 – 199)

Дмитро Нитченко. Юрій Вухналь

(у спогадах про трагічний кінець відомого українського письменника знаходимо й такі епізоди. – Ю.М.):

«В роках 1932–33 советська влада скрізь галасувала за поширення посівної площі під сою, ніби нею хотіли відвернути голод.

– Ви чули? – якось говорить Вухналь, зустрівши цілий гурт своїх колег. – Іван Кіндратович (Микитенко) пише патетичний роман «СОЯ»!

І це за тих обставин звучало досить дотепно і сміливо [...].

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 215)

В. Гай Комуністичний терор у с. Власівка Зіньківського району Полтавської області

«Пригадую, 1932 р. на нашу вулицю, де я жив з своїми батьками, заїхало багато підвід і зупинились недалеко від нашого двору, я був підлітком і міг вільно рухатись між підводами, підводчики були для мене незнайомі.

В цей час приїхали ще якісь главарі і запитують у голови сільради Твердохліба: «А де ж хазяїн?» Він відповів: «Утік, сволоч, але ми його впіймаєм» і зачав бити в лице мою матір. Мати від болю та від страху впала, зачала кричати, а за нею і всі діти підняли крик.

Я зрозумів, що батька будуть шукати і дав знати батькові, аби він втік якнайдалше. Коли я повернувся додому, то не застав у дворі ані хліба, ані худоби, все було забрано активістами. Все це діялось в листопаді 1932 року.

Забрано у цьому році не тільки в нас одних, а в більшості з наших селян: хліб, худобу, птицю, одягу та всі продукти. З огляду на таку викачку навесні 1933 р. наші селяни не мали що їсти і змушені були збирати: лушпайки, всяке коріння, качани з кукурудзи, різне листя з

дерева, різний бур'ян, навіть з отрутою, від якого багато повмирало. Найтяжчий час прийшов, коли розпочались весняні роботи, бо на роботу гнали мусово і люди не мали часу назбирати собі якогось листя чи бур'яну для свого прохарчування, і люди пухли і мерли з голоду цілими десятками. Колгоспна управа давала наряд закопувати померлих, і виявилось, що в нашому селі на початку травня сімнадцять дворів опустіло, всі вимерли.

Наприкінці травня з нашого села забрали на роботу і погнали нас у Пирки Щомівського району. Було нас там 25 осіб, з яких по дорозі 4 особи вмерли, це були: Прокопенко Грицько, Швидкий Кузьма, Валах Олексій і Дебелий Іван. Коли дійшли на місце, тобто до призначеної роботи, там нам давали їсти раз на добу якоїсь юшки, це була мука, розведена водою. Ми були там вдвох з сестрою, і на третій день рано нам вдалось втекти. І коли ми прийшли до свого села, то побачили, що у Прокопенка Михея знайшли людське м'ясо, їх дітей Ілька і Явдоху.

Вони, тобто Прокопенки, призналися, що з'їли двох дітей своїх і двох чужих прохожих – чоловіка і жінку, які були ними запрошені на ночівлю. По цьому сліду і в інших родичів у с. Дейкамівка було знайдено бочку людського м'яса, яка була вагою два центнери, по їх признанню, вони це м'ясо продавали.

По цій трагедії я пішов у радгосп «Рижій». По дорозі я бачив, як лежали дві вмерших людини, і вони були роздягнені догола, і ніхто їх не прибирав.

У радгоспі мене до роботи не прийняли, тому що я не мав посвідки про соціальне походження. Прийшлося мені в різний спосіб вести боротьбу за життя.

Коли я повернувся додому, то моя дружина була ще жива, але з наших селян дуже багато померло з голоду. Ось вони по прізвищах:

1. Валах Яків
2. Валах Одарка
3. Валах Параска
4. Мотик Грицько
5. Швидкий Ігор і його жінка Платонида і двоє дітей
6. Михель Ульяна
7. Прокопенко Трохим
8. Остелемей
9. Рябиха Свиридон
10. Сидоренко Павло і його жінка і двоє дітей
11. Мотик Нестор
12. Стецюк Іван
13. Хоменко Гордій, жінка і син
14. Хоменко Химка і дочка Палажка
15. Шацький Грицько і син Микола
16. Вовк Іван і його жінка Ульяна

17. Сидоренко Семен і двоє дітей, Петро і Олена
  18. Чикало Іван і вся його родина з 6 осіб
  19. Лисак Остап і вся його родина з 4 осіб
  20. Прокопченко Левко і вся його родина з 4 осіб
  21. Стась Мирон і вся його родина з 4 осіб
  22. Хоменко Тарас і вся його родина з 6 осіб
  23. Лисак Сильвестр і вся його родина з 7 осіб
  24. Байдаченко Макар і вся його родина з 4 осіб
  25. Хоменко Степан і його жінка
  26. Хоменко Іван і вся його родина з 4 осіб
  27. Гоценко Карпо і вся його родина з 5 осіб
  28. Стась Ананій і вся його родина з 3 осіб
  29. Хоменко Петро і вся його родина з 6 осіб
- (Всього – 90 осіб. – Ю.М.)

Це ті всі люди, які померли з голоду і які лишились в моїй пам'яті, а багато зараз не пригадую.

Недалеко від нашого села Власівка був хутір – Бочанівка, який складався з 12 родин, по якому і сліду не лишилося, всі померли голодною смертю».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 219–222)

Андрій Запорожець. Я свідчу

«1932–1933 роки. Мене, Андрія Запорожця, і мого батька судили разом. Мені дали два роки ув'язнення, а моему батькові вісім років. Судили нас, як куркулів. Я відбував свої 2 роки при Запорізькій тюрмі, а мій батько був вивезений на Сибір і до цього часу не знаю, де він.

При Запорізькій в'язниці начальником був Шклярський. Нам давали їсти: 300 грам глевкого хліба та одну літру гарячої води. На моїх очах вивозили кожного ранку по 25–30 осіб мертвих, які вмирили з голоду. Вивозили мертвих на тих бричках, що вивозили гній, скидали трупи у велику яму, яка була на заводі ч. 29, ця яма ніколи не закривалась, тільки як укинуть мертвих, присиплять трохи землею. І так було кожного дня. Ця тюрма розрахована на 6000 осіб, а в той час нас там було 15 000 осіб. Від такого скупчення людей в камерах можна задуситися. Люди не сиділи, а стояли, як день, так і ніч. Ніякі прохання не допомагали, а хто пробував щось сказати, то того, як забрали, то більше до камери не повертався.

ГПУ кожного дня викликало людей до свого бюро. Бюро находилось при тюрмі, це я бачив, як там кожного дня було катування людей до смерті. До цієї тюрми провадили людей не менш 100–150 чоловік кожного дня, а відправка була раз на тиждень одного ешелону на Сибір».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 222–223)

Петро Дробилко. Тридцять триклятого року

«Це діялося весняної пори тридцять триклятого року в с. Сміле, куток Чуднівці, на Сумщині.

Родина Чорнухи складалася з 4-х осіб: батько, мати і дві дочки. Їх розкуркулили і вигнали із хати. Де вони тільки не були, поки знайшли притулок. Зробили вони землянку – їх і звідти вигнали, а на квартиру їх ніхто не пускав, бо сталінські сатрапи наказали, що коли хтось пустить куркуля переночувати, того вважатимуть також за куркуля.

За деякий час, коли вони знайшли собі притулок, старий Чорнуха Андрій зник і ніхто його не шукав, бо сталінським посіпакам мовилося про те, щоб наш народ вигубити так чи так. Через деякий час не стало в родині і дочки Марти. Теж ніхто не шукав і її. В родині залишилася мати і мала дочка, якій у той час було 10 років. Ця дівчина не хотіла дома спати, як тільки надходив вечір, так вона і тікала з дому. І розповідала, що з матір'ю з'їла вже батька й сестру Марту, а тепер знову нема чого їсти, то вона боїться, що мати може й її зарізати.

Як тільки про це довідалася міліція, зробила обшук і знайшла дві голови: батька, Андрія Чорнухи, і сестри, Марти Чорнухи.

Міліція забрала голови і матір, а через деякий час і 10-річну дівчину. Де їх поділи, невідомо.

Отак нарешті після довгих страждань і мук родина Андрія Чорнухи знайшла собі притулок і вічний спочинок. До того родина Чорнухи жила довгі роки в згоді й любові, а до гибелі довів Сталін і його згряя.

Це був окремий випадок тільки в одному моему селі. Це діялось по всій Україні.

Прохаю всіх братів і сестер, пишiть про пережите. Я малописьменний і написав нескладно, але правдиво, а правда переможе зло!

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 235)

Іван Шевчук. Спомини

«І за сотні років цього не опишеш, що зробили московсько-більшовицькі окупанти на нашій Україні за три десятки літ свого деспотичного панування.

Я мав щастя, що 33 року служив у червоній армії в 8-му стрілецькому полку в Феодосії. Під час обіду в їдальні я одержав з с. Барашне листа – вони с'як-так доходили. Лист був такого змісту:

«Дорогий мій, любий Іване!

До цього часу ми залишилися ще живі, а майже все наше село пухне, крім голови колгоспу, бригадира і активістів. Я сама ледве волочу пухлі ноги. А глянув би ти, як виглядає наш синок. Одне, чим спасаємось, це – молоко, позаторішня пріла гречка, буряки та листя з лип. Коровою розпоряджаюся не сама, а її забираю тільки на четвертий день, а три дні вона по черзі в сусідів.

В Івана Бугая вся родина померла. Сім душ лежали мертвими, а бригадир приїхав загадувати на роботу, та й побачив. Померла й Степанида, по вулишному Фйорка, що з колгоспу «Більшовик»; і вся її родина з чотирьох душ. Це я написала про сусідку, а таке робиться по всіх селах, а мабуть, і по всій Україні. Не залиш нас, напівмертвих, без помочі, допоможи!»

Поки я з товаришами прочитав листа, підійшов політрук і забрав його, а ввечері мене викликали до штабу полку і наказали, щоб я наступного дня виступив на політзанятті й сказав, що того листа прислала не моя дружина, яка нібито неписьменна, а класові вороги, куркульський елемент, щоб розкласти червону армію.

Я мусив прочитати те, що написав політрук.

А жінка з сином так і не дочекалися моєї допомоги».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 236–237)

Е. М. «Колективізація»

«Кінець листопада 1932 р., с. Великі Солонці Ново-Санжарівського району на Полтавщині. [...] Я працювала там разом зі своїм чоловіком, і бачила, і знала, що робилося в ті часи навколо нас. В селі і в околицях всього району.

Якраз в цей час проводилась колективізація і наступ на індивідуальне господарство. З центру, цебто з Москви, було прислано на Україну 25 тисяч робітників, які, приїхавши на місця, утворили комісії і бригади по колективізації, втягнувши до тих бригад найбідніший і найбільшевиченіший елемент. Ті бригади були розіслані по сільським радам і мусили були проводити колективізацію[...].

Селян зганяли по десятихатках і мучили зборами з вечора до пізньої ночі, а то й до рана. Селяни сиділи, слухали, питали, палили цигарки, куняли в диму, згоджувались, що, може, воно буде і краще, але усупільнювати свої господарства не хотіли.

Першим кроком для успішної колективізації була конфіскація землі, садиба з усім майном заможного селянина Андрія Сепітого, що жив у самому центрі В. Солонців, недалеко від церкви. На його землі і господарстві засновано колгосп «Граніт», до якого вступили найбідніші, безземельні, малоземельні та розагітовані активісти, що

вступили до комуністичної партії і які повірили, що перебудова господарства і ладу зробить трудових людей щасливими.

З 500 дворів вписалось тільки 18–20, і то такі, що увечері вписались, а на ранок відмовились вести свою худобу і везти реманент до колгоспу. Сепітого вислали до Сибіру, а дітей і дружину вигнали з хати, і вони кудись зникли.

Сепітого заслали, а до колгоспу селяни не йшли, тоді була створена, «трійка», і складені списки «куркулів – ворогів Радянської влади».

В списку було щось до 52 осіб. В першу чергу попав брат Андрія Сепітого – Василь, Чмихало Юхим, Співак Іван, Співак Петро, Кибкало Полікарп, Кибкало Петро, Діхтяр Панас, Діхтяр Юхим, Діхтяр Петро, Пудло Василь, Пудло Грицько, Пудло Степан, Галушка, Кривень, Кибкало Данило і т.д., я вже тепер не можу пригадати повного списку людей, що були призначені в жертву.

Коли всі приречені були вивезені, і влада побачила вполив, прийшла черга і до родин висланих. Їх везли вночі, щоб ніхто не бачив, за 30 км на піски, що тяглися смугою понад річкою Ворсклою від села Щорбівка аж до Куневої Гори під Кобеляками. Там скинули їх, як мотлох, як приречених на кару смерті серед холодної темряви, переляканих.

«Тут мусить згинути вся куркульська нечисть, – виголосив секретар партійного осередку і наказав завернути коней додому. – Хто жаліє і допомагає ворогам радянської влади, той сам ворог її. Хай мерзнуть».

Всі вивезені мусили залишатися на цих пісках. Було заборонено будь-куди тікати, а також сусіднім селам допомагати куркульським родинам або брати до хати.

На ранок матері рили глибокі нори, устеляли кураєм та сухим листям, ламали над річкою верболіз, прикривали ті ямки, в яких сиділи і ждали свого кінця в ім'я колективізації діти хлібороба-селянина.

Біля тих ямок розкладали вогнища і грілись, кутаючись у лахміття, що дісталось з рідної хати...

Зате колективізація посувалася успішно. Запляновані 5 колгоспів помалу наповнювались людьми, які з двох бід вибирали меншу: лишитись майна, землі, стати примусово до праці за трудовень чи піти до Сибіру, втратити родину і приректи її на страждання і смерть.

Отже, «нехай живе колгосп і щасливе радісне життя».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 259–261)

Ф. Федорчук.
Як комуністи обдурюють закордонні місії

«Як комуністи уміють обдурювати. У другій половині червня 1933 р., коли вже сонце добре пригріло, наші люди, ті, що ще рухались, їздили за хлібом в Орловську область та інші області Росії. На станції Лозова майже кожний мусив мати пересадку і там мусив пролежати не менше 2-х неділь, а то більше, щоб попасти на потяг. Отож, що хто віз, для родини хліба, то тут він це все споживав, і після цього нема за що їхати, ні дістатись додому, і люди умирали там же.

В цей час турецька місія, яка їхала з Москви до Чорного моря, забажала зупинитись на станції Лозова, щоб пообідати в станційному ресторані. Але ж станція Лозова повна мішочників, неприбраних трупів, пухлих, обдертих людських тіней, повна станція сміття наповнину з вошима. Отож ГПУ прислали вантажні авта, всі трупи збирали, та навіть і таких, що ще не помирали, але не ходили, і вивезли, не знаю куди, а тих, що ходили, а були худі і в лахмітті, то вивезли за 25–30 км, і попередили, щоб назад не вертались, бо буде ще гірше (а що гірше від смерті, це допит в ГПУ).

Після цього станцію очистили, привезли з Харкова продукти для станційного ресторану і прислугу – повнощокіх гарненьких дівчат. А для того, щоб не був пустий перон та станція, вони привезли з Харкова «публіки» в новеньких костюмах, в краватках і в капелюхах, які ходили по перону з «форсом» та з усмішкою.

У станційному ресторані сиділи за столиками, перед ними стояло, що ви хочете: різні вина, різні закуски, риба, кури жарені і кра і т. п. Я пригадую ціну жареної курки – 25 копійок.

Ось підходе потяг з турецькою місією. Що ж бачуть ці турки? На станції населення чисте, веселе, заходять у станцію, бачуть, що люди сидять і їдять, що їм подобається, а один тип, так з жареної курки витяг лише серце і печінку, а то відсунув, та ще й одвернувся, немов він гидує. А турки і рота порозкривали, бо вони думали, що де-де, а на Лозовій піймаємо, бо станція Лозова вузлова та й майже серце України.

Отож і туркам прийшлося пообідати дешево в 1933 р. на Україні, ну, а чи то вони, виїхавши, десь бачили той голод на Україні – то я не знаю».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 270–271)

І. Маріупольський.
Дівчина просила хліба

«Я пригадую із свого життя такий момент. В 1933 р. я жив у Маріуполі. Коли одного дня я стояв у черзі під магазином, чекаючи на хліб, я побачив селянську дівчину коло 15 літ. Вона була обідрана і виснажена голодом. До кожного, хто одержував хліб, вона витягала руку, благаючи кришки хліба. Нарешті вона добилася до продавця. Це був якийсь зайда в Україні, який навіть по-українськи не вмів чи не хотів говорити. Він накинувся на неї, що вона не хоче робити в селі, і вдарив її по руці тупим боком ножа. Дівчина впала і випустила з другої руки крихту хліба, що їй пощастило дістати від когось. Тоді продавець підійшов до неї, копнув її і заревів, щоб вона встала та йшла додому працювати. Дівчина застогнала, витягнулася й віддала духа. Дехто в черзі плакав. Зауважив це комуніст-продавець і погрозив: «Тут дехто вже слину пускає. Зразу видно ворогів народу».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 274)

Ф. Федорчук.
3441 жертва с. Рясска

«Село Рясска знаходиться в самому вуглі Полтавської області, де сходяться Дніпропетровська і Харківська області. Отже, в цьому закутку й була та подія, що в 1933 р. померло з голоду 3441 особа. Але оскільки за совітів не можна було зробити підрахунки, то ми за німців у 1942 р. (на що німці дали згоду) зробили підрахунок по колгоспах. У с. Рясскім перед 1933 р. було 9000 душ. Отож у 1942 р., коли люди трохи прийшли до пам'яті, підраховували кількість загинулих від голоду в 1933 р. Тоді ж ми просили команданта району, щоби дозволив збудувати могилу в честь погибших від большевицької влади в 1933 р. Дозвіл був отриманий. Під керівництвом старости села було насипано могилу на тім місці, де стояла церква (до 1935 р.), і поставлено великий дубовий хрест. На хресті було викарбувано: «Пам'яті 3441 погибшим від большевицької влади в 1933 році». На Зелені свята ми відправили панахиду. Після богослужіння вийшов голова сільської управи, який своїм виступом відкрив рани у людей за своїх рідних, які умерли з голоду. Після голови промовляли інші, але виступ учительки був надзвичайний. Під час її промови маса людей, яка стояла навколо могили (4-5 тисяч) плакала і дуже багато тоді людей знепритомніло [...]

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 350–351)

Сава Шинкаренко На чорній дошці (село Вербки)

«Вербки... За п'ять км на північ від Павлограда на Січеславщині (Дніпропетровщині), зразу ж за річкою Самарою розкинулося це велике село [...] Осінь, 1932 рік. Майже всі села України, так і Вербки, не виконали плану здачі хліба державі, то навмисно було доведено нездійснимі плани. У цей жахливий час Вербки було одне із тих найвідсталіших сіл, що потрапило на всеукраїнську чорну дошку.

По всіх селах можна було побачити на найвиднішому місці на стовпах чи стінах великі чорні дошки. На них було записано ім'я людей, чи назви цілих сіл, чи фабрик. На них було затавровано всіх тих, кого більшовицьке керівництво визначило відсталим і шкідливим у виконанні накреслених завдань. Всіх заведених на чорну дошку прилюдно ганьбилися, гірше постачалося харчуванням, на кожному кроці переслідувалося. Взагалі «чорнодошники» були перші кандидати до арешту і різних покарань.

У цей час по наказу вищих партійних органів наїхало повне село уповноважених – успішно «викачати» хліб. Все то люди були чужі, з центральних районів Росії: Бугров, Букреев, Пухтеев, Автомонов, військовий комісар Теплов, від міліції – Сенін... Це були вірні сталінські пси, які нещадно нищили трудящих Павлоградщини.

Утворені ними бригади за короткий час вивезли весь хліб з колгоспів. Але до плану далеко. Тому ці бригади ринули шукати хліба до хат колгоспників – відбирати те останнє, що вони одержали на трудодні, і те, що мали в городі. Одночасно було закрито всі млини-вітряки, закрито в селі одну-єдину крамницю, навіть заборонено вербчанам виходити з села: скрізь поставлено вартових і оголошено бойкот. В Павлограді скрізь «красувалися» написи: «бойкотуйте вербчан», «вступ до крамниць вербчанам заборонено».

... На одній дільниці за столом сидить Пухтеев. Він п'яний і матюкається. Він щосили стукає кулаком по столі і кричить на вдову Ганну Солод: «Тільки до завтраго не здаси 600 кг хліба – розметаємо все твоє барахло!» – «Де я візьму. Ми вже тепер не маємо чого їсти». – «Ти в першу чергу здай державі, потім думай про себе».

На другий день просто на стіні хати бідної вдови – Ганни Солод чорними літерами виднівся напис: «Ганьба саботажникові і шкідникові плану хлібоздачі». Поруч – карикатура. Ціла бригада в 7 осіб пішла шукати із щупами хліб: розкидаючи всі речі, розвалюючи грубу, копирсаючи долівку... Але ж де той хліб буде?

У розпачі непритомна впала вдова, порозбігалися діти. В московських пазурах стогнало село. Не знаходячи виходу з того становища, тоді повісилися: Петро Явтушенко, Дмитро Чапля, Павло Волик. «Не можу більше жити в цьому пеклі», – в посмертній своїй записці написав Явтушенко.

Крім цього страхіття, почалися численні арешти. Більше 2200 чоловік забрано до в'язниць, заслано до Сибіру. Заарештували тих, що збирали колоски в полі, бо не мали чого їсти, що непривітно зустріли уповноважених, тих, що мали свої, примітивно виготовлені, жорна (ручні млинки), тих, хто взагалі не подобався московським займам. Всім «пришивалося» одне – контрреволюційність. Цим главарям допомагали свої землячки: Ілько Моренець, Петро Троценко, Гаврило Литвиненко.

В кінці осені було заарештовано всю управу колгоспу «Пам'ять Леніна»: Романа Колісника, Якова Литвиненка, Івана Троценка (Мамая), Юхима Шпуренка, які намагалися хоч трохи боронити селян. Вони одержали 10–8–6 років ув'язнення в далеких таборах.

Судили інших. Наприклад, Оксану Васильченко відправили в далекі табори на 3 роки лише за те, що збирала колоски. Панька Шинкаренко, Данила Демченка, Сафрона Котенка, Тищенко і багато інших засуджено за політичну ненадійність – вели «контрреволюційні» розмови. А які ті розмови? Деякі скаржились, що при колективізації стало тяжко жити.

Разом з цим починається жахливий голод, який триває до самих жнив. Тоді померло з голоду 997 осіб (на загальну кількість 7000 чол.). Народилося лише двоє.

Я добре пам'ятаю 20 квітня 1933 р.

Гарний сонячний день. В кучерявому білому цвіті красувалися вишневі сади. Жити б та жити! Але їхав віз із трупами. За один день 20 вербчан було загорнуто в одну яму.

Деяких, що загинули з голоду, пам'ятаю: сім'я Колісника – Матвій, Іван, Палажка, Дмитро, сім'я Рябухи – Ілько, Петро, Марія, Оляна, Панас Ткаченко, Марія Бузоверя, Хома Пономаренко та багато інших.

Того року померла вся сім'я молодого поета-комсомольця Григорія Чаплі. Його батько Федір, один з бідніших в селі, перший вступив до колгоспу «Зірка». Коли поет, який вчителював в сусідньому районі в с. Ханделіївці, вернувся в рідне село, щоб хоч чимсь допомогти рідні, то живими не застав нікого. Лише обшарпану без стріхи, з повибиваними вікнами хату. А таких хат-пусток ставало все більше і більше.

Вербчани гинули. Подібне творилося в навколишніх селах. А державні сталінські амбари тріщали від переповнення хлібом».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 362–365)

О. П. Чернявський «Вагон-«притулок»

«Коли за наказом московсько-комуністичної зграї над Україною шугала смерть, я жив у Полтаві на ст. Південна. Дякуючи Богові, тепер маю можливість розповісти правду всьому вільному світові, бо живу в Канаді і не боюсь советських комуністів. Та й нема чого мені тепер боятися, бо ще при мені з України були вислані всі мої близькі й далекі родичі до російських північних концентраційних таборів, а якщо московські більшовики покличуть мене на суд, то я буду дуже задоволений.

Отже, в березні місяці 1933 р. в Полтаві, на ст. Південна, кожного дня я бачив скупчення все нових і нових селян з різних сіл і околиць Полтави. Вони залишали свої убогі хати і з торбами на плечах і дітьми йшли до міста. Вони втікали з сіл, де вже не було жодної тварини, тікали від голодної смерті в надії дістати працю і їжу, вони шукали спасіння для своїх дітей.

Це були люди, які мріяли кожну хвилину «хоч би раз наїстися та вмерти». В їхніх головах вже не було ніяких ідей і навіть справжнього людського мислення, а це й було потрібно московським більшовикам.

Вони йшли голодні пішки по сотні і більше миль, тягнучи за руки своїх дітей, більша частина по дорозі падали з голоду. Кожного дня юрби дітей, шукаючи своїх матерів і батьків, плакали на ст. Південна.

В цей час на ст. Полтава-Південна займав посаду начальника НКВД залізничної лінії Василевський, він був на чолі трикутника, який складався з 3-х осіб енкаведистів. Цей трикутник вирішував на протязі 3-х хвилин – чи жити людині, чи ні. Трикутник НКВД на ст. Полтава-Південна був незадоволений скупченням дітей на станції, а тому було вирішено утворити вагон-«приймник», в який «заганяти» дітей. На другий день після вирішення підігнали відкритий вантажний вагон від кам'яного вугілля – «пульман», накидали соломи, і через декілька хвилин там вже було 47 дітей. Згідно рішень цього трикутника, було дано наказ керівникам їдалень – по черзі годувати дітей цього вагона. Я працював в їдальні № 1 простим робітником, а тому мені довелося першому о 8 годині ранку 25 березня 1933 р. нести їсти цим дітям. Коли я приніс бак-термос з яшною кавою, вартовий відкрив вагон і що я побачив відразу: в одному куті цього вагона сиділо 4 дітей, старшому хлопчикові було приблизно 12 років, він тримав на руках маленьку сестричку, якій було не більше одного року, дві старші сестрички тулилися до нього й плакали, вони просили у старшого брата їсти, говорили, що їм холодно, все питали: «А скоро прийде мама?» Про тата не запитували, бо тато вмер 2–3 місяці тому. Хлопчик заспокоював своїх сестричок, він нервово з плачем говорив:

«Скоро прийде мама і принесе їсти, і ми підемо до своєї хати». А потім дала хлопчик запитує: «Дядю, чого моя сестричка зовсім не рухається й холодна вся?» Я подивився і сказав, що вона давно вже вмерла. Хлопчик почав кричати з плачем: «Тепер мама буде мене бити, чому я не догледів її». Я ледве упросив хлопчика, щоб він віддав мені мертво сестричку. Я був знервованим до самого найбільшого ступня й теж заплакав. Вартовий-енкаведист подивився на мене скова в той час, коли я витирив свої очі, я знаю, що у нього була думка сказати другому енкаведисту: «Убрать і ету гадіну». Мені сказали, щоб я відніс цю дитину до воза, який стояв недалеко від станції.

Мертвих дітей звозили й кидали десятками в ями в чому були зодягнені, засипали землею. Це було звичайне явище в той час, на яке ніхто навіть уваги не звертав. Березень місяць на Україні – це ще холодний місяць, ще не розтав увесь лід і сніг, а діти в неопалюваних, відкритих, брудних вантажних вагонах і на станції, напіводягнені, під відкритим небом спали ночами. Кожного ранку десятки трупів померлих від голоду й холоду дітей залишалися в цьому вагоні-«приймнику». Про будь-яку санітарну допомогу не могло бути й мови. По всій Україні жодної не було їдальні для таких дітей. Для дітей в цьому вагоні була їжа: ранком по кухлю яшної кави без цукру і по маленькому шматочку хліба, в обід суп з картоплі й буряків. Про молоко малі діти навіть не знали, що то воно є».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. 1. – С. 370–372)

Ол. Гай-Головко. Вікнянська трагедія

«Село Вікнина лежить на зіткненні трьох областей – Вінницької, Київської і Одеської. Місцевість, у якій розташувалася Вікнина з своїми 900 дворами і коло 5000 осіб населення, була багата глибоким і родючим чорноземом[...].

1921 голодний рік зовсім не торкнувся цього багатого села, як і довколишніх сіл, між якими воно знаходилося. Село жило своїм трудовим, багатим, безтурботним і веселим життям аж до осені 1929 р., незважаючи на досить відчутні втручання московської адміністраційної влади в його життя, релігію, традиції, звичаї й закони.

1. У грудні 1929 і січні 1930 рр. на одному з кількох зігнаних загальних вічей, після довгого опору, терором і залякуванням змусили селян проголосувати за суцільну колективізацію села. В цьому часі, коли відбувалося це віче, за сталінським рецептом «знищити курку-

* (Олекса Гай-Головко (1914 – після 1986 р.), український письменник і журналіст, уродженець Поділля, в роки Другої світової війни емігрував на Захід, з 1949 р. жив у Канаді – Ю.М.).

ля як клясу на базі суцільної колективізації» в гвалтовний спосіб стягнуто на сніг і вивезено товаровими вагонами до мурманських концентраків найкращих і найтрудолюбивіших господарів з родинами, включно з немовлятами і підлітками. В цій групі з різних шарів населення опинилися ті, які з погляду окупанта в запровадженні колективізації були найнебажанішим елементом. Серед цих нещасних запам'яталися мені такі родини: Чорноволів, Добравських, Заїків, Нетребчуків, Боруцьких, Підвисоцьких, братів Старих (по вуличному Гончарів), Кучерявих, Олійників і інш. Окремі особи, яким пощастило втекти із заслання, розповідали, що в тій «подорожі» до мурманських лісів позамерзали всі немовлята й підлітки, трупики яких з наказу чекістського «караулу» викинено на снігові простори обіч залізниці. Пізніше це саме спіткало старших, а решта загинула в концентраках.

2. У лютому 1930 р., коли усупільнена худоба почала масово гинути, а реманент на снігу ржавіти, у селів зчинився т.зв. «бабський бунт». Доведені до розпуки жінки ввірвалися з рогачами, вилами, кочергами до місць усупільнення і з несамовитим криком, лайкою й прокляттям на адресу московських окупантів умить розтягли все своє добро, яке уціліло, додому. За кілька день прислані частини особливих військ ГПУ й міліції заарештували кілька десятків людей (переважно з бідноти, які вважали себе упривілейованими і тому менше боялися більшовиків), частину яких без слідства й суду розстріляли в районних застінках ГПУ, а решту депортували до Сибіру. Решту населення під застосуванням кари смерті, змусили повернути весь живий і мертвий реманент на усупільнене місце. Селяни виконали це, але до колхозу не повернулися. В колхозі лишилося зо два чи зо три десятки заможніших і середняцьких родин, щоб врятувати себе від «розкуркулення» (повного грабунку) і депортації. У зв'язку з нестачею живого і мертвого реманенту багато землі лежало облогом і на ній росли бур'яни вище людського зросту.

3. У 1930–31 рр. московські окупанти пробували зломити селянський опір проти примусової колективізації непомірно високими податками. Але люди вилазили з шкіри, платили, аби лише лишитися «індусами» (глумлива назва селян-індивідуальників). Це саме творилося і у навколишніх селах. Таким чином, суцільна колективізація провалювалася. Московські висланники і місцеві «активісти» почали казиритися, бо ж за невиконання наказу московського Політбюро їм загрожувало знищення. В такому стані наступив 1932 рік.

4. У 1932 р., ще перед жнивими, індивідуальники дістали податкові листи. Дістали їх також колхозники з карликового колхозу. У цих листах стояли такі астрономічні податкові числа, що від них зчинилося в селі ридання, як на похоронах. Цих податків зерном не можна було сплатити при всій засіяній земельній площі і при найбільшому врожаї. Але, щоб зберегти собі волю, люди в одчаї й розпуці відвезли до державного зсипного пункту, який, між іншим, містився в за-

критій церкві, усе, що вимели й вишкребли. Це саме зробили колхозники з карликового колхозу. Але все це не склало і третини тієї кількості, яка стояла в листах. Після цього в селі з'явилися раптом озброєні гепоушники і міліціонери. На нагло зібраному вічі московський двадцятип'ятитисячник обвинуватив вікнян у саботажі, а Вікнину назвав кублом контрреволюції. Відразу ж після цього завчасно складені бригади «по викачке хлеба» кинулися до хат і почалася «викачка».

5. За два-три дні ці бригади «по викачке хлеба» вимели в селах усе «под метьолку». Не тільки мізерні рештки зерна для прохарчування, а й борошно, крупу... Висипали з торбинок і склянок горох і квасолю, які господині відложили на насіння, забрали хлібини, коржі... Шукаючи хліба, повалили груби, лежанки, покопали землю в хатах, стодолах, хлівах, де тільки впала тінь більшовицького підозріння. Шукали хліба в чоловіків у кишенях, у жінок у пазухах, зі скринь замість зерна тягнули рушники, хустки, шматки доморобного полотна, смушки, і все це награвоване добро з глумом, реготом засовували собі під поли. Селом неначе пробіг страшний ураган, який усе зніс, усе забрав з собою, залишивши по собі сумну пустку. Опинившись перед обличчям примари голоду, дехто почав крадькома перемолочувати соломку, збираючи під нею по зеренцю. Але й ці зернини-сльози здебільшого попали до рук комуністів, які вдень і вночі наглядали за дворами. Декому після «викачки хлеба» пощастило назбирати на стернях трохи колосків, навигрібати з землі на полі трохи опущеної картоплі, навитягати бурякових хвостів, хоч багато поплатилося за це висланням або й життям згідно сталінського карного закону від 7-го серпня 1932 р. «Про охорону соціалістичної власності».

Цих «достатків» у «викачаних», навіть з початковою щедрою допомогою одних одним, вистачило лише до Різдва, перед яким вже багато було опухлих, а також кілька смертних випадків від голоду. Варто при цьому додати, що пухнути і умирати з голоду в першу чергу почало бідніше населення, в якого після «викачки хлеба» буквально не залишилося нічого і тому воно з перших днів харчувалося жебраниною або перепічками з мелених кукурудзяних вимолочених качанів. Набагато ліпше трималися т.зв. середняки, але найліпше – заможніші люди, яким удалось приховати найбільше запасів.

Отже, після Різдва, коли вичерпали «викачани» всі свої «достатки», у Вікнині розгорнулися такі події:

Більшість голодних людей, що лишилися в Вікнині, упродовж короткого часу вилували й з'їли всі псів і котів.

Справжня голодна лихоманка і масове людське падіння почалися десь з перших днів березня і тривали аж до нового врожаю. Упродовж цього періоду напівживі трупи гризли на деревах кору, їли коріння, об'їдали з лози пуп'янки і «котики», потім почали їсти бур'яни, як лободу, щир, щавель – у свіжому і вареному вигляді. У селі спалах-

нула дизентерія, люди почали падати масово – в першу чергу чоловіки й діти. З'явилися випадки людодіства...

У кожній другій-третьій хатині лежали покотом мертві – чоловіки, жінки, старі й малі. Зігнані сільською «совітською владою» напівтрупи склали мертвих стосами на вози і складали й закопували у спільних могилах. Двері й вікна в порожніх хатах забивали нахрест дошками. Так виглядала кожна друга-третья хата. У скорому часі до цих пусток-хат позаростали стежки, а на необгороджених подвір'ях і в ріденьких садках (усі тини і більшість овочевих дерев вирубані зимом на паливо) виростили до стріх бур'яни...

Тут згадаю лише кілька трагічних вікнянських випадків, які найглибше врізались в мої пам'яті.

Одними з перших, бо десь у кінці 1932 р., вимерли з голоду Таранюки: батько, мати і три сини; два з них комсомольці, які активно «працювали» на «викачке хлеба». Батько і мати померли в своїй хатинці. А сини під сусідськими тинами.

У цей же час умерло шестеро в родині Зверхановських. З цієї родини якимсь чином лишилися живими лише син Володимир і дочка Тетяна.

Опухлого коваля Іларіона Шевчука, який на початку 1933 р. прийшов до сільради просити допомоги, заманено до пожежної сторожки й замордовано дрючками. Це вбивство вчинили: голова сільради Я. Нюфельський, заступник його – І. Антонюк і секретар В. Любомський.

Страшне нещастя спіткало бідну вдову Данилючку з синами. Її, померлу, з'їли черви, а два сини – Павло і Олекса – впали трупом під час жебранини. Третьюому синові Трохимові вдалося врятувати собі життя десь у місті.

Порфира Нетребчука, одного з найтрудолюбивіших господарів, який окривів від праці, знайдено неживого біля церковної огорожі.

Старий дід Іван Антонюк умер після того, коли донька Ганя нагодувала перепічками з вимолочених нездорілих колосків, що їх таємно від сільської «совітської влади» настригла на полі.

Олекса Войцеховський урятував собі, своїй дружині і трьом малим дітям життя споживанням м'яса із здохлих від сапу і чухачки усупільнених коней, які вночі викопав з землі, порубав і крадькома переніс мішком додому. Перед тим його старший брат Яків з дружиною вмерли з голоду.

Брати Кіндрат, Конон і Теофан Старі майже з усіма членами своїх родин померли після того, коли почали споживати юшку з лободи.

Але найжахливіше, що струсило душами навіть напівтрупів на смертному одрі, вчинив сільський листоноша Трохим Соловійчук. Він у відчаї перед голодною смертю крадькома почав їсти труп своєї дружини Фросини і годував ним своїх трьох дітей. Потім ця ж доля спіткала двох його дітей. Третє, найстарше, якимось довідавшись про причину зникнення своїх братиків і збагнувши, що й воно може поді-

лити їхню долю, утекло з обійстя. Цей жахливий випадок людодіства був відомий як сільській, так і районній «совітській владі», але обидві «вледи» його «затерли», а тих, хто говорив про нього, знищили...

Зовсім не буде перебільшено, коли скажемо, що у Вікнині з-понад 4000 населення (не враховуючи висланих, розстріляних і зниклих в роках 1929–1932), впало штучно спричиненою московськими окупантами голодною смертю більше як третина населення. В деяких сусідніх селах трагедія в 1932–1933 рр. розігралася ще сильніше. В Кочержинцях (за 7 км від Уманя) вимерло з голоду все населення за винятком кількох осіб з сільської «совітської влади», які врятували собі життя «продовольственними пайками».

Оце кілька автентичних фактів з вікнянської трагедії. Усі інші факти виринуть на світ Божий, коли підніметься диявольська залізна заслона».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 373–379)

Б. Ємченко. Спогади

«Ми жили в Гаврилівському хуторі с. Мала Олександрівка Олександрівського р-ну Миколаївської обл.

Окупувавши Україну, російські більшовики почали нищити селянство. В жовтні місяці 1928 р. були прислані з Москви уповноважені для проведення розкулачення селян й колективізації. Приїхали вони і до нашого хутора. На нас вони наклали такі великі податки, що ми не в силі були заплатити. Вони забрали у нас все господарство, а нашу родину в холодний осінній час, без жодних речей і продуктів відвезли на станцію Біла Криниця. Тут уже було привезено багато селян з навколишніх сіл до висилки на далеку північ Росії до Вологодської обл. На станції Біла Криниця нагрузили в ешелон 2000 осіб, в кожному вагоні по 60 осіб – батьків, матерів, дітей, дідів і бабунь. Ешелон з Білої Криниці направився до Москви. Під час нашої подорожі люди з розпачу кидалися з вагонів, щоб заподіяти собі смерть. За час подорожі не видано було ніяких продуктів, ніякої їжі, навіть води нам не давали. В дорозі велика частина людей померли з голоду, холоду та багато збожеволіло. До Москви довели лише половину людей, друга половина загинула в дорозі.

В Москві нам дали «зупи» – то була абсолютно чиста вода, яку вони принесли у відрах. Поскільки у нас не було ніякого посуду, то нас напоїли прямо з відер. Після цього нас вигнали з потягу, вистроїли в ряд всіх – батьків, матерів, дітей і старих. НКВД приказало роздітись наголо всім і почали шукати золото, золоті зуби і інше. В цей

час багато жінок, які стояли голі разом з своїми дітьми, збожеволіли, і були відправлені до лікарні для божевільних.

Після обшуку нас знову поладували в потяг і повезли на м. Вологду.

У Вологді нас поселили в церквах, в яких було дуже зимно, бо вікна були повибивані і підлога була цементова. В цей час тут були великі морози і сніг лежав в два метри. 47 церков було заселено переважно українцями і в меншій кількості іншими народами, як татарами, грузинами, німцями. Ми жили в церкві Св. Покрова, як комендантом якої був росіянин НКВДист Христов. В церкві були зроблені нари, і тут жили всі разом – чоловіки, жінки, діти та старі.

В скорому часі чоловіків забрали і погнали пішки на лісозаготовки. Життя було жакливе. Діти отримували лише по 200 грам, а робочі по 500 грам хліба. (Далі йде опис каторжного життя, перевезення навесні по р. Сухонь у ліс в Кюксінський р-н, будівництва тут села. – Ю.М.) В далекому лісі, на трупах людей, нами були побудовані села.

На цій каторжній праці я пробула три роки, цілком відділена від батьків, сестер і брата, які були теж в цій місцевості, але на інших лісозаготівлях. В таких жакливих умовах мені прийшлося прожити свої молоді роки – мені було 14 років.

Побачивши, що довго не витримаю на цій каторжній роботі, я вирішила утікати[...].

На Україну прийшла я під час голоду 1933 р. Я побачила, що на Україні зайшли великі зміни. Хліба купити було неможливо. Тоді як в Росії були повні склепи (тут – магазини. – Ю.М.) різних речей та продуктів, на Україні люди мерли з голоду, бо в них було відібрано не лише все їхнє майно, але й продукти до останнього зерна».

(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 385–387)

А. Федоренко.

Свідчення про голод на Україні 1933 року

«Голод на Україні, застосований штучно більшовиками в 1933 р., сколихнув всю Україну. Советська влада, пограбувавши селянство за опір колективізації, почала його нищити. Селянство усвідомлювало це собі, але нічого не могло вдіяти проти озброєних московських заїзд. Хвиля голоду охопила степові області України. Там люди, поївши всіх тварин, навіть котів та пацюків, масово почали вимирати цілими селами. Сморід від непохованих трупів довго стояв над селами. Люди їли якусь траву, кору з дерев, але це не підтримувало їхнього життя, вони опухали і вмирили. В численних випадках опухлі люди божеволіли, починали їсти одне другого, і по-

чалось людодіство. Не раз було чути (а це було звичайне явище тоді), що мати поїдала своїх дітей, щоб урятувати своє життя. Дуже багато людей тоді врятувало собі життя людодіством. Мені особисто прийшлося бути свідком такого факту: недалеко с. Кабанів (тепер – Кагановичів, бо звідти походить ціла жидівська родина Кагановичів, що тепер заправляє в Кремлі), над річкою Уж на Київщині, я бачив, як советська міліція тягнула одну жінку-людодітку (яка прибула десь із степів) за продаж холодцю із людського м'яса. Коли у холодці було зауважено палець людської руки, її негайно було заарештовано. Коли міліція забрала у неї весь той холодець, вона наробила несамовитого крику й ще вспіла вихопити з того холодцю людський зварений язик та стала його жадібно і поспішно їсти. Ця картина виглядала дуже трагічно, але, на жаль, правдиво.

Ще один випадок. На Уманщині трапився ще й такий випадок. Міліціонер, який служив у Ленінграді, нічого не знаючи про голод на Україні (бо советська влада тримала його в таємниці перед іншими) приїхав на вакації до дому. Дома він застав лише свою матір, сестру і ще кількох осіб в селі, що ще не вмерли. Мати дуже тішилася, що син приїхав «впору». Проте, коли мати вийшла ввечері кудись з хати, сестра зжалилася над братом і відкрила йому таємницю – вона розповіла, що вони їдять давно уже людське м'ясо і тому тримаються при житті, а також розповіла, що мати пішла до дядька, щоб намовити його прийти допомогти вночі тебе (свіжого і ситого міліціонера-сина) зарізати. Міліціонер швидко збагнув всю трагедію рідної сім'ї, але виходу не було. Він поклав одіж на постелені для його дошки, а сам сховався з наготовленим пістолем в темноті під столом. Серед ночі повернулася мати з дядьком. Коли дядько ударив сокирою в ту купу одягу, що поклав міліціонер на дошки, пострілом з протилежного кутка міліціонер звалив колись милого йому дядька, а другим – застрілив рідну матір. Вранці міліціонер, забравши сестру, тікав уже до Ленінграда. Сестрі він обіцяв врятувати життя і за поміччю лікарів відбити апетит до людського солодкого м'яса. В Ленінграді сестру було негайно забрано до лікарні і невдовзі розстріляно, а доля міліціонера-українця залишилася невідомою. Можливо, він теж був розстріляний, щоб позбутися свідка жакливої народобивчої політики советської влади. Це один з тих безчисленних випадків жакливого штучного голоду-терору, запровадженого московською владою на Україні, про жертви якого знає лише один Бог на тому світі, а чорти – НКВД на цьому світі.

Я особисто 1933 рік переживав у лісах Дитятківщини під Чорнобилем, на Київщині. Життя людям в лісах рятували різні ягоди, гриби, гороб'ячі гнізда, липова кора, ліщиновий пил, цвіт акації, дикі бурячки і, пізніше, риба, яка того року дуже розмножилася. Все ж таки я був також опухлий довгий час. Хоча на Поліссі люди в певній мірі і рятували своє життя рослинністю, а проте великий відсоток їх і ви-

мерло. Вмирили найбільше ті, котрі уже опухлі добиралися сюди із степів і, наївшись якої-небудь кори з дерева, одразу умирали [...]».
(Машинопис книги «Біла книга про чорні діла Кремля». – Т. I. – С. 407–408)

№ 25

Уривок із статті Григорія Греченка

«[...] У грудні 1941 р. газета «Вісті Прилуччини» нагадувала землякам фольклорними рядками про радянське минуле:

*Батько в созі, мати в созі,
Плачуть діти на морозі,
Нема хліба, нема сала,
Все советська влада взяла.
Подивися, Сталін, сам,
Як танцює комнезам:
Ноги босі, штани в клітку,
Виконує п'ятилітку.[...]*

Як грім серед ясного неба, в ряді газет прозвучало прислів'я: «В 1933 году падали люди на ходу».[...]

3 317 000 померли з голоду в 1933 р.

– 1 500 000 чоловік померли з голоду в 1932 р. Всього приблизно 4,8 млн. чоловік.

– 2,7 млн. чоловік – це зменшення населення, що сталося внаслідок зниження приросту його після голодомору.

– на 18,8 відсотка вимерло сільське населення.

Такого становища, щоб за один рік вимерла майже 1/5 частина населення, – історія не знає. Це в 5 разів більше, ніж під час найбільшого голодомору в Індії (1918–1919 рр.)...»

(Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 81–102)

№ 26

Уривок із статті Олега Трикаша «Терегерка»

«Йшов 33-й рік. Велике, колись багате і красиве село, що на Полтавщині, вимирало голодною смертю.

Живі ще люди злякано говорили про якусь Терегерку. Хто вона? Звідки? І чому було в неї таке прізвисько – ніхто не знав. А була вона страховиськом, бо очолювала невеликий гурт комсомольців, завданням якого було шукати і відбирати в людей зерно. Кожен з цієї зграї мав при собі залізного списа, а попереду загону завжди йшла дівка у червоній хустині – Терегерка. Діяли вони жорстоко і підло. Якщо щось знаходили, то все відбирали, полишаючи селян і всю родину на голод і смерть. У той зловісний час у моєї бабусі проживала її старша сестра. Вона була вельми стара. Одного ранку, дивлячись у вікно, вона побачила, як до двору по вулиці швидко наближалася... червона хустка. З криком: «Терегерка!» – стара впала на підлогу і вже не піднялася.

Я, може, вже б і не згадував Терегерку, але десь наступного року віз мене після канікул знайомий дядько до станції у Гадяч. Їхати було щось із 12 кілометрів, майже весь час лісом. Дядько розповідав різні історії, що довелося пережити. І раптом сплило ім'я Терегерки.

– Мене, – казав дядько, – частенько викликали до комнезаму, де наказували підвозити. Не раз я возив і Терегерку та дівчат з її компанії до Гадяча на аборті.

Я тоді ще не знав, що це таке. А пізніше цей «штрих» доповнив образ Терегерки вже з погляду моралі...»

(Трикаш О. Терегерка // газ. «Слово «Просвіти» від 20–26.10.2005 р. Ч. 42 (315). – С. 7)

№ 27

Уривок із статті Анатолія Хорунжого, 1914 р. н.

«[...] Голод тридцять третього вписався в мою пам'ять смертями багатьох моїх ровесників – хлопців із нашого хутора, котрі нікуди не виїхали.

«На Донбас», «на Грузію» – щодня гуркотіли через наші станції Чаплине і Просяна (залізничні станції на сході Дніпропетровської області. – Ю. М.) пасажирські поїзди, везучи гарних, вдягнених у все нове, чисте, якого ми вже не мали, здорових людей. Везли туди й назад. До вагонів, звичайно, нікого з голодаючих селяків, обідраних, брудних, не впускали, і не тільки провідники, а й самі міські пасажири.

Я у тридцятьому, на шістнадцятому році життя, вступив до Дніпропетровського фабзаучу. Один рік проминув благополучно, наступний, тридцять другий, уже був тяжким, і три мої земляки-односельці взимку покинули фабзауч, бо ми жили на самому лише глевкому

житняку, чужому нашим шлункам, – отримували його на картку і тут же, всі вісімсот грамів (ой, які вони були малі!) поглинали; протягом дня в їдальні фабзауча харчувались однією тарілочкою рідкої пшонки, що виметувалася враз ложкою з дірочкою, аби не привласнили її учні... Траплявся й шматочок білого хліба, присмаченого повидлом чи маслом, який давали зрідка хлопці-городяни, щоб відвернути від себе голодні очі селяка, сусіда по столику в класі!..

Фабзауч я закінчив... Осінь тридцять другого й половину зими тридцять третього працював арматурником, бетонярем на будівництві мосту через Дніпро в Дніпропетровську. Потім перевели на завод імені К. Лібкнехта в Нижньодніпровськ (нині – район Дніпропетровська на лівому боці Дніпра. – Ю.М.) – за лютих морозів гнув залізо у дощаному сараї, майже на полі, за корпусами заводу, де споруджувався новий, колісний цех. А серед зими й захворів, – не міг піднятися із солом'яного матрацу у майже неопалюваному гуртожитку для приїжджих робітників. Якимось дістався до товарного поїзда – просто за стіною стояли й проходили на мое Чаплине ешелони пультманів з рудою; тоді, взимку, в ті роки, по сталінській магістралі Донбас – Кривий Ріг тільки й перевозили вугілля та руду. Я заліз до відкритого вагона з рудою, заховався, щоб не вигнали охоронці. Поїзд рушив у степи, через станції і роз'їзди, на яких вони тоді зупинялись часто, надовго примерзаючи до рейок. Я їхав до матері, до батька, до своєї рідної хати, не маючи найменшого уявлення про те, як живуть удома.

На крижаній руді у вагоні з відчиненими навстіж обіруч дверима я замерзав, гинув; мороз не давав дихати, здавлював груди, та ще ж корчився від болю в животі, вже не їв кілька діб. Був при мені круглий, гнугий фанерний чемоданчик, де я зберігав кілька книжок та свої перші рукописи... Все це було по аркушику спалено у тому вагоні.

На станції Чаплине я зійшов. У залі пасажири сиділи, стояли, лежали біля чорної залізної груби. Станційні наглядачі розуміли, чим порятувати на якийсь час голодуючих, знесилених, хоч ранком їх усіх виганяли із приміщення, виштовхуючи в плечі... І мене виштовхнули на перон. Тут я збагнув: якщо зараз, зранку, просто на оте червоне, люте сонце, проти гострого палаючого вітру не вирушу, не дійду до свого хутора, до батьків, то життю – кінець.

У степу мело, проймало вітром до кісток. Сніг одразу набився в черевики. Мороз та безсилля валили з ніг, життя вичерпувалось. Я сів на сніг. І стало мені тепло й легко. Якись видива закружляли в голові. Вгледів крізь завірюху і затуманений зір недалечко високу тополю...

Я пам'ятаю її – вона була останнім деревом у посадці, що огорожувала присадбні ниви господаря Костя Романчука з нашого хутора. І я доволікся до посадки, а затишком – до хутора, до батьківської хати. Ступивши через поріг, упав. Батьки одволодали мене через

доби. І тут я почув плач матері, моїх братиків, сестер – їх було четверо. Батько сказав: «Чого ж ти з'явився в хату, де нема й шматка хліба? Щоб померти разом з нами?» Я був найстаршим, і до мене тулилися всі діти, а слова батькові немов відбирали мене від них, тому плакали всі. Відігрівшись за кілька днів, чимось підживившись, я зміняв бруднощий одяг і пішов із села у світ.

Коли повернувся додому через півроку, то застав своїх живими. Про багатьох почув, що найбільше померло тоді, як налилися колоски жита, – люди йшли в поле, заходили подалі, щоб не бачили сільських главарі, і виминали зерна, їли їх, солоденькі, жадібно, і там люди скорчувались від болю в животі, там і помирали...

В одному із сіл району, Олександрівці, вимерли майже всі жителі – на пісковищах і в городах нічого люди не зібрали, допомогти район не мав чим. Тут траплялися випадки, коли дорослий, дійшовши до безуму, поїдав і своїх дітей, які ще повзали біля ніг... [...]

(Хорунжий А. Не згадую – свідчу... //Літературна Україна від 1.02.1990 р. – № 5(4362). – С. 6)

№ 28

Спогади про голодомор 1946–1947 рр.

Вербицька Галина Петрівна

(з її листа до о. Юрія Мицика від 2.10.2005 р.)

«[...] Те сталінське «добро» я, дочка колгоспників із с. Черепашинці Калинівського р-ну на Вінниччині, застала ще сама. Мої шкільні роки припали на 40-ві – початок 50-х рр.[...]. Мої батьки за цілорічну рабську працю, на якій втратили здоров'я, одержували в колгоспі копійки або й нічого. Зате сплачували непосильні податки натурою і грішми, мусили підписуватися на позики, а самі з дітьми злидарювали в голоді й холоді.

У мене й досі холодне серце від того, що розповідала про своє змарноване життя моя мама, яку звали Євдокією. Походила вона з працювитої, порядної, а тому й заможної селянської родини Ремінних. Глава сім'ї, мамин батько, а мій дід Никифор Ремінний разом з трьома синами працював у полі з раннього ранку до пізньої ночі, там і ночували під возом, щоб не гаяти часу на дорогу. А під час косовиці й обідали з косами в руках, дістаючи з-за пазухи краєць хліба із салом. Почалася колективізація. Дід мій був дуже набожний, читав Святе Письмо, тож, віддаючи в колгосп усе, що мав у господарстві, казав: «Хоч жаль нажитого важкою працею, але на те Божа воля».

Та й після цього приходили активісти з комнезаму з довгими загостреними прутами і раз по разу штрикали в обійсті, в городі та й у хаті, чи, бува, що не приховали. Так, нічого не знайшовши, і пішли. Та це не завадило запроторити майже всю родину, як куркульську, до Сибіру. Сумна доля спіткала двох маминих братів і дорослого

небожа. В одного з братів дружина важко хворіла на ядуху, було двоє маленьких дітей. Та на це ніхто не звернув уваги: відібрали батька у дітей і погнали на загибель. В останньому листі (писав), що, крім каторжної роботи в заболоченій тайзі, голоду й холоду, заїдають прокляті комарі.

Старший брат мав міцніше здоров'я, тому й вижив. Маму залишили в селі біля безнадійно хворого батька, мого діда: комнезамівці зрозуміли, що краще не мати мороки з ним. Зате над куркульською дочкою збиткувалися як хотіли. Вдень ходила на норму в колгосп, а вночі мусила сидіти в сільраді як посильний. Тоді зазвичай було, що людей піднімали серед ночі й волокли до сільради чи то за податки, чи за що завгодно... Ото й доводилося моїй матері, беззахисній дівчині, не знаючи сну ні відпочинку, часто в осінню негоду та в люту зимову хурделицю добиратися в найдальші кутки нашого великого села. А скільки випало на її адресу бруталного московського лихослів'я, безпідставних образ і принижень!

Інакше, але так само трагічно склалася доля мого батька, Петра Гавриловича Вербицького та його сім'ї. Як член комнезаму він став бригадиром у щойно створеному колгоспі. Працював у нього їздовим чоловік – каліка на обидві руки. Перевозив солому. Люди переважали воза і конячина підірвалася (худобу у колгоспах годували абияк, головне, щоб не здохла). Батько повинен був скласти акт про загибель коня й передати начальству, що він і зробив. Та увечері прибігла жінка і, плачучи, почала благати: «Що ж, ви цього каліку посадите, а у мене троє діточок!» Батько порвав акт і сказав: «Що буде, те й буде!»

Через кілька днів приїхав «чорний ворон» і батька забрали... Так опинився він в одному з концтаборів ГУЛАГу на Крайній Півночі – в Мурманській області. У люті морози зимової полярної ночі і впродовж короткого літа, годуючи комарів, добував камінь у гранітних кар'єрах. А дома залишилася велика сім'я: крім дружини і тещі, шестеро дітей. Фізично міцний, працьовитий і тямущий, він виконував і перевиконував каторжні норми. Тож відповідно до системи заліків був достроково звільнений.

Додому повернувся влітку 1933 р. Зі своєї сім'ї нікого не застав у живих... За день до його приїзду помер останній член родини – найстарший шістнадцятирічний син. В селі ж загинуло від голоду кілька сот людей (точної кількості ніхто не знає); були випадки людодства...

Це був страшний удар, який залишив невігойний слід у душі нашого батька. Ця трагедія позначилася і на його другій сім'ї. Мама прийняла пропозицію недавнього активіста колективізації, з яким, як і з усім українським селянством, так жорстоко розправилася сталінська тиранія, і вийшла за нього заміж. Знала вона про важкий характер Петра Вербицького, розуміла, що недобре їй буде з ним, але зважилась на це рішення, бо не могла витримати знущань з боку

злочинної сільської ради. Казала: «Вже гірше не буде, піду за комнезама».

У 1936 р. народилася я, потім моя сестра. Сумні, похмурі були ті й пізніші часи. Вони й досі чорною смугою zostалися в моїй душі. І жодного світлого проблиску. Батько тягнув важку кріпацьку лямку в колгоспі, пройшов кривавими дорогами війни, повернувшись з фронту, знову ж таки за трудовні, тобто за злиденні грами, працював у колгоспі, важко хворів, інвалідом I групи доживав віка.

Моя ж мати-страдниця, яка дивом вижила в 1933 р., упродовж десятиліть з ранньої весни і до пізньої осені гинула на буряках, де і втратила своє здоров'я, лікуватися ж не було змоги. Як було нам, малим дітям, дивитися на її зігнуту хворобою постать, на її в страшних ранах ноги! А колгосп не тільки нічим не допоміг матеріально двом безпомічним калікам, а й жодного разу не надав транспорт, щоб дістатися до лікарні в с. Глинське, що за 17 км від наших Черепашинців[...].

Отакого «добра» зазнала моя родина, як і весь наш народ за ката і «наймудрішого» з кремлівських вождів, за яким плачуть сучасні комуністи.

Батьків моїх давно вже немає. А моторошна картина страдницького життя нашої родини назавжди залишилася в моїй пам'яті і серці.

Галина Петрівна Вербицька, пенсіонерка, ветеран праці. Адреса: Вінниця-1, вул. Костянтина Острозького, 23, кв. 29».

Горбач Галина Гнатівна, 1934 р. н.

(записав 1.08.2005 р. о. Юрій Мицик)

«Я, Галина Гнатівна Горбач, народилася у 1934 р. в с. Кінашівка в селянській сім'ї. Потім стала жити в с. Забілівщина (раніше – х. Куріківщина) – батьківщині українського поета Віктора Забіли, в селянській сім'ї. Цей хутір чи село нині у складі Борзнянського р-ну. Працювала в колгоспі «Серп і молот». Про голод 1932–1933 рр. можу сказати дуже мало і то зі слів своїх рідних. Вони казали, що тоді померло багато людей і що той голод був сильніший, ніж у 1946–1947 рр. Тяжко було і в німецьку окупацію. Пам'ятаю, ми з дівчатами хотіли нарвати в полі маку, а німецький солдат чомусь став по нас стріляти з автомата. Добре, що хоч перекладач його зупинив. З того часу я дуже боюсь зброї. Пам'ятаю і голод 1946–1947 рр., який я пережила. Тоді у наших краях один рік була сильна посуха, а на другий йшли сильні дощі. Два роки підряд був неврожай. Їли тоді все, наприклад траву, клевер, їли корінці рогозу. Через голод у селі померло багато людей. Хто мав сили, той копав яму для свого близького і то копав неглибоку. Ховали у ряднах, ніяких тун не було. У нашій сім'ї з голоду померла бабуся... Зараз я живу сама, бо багато моїх наречених забрала війна. Немічна, майже не можу рухати однією рукою».

Нестеренко Ганна Сергіївна, 1935 р. н.

«Я народилась і живу в с. Лукашівка на Чернігівщині. У 1937 р. помер мій батько, Нестеренко Сергій Варфоломійович, 1914 р. н. Моя мати, Марія Іванівна, була ще зовсім молода і у 1939 р. вийшла заміж вдруге, але її чоловік не повернувся з війни. Коли мені було 6 років, почалася війна. Німці нас із матір'ю повикидали на сніг на 40-градусний мороз. Ми стали проситися впустити нас на піч. Один німець сказав російською мовою «Благодаря ей (ткнувши в мене пальцем) залезайте, так как у меня дома таких шестеро». У снігах стояли їхні коні, а за столом сиділи німці і прямо на столі били воші, вилловлюючи їх у своїх сорочках, які потім прошпарювали в гарячій печі [...]. При відступі німці почали палити село. У нас згорів хлів і в ньому корова, теля і свині, а курей німці встигли вже поїсти [...]. Повоєнні 1945–47 рр. були теж нелегкі. Ми, десятирічні голодні дітлахи, шукали по полю закопані ями з картоплею, яка згнила. З цього гною пекли оладки і їли, бо голод – це найстрашніше, навіть страшніше за смерть. У неділю ми з двоюрідною сестрою бігали в церкву молитись та щоб хто-небудь пригостив «спасенням» (оцією воночюю оладкою). Раптом церкву закрили, бо зібрали після війни перший врожай і там зробили зерносховище. Ми нажали снопи ячменю, вдома обмолотили їх прачем, змололи у сусіда на жорні. Моя мати була тяжко хвора, їй зробили операцію у сусідньому селі, і я мала віднести їй передачу. Бабуся, у якої я в цей час жила, замісила ячневі коржі й наказала нам з сестрою віднести до сусідки спекти. Та ми не могли стриматись від голоду і з квадратних коржиків зробили кругленькі, пооб'їдавши ще сирими всі уголки. А що вже спеклось, то це була смакота, і нести в лікарню було майже нічого. Влітку було трохи легше, бо на городі був паслін, якийсь щавель, бузина, паляничник. Якимось чудом у нас вціліла груша-спасівка, яка дійсно мене спасала, я за груші навіть вимінювала чашку молока. Коли мати трохи одужала, то дядько (брат матері) дав нам поросю-свинку. Вона підросла, і ми раділи, що скоро в неї будуть поросятка. Та прийшов з сільради якийсь фінагент і, погрожуючи матері посадити її у погріб за несплату якихось податків, забрав нашу свинку. І знову у нас нема чого їсти. Город неораний та й садити його нічим. Я біля хати трохи скопала і посадила картопляні очистки, але цього врожаю було мало. Страшні роки війни змінились на післявоєнні роки голодомору...»

Безпалько Петро, 1936 р. н.

(записала О. Андріяш, студентка НаУКМА, ФГН-1, гр. 1).

«У 1946 р., коли почалася ця трагедія, мені було 10 років. Я жив тоді в с. Лужок Черновецького р-ну Вінницької обл. Ми з моїми однокласниками пасли корів на колгоспному полі, де була посіяна восени минулого (1945) року пшениця. Але пшениці на полі не було, а ріс тільки бур'ян: лобода у зріст людини, осот, польова берізка. Того року

у нашому краї була сильна засуха, але чи тільки вона була причиною неврожаю – сказати важко.

Основна маса селян нашого і навколишнього сіл голодувала. Багато людей пухли від голоду, багато людей повмирало. Люди варили і їли лободу, щавель, гички буряків, річкові перлівниці, збирали на полі торішню мерзлу картоплю, пекли коржики з перемолотого коріння пирію. Дорослі, а особливо діти, їли ще зовсім зелені яблука, вишні, сливи, цвіт акації.

У кого була макуха, той, вважалося, не голодував, у багатьох людей не було нічого.

Селяни-колгоспники були поставлені комуністичною владою на межу життя й смерті. Люди збирали на полі колоски на стерні після уборки зернових. Але указом від 4.06.1947 р. робити це суворо заборонялось. За порушення указу – 5–8 років тюрми. Колоски приорювали, але людям не давали збирати. Щоб вижити в таких умовах, потрібно було або красти, або помирати голодною смертю.

На жаль, крадіжки були не тільки колгоспної, але й особистої власності. Крали все, що можна було їсти, в т.ч. корів, свиней. Пам'ятаю у Ганни Ткач вночі вкрали свиню. Сліди привели у сусіднє село, просто до крадія. Він зрозумів, що попався, прийшов до жінки, щоб якось залагодити справу. Тут його й заарештувала міліція, підстреливши при спробі втекти. Нашій сім'ї пощастило – чоловік моєї старшої сестри, інвалід І гр., працював вагарем у колгоспній коморі і приносив час від часу відходи круп гороху, з якого пекли коржики, й у нас була корова. Батько – інвалід війни, щоб ми не вмерли з голоду, їздив у Західну Україну на заробітки і звідти привіз трохи зерна й картоплі. Так і вижили.

В селі була олійня. Ми з друзями часто бігали в олійню і там крадькома хапали і їли борошнисту масу з соняшникового насіння після вальцювання і прожарювання, частина якої випадково просипалася при завантаженні преса для видавлювання олії. Це був для нас справжній делікатес.

Про жахливий голод газети не писали. Вони писали про головну турботу партії – це заготівля хліба за будь-яку ціну. Опричники Сталіна – Каганович, Хрущов, перший секретар Вінницького обкому партії М. Стахурський – думали не про людей, а про те, як би побільше хліба забрати у селян, які пухли від голоду і вмирали.

Пізніше з преси (Молодь України, № 22, 2003) стало відомо: тільки за березень 1947 р. в області народилося 2049 осіб, померло 4198, у Бершадському р-ні народилося 76, померло 208 осіб, у Муровано-Куриловецькому – 56 і 205, аналогічне співвідношення було й по нашому селу.

Бували випадки активного спротиву з трагічними наслідками. У сусідньому селі Березівка під час жнив на току було вбито голову колгоспу Камінського. Вбивство вчинила група односельців: Марко Заворітній, Микола Флуд, Макар Тараненко, Яків Щербатюк, Михай-

ло Грані. Причина вбивства – нещадна боротьба комуніста проти голодних селян, розкрадачів колгоспного зерна. Заарештовані отримали по 25 років тюремного ув'язнення – найбільший термін на той час...

Нині, коли комуністи Симоненко, Соломатін і їм подібні говорять як тоді, в часи комуністичного панування, було добре жити, це брехня».

Новицька (Харитоновна) Олена Петрівна, 1930 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НАУКМА Ія Глазкова, ФПвН-1, гр. 2)

«Я, Олена Петрівна Новицька (Харитоновна), народилася у 1930 р. у Вологді. Туди вислали нашу сім'ю з Мешкова-Погорілова під Миколаєвом за те, що ми були багаті. У дідуся й бабусі був дуже великий будинок з сірого каменю, я цей будинок бачила в роки війни. Під час війни у цьому будинку був радгосп. Я туди залазила красти виноград, бо голодувала. Було в сім'ї до заслання дві коняки і дві корови. У нашій сім'ї були тато, мама, дідусь, бабуся, старший братик (1928 р. н.) і я. Братик помер у Вологді, а я там народилася. Потім ми втекли з Вологди. Добігли до Херсона. Мама і дідусь захворіли на чахотку, мама померла у 1931 р. (похована в Гопрах, тобто Гола Пристань, під Херсоном), а дідусь у 1934 р. (похований у Херсоні). Тато працював вантажником на пристані, навантажував та розвантажував пароплави. Мене він клав у плетену корзину з лози, підвішував її під міст до кінця роботи. У 1933 р. я була у приюті. Пам'ятаю тільки сірі стіни й тумбочки біля ліжок. На тумбочках стояли білі чайники з водою. Давали воду тільки пити. Чим годували – не пам'ятаю.

Капітан пароплава познайомив тата з сестрою своєї дружини, котра й стала моєю мамою. Її звали Марія Тимофіївна, вона похована на одному кладовищі з моєю рідною мамою. Тато загинув на фронті у травні 1944 р.

У 1946 р. ми з Марією Тимофіївною вернулись у Мешково-Погорілово, де жили чотири мамині сестри. Коли війна скінчилась, був голод і холод. Топили очеретом. Його косили у плавнях, коли замерзала вода. Навесні стало легше. Їли акацію, козельці, їх висушували, терли й робили борошно. Я пасла телят у колгоспі. Заганяла їх у посадку, а сама їла там маслини. Їли зелені абрикоси, сливи. Я принесу їх додому, а мама зварить, ми їх їмо. Ще мама робила лепешки з лободи. Мама працювала на торфорозробках. Я пасла телят, заривала окопи, ховала тіла загиблих солдат (німецьких також). Нам траплялися німецькі гранати, ми їх закопували. Їла ячмінне колосся, але тільки щоб ніхто не бачив. Одного разу мене спіймали, коли я крала сливи. Ті хлопці, що спіймали мене, били мене палицями і погнали у колгосп та й зачинили в сараї. Вранці дядько з гвинтівкою погнав мене через все село у міліцію. Приїхав начальник. Запитав, де я живу, де робить мама. Потім сказав, щоб мене відпустили: «Ви що, не бачите?

Вона ж голодна». Коли я йшла з міліції, то біля магазину побачила оголошення: «Вербовка». Я завербувалася у Дніпродзержинськ. Ми поплили великим пароплавом. На підйомні дали одну хлібину, одну ложку повидла і штук 10 смердючої тюльки. Це на три дні.

Пароплав дійшов до Запоріжжя, і нас 30 душ повезли на завод «Запоріжсталь». Далі пароплав не міг плисти, бо було мілко. З 1.08.1947 р. я стала робітницею на «Запоріжсталі». Ми, молоді дівчата, тягали такі тягари, що їх треба було тягати чоловікам. Жила у гуртожитку на Павло-Кічкасі. Я була наймолодша у гуртожитку, і у мене нічого не було. У гуртожитку крали. Мене обкрадали тричі. Забирали все: і одяг, і гроші. Післявоєнні роки були дуже тяжкі. Хліба давали по 400 г по картках до грудня 1947 р. Тоді стакан крупи чи борошна коштував 10 крб., а в Херсоні – 10 крб. коштувала баночка. Скільки отримували грошей, не пам'ятаю. Взагалі, мало, карбованців 150. Пам'ятаю, що купила парусинові тапочки за 30 крб. і ходила в них у листопаді. Картки потім відмінили, стало ще гірше. Ми не могли стояти в чергах, бо працювали. А стояти треба було всю ніч. Ми могли стояти тільки по вихідних. Пам'ятаю, що купила кисіль у пачці і так його з'їла. Я не знала, що його треба замочувати й варити. Ми ходили в їдальню до мартенів, щоб з'їсти 10 ложок супу».

Шкаран (Гуржій) Наталя Марківна, 1929 р. н.

(записала у 2005 р. студентка НАУКМА Ія Глазкова, ФПвН-1, гр. 2)

«Я, Шкаран (дівоче прізвище Гуржій) Наталя Марківна, народилася у 1929 р. в с. Іванівка Кам'янсько-Дніпровського р-ну (нині Запорізької обл.). Я трохи пам'ятаю голод 1933 р. Я була найменша у сім'ї. Ще у мене була сестра Аня, 1921 р. н. Пам'ятаю, поїдуть тато з дядьком у плавні на каючку і штричками (загострені палиці з гачками) наловлять водяних щурів. Привезуть додому, обдеруть шкіру, а м'ясо наварять. Пам'ятаю, сиділи, їли, а тоді я тягну миску до себе й кажу: «Хвiate вам уже їсти, ви здорові».

У 1943 р. після визволення Запоріжжя я поступила у ремісниче училище, щоб вчитися на слюсаря. Вчилася один рік. Нас направили на завод феросплавів, а тоді на «Запоріжсталь». Я стала робить у механічному цеху і проробила там 44 роки (8 років слюсарем, а тоді вивчилася і пішла на кран машиністом). Ми вручну нарізали різьбу на гайках. Робота була дуже важка. Зразу після війни нам давали пайки з американських посилок: рибні консерви, печиво у пачках, цукерки.

Жили у гуртожитку. Ходили в посадку, нарубаємо акації, щоб протопити, бо було дуже холодно. Зима з 1946 на 1947 рік була дуже холодна. У нас були картки. Давали по 800 г хліба. Нам, малоліткам, був додатковий пайок: талони, по яких ми могли піти в їдальню і пообідати. Ми недоїдали, постійно хотілося їсти. Я була дуже худа. Ми ходили розвантажувати хліб, об'їдали корки хліба, а буфетчиця ла-

ялася. Давали талони на сорочки, на матеріал (ситець). У мене було 8 сорочок. Пошила собі костюмчик ситцевий, а тоді мене обікрали. Забрали все. Ми отримували цукор, тоді з нього робили цукерки. Коли картки відмінили, можна було купити хліб, тільки були дуже великі черги. Вільно було: масло, маргарин, цукор і капуста.

Моя сестра вивчилась на курсах на тракториста. Вона жила в селі з мамою, а тато загинув на фронті під Білозеркою (Запорізька обл.). Його призвали в армію після визволення. Перед 1 травня 1947 р. я забрала до міста племінника Льоною. Йому було 7 год. Він жив зі мною у гуртожитку. Було, оставлю йому хліба, а він не їсть, а оставляв мені.

Сестра робила на тракторі. На посівну давали зерно травлене, щоб люди не брали. А вони все рівно брали, мили зерно і їли.

З нашого роду ніхто з голоду не вмер. А в селі померло багато».

Обоянцева Марфа Макарівна, 1930 р. н.

(записала 5–7.02.2005 р. студентка НаУКМА С. Кирилова, ФГН-1, гр. 2)

«Обоянцева Марфа Макарівна народилась 7.06.1930 р. в с. Каушани у Молдавії. Пізніше родина переїхала до України у містечко Вилкове [...]. Невдовзі помер батько. Під час голоду родина перебувала на о. Анкудінове, який [...] напроти Вилкового. На цьому острові був чоловічий монастир з розкішним яблуневим садом. М.М. пам'ятає, як після війни його зруйнували, а все майно повикидали у річку. По Дунаю пливли ікони, мешканці бігли низинами, щоб щось витягнути з річки та сховати у хаті. М. М. вдалось врятувати велику ікону з двома янголами, яка знаходиться у неї і досі [...]. В самому містечку було ще три церкви [...]. Церкву Різдва Пресвятої Богородиці, наполовину зруйновану владою, було віддано під склад, а настоятеля цієї церкви, о. Євстафія, ув'язнено.

В родині було п'ятеро дітей (хлопець Максим і чотири дівчини: Параскева, Єфросинія, Варвара і Марфа). Сама оповідачка та члени її родини освіти не мали. Родину складала типові селяни, що заробляли на життя тяжкою фізичною працею. На острові існувала чотирірічна школа, але М.М. не навчалася, бо почалася війна, а коли війна закінчилася, треба було працювати, щоб допомогти родині вижити. М.М. виховувалася у дідуся, якого дуже любила [...].

У післявоєнні роки всі рибацькі артілі об'єднували у рибколгосп з умовою здачі всього улову, за який отримували гроші. У кожній бригаді був план, який мало хто міг виконати. Ховаючи рибу під настилом у човні, рибалки крадькома заїжджали додому, щоб нагодувати родину. Самовільно виїхати на лов рибалки не мали права, бо за це вони могли бути покарані непомірно великим штрафом або позбавлені права бути членом рибколгоспу, що означало позбавлення права рибалити взагалі.

М.М. згадує, що коли якась родина мала худобу, то чоловік вартував цілодобово з рушницею, щоб ніхто не забрав те, що лишилося в господарстві. Голод був жорстоким і кожен рятувався як міг. Родина М.М. полювала на диких качок, які жили тут же, у плавнях, за допомогою петель. Вилувлювали будь-яку живність з річки, навіть маленьку рибку, за допомогою саморобної вудочки. Крім того, збирали морські горіхи, що мають трикутну форму, з колючою лушпайкою, а смаком вони нагадували пресований хліб. Горіхи дуже калорійні, це добра їжа для птахів взимку. Горіхи росли на морському узбережжі і, щоб їх зібрати, члени родини мусили долати 17 км за течією до моря на маленькому човні з веслами, та й назад стільки ж, проти течії, з дорогоцінним вантажем. Горіхи висушувались і додавались до будь-якого варива або каші. [...] Навесні, коли всі припаси закінчувались, родина корзинами чи сітками вилувлювала земноводних, зокрема жаб, збирала у болоті корінці осоки, чакону, щоб протриматись до літа. Щоб прогодуватись, люди часто продавали добро за шматок хліба. Наприклад, два десятка горіхів можна було обміняти на антикварну ікону, вишитий рушник чи швейну машину. Нерідко полювали на котів і собак... Про допомогу з боку держави годі й говорити...

Від голоду страждали здебільшого літні люди, діти-сироти, чоловіки багатодітних сімей. Кидати власні домівки й шукати кращої долі мало хто наважувався, бо в інших поселеннях, де не було води, виживати було набагато важче: вимирали цілими поселеннями. «Коштів не було, далеко не втечеш, а поряд все спустошене, тож який сенс?»

Лакіна (Кисельова) Раїса Миколаївна, 1933 р. н.

(записала навесні 2005 р. студентка НаУКМА Олександра Лакіна, ФЕН-2, гр. 3)

«Я родилась 21.11.1933 г. на х. Отрадное в г. Сталино (ныне – Доонецк). Наш хуторок был маленький, только две улицы, стоял в красивом месте, было два ставка. Когда объединяли колхозы, то хутор снесли. Ближайшая церковь была в Старомлиновке, но ее еще до войны разрушили. Была еще в Новоселовке, но и ее тогда разрушили. [...]

После войны, хоть очень тяжело было, но люди надеялись, что легче будет. А в 47-м году совсем плохо стало. Неурожай был. У меня сестра комбайнером была и рассказывала, что урожай был 11–12 центнеров с гектара, это было очень мало, конечно. Был очень страшный голод. Мы жили на траве. У нас было только 40 соток, и это с хатой, сараем, колодцем, все туда входит. А с колхоза почти ничего не дали. Головы колхозов у нас были все приезжие. А в 47-м году уже был наш. Дядя Яша его звали, Зеркаль. Помню, в 47-м году ходили мы выливать сусликов, траву всякую собирали, лободу, щавель. Ну, а у меня в 47-м году родилась сестричка Люба. Помню,

прихожу я однажды домой, все на работе были, а бабушка одна и говорит: «Любу накормить нечем... хотя бы какую-нибудь баланду сварить ей, ну ничего нету... Рая, ты сходи, может быть, в скирде там хоть жменьку пшенички или овса, или хоть что-нибудь найдешь». Я взяла сумочку и пошла. И понад скирдой отгребаю, отгребаю, попадається одна, две пшеничинки. А потом как-то копнула и оттуда посыпалась пшеница. И радости сколько было, Боже мой! В сумочку сыплю, сыплю, набрала эту сумочку, не полную, чтоб никто ж и не видел. Потом я пошла еще. У нас был круг такой, там можно было молотить пшеницу, пока я сходила, бабушка уже намолотила крупы, сварила Любе кашку, покормила ее. Потом мы оставили Любу, она уже перестала плакать, и пошли с бабушкой, принесли еще две сумки. Потом приходят папа с мамой с работы на обед, бабушка кашу наварила и говорит: «Рая нас, кормилица, спасла от голода». Тогда отец меня до потолка подбрасывает и говорит: «Кормилица ты наша, как только тебя Бог послал именно в то место». «Такая у нас радость была.

А в колхозе варили затирки, галушки давали, но очень мало... Собирали мы мерзлую картошку, оладки с нее пекли. А потом, когда пшеница начала созревать немножко, мы собрались четыре подружки и ходили срезать колоски, они еще молодые были, молотить нельзя было, но сварить можно было, как кашу. И только мы вышли, навстречу едет председатель. Он, конечно, понял, куда мы идем, потому что все голодные были, и говорит: «Смотрите, когда зайдете в пшеницу, уйдите от дороги, чтоб ни одна живая душа вас не увидела! Только ж, смотрите, никому меня не выдайте, что я вам такое сказал». И пошли мы в пшеницу, каждая сидит отдельно, нарезали немножко, и назад уже другой дорогой, чтоб нас никто не встретил. И так до сих пор мы никому не выдали дядю Яшу.

Соседи тоже все жили очень-очень бедно, траву все ели, косить было нечего, всю люди съедали. Один мужчина у нас умер, Листопад была его фамилия, конечно, пухлые были... Весной уже в огороде что-то началось, картошка какая-то. А вот зимой очень тяжело было...

Мне тогда было 13 лет, поставили меня на поле откидать полову, а тогда молотили только ночью, потому что днем люди были на постоянных работах. А потом меня и саму засыпало этой половой, остановили, помогли мне. Там у одного мужчины молоко было, дали мне молока, я попила... Потом в ноябре, когда работы все закончились, пошли мы в школу, нам надо было полтора километра идти. Встречает нас дядя Сеня, говорит, в школу вы не пойдете, надо идти работать. Закроет нас на чердаке, холодно, а одежды теплой у нас не было. И там мы работали, а вечером он придет, кукурузы нам сварит. Там была еще пасека, и он нам давал по крохотному кусочку меда. А у меня ж сестричка маленькая была, так я заверну в кукуруз-

ную лушпайку, принесу домой... Голод конечно страшный был, люди и в обморок от голода падали. Давал колхоз раз в день кусочек хлеба тем, кто там работал. Добавляли из зелени коржики. А когда была мука, то варили баланду. То как-то выжить можно было... В хозяйстве у нас гуси были, но встаем мы – гуска замерзла, потому что тоже ж она голодная. Голодомор был не потому, что специально кто-то сделал, а потому что неурожай был[...].

А в 48-м был уже хороший урожай. Помню, зайдешь на поле, а там кукуруза высокая-высокая... И пшеница красивая, сияет на солнце, так душа радуется».

Мельник Євгенія Гермогенівна, 1941 р. н.

(записала на початку 2004 р. студентка I курсу культурології НаУКМА Анна Купінська)

«У 1946–47 рр. я була малою, але добре пам'ятаю той страшний голод. Ми не мали що їсти. Рятувалися – хто чим міг. Ми, малі, як стало тепло, бігали в ліс по гриби. Але їх ще треба було варити, а їсти хотілося вже. Тому дехто їв сирі гриби, а часто діти ще не розрізняли їстівний гриб від отруйного, і кілька наших малих сусідів померло від отруєнь і розладів шлунка. А дехто просто вже не мав сили дійти зі здобиччю додому – так у лісі й помирили. Ідеш, бувало, а під кущем дитячий трупик лежить. Яюсь ми з друзями назбирили грибів, а одна дівчинка сіла на пеньок і почала їх їсти. Ми кажемо: «Що ти робиш? Можеш же померти!!». А вона не слухає і мовчки їсть, а сама така худя і страшна, мов скелет, та ми всі такі були. То були страшні часи».

Ксенишина (Паляниця) Ганна Теофанівна, 1938 р. н.

(записала 26–27.02.2005 р. студентка НаУКМА Аліса Андреева, ФГН-1, гр. 1)

«Я, Ксенишина (Паляниця) Ганна Теофанівна. Народилась у 1938 р. у с. Соколівка Крижопільського р-ну на Вінниччині, де й була під час голодомору. Зараз проживаю у смт Олександрівка біля м. Іллічівськ Одеської обл. Освіта – 5 класів. Недовчилася, бо лишилась круглою сиротою (батько загинув на фронті у 1944 р., мати пішла з життя у 1951 р. від тяжкої праці). Щоб вижити з сестрою, доводилось йти працювати, інакше могли забрати в інтернат. З 13-ти я працювала у колгоспі, спочатку поралася біля телят (3 роки), пізніше працювала дояркою.

Під час голодомору ми жили втрьох: мати, сестра Євдокія і я. Село тогочасне пам'ятаю досить добре: на околиці була дерев'яна церква, в ній служив дуже старенький священик. Люди казали, церкву здалеку не було видно, тому вона й вистояла у ці важкі часи. Саме село було досить велике: дві дуже довгі вулиці десь на 3 км кожна, всього хат було 700–800. Була і восьмирічна школа. Молодші класи (до 4-го) вчилися по хатах. Де звільнявся будинок, там і робили класи, старшим побудували приміщення. Існував навіть інтернат при-

близно на 100 дітей. Це двоповерхове приміщення, казали старші люди, було будинком пана Березовського, а після 1861 р. цей пан кудись виїхав. Навколо будинку був гарний парк, де любили гратися діти. Городи віддали інтернату, а з хазяйських будівель зробили радгосп. Була лікарня в селі. Був колгосп, головував там Яків Стриженюк з місцевих (партійний).

Погано було тим, хто не хотів працювати у колгоспі. У людей забирали городи. А хто працював там, теж не були раді: – всі здавали плани – хто держав корову, мав за рік здати 200 л молока, за курей – 200 яєць, телят всіх позалисували, потім забрали. Все це збирав агент, він був німцем.

Під час голоду їли жолуді, траву (кропиву, лободу), гриби. Від отруйних грибів люди дуріли, але якщо їх виварювати цілий день, то були смачними, проте ми їх не їли. На погоду не грішили, дощі йшли регулярно, врожай був добрим, а от забирав агент дуже багато. Картоплю теж відносили до колгоспу. Там її тримали в кагатах. Було картоплі так багато, що всю не встигали обробляти, але нам не дозволялось брати навіть гнилу картоплю або збирати крохмаль з ями. Але люди потайки викопували. З крохмалю пекли смачні млинці. А діти збирали на полях колоски. Я пам'ятаю кілька імен людей, які збирали хліб (Югіна Побуранна, Ганна Ксенишина, Онися Гуцал, Василь Савчук і моя мати – Юстина Паляниця). Ми пережили голод досить непогано, бо мали свою корову і великий город. Ми допомагали голодуючим з нашого села й тим людям, що ходили по хатах. Ми варили картопляні шкаралупи, їли сушені фрукти, ячну кашу, ці зерна мололи на жорнах, а з висівок пекли хліб. Мати працювала у колгоспі, їй видавали по 300 г зерна на трудовень. Хто міг, продавав речі в Польщу (видно, йдеться про Західну Україну. – Ю.М.). Але за це арештовували або повертали до села. Пам'ятаю випадок, коли мою тітку по батькові (Гафія Савчук) заарештували, вона повинна була сидіти в тюрмі 10 років за те, що взяла в колгоспі 0,5 кг макухи. Але через 2 роки вона потрапила під амністію і її відпустили, адже в неї залишилась 12-річна дитина.

Випадків людодівства не було. Але із слів моєї свекрухи, що пережила голод 1933 р., в нашому селі були й такі люди, що їли дітей. Здається, таких було 2 сім'ї. Голод 1946–1947 рр. таким важким не був».

Щербина Валентина Іванівна, 1939 р. н.

(записано у 1992 р. в м. Джанкой Н.Сукачем, студентом Криворізького педінституту, опубліковано доц. Василем Скрипкою)

«Коли тато пішов на війну, мамі було 32 роки. А дітей нас залишилося четверо. З війни тато не повернувся – пропав безвісти. Мама працювала у селі на фермі дояркою. В той час вважалося, що, хто працює на фермі, той живе дуже добре. Але ми не зводили кінці з кінцями. Получали від колгоспу ссуду, це зібрано в одну купу: пше-

ниця, горох, ще якісь крупи і камінці. І ось принесе мама додому оту ссуду, і ми сідаємо її розбирати. Кожне зернятко у різну сторону. День, коли полупали оту ссуду, був святом. Мама крала на фермі макуху, яку давали коровам, і ми теж її їли. (В той час за це тюрмі було не минувати). В 1947 р. ми поховали двох моїх сестричок – Клаву і Дуню. Полегшення настало навесні, коли розквітла акація, «калачики»...»

(Опубліковано: Скрипка В. Виморення голодом // «Вільна думка» (Дніпропетровськ). – 1993 р. – № 10 (23). – С. 7).

Уривок із статті Володимира Петренка

«...До школи пішов у Верхньодніпровську (Дніпропетровської обл. – Ю.М.) [...]. Запамятував голод 1947 року. Йду зі школи, рву лободу, їм сам і пропоную тим, що лежать під парканами, вже опухлі, напівпритомні. Збираю зернятка на залізничному полотні, по якому вдень і вночі гуркочуть на Захід ешелони з українським збіжжям.

Вжив за рахунок пісного смітника біля міської чайної, жирної й запашної (не теперішньої!) макухи, яку заробляв на олійниці, малюючи портрети з селян, та щедрого батенька Дніпра, що забезпечував досхочу ракушками і зеленню на плавнях[...].

Потерпав від голоду і в 1953-му, коли вчився в Дніпропетровському ремісничому училищі. Рятувала «Озерка» – величезний міський базар, оперезаний кількома колами калік – ветеранів війни. У грудні того ж року був свідком обвального полювання на них дебелих енкаведистів, що кидали свої жертви до «студебекерів», мов лантухи з картоплею. Пізніше довідався, що в такий спосіб Сталін закінчував «счесть с войной», – нещасних вивозили й скидали до глибоченної балки, що за Діївкою. Нині там міські квартали».

(Петренко В. Погляньмо власними очима // «Шлях перемоги» від 11.05.2005 р. – № 19 (2657). – С. 10)

Уривок із статті Анатолія Болабольченка «Присмак полину»

«У 1935 році, коли почав відступати голод, відвезли батьки мене, трирічного хлопчика, до Білгородки, до моєї бабусі Тетяни Яковенко. [...]

Наповесні сорок сьомого, коли люди почали помирати з голоду, біда ніби в лещата затисла нашу родину. Мати щоранку дивилася на мої, чималого вже хлопця, ноги, натискала пучкою біля щиколоток, чи не попухли. Знала, що пухлі від голоду ноги, то неминуча смерть. І досі пам'ятаю її слова: «Дасть Бог – доживем до кропиви, не помремо». І виглядала вона ту кропиву попідтинням, як манну небесну.

У сорок сьомому ніхто не казав Західна Україна, говорили просто Західна. «Поїхав у Західну»... Скільки ж вона тоді людських життів урятувала, та невеличка Західна?

Але добро забувають швидко. Забув Донбас, забув Київ, чий тоді хліб їли. А скільки ми їм зла заподіяли... Не хочемо визнати, що то Бандера заборонив помсту, що то «бандерівці» наглядали, щоб голондних східняків не кривдили.

Міліція ж на сході лише заслони ставила, знімала з поїздів, забирала клумки з житом, картоплею, а то й з буряками. Ще й була[...]

(Болабольченко А. Присмак полину // газ. «Літературна Україна» від 3. 06. 2004 р. – С. 5).

№ 29

Юрій Гаєцький, проф. (США) «Картини про ГУЛАГ»

(Рец. на кн.: «Коллекция картин». Вашингтон, 2001. – 131 стор.)

Ця праця – альбом з 50 образів, які показують жах советських концтаборів в системі «ГУЛАГ». Автор – художник Николай Гетман (Микола Гетьман) народився в Харкові 1918 р., прожив Голодомор 1932–1933 рр., причому тоді таємна поліція ГПУ розстріляла його брата. Він навчався мистецтва в Харківській Художній Школі та воював у червоній армії проти німців у 1941–1945 рр. Його заарештували в жовтні 1945 р. за малювання карикатур на Сталіна, коли був з друзями. Один з «друзів» був сексот і доніс на нього. За те Гетьман провів наступних 8 років в концтаборі в Сибіру, на р. Колима. Його звільнили у 1953 р. по смерті Сталіна.

Як художник Гетьман має бистре око й палке бажання виявити свої страждання через ці картини. Він почав малювати ці картини таємно у 1953 р. і продовжував поволі аж до 1991 р. Для нього Гулаг це пекло в гарячих жовтих, золотистих та помаранчевих кольорах, а чорні й бронзові для контрасту. Навіть біла фарба снігу – ворог.

Постаті у Гетьмана худі, виморені голодом, мають запалі хворобливі очі, лиця й тіла. Але в них видно гідність – вижити за всяку ціну!

Картини можна поділити на кілька категорій. Спершу допит в НКВД – советська таємна поліція. Далі – етап (транспорт) на Сибір в товарних вагонах і вугільних баржах. Тоді – пейзажі Магадана довкола таборів Вищої Деблінки, де Гетьман сидів. Страждання й праця в'язнів показані в 16 різних образах. Тут в'язень прив'язаний до дерева – голий для комарів, які заїдять його на смерть. Далі – життя жінок у таборі та наруги над ними. Також смерть японських полонених.

Гетьмана цікавило й життя тубільців Сибіру – чукчів. (Вони споріднені з американськими ескімосами). Він їх бачить як життєрадісних людей, які, однак, співпрацюють з радянською владою та повертають втікачів. Свої образи закінчує іронічним портретом «реабілітованих» в'язнів з часів Хрущова. Його найкращий образ – це «Голгота» – гора Магадан, де показано величезний хрест, який простягнутий над долиною, заповненою тисячами черепів!

Вступ до книжки написав проф. Роберт Конквест, історик і знавець сталінського терору. Він пояснює, що Гулаг був впроваджений в 1918 р. під час правління Леніна. Найгірший з них був на Соловецьких островах. У 1930 р. Сталін наказав поширити цю систему для нових «ворогів народу». Мільйони невинних чоловіків та жінок були трактовані жадливо, в спосіб, невідповідний для загартованих злочинців. Понад 50 млн. людей загинуло в ГУЛАЗі. Тому Гетьман думає, що його праця потрібна, щоб нагадувати людям про недавні репресії в СРСР. Його образи допомагають пізнати ці «прокляті роки», бо світ не повинен забувати про ці нещастя й про тих, які загинули від поліцейської системи Сталіна, щоб подібна система не повернулася в іншій формі в постсоветській Росії.

Ці образи можуть допомогти ілюструвати студії, документальні праці та спогади тих, які пережили ГУЛАГ. Вони починають з'являтися частіше в останнє десятиліття і будуть продовжувати з'являтися далі в українській, російській та інших мовах.

Професійний огляд образів зробила Алла Раджерс. Вона їх називає «експресіоністичними, фігуративними, майже примітивними», але надзвичайними як документація таборів. Ця колекція є дуже сильним осудом советської системи. Часто забувається, що ця «імперія зла» мала мільйони жертв, яких лиця загубилися між числами статистики. А Гетьман дає їм людяність та просить нас не забувати за них.

Недавно відзначалася річниця Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Мільйони загинули під час штучного голоду, а мільйони були заслані в Сибір, як «вороги народу», за наказом Сталіна. Ця праця відноситься і до них, бо їхні страждання були ті самі. Існує небезпека, що коли сучасна Росія не зможе втримати себе як демократична держава, то може повернутися до іншої Росії, подібної до СРСР Сталіна.

Цю книгу, видану двома мовами (англійською та російською) розповсюджує інституція «Сейбр» з Бостона під керівництвом п. Тані Витвицької. Вже вислано альбом до 900 бібліотек по цілій Україні та 50 бібліотек в Росії.

Частина III

**Запис і упорядкування: Людмила Іваннікова,
кандидат філологічних наук, фольклорист**

I. Київ і Київщина

**Голод у с. Мазепинці Білоцерківського району
Київської обл.**

Черпак Петро Сергійович*

Нар. 11 червня 1915 р. у с. Мазепинці Великополовецького району Київської обл. Помер 10 червня 1994 р., похований у с. Матюші Білоцерківського району Київської обл. На початку 30-х років ХХ ст. закінчив учительські курси при Інституті народної освіти, на початку 60-х років ХХ ст. закінчив історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Викладав історію у школах Великополовецького, Білоцерківського та Сквирського районів Київської обл. Учасник бойових дій у час фінсько-радянської війни 1939 р. та війни між гітлерівською Німеччиною та СРСР. Спогади написані між 1985 та 1993 роками. Подаємо деякі фрагменти, зберігаючи фонетичні особливості мови автора.

*...Світе тихий, краю милий,
моя Україно!
За що тебе сплюндровано?..
За що, мамо, гинеш?..*

Т. Г. Шевченко

Спогади про минуле

[...]Настає грізний 1929 рік. З Білої Церкви в село¹ прислали уповноваженого, члена партії Мельніченка. Зубастий був комуніст! На допомогу йому був присланий голова сільської ради Устименко Гаврило. Насамперед провадилися збори бідноти. Перед початком зборів Мельніченко до бідноти ставив запитання: «Куркулів нема? Підкуркулників нема? Позбавлених права голосу нема?» Біднота відповідала: «Нема». «То можна розпочинати?». Біднота: «Можна».

* Публікацію підготував протоієрей Володимир Черпак, син П. Черпака

Так розпочиналися збори. Перше слово брав Мельніченко. Він говорив: «Я прибув у ваше село для організації колгоспів. Все, що я говоритиму, все це від імені Сталіна, партії. Ми в першу чергу повинні розкуркулити куркулів, відібравши від них все їх рухоме і нерухоме майно і передати все це в колгоспи. А самих куркулів і їх сім'ї будемо висилати до білих ведмедів, на Соловки. Така участь постигне всіх тих, хто не вступатиме в колгоспи».

Мельніченко тут же зачитував списки куркулів:

Вітенко Лаврін, Будовий Ралко Оврамович, Морський Семен, Будовий Тимофій Іванович, Адаменко Кіндрат Іванович та інші.

Ну що це були за куркулі?² Ні один із них не мав наймитів (батраків), а самі, своїми руками день і ніч працювали, були справжніми господарями на своїй землі.

Ось узяти б за приклад такого «куркуля», як Вітенко Лавро. Він мав 4 десятини землі, брав у бідняків (ледачих) землю і своїми силами обробляв усю землю і половину урожаю віддавав ледачим, які не мали ні конячки, ні корови, нічого. Правда, цей Лавро мав кінну молотарку, з якою сам, особисто, ходив по селянських дворах і молотив, обмолочував хліб. За свій труд, адже він сам давав у барабан і брав за це мізерну платню. Завжди можна було бачити цього Лавра в пилюці, замурзаного. Тут же, на зборах бідноти, сам Мельніченко сказав, що завтра ми підемо розмитаємо його, цього Лавра, г[осподарст]во, в пух і прах, все імущество передамо в колгосп і з хати виженемо. Я був на цих зборах, і жаль мені стало цього трударя. Я ночю прийшов у хату до Лавра і сказав йому, що ви приготовтеся і дещо найдорожче приховайте, бо завтра прийде у вашу господу голода і розтягнуть усе ваше майно. Цілу ніч сім'я Вітенка не спала, підготовлялася до прийняття, до зустрічі з небажаними «гостями». Ранком в господу Вітенка увірвалася вся арава сільського активу на чолі з Мельніченком, який зачитав: «Іменем УРСР ваше г[осподарст]во підлягає розкулаченню, віднині все ваше г[осподарст]во, майно рухоме і нерухоме, переходить у власність колгоспу. Можете одітися по-сезонному і геть, вон з бувшої вашої господи...»

А цим часом актив уже в коморі запихалися медом та набивали шматками сала свої кишені. Старий Лавро не плакав, але з його очей сльози котилися немов горох. Він з своєю сім'єю з торбинками в руках вийшли за ворота, перехрестилися і назавжди залишили свою рідну оселю, збудовану своїми руками... Ледача «біднота» тягла з скрині і вішалок свитки, кожухи, одіяла, костюми і т. д. В господу Вітенка Лавра поселився активіст Морський Данило Платонович.

«Куркуль» Будовий Тимофій Іванович. В нього було 3 десятини землі. Пара коней, корова, свині, гуси. Хата, повітка і клуня були покриті соломою. Напередодні його розкулачення, вночі, в його оселю прибули енкеведисти, арештували Тимофія Івановича, забрали, де діли невідомо. В селі його більше ніхто не бачив. До речі сказати, що в цій сім'ї був їх син, мій ровесник – Михайло. Я з ним щиро дружив.

Я приходив до Михайла гуляти, і його мати щиро любила мене пригощати, чим було. На той час я вже був комсомольцем. Михайла в комсомол не приймали як сина «кулака». Мені на КСМ зборах предложили припинити дружбу з Михайлом, «а інакше виключимо тебе з комсомолу і підеш разом з Будовими на Соловки».

Напередодні арешту Тимофія Івановича його син Григорій зник невідомо куди. Також зникла і Марія. В хаті при матері залишилися дочка Нюся і син Міша. Коли прийшла бригада активу на чолі з Мельніченком в оселю Будових, то в хаті була стара мати з сином та дочкою. До самого порога сінечних дверей підіхала підвода. Мельніченко приказав старій матері вийти з хати і сідати на підводу. Дружина Будового не своїм голосом закричала: «Я з хати нікуди не піду, верніть мені мого чоловіка. Я з ним разом підемо, куда прикажете. А без нього я з хати не піду». Тут підбіг до неї активіст Хоменко Демид, схватив її за комір і силою став випихати з хати. Вона схватилася за одвірок дверей і несила було самому Хоменку відірвати її від дверей. Тут підбігає на допомогу другий активіст Морський Данило. Силою Хоменко Демид хватає стару матір за попереки, а Морський за ноги і жбурляють її на підводу. При цьому Будова хватає своїми пальцями Хоменка за морду і обзиває його душогубом. Підвода рушила, Будова піднімає руки до неба і з сльозами на очах тремтячи промовляє: «Прощай, моя рідна хато, прощайте мої дитячі труди».

А цим часом актив забирав барахло і харчові продукти. Сім'ю Будового тимчасово поселили в поганючу, обідрану бідняцьку хату. А «хазяйку» цієї хати поселили в хату Будових.

Через днів 2–3, ноччю, сім'ю Будових забрали і невідомо де діли. Так проходила в с. Мазепенцях В[елик]о-Половецького району «ліквідація куркуля як класу».

Про колективізацію

В першу чергу в колгоспи йшла біднота. В неї не було ні коней, ні корів, свиней і т. д. В більшості вони здавали свою землю селянам-трудолюбивим з половини³. Середній (середняк) селянин дуже любив працювати на землі, яку він одержав від Жовтня і боляче прощався з нею, з своїми конячками та с[ільсько]-г[осподарським] інвентарем. Прощався тому, що все це потрібно було здати в колгосп безкоштовно. Більшість середнього селянства не хотіло йти в колгоспи. А тому були застосовані примусові заходи залучення селянина-трудолюбивого в колгосп. Було запроваджено обкладання селянських господарств експортом. Розміри експорту були надзвичайно великі, і селянин не міг його виконати. Тоді до таких селян-експортників примінявся метод продажі господарства «з молотка». Тобто продавалося все від молотка: особистого майна (одяг) і кінчалось продажем хати. Після такої продажі селянина і його сім'ю виганяли з хати, а в хату сідав той, хто купив.

Продажа такого господарства відбувалася тут же, в селянській господі. Голова сільської ради брав молотка в руки і оголошував продаж: «Продається кожух за 10 крб.».

Голова сільської ради після такого оголошення бив молотком по столі і проголошував: «Кожух – 10 крб., раз, кожух – 10 крб. – два». Хто-то з присутніх викрикував: «Я даю 15 крб.»!

Якщо за третім ударом молотка по столі ніхто не добавляв більше, то кожух йшов за 15 крб.

Таким методом продавалось все майно, закінчувався «торг» продажем хати. Якщо хати ніхто не купляв, то таку хату руйнували і буд[івельні] матеріали передавали в колгосп на будівництво колгоспних приміщень.

В нашому селі жив селянин Костенко Тимофій Івовлевич. Ще в дитинстві залишився круглим сиротою. Від природи це була трудолюбива людина. Між людьми він навчився ковальської справи, плотник, столяр, ще й пасічник. Своїми власними руками він побудував гарненьку хатину і покрив бляхою, повітку і клуню. Придбав пару коней, корівку, свині і обзавівся пасікою. Купив грамофон. Він любив в суботу і неділю заводити грамофон, збиралася біля його хати молодь і слухала чудові українські народні пісні.

Та прийшла колективізація, визвали Тимофія Івовлевича до сільської ради, предложили записатися в колгосп. Тимофій відмовився. Його г[осподарств]о було обкладено [потім] експортом.

Знову ж в господу Костенка прибула арава активу на чолі з головою сільради і оголосили торги «з молотка». Коні, корову, інвентар с[ільсько]-г[осподарський] і пасіку забрано в колгосп. Одежу та інші речі розібрав актив. Односельчани дуже любили Тимофія Івовлевича, і ніхто не купляв хати. Тоді було наказано розібрати всі будівлі Костенка і передати в к[олгосп]. Так було і зроблено.

Організатори колгоспу на зборах г[ромадян] села заявили: «Хто не піде в к[олгосп], того чекає така ж участь, як Костенка Т. І. та інших». А тим часом Костенко і його сім'я взяли торби на плечі і пішли... Куди очі...

Після таких примусових, залякувальних заходів середнє селянство села Мазепенець масами пішло в к[олгосп]. Методом розкуркулювання, продажі селянських г[осподарств], що були обкладені експортом, було знищено значну частину трудового селянства, які своєю чесною, самовідданою працею перетворили свої господарства на зразкові. В цей період значну частину сільських трударів було відправлено «до білих ведмедів», на Соловки, в табори Півночі, де вони тисячами гинули від хвороб і голоду. «Куркулі» та експортники, середні селяни, були чесними трударями-землеробами, які своїми руками, своєю працею показували, як потрібно любити землю, як потрібно брати від землі все те, що вона може дати. Не знаю, може в нашій країні і були де куркулі, що мали десятки гектарів землі, мали машини, мали наймитів, руками яких оброблялася земля та догля-

далася численна худоба, но на території села Мазепенець такого куркульського господарства не було. Мазепенським «куркулям» спеціально пришивався такий ярлик, щоб винищити значну частину передового трудового селянства. Таке становище було не тільки в с. Мазепенцях, таке діялося в кожному селі району, області і всієї трудолюбивої України.

За трудолюбство, волелюбство сталінські правителі підготовляли далі фізичне винищення передової частини українського народу. Розпочалися масові суди над керівниками колгоспів, за зрив роботи в колгоспах. В с. Мазепенцях в 1932 році був головою колгоспу Демківський Василь Юхимович. Завгослом Минаківський Іван, а рахівником к[олгос]пу був мій батько – Черпак Сергій Романович. Саме в цей період я навчався на I курсі Білоцерківського ветеринарного інституту. Десь приблизно в листопаді м[іся]ці 1932 року до мене прибув мій старший брат Іван і каже: «Петя! На твою долю випадає честь рятувати нашого батька від розстрілу. В Мазепенцях відбувся суд і Василя Демківського, Минаківського і нашого батька засуджено до розстрілу за зрив роботи у к[олгос]пі⁴. Нам батька при допомозі добрих людей вдалося врятувати. Батькові організували побег і він зараз тебе чекає в Києві. Отже, кидай інститут і їдь».

Так і зробили. Я зустрічаюся з батьком в Києві⁵ і їдемо в глибоку Росію в м. Котельніч В'ятської області (Кірово). До речі сказати, що вже на той час велася організована підготовка до масового голодного винищення українського народу. З колгоспів було забрано весь хліб. В Білій Церкві буханка хліба коштувала 33 крб., та в магазинах ніде його не було. А про сало чи м'ясо не було й мови. В кожному селі і містах України пахло голодом. Та в селян у погребях була ще картопля – рідко, рідко була; збереглася ще корівчина. Велася підготовка не тільки до голодного винищення українського селянства, а й до знищення його віковичних архітектурних пам'яток, і не тільки пам'яток, а й взагалі до всієї культури українського народу. Для прикладу: у Великополовецькому районі на той час чи начальником політвідділу, чи секретар[ем] райкому був Чорний Рафаїл Михайлович. Приїхавши в село, він наказав сільському начальству розвалити церкву і дерево роздати школам на паливо. Трьохкумпольна церква і дзвіниця була побудована ще дідом Івана Мазепи. Руйнування церковів було і в інших селах.

І так – ми з батьком прибули в місто Котельніч. Пішов я на ринок і... здивувався... На санках у людей лежали цілі туші м'яса і сала. Хліба повні магазини, а на лавочках торгівки продавали – найбільша буханка хліба... 3 крб, а в Білій Церкві та в інших містах України 33 крб. і нема... Це не що інше, як організована підготовка до винищення українського селянства голодною смертю.

Проходить десь два чи три місяці, нам приходить від нашої матері лист, в якому вона пише: «...Рідний сину, приїзди до нас, або забери нас до себе, бо ми тут загинемо, помремо з голоду. В селі створені

бригади, які ходять по селянських дворах і забирають усе до галузочки, влізати у погреби і також забирають всю картоплю. В нас також забрали всю картоплю.

В нас було всього 15 кг пшоно. Вася (мій брат) розстелив у мішку це пшоно і ліг на нього. Проте активіст Морський Данило Платонович виліз на піч і з-під Василя забрав це пшоно. Так що незабаром можемо померти з голоду...»

Ми з батьком порадилися і вирішили, щоб я їхав додому – рятувати матір, брата Василя і сестру Ольгу від голодної смерті.

Я відправився на Україну, додому⁶. Прибув я до станції Устимівка десь в січні чи на початку лютого 1933 р. Пішком я йшов від Устимівки до Мазепенець. З собою я в мішечку ніс 10 кг сала, три буханки хліба, 4 кг цукру.

Це було десь біля 9-ї години вечора. Коли я вступив на землю рідного села, мене огорнув страх. Тут я не зустрів жодної живої душі. В селі ні кіт не нявкне, ні собака не гавкне. Врешті я добрався до рідної батьківської оселі. На печі, спустивши ноги до лежанки, сидів мій менший брат Василь і сестричка Оля. Коли я постукав у вікно, діти насторожилися. Я обізвався: «Не бійтеся, це я – ваш Петро».

З радості вони скоро обоє кинулися до дверей. З великою жадністю вони накинулися на хліб, а сало боялися кусати, а тільки мастили хліб.

«Де ж мати?» – запитав я у них. Вони відповіли: – «Маму забрали в тюрму».

Тюрма була тут же в хаті проданого експортника Криворотого Данила (Мицак)⁷. Я підійшов до цієї хати і заглянув у вікно; там я побачив стіл, застелений червоним полотном. За столом сидів голова сільської ради, актив, – Морський Данило та інші. Посередині великої кімнати стояв стіл. Дивлюсь, Адаменку Семену (по-вуличному його прозивали «Стрелька») та Лець Марії (прозивали її «Маринка») білою хусточкою рука до руки пов'язали і почали «вінчати», гонили їх, бідолах, кругом столу, а уповноважений від Київського обкому партії Парадіз бив їх обох ціпком і примовляв: «Вінчається раб Божий «Стрелька» і «Маринка», а хліб государству будет? «Нещасні відповідали: «Де ж він у нас, адже бригада забрала все до галузочки, даже картоплю з погреба забрали». Знову бідолах Парадіз бив ціпком і примовляв те ж само, йому допомагав уповноважений від ЦК КПУ Златін. Я прочинив двері і переступив поріг. Всі нашорошилися. Парадіз запитав: «Кто это?» Данило Морський відповів: «Та цеж того ворога народу Черпака Сергія [Романовича] синок. Парадіз промовив: «А что тобі тут нужно?» Я сказав, що мені сказано, що десь тут моя мати. Голова сільської ради Хоменко Демид Герасимович відповів: «Ухаді, а то й тебе зачинемо до матері!»

На цьому я вийшов з кімнати. В снігах я зустрівся з Макаренком Гришкою (комсомолец), який стояв біля дверей комори, де були зачинені «злісні» нездатчики хліба, в т. ч. і моя мати. Я до Гриші звер-

нувся, сказавши, що ми ж з тобою друзі дитинства, разом корови пасли. Я тільки що приїхав. Відпусти матір. Спасибі, Гриша послухався і матір випустив. Прийшлося матері переховуватися в сусідах від переслідування⁸.

На той час я був уже учителем I–IV класів. Порадившись з старшим братом Іваном, я відправився в м. Сквиру, щоб десь мене призначили учителювати. Пішком до Сквири 36 км і назад. Проте я був призначений завідувачем початкової школи х[утора] Володимирівка Сквирського району (на той час В[елико]-Половецький район приєднали до Сквирського). І так я прийняв Володимирівську школу, в якій нараховувалося 115 дітей.

Я взяв на своє утримання матір і двоє дітей. На себе і на них я одержував пайок – 12 кг гречаної муки, 500 грам олії. Десь приблизно в березні місяці почали давати допомогу на школу мукою. На 115 дітей я одержував 6 кг муки. Вмурували великого котла і ці 6 кг всипали в кип'ячу воду і варили так звану затірку (шліхту). Потім розливали цю затірку в мисочки і цим варивом спасали дітей від голодної смерті. Провадив я уроки, а дітки були пухлі від голоду. Коли я щось пояснював, діти один то другий піднімали пухлі рученята і питали мене: «Петро Сергійович, скоро вже звариться затірка?»

Часом бувало під кінець уроку підходжу то до одного, то до другого учня, що повисла голівка на парту, – до нього, а воно вже, нещасне, мертво.

Спеціально була виділена підвода і їздовий, який їздив по селу, збирав трупи людей, що померли від голоду, і відвозив їх у братську могилу на кладовище... Кожного дня така підвода під'їжджала з людськими трупами до школи і їздовий заходив у школу, і з-за парти забирав мертвих учнів і клав їх на підводу. Про смерть дитини учня батьків не повідомляли, так як батько і мати уже лежали мертві на цій же підводі. Ця ж підвода з мертвими батьками і діти, що померли в школі, чоловік по 10–15, відправлявся на кладовище і їздовий скидав їх у спільну могилу.

Одного разу в школу прийшла учениця у веселому настрої. Я запитав: «Ти щось їла?» Вона відповіла: «Їла м'ясо». – «Яке м'ясо?.. де взяли? Коли в селі уже поїли коти і собаки!» Я – до голови сільської ради і предложив йому піти до хати цієї учениці. І ми вдвох з ним пішли. В хаті панувала антисанітарія, сміття і бруд. На печі, зі спущеними ногами до лежанки, троє маленьких діток і мати були страшно пухлі. Їх ніжечки і щічки були подібні на шклянні бутылки. Ми матір запитали: «А де ж чоловік?» Жінка відповіла: «Помер!» Але все було зрозуміло. З печі тягло якимось характерним запахом. Голова сільради і я полізли на горище. На горі по бальках були розвішені людські ноги, ребра і руки. Голови не було. Коли голова сільради запитав: «Навіщо ти зарубала свого чоловіка – дитячого батька?» – вона відповіла: «Я не зарубала, він сам помер. Я вирішила порубати

мертве тіло чоловіка, по кусочку варити собі і дітям, і може як врятуємось від голодної смерті». – «А де ж ти голову чоловіка діла?» Вона відповіла, що закопали під вишнею, що як доживемо до картопельки, тоді цю голову поховаємо на кладовищі і насипемо могилу. Однак ця жінка з діточками не вижили, вони всі четверо померли і трупи їх похоронені в братській могилі на кладовищі⁹.

До початку жнив учні школи майже всі вимерли з голоду і школу закрили, а учнів 10–15 перевели в с. Вільну Тарасівку. Мене також переведено учителювати у цю ж школу.

Такі жахливі випадки поголовної смерті з голоду були не тільки в Володимирівці. Ще страхітливіша голодна смерть косила людей і в таких селах, як Дрозди, Мазепенці, Сидорі та, мабуть, і по всій Україні.

Я учителював у Володимирівці, а моя мати з малим моїм братиком і сестричкою жили в с. Мазепенці. Я частенько відвідував свою неньку, братика і сестричку і йшов до них через село Дрозди. Одного разу, вечорком, я йшов Дроздами додому, до своєї оселі. Я йшов навпростець через кладовище, де тепер стоїть будинок сільської ради та поштове відділення. Тут була викопана широка і глибока могила, в цю могилу підводи звозили мертвих людей, що померли з голоду. Ідучи повз такої ями, я почув з ями людський стогін. Підійшовши до ями, я запитав: «Хто тут є живий?» З могили почув дитячий стогін і плач, воно сказало: «Дядечку, я ще живий, мене живого сюди вкинули. Дайте мені руку, бо я не подужаю вилізти, може, я ще буду жити». Мені стало страшно і моторошно. Я подав цьому живому мертвецеві руку, витягнув його і запитав: «Як же ти сюди живим попався?» Він відповів, що в селі виділені спеціальні підводи і їздові заходять в хату, забирають мертвих і виносять на підводу, а потім відвозять на кладовище і кидають в оцю яму. «Ось так і до нашої хати під'їхала підвода. Матір і ще дві мої сестрички, що померли з голоду, вивезли на кладовище раніш. А ми з батьком були ще живі. Нас не забрали. Та через пару днів, під вечір, до нашої хати під'їхала така підвода. Батько уже був мертвий, а я хоч і пухлий, але ще живий. Батька забрали і понесли на підводу. Потім вертаються в хату, беруть мене за ногу і тягнуть з печі. Я проснувся і сказав: «Куди ви мене тягнете, я ще живий?» Один із дядьків відповів: «А що, я по тебе ще один раз повинен їхати? Ти все одно до вечора помреш». Так мене силою потягли і кинули живого між мертвців, що вже були складені на підводі. Потім підвезли до цієї могили і перекинули всіх у яму, закопати не встигли, бо вже темніло». Була в мене жменька сонячничкового насіння. Я йому дав і воно, перекидаючись з ноги на ногу, почувало в село...

Чи вижило це дитя, чи ні, мені невідомо. Після такої жахливої зустрічі з живим трупом я пішов на Мазепенці¹⁰. Я йшов Дроздами. На «Мочарі»¹¹ я побачив, як присипаний снігом лежав чоловік. Я підійшов і побачив, що він мертвий, я пішов далі, та не пройшов я

і 20 кроків, як серед дороги лежав другий мертвець, а далі третій... Жах, просто приходилось переступати мертвих, що померли з голоду і валялись на дорозі, присипаних снігом.

І в мене, тоді ще молодого патріота радянської влади, зароджувалася думка: «Ні, це не радянська влада, це якісь таємничі вороги радянської влади роблять таку страшну антирадянську підлість. Де ж т. Сталін? Нівже йому про все це невідомо. Невже йому все брешуть?..»

Ось тоді на Україні був т. Постишев, Косіор. Тепер їх реабілітували. Я не згоден! Тисячі і тисячі ні в чому не повинних українців полягли в могили з благословення Постишева та Косіора. Жаль, що разом з Постишевим та Косіором не був розстріляний і сам Сталін. Адже Сталін давав розпорядження Косіору і Постишеву і з їх благословення утворювалися по селах бригади з штилями, які вривалися в селянські дворища, штрикали землю костілями і останню рятівну зернину забирали у трудового селянина, і він, внаслідок цього, з своїми дітьками помирав з голоду. Про це все знав і Косіор, і Постишев, а тепер їх реабілітували. Та вішать треба було їх на одній гілляці разом з Сталіним та його оточуючою клікою. Загальновідомо, що сокира Сталіна за один рік винищила 7 мільйонів українців. «Батькові народів» не досить було знищити тільки селян. У 30-ті роки інтелігенція України – хранитель культури народу – зазнала не менших втрат, загинуло 80 % творчої інтелігенції.

На XII зїзді КП(б)У Постишев гордо заявив: «1933 рік був роком розгрому української націоналістичної контрреволюції». Отже, потрібно негайно завести «ЧОРНУ КНИГУ», до якої поіменно слід вписати винуватців цих смертей, головних людоджерів – Сталіна, Кагановича, Молотова, Постишева, Косіора, їх поплічників-людоджерів трохи нижчих рангом, усіх уповноважених ОДПУ та інших організацій, заповзятих «активістів».

Голод не зазіхав на життя вибірково – щадив бідняків, карав можливих. Голод не обминав тих, хто піддавався усупільненню, і не мстився лише над тими, хто боявся колгоспу як вогню. Класового підходу голод не знав. Він був один на всіх, зловісно розпросторився над усім селянством, косив усіх наповал – і колективіста, і одноосібника, і сільського активіста, який вигрібав до крихти життєві припаси в односельця. Війна проти українського селянства, що ввійшла в історію під назвою «голод тридцять третього року», добряче позбиткувалася на всіх без винятку жителях села.

Моє рідне село Мазепенці

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та закінчення громадянської війни трудовому селянству була роздана земля. Всі панські землі були роздані селянам. Ще напередодні колективізації мій батько, будучи на той час грамотною людиною,

він добре розумів, що земельку, яку дав селянам Великий Жовтень, буде відібрано в селян і виникнуть колгоспи. І незважаючи на те, що на старшого брата Івана було одержано 3,5 га землі, батько посилав його вчитися. Вчитися тому, що «хазяїнувати не дадуть». У 22 роки брат іде вчитися у Великополовецьку семирічну школу, а потім в Київський медичний технікум.

Хутір Вільна Тарасівка – це жителі, молоді виходенці з с. Мазепенець. Як же раділи сини і батьки, одержуючи там по 3,5 га землі. Дуже скоро хутір було заселено. Тут виникло типове українське село, яке незабаром потопало в розкішних вишневих садках.

Прийшов 1929 рік. Настав період суцільної колективізації, яка проводилась так же, як і по всіх селах України, насильницькими методами. Методами «розкулачення» та продажем селянських господарств «з молотка», які не виконали експортного податку. Чудові, трудолюбиві були жителі мого села Мазепенці.

В селі проживав трудолюб, землелюб Криворотий Григорій¹². Він з дружиною збудували гарненьку хатину, яка незабаром уквітчалася вишневим садом та декоративними деревами. Мав пару коней, воли, корову, свині, птицю і 4,5 гектари землі. Вся його сім'я своєю працею збагатили господа достатками. Перед Великоднем, як і всі неліниві селяни, колов кабана, начиняв сальцісони¹³ і ковбаси, а дружина на відзнаку воскресіння Ісуса Христа напікала різні пасхальні здоби. Раненько, на перший день Великодня, Григорій любив з своєю дружиною накласти повну корзину пасхального печева, крашанок і ковбас, по-святковому одітися і урочисто йшов до церкви, щоб освятити, а потім спожити лакове пасхальне печиво. У Великодний день на все село линула святкова мелодія дзвонів, а молодь, хлопці і дівчата, одіті в святкове, кругом церкви гуляли в горобейка, а Григорій Іванович з своєю дружиною виносили в корзині різні Великодні ласощі і роздавали молоді. В селі було чути музику, над річкою Кам'янка луною котилися чудові народні українські пісні, які виконували молоді хлопці та дівчата села, що прилягало до берегів Кам'янки.

Та нависли «чорні тучі», «тучі розкулачення», продажі селянських експортних г[осподарств] та насильної, примусової колективізації одноосібних господарств. Це була планова підготовка до фізичного знищення українського населення. Для цього було повністю з колгоспних кладових забрано все зерно, навіть на посів не залишено. День і ніч «працювали» бригади, викачуючи з селянських господарств останні запаси зерна. У липні 1932 року Сталін направив на Україну своїх емісарів Молотова і Кагановича для наведення порядку з вилученням хліба.

У відповідь на скарги, що в селян уже нічого забирати, бо все вичищено під мітлу, сталінські яничари заявили: «Ніяких відступів чи сумнівів щодо виконання завдання, поставленого партією і Радянським урядом перед Радянською Україною, не буде».

Викачування зерна з голодної України вимагало залізної дисципліни, покори. В серпні 1932 року було введено смертну кару за крадіжку колгоспної власності. [В] Україні, на початок 1933 року, за цим законом було засуджено 54 645 чоловік, з них 2110 – до найвищої міри покарання – розстрілу.

1932 рік був роком великих напружень у заготівлі зерна для держави. У січні 1933 року для вибивання хлібопоставок з України прибув посланець Сталіна – Постишев, який у своїх виступах говорив: «Нужно посадить мужичка на картошечку, а хлеб сдать государству. Вплоть до семян». Це в той час, коли в кожному селі трупи лежали по хатах, на вулицях, і прибирати їх не успівали! За вказівкою ЦК партії створювалися спеціальні бригади, які вишукували в селянських господарствах хліб. І ось така бригада за прямою вказівкою Постишева шнирляла по господарствах трудового селянства і заграбастувала мізерні кілограми в селян.

І в цей трудний, тяжкий час сталінський посланець Постишев говорив: «Не може бути й мови про допомогу держави доставити зерно для сівби. Зерно повинні знайти й засіяти самі колгоспи, колгоспники й одноосібники». Але у колгоспників уже хліба ні зернини не було. Уповноважені від обкому партії та райкому громогласно проголошували: «Хто не здасть зерна на посів, той є ворог колгоспного ладу, а з ворогами радянська влада розраховується по-ворожому». І знову ще активніше «запрацювали» сталінські яничари, йшли в хати до колгоспників, нищпорили, штрикали землю залізними прутами – шукали хліба, зерна, але його вже не було. Тоді голова сільської ради колгоспників говорив: «Не даєш зерна? Лізьте, хлопці, в погріб і забирайте все, що там є». І хлопці лізли, і забирали, вигрібали з погребя до єдиної картоплини, залишаючи сім'ю на явну голодну смерть. І ось така бригада вдерлася в господу Криворот[а] Григорія. Перерили, перенищпорили, але ні зернини не знайшли. Тоді голова сільради розпорядився: «Хлопці, лізьте в погреб і заберіть до картоплини». Так і зробили. Господар звернувся з сльозами до голови сільради і сказав: «Хлопці, що ж ви робите? Ви ж мою сім'ю залишаєте на явну голодну смерть». У відповідь голова сільради гарикнув брудну лайку і додав: «Чорт тебе не візьме».

Незабаром сім'я [Криворота Г. І.] вимерла. Померла дружина, син, а невістка з малою дитиною невідомо де ділися. Колись зажиточний, роботящий селянин Григорій опух з голоду і пішов світ за очі шукати порятунку від голодної смерті.

В 1933 році, на перший день Великодня, я прийшов у своє рідне село з Володимирівки до своєї матері в гості. Недалеко від нашої хати на поріжечку, на землі, лежав чоловік, умираючи з голоду. Я підійшов до нього, впізнав дядька Григорія, фізично він був дуже здоровий. Він тяжко боровся з голодною смертю. Я підійшов до нього. Він пухлими руками гріб землю, і пхав її собі в рот, і жалібно стогнав, і промовляв: «Ой гам!... гам!... гам!...»

Я скоренько убіг у свою хату і запитав матері, чи нема в неї на скору руку хоть що небудь укусити, і розповів матері про помираючого Грицька. Перед самим Великоднем я одержав на себе, матір і 2-х дітей – 12 кг гречаної муки, а мати на огороді нашла мерзлої картоплі і велику мерзлу редьку, розколотила все це, всипала туди трішечки муки і спекла пару сковорід так званих «дирунів». Такий був у нас святковий Великодний стіл. Мати скоренько дала мені одного млинчика-«дируна», і я швидко поніс його умираючому сусіду Григорію. Та коли я підійшов до дядька Григорія, то він уже був мертвий. На другий день до мертвого Григорія під'їхала підвода і відвезли його на кладовище у братську могилу.

Доля дядька Григорія не одинока. По всьому селі попідтинню валялися трупи від голодної смерті і своєчасно їх ніхто не підбирав. Печально, з великою мукою було дивитися на маленьких діточок, які пухлі, голодні вмирили під тинами.

«.....а онде під тином

Опухла дитина з голоду мре...»

А мати?!.. Мати в великих муках, дивлячись на свою мертву донечку чи синочку, що лежали під чужим тином, з великим материнським болем у серці пухлими від голоду руками стискала свої груди і падала мертва тут же, рядом з своєю дитиною. Через день, два під'їжджала та ж підвода, викидали мертвих в ту ж братську могилу. Могили копали на чоловік 30–40. Ні трун, ні покривал на очі мертвим ніхто не робив і не накривав. Потім приходили гробокопателі і засипали могили землею.

Таке явище відбувалося не лише в с. Мазепенцях, таке відбувалося в усіх селах і містах України.

В 1939 році, в грудні місяці мене було призвано на дійсну службу в Червону Армію. Наш ешалон прибув на кінцеву зупинку м. Архангельськ. Наші українські хлопці, в т. ч. і я, повиходили з вагонів і давай співати українські народні пісні. До нас почали підходити і підходити люди (чоловіки і жінки) і стали нас запитувати українською мовою: «Хлопці, а звідкіля ви?» Ми відповідали по різному: – той з Київщини, Умані, Білої Церкви, Полтавщини, Харківщини і т. д. Ми стали їх запитувати: «А хто ви, і чого ви тут?» Вони відповіли: «Ми з України «куркулі». Нас в Києві загнали в холодні товарні вагони битком і привезли нас в цей Архангельський тупік. Це був січень м-ць 1932 року. Відчинили вагони і випустили нас на волю. На дворі була пурга, мороз сягав за 30°. Ми проважатих запитали: «А куди іти? Що робити?» Нам відповіли: «Ідіть куда хочете, влаштовуйтеся хто як зможе». Хто був без дітей, той міг піти шукати в Архангельській землі якогось порятунку, пристанища. Страшне, невиносиме горе було тому, в кого були малі дітки. Матері простилали на сніг щось тепліше, прикривали чимсь своїх немовлят, а самі йшли шукати роботи та порятунку від голодної смерті. Та коли батько чи мати поверталися до діток,

то вони були вже мертві. Вони померли. Якщо не від голоду, то замерзли від лютого архангельського морозу.

Постишев з Косіором домоглися свого, бездоганно виконуючи сталінські настанови: в кожному селі була організована армія опричників, які з шкури лізли і немов ті скажені іщейки нищили, забирали від українських хліборобів останній кусочок хліба, щоб створити штучно в рідних селах обстановку голоду і цим само умертвити населення України.

Населення з нетерпінням чекало в 1933 році досягання хліба. Та коли досягали хліба, уздовж колгоспних полів зводили вежі. На них стояли вартові з рушницями, щоб ніхто не обрізав чи не виминав колосків. Мені приходилось вести розмову з жителькою с. Безугляки¹⁴ Кириленко Ганною Андріївною [по-вуличному Чаплійкою], яка розповідала слідує: «Щоб врятуватися від голодної смерті, я полізла в колгоспну пшеницю і нарізала пучок колосків. Тут же мене схватили вартові, привели в сільську раду. Склали акт і відправили мене в район і посадили в тюрму. На другий день мене судив суд. На підставі закону від 7 серпня 1932 року, власноручно написаного Сталіним, за кражу соціалістичного майна вводилась смертна кара». Але Ганну Андріївну не розстріляли, а дали 10 років тюремного ув'язнення в далеких районах Рад. Союзу. І так ця ще тоді молода дівчина від дзвінка до дзвінка відсиділа 10 років в Магадані.

Таких випадків було багато в селах Білоцерківського, Сквирського та В[елико]половецького р-нів, та й по всій Україні.

В Білій Церкві була центральна тюрма, яка знаходилася напросто сучасного кінотеатру «Родіна». Ця тюрма була огорожена високим тином. Кожної ночі енкеведісти привозили сотні арештованих з оточуючих Білу Церкву сіл і районів. І щоденно можна було бачити, як відкривалися високі тюремні ворота, і з тюрми виводили сотнями арештованих і під міліцейським конвоєм цілими колонами гнали арештованих до станції, там їх заганяли в вагони. А потім, набравши цілий ешалон, їх відправляли в далекі табори Соловків, Якутії, Чукотки. Доводилося дивитися на цих нещасних, зарощих, брудних і немитих, голодних і напівбосих. Мимоволі виводився висновок: так ось вона яка сталінська «соціалістична» Росія – тюрма народів!

Сталін і його оточуюча кліка методом розкулачування, продажі селянських одноосібних господарств «з молотка», методом насильницької колективізації, планов[ого] відбирання в селян останніх, мізерних запасів продуктів харчування, створили всі умови масового вимерання українського народу в містах і селах. Коли народ діждався молоді картоплі та дозрівання хлібів – масове вимерання народу з голоду припинилося.

Та не вгамувався Сталін з своєю світою, вони стали створювати нові методи винищення селянства, робітників та інтелігенції. На цю

* Напросто. – діал.: «проти, прямо».

справу було залучено органи НКВД. Всі, хто в минулому сприяв душою і тілом організації голодомору для народу, тепер з них вибирали «кращих із кращих», втягували їх в сітку тайних донощиків органів НКВД. Вони ставали таємними співробітниками КГБ. Один про одного не знали, що той чи інший є сексотом КГБ. Вони проводили розмови з громадянами, залазили в душу людини, випитували, провокували, а потім всю цю розмову брали «на карандаш» і нишком, таємничо передавали в органи КГБ. Сексоти, донощики були у велечезній довірі в кегебістів. І досить, щоб той чи інший сексот написав щось на свого селянина, робітника чи інтелігента, як вночі до хати того, на кого сексот написав кляузу, під'їжджали кегебісти, забирали його від сім'ї, садовили його в «чорний ворін» і ні діти, ні жінка більше не бачили свого батька, чоловіка чи сина.

Так від села до села котилася людиноненависницька політика Сталіна, який при допомозі своїх опричників винищував саму передову частину людей нашого народу. По вказівці зверху органи КГБ дали команду своїм «сексотам»: винюхувати і вишукувати всіх тих, хто в роки громадянської війни виступав проти радянської влади. Сексоти з шкури лізли, щоб виконати цей сталінський клич. Як мені стало [відомо] один сексот [...] написав на громадянина с. Мазепенці Кривороту Кузьму донос, що будьто би цей громадянин організував селян сіл Сидори, Мазепенець та Дроздів на збройну боротьбу з частинами Червоної Армії, які вступили в с. Велике Половецьке. [Він] доносив, що будьто-би Криворот Кузьма убивав червоноармійців у с. Велике Половецьке і пускав їх під лід. Ночцю до хати Кузьми приїхали Кгбісти забрали всю сім'ю, в т. ч. і троє малих дітей і вивезли невідомо куди...

Сексоти видали і другого гр[омадяни]на с. Мазепенець, Будового Юхима Сергійовича. Хто такий Юхим Сергійович? Це син бідного селянина, який мав крім Юхима ще 5 дітей. В село вступили петлюрівці. Оголосили мобілізацію в петлюрівську армію. Хто встиг втікти, сховатися, то петлюрівці не мобілізували. Юхима ж схватили і насильно зачислили в петлюрівську армію. Юхим дійшов до Фастова і дав драла. На той час це була малоосвічена людина. Природно дуже красива, мав гарний голос і дуже гарно співав.

По доносу сексотів до хати, де жив Юхим Сергійович, прибули кегебісти та й забрали Юхима, його дружину і дочку. І так же, як і інших, сім'ю Будового і його відправлено десь на каторжні роботи в невідомі далекі краї. Так загинув прекрасний г[ромадяни]н села Юхим Сергійович Будовий. Перед самою війною дружині Юхима з дочкою якимсь чудом вдалося повернутися в рідне село. А Юхима десь поетапірували в далекі та невідомі північні краї, і його нема і не чути на сьогоднішній день.

Така участь спіткала і Дембіцького Олександра Іполітаровича.

Десь в 1936 чи 37 році прокотилася по країні нова сталінська хвиля боротьби з «ворогами народу». Загальновідомо, що в той час

в газетах публікувалися один за другим судові процеси над «ворогами народу». Ці процеси відбувалися в кожному районі країни. В м. Біла Церква в будинку Червоної Армії відбувався відкритий суд над групою «ворогів народу», яку будто-би очолював тодішній заврайземвідділом Святненко.

Святненка я добре знав, так як його дружина була з Володимирівки, де я в період голодомору вчителював. З ним до матері в гості приїздила Дзідзінської дочка*. Приходилося і мені зустрічатися з ними. Чудова це була людина. Він не був ворогом. Він був вірним сином свого народу. Коли я довідався, що Святненка арештували і як ворога народу будуть судити відкритим судом у Білій Церкві в будинку Червоної Армії, я вирішив будь-що бути на цьому чудо-процесі.

Я добре був усвідомлений, що Святненко ніякий не ворог народу. Що це якесь непорозуміння. Сам собі не вірив: що воно робиться?! В залі було не дуже багато народу. Підсудимих ще не було. Вдруг відкриваються двері і появляється в дверях міліціонер з наганом в руках, за ним ішов Святненко і ще двоє арештованих. За арештованими йшло ще два міліціонери з наганами в руках. В арештованих на руках були наручники. Вели їх як злочинців, як бандитів. Вони були чорніше чорної землі. Небриті, зарощі, лиця їхні були немовби-то у мертвеців, бліді і похмурі з глибоко запаленими очима. Видно, що арештовані до суда перенесли жорстокі катування і їх примусили давати такі показання, які були бажані для суддів та кегебістів.

Коли суддя запитав Святненка: «Чи визнаєте себе винним?» – він відповів: «Визнаю». На всі запитання, які давав суддя Святненку, він відповідав так, як це було потрібно сталінським суддям. Сидів я на цьому судилищі і сам собі думав: видно, добре катували Святненка, щоб він на суду брав на себе усяку небувалу небилицю. Нарешті суд пішов на засідання для винесення вироку. Недовго засідав суд, щоб винести цей незаслужений вирок.

– Встать! – суд іде.

Обласний суддя зачитав вирок, згідно якого Святненка засудили до розстрілу. Рідним не дали даже попроситися. Знову ж таки міліціонери з наганами в руках посадили Святненка і ще [дв]ох в «чорний ворін»-душогубку. Двері захлопнули: Святненка і по цей день нема.

Уже не пригадую: десь, мабуть, в 1937[-му] чи 38[-му] роках сталінське керівництво вирішило припинити процеси відкритих судів над «ворогами народу». Було вирішено: вріватися до того чи іншого громадянина в хату, арештовувати його, кидати свою жертву в «чорний ворін», а потім... Невідомо, де дівалась ця людина, і про неї не чути і на сьогоднішній день.

Я дуже добре знав лісника Бондаренка, що був лісником поблизу Володимирівки. Хороша, добряча була людина, особливо він дуже турбувався про школи, щоб взимку дітки не мерзли в школах, і він

* Хто така, встановити не вдалося. – [В. Ч.]

забезпечував школи свого району дровами в такій мірі, скільки це було потрібно. Та не минув «чорний ворін» і будочки лісника Бондаренка. Темної ночі «чорним вороном» під'їхали кегебісти до цієї будочки, арештували Бондаренка, забрали його, і по цей день про нього нічого не чути. Така ж доля спіткала і лісника Брідню, що був лісником на козацькій будочці під Дроздами Б[іло]церківського району. Такими методами винищення населення було знищено саме перетове, здібне, завзяте до роботи, до створення матеріальних, необхідних для життя благ, трудове селянство, представники робітничого класу, трудової інтелігенції. Як смерч несеться по морю, так ураганна сталінська чума неслася над селами і містами України і винищувала самих дорогих людей. Сталінська чума не тільки душила народ, вона безжалісно глумилася, руйнувала, знищувала віковічну культуру народу. Не тільки закривалися церкви, а й просто руйнувалися. Сотні й тисячі священнослужителів переслідувалися, висилалися в Сибір та самі віддалені райони країни, де в більшості вони й гинули від холоду, хвороб і голоду. [...]

Сталін зі своєю клікою після умиротворення мільйонів селян, робітників, трудової інтелігенції та знищивши самих знатних, самих умілих, кваліфікованих і заслужених та авторитетних серед нашого народу маршалів, генералів, офіцерів вищого командного складу, стали задумуватися, а як же, яку провадити політику надалі, щоб нові заходи були направлені на поступове виснаження трудящих нашої країни. Такими заходами стала податкова політика.

Селянські господарства обкладалися непосильними с-г податками. Введений податок «бездітний» на холостяків, на бездітне подружжя: 32 кг м'яса, яєць, 1000 літрів молока.

Кожна яблуня, вишня, груша була оподаткована. За кожну бджоло-сім'ю – податок. Селяни почали вирубувати садки. Кожна колгоспниця з чоловіком працювали від зорі до зорі, за що одержували 300 грам на трудовень, а грошей ні копійки, а в кращих випадках по 30 коп. на трудовень. В колгоспах усі роботи виконувались вручну. Колгоспники, змучені непосильною працею, години о пів на 11 ночі засинали непробудним сном. Та їх солодкий сон десь о 12-й ночі стукотом у вікно розбуджувала бригада активу, яка примушувала людей підписатися на позику: – кому 100 крб., 200 крб. і т. д. Колгоспники плакали: де взяти гроші на цю позику? Гроші вимагалися негайно. Ні світ, ні зоря та чи інша колгоспниця вимушена звечора накопати клумочок картопель, викопати корівку вечором і раненько, десь о 4-й ранку, злити це молочко в бутлі. Всю цю тяжку ношу вона брала на плечі і пішком за 18 км до Білої Церкви несла, щоб вторгувати гроші на позику. Продавши свою продукцію, вона спішила назад на 8 годин ранку на роботу. А вечором, ноччю знову бригада стукають у вікно, визивають до сільської ради, а там... обзивали, поганили брудною лайкою. Як тільки не знущалися активісти над колгоспником, який не міг підписатися на запропоновану суму на позику.

Мені пригадується, як одного разу в с. Безугляки Великополовецького району викликали до сільради Ратушного Талимона, щоб він підписався на позику. Талимон просився, він погоджувався підписатися на 100 крб. Та начальник міліції В[елико]половецького району запропонував підписатися на 250 крб. Нач. міліції запропонував: «А ну, хлопці, поїхали до його хати, подивимося, як він живе». Талимонові запропонувано: «Скидай сорочку!» Талимон скинув. «Скидай штани!» – і штани скинув. – «Скидай труси!» – Талимон приготувався скинути і труси. Та совість пробудилася в начальника. «А тепер, таку перетаку твою мат, підпишешся на 250?»

Талимон відповів: «Ні, тільки на 100. Ну хай я з трудом натягну на 150».

Начальник сказав: «Ні, ні!» – і знову брудна лайка, погрози і т.д. «Поїхали, хлопці, до його господи!» І поїхали. Хата була обкладена соломою¹⁵, а це були жнива.

Начальник усміхнувся: «Ну вот і маєш 100 крб. штраф!»

Все перевернули в хаті і знайшли закваску самогону. Начальник розсміявся, грубо вилаявся і сказав: «Ну, Талимоне, а тут уже не 100, тут і 200 не допоможе. Вшиємо спекуляцію самогоном, в тюрму посадимо».

Талимон почав проситися: «Товаришу начальник, я підпишуся на 250, тільки помилуйте». «Ні, голубчику. Тепер ти підпишешся на 500 крб.»

І Талимон підписався на 500 крб. Діждався неділі, продав корівку і вніс на позику 500 крб., щоб не сісти в тюрму. Отака була «добровільна» сталінська позика.

Ось так Сталін з своїми вірними слугами, [які були] з партійними квитками у кишені, плюндрували нашу рідну Україну, знищили передову частину трудолюбивого селянства, робітників фабрик і заводів та науковців.

Та прийшов довгожданий 1953 рік. Самого головного ката України не стало. Сталіна митнуло, та залишилися сталіністи, які продовжують запроваджувати в життя ідеї «батька народів» Сталіна, які направлені на знищення не тільки українського народу, а [на те щоб] й стерти з лица землі Україну, перетворити її територію на пустиню.

Це вони, – сталіністи, а тепер вони носять лаконічну назву «ветерани партії»!! За їх згодою і наказом побудована Чорнобильська атомна станція. Це вони, «ветерани партії», – посприяли тому, що атомна станція зірвалася і умертвила величезну кількість українських трудоробів. А їх раніш квітучі ліси і поля, гаї, луги, квітучі сади, ріки і озера отруїли і перетворили в дику пустелю. «Ветерани партії», яких тоді вищестоящі партійні органи посилали на села і по вказівці Сталіна, приміняли примусові методи колективізації, «розкуркулення», саме вони – ветерани – організували в селах бригади і озброювали їх штилями¹⁶, при допомозі яких штиляли селянські огороди, за-

бирали, виривали з рук селянина останні грами зерна і навіть картоплі і цим само на Україні вони створили, вірніше організували, справжній голодомор 1933 року. Саме вони – ветерани партії сприяли репресіям і розстрілам сотень і тисяч ні в чому неповинних українських громадян. Саме вони нашу квітучу Україну перетворили в тюрму народу.

На мою думку, ветеранам партії та їх теперішнім покровителям мало того горя, яке пережив наш український народ, і їм хочеться ще більше крові українського народу [...]

Примітки

- 1 С. Мазепенці Великополовецького р-ну Київської обл.
- 2 Автор спогадів почав писати їх у роки «брежнєвського добробуту», на початку 80-х років ХХ ст., маючи похилий вік, і намагався охарактеризувати «куркулів».
- 3 Не маючи чим обробляти землю, люди здавали її в оренду. «З половини» – означає, що орендатор віддавав половину зібраного врожаю хазяїнові землі. – [В. Ч.]
- 4 Батько опустив оповідь: «...Глупої осені сільське начальство вирішило відмітити якусь подію і пообідати на свіжому повітрі (Не пригадаю, учій господі це відбувалося). У садку накрили стіл, а на груші почепили портрет Сталіна. Набравшись хоробрості, в міру прийняття розігрівального напою, вони на портреті Сталіна коров'ячим лайном написали: «Яка в тебе власть, така тобі й масть». А тоді поназбиравали жовплеків (огірки, які залишають на насіння) і почали ціляти у портрет Сталіна. Хтось побачив і всіх трьох забрали у Білу Церкву. Батькові організували втечу. Усіх трьох – батька, Минаківського і Демківського засудили до розстрілу. Батько втік, Демківському Василю замінили розстріл на роботи на Волго-Донському каналі, а Минаківського доля невідома. [В. Ч.]
- 5 Батько, напевно свідомо, опустив наступну розповідь, яку, на жаль, вже неможливо відтворити у пам'яті. У с. Мазепенцях у 20 р. ХХ ст. працював учитель, здається на прізвище Грегуль, який товаришував з Черпаком Сергієм Романовичем. Потому цей учитель пішов у якусь установу в Києві, можливо і обласний відділ НКВД. Коли до нього звернувся за допомогою син – Черпак Іван Сергійович, то цей учитель вигукнув з образою: «Що ж воно робиться? То це вже й Сергій Романович враг народу?» Учитель (Грегуль) якимось чином Черпаку С. Р. організував втечу і чекав у Києві. Цитую майже дослівно автора спогадів: «Прийхав у Київ, а по вулицях валяються трупи людей. Холодно! В домовленому місці зустрівся з батьком. Попрощалися з учителем і пішли на вокзал. Черга, люди штовхаються, не знають куди їхати, щоб втекти від голодної смерті. Кудись беруть білети. Підійшла і наша черга. «А вам куди?» – питає касир. Я не знав, куди нам тікати, і гукаю попереднього чоловіка: «Дядьку, куди ви брали білета?» – «На Ленінград», – відповів він. Тоді і я взяв два білети на Ленінград». – [В. Ч.]
- 6 Опушена наступна розповідь. Цитую майже дослівно: «...У Котельніч ми не називали своєї фамілії, як ми пишемось. Документів ніхто не вимагав, і ми зголосилися як Мальцев Сергій Романович (батько) і Мальцев Петро Сергійович – я. Батько влаштувався у «лісхозі» бухгалтером, а я вчителем молодших класів. Ніде документів ніхто не питав. У Котельніч я й вперше женився. Гарна дівчина була – Мар'я і ми змагалися з нею – хто вип'є більше чаю. В Україну вона побоялася їхати, і так дороги наші розійшлися. Батько мені сказав: «Сину, треба спасать матір і дітей». Котельніч був кілометрів із 150–200 від В'ятки і треба було йти пішки по р. В'ятці. Батько наказав мені

- тепло вдягтися і не сідати, коли стомишся. А для страховки ми написали біографію – хто і звідки ми – і батько завернув це у ганчірку і засунув мені за халяву у валайки. «Вовки як з'їдають людину, оставляють чоботи. Як трапиться так, що тебе вовки з'їдять, то можливо хтось знайде твої ноги і сповістить матері. Але не сідай ніде як би ти не втомився. Постарайся дійти до В'ятки». Ось такими словами благословив мене батько. Попрощались ми, і вийшов я. Йшов по замерзлій річці дві доби. Не сідав, а вночі чув як виють голодні вовки. – [В. Ч.]
- ⁷ Напевно, Криворотта Данила, якого по-вуличному називали Мицак. – [В. Ч.]
- ⁸ На запитання: «А як же начальство, не знало, хто знаходиться у холодній?» батько відповідав: «Вони були п'яні. Кількості зачинених не знали, не пам'ятали кого куди зачинили. Через те Гришу Макаренка ніхто й не переслідував і не питав – де ділася тітка Мотря Черпак». – [В. Ч.]
- ⁹ Батько свідомо, напевно, опустив страшний епізод з цих відвідан і свідомо не називав прізвища чи прізвиська цих нещасних. Цитую майже дослівно: «Я підійшов до печі, одтулив заслонку і витяг великого золінника (величезний череп'яний горщик). Заглянув у нього і побачив розварену людську долоню з розстовбурченими пальцями. Специфічний дух у хаті і пара із золінника стали нестерпними, мені зробилося погано і ми полізли нагору. Ця розварена, людська долоня у золіннику, цей дух специфічний і шклянні ноги жінки та діточок залишились у моїй пам'яті назавжди». – [В. Ч.]
- ¹⁰ Можливо, сюжет змінений. Подібне до описуваного було у Мазепинцях. Там хлопчик був витягнутий Черпаком П. С. з братської могили. Цей хлопчик повідомив, що його живого вкинув на підводу Демид і, лаючись, кричав: «Я що – буду за тобою, чортова душа, їхать другий раз?». Черпак Іван Сергійович якось виходив цього хлопчика. Він закінчив військове училище і коли радянські війська вступили у Мазепинці, він був командиром. Шукав по селу Демиду і хотів його розстріляти, але не знайшов. Хлопчик цей (командир) загинув десь у часи Другої світової війни. На жаль, пригадати його ім'я та прізвище вже неможливо. Можливо, мій батько свідомо змінив сюжет, але не виключена ймовірність, що це були два різні випадки у селах Дрозди та Мазепинці. – [В. Ч.]
- ¹¹ «Мочар» — куток села, розташований у низовині, заплаві р. Кам'янки, і розділяє села Дрозди та Мазепинці. – [В. Ч.]
- ¹² Вірогідніше – Криворот, можливо, подається вуличне прізвисько, чи це просто описка, оскільки далі по тексті йде «Криворот». – [В. Ч.]
- ¹³ Сальцісон (діал.) – сальтисон (ковбик, кендюх); запечений свинячий шлунок, начинений шматочками печінки, голови, язика та ін.
- ¹⁴ С. Безугляки Сквирського р-ну Київської обл. – [В. Ч.]
- ¹⁵ На Київщині дерев'яні чи глинобитні хати на зиму обкладалися солом'ю чи бур'яном, щоб було сухо і тепло. – [В. Ч.]
- ¹⁶ Штиль – загострений, довгий залізний прут. – [В. Ч.]

Історія села Мазепинці в народній пам'яті

22 травня 1997 р. в с. Мазепинці Білоцерківського району Київської обл. сталася видатна подія – закладання церкви св. Миколая на місці старої, знищеної в 30-х роках. Доля її була такою ж трагічною, як і доля самого села й цілої України. Як свідчить народний переказ, першу церкву збудували тут із дуба в 1725 р. в пам'ять про першого господаря села Миколу Мазепу. В 1870 р. малу церкву розібрали і на її місці збудували велику дерев'яну з дзвіницею. А разом з нею і церковноприходську школу. Все це було зруйновано в 1939 р.

Розповідає Морська Віра Дмитрівна, 1920 р. н.:

– Церкву знищили в 1939 році. Тоді дурні були ще люди, боялися.

– Чого? – Л. І.

– Ая! Прийшов: «Розпишись, шо ти согласний, щоб церкву розбирать!» Ну шо ж, розписуються... Як не розпишешся – на Колиму, на Сибір... То кожде розписалось... А тепер всі каються, шо дурні були, дурні... Конешно, дурні, не розумні ж! Розваляли... Така була з досток церква гарна – дерев'яна, гарна така була, і дзвіниця...

– А як її валяли? – Л. І.

– Ну як валяли? Не було в нас кому полізти... Найшовся такий... Господь його знає, звідки він, той дід... – і поліз, і зняв дзвони, і скинув кумпола, і все. Така височінь була страшна, і вона, покойна собака, й не побоялася... Та почали – та й розвалили... Розтягли... повезли в район і в Половецьку... Там ставляли пожарку з церкви, – бо не було за шо пожарку поставити!

Розповідає Мелещенко Олена Дмитрівна, 1938 р. н., жителька с. Дрозди:

– Батько ж лежав мій слабій, а мати каже: «То тебе Господь наказав, бо ти був першим організатором, першим був запевалом і першим комсомольцем», – а дуже в церкві співав [раніше – Л. І.]... А тоді, як сказали оце, – а він поліз і давай ті дзвони одривать, і той дзвон як бемкнув, як упав, як бемкнув, так вся земля наче гула, казала мати... А тоді батько лежав – дев'ять місяців не ходив отако ногами, було, потупа-потупа в хаті, та й лежить. А мати каже: «То тебе Господь наказав! Ти, – каже, – одривав дзвони? Ото тебе Бог наказав!»

...Переживши нелюдські гоніння, голод, репресії, війни, цькування, жителі села зберегли православну віру і незнищенний український дух. З 1995 р. тут була відновлена і українська церква. Багато зусиль доклав до цього виходець із села Мазепинці, викладач Київської Духовної Академії і Семінарії протоієрей Володимир Черпак.

Знаменно, що саме йому благословили церковні власті закласти наріжний камінь в основу майбутнього храму і освятити місце вівтаря.

Сторінка за сторінкою село розкривало переді мною свою душу, свою історію, давню й сьогочасну, свою наболілу, накіпїлу правду.

Доля навіки пов'язала його з родом гетьмана Івана Мазепи, який народився тут 20 березня 1639 р. Тут на Лисій горі стояв замок, де жила славна родина з 16 століття. Все це знищено у 18 столітті, але не можна було викоринити історичну пам'ять. Символом її є понівечена, багато разів рокопувана висока могила на правому березі річки Кам'янки, насипана козаками на честь І. Мазепи. Про неї існує багато легенд – вона нібито таїть в собі глибокі підземні ходи, гетьманські скарби, печери, ями невідомого призначення.

– А лишилось щось від Мазепи тут? – Л. І.

– А що тут лишилось? Тільки могила його коня в Андріївці.

– Що це за могила? – Л. І.

– Ну що? Як кінь його поліг, то солдати, що з ним були, наносили шапками землі на нього, – така велика могила там. Але це вже другий район, село Андріївка Сквирського району, хуторець Андріївка. Ішло військо й шапками насипало могилу.

(Записано 22.05.1997 р. від церковних півчих)

– Замок, кажуть, Турція колись воювала з нашими, ше Мазепа воював, то казали, що багатства багато потонуло в землю. Там така гора була Лиса, тамичка замок був, але вже він розсунувся, – це триста год пройшло! – й зараз є гора там, але вже розсунулась – брали пісок там і все. І там такі пороблені льохи і підземні ходи. Це не за нашої ж пам'яті було, йому, може, триста год минуло.

(Записано 23.05.1997 р.)

від Ганни Іванівни Пиндик, 1921 р. н.)

– Мазепине військо відступало, а противник насадив. При переправі через Кам'янку лід провалився і віз із коштовностями пішов під лід. Поряд із Замковою горою є яр. У вершині його є дві безодні, з яких виходє холодна вода. Кругом трясовина. Коли козаки відступали, то карета з кіньми провалилася в ту трясовину. Все це відбувалося біля Замкової гори.

У Замковій горі закопано скарб. Він залятий. Як під горою буде завалено 13 душ, то відкриється. Кажуть, що гора вже взяла дев'ять жертв. Скоро відкриється!

(Записано 23.05.97.)

від Бориса Васильовича Демківського)

Протягом століть величезне село поділилось на три частини – Мазепинці, Дрозди та Сидорі. Радянська влада намагалася зробити

його неперспективним, перейменувати, а в майбутньому – стерти з лиця землі. Найтрагічніша сторінка людської пам'яті – голод 1932–33 років, який забрав 424 душі.

– ... А ви пам'ятаєте 33-й рік? – Л. І.

– О, пам'ятаю – мені 13 год було вже... До-обре пам'ятаю 33-й рік! Мерли сильно люди. І бугилу'їли, і лушпайки їли, і лугу їли, – і це все я пам'ятаю. Бо ше, в кого була корова, то ті люди вижили, а в кого не було корови, то всі померли. Пухли з голоду, такі страшні – хай Бог милує...

– Ну, казали, що так, як у Дроздах і в Мазепинцях, то ніде люди з голоду так не мерли, як тут оце... – Л. І.

– Мерли, сильно мерли у нас...

Тут у нас був один парень такий. Його брат був головою сільради. То вони, знаєте, давали пайки вже, піддержували трохи людей, бо чуть усе село не вимерло... Ну то він і його ж... А був гарний, повний дядько... Пішов на Дрозди, а в Дроздах його зарізали родичі і зділи... Да, таке було горе...

– І що їм було? Люди ж знали це чи ні? – Л. І.

– А що їм буде? Як вони самі померли! І його зділи, й самі померли... Таке горе...

– А ви як вижили? – Л. І.

– А в нас була корова. У нас було вісім душ сем'ї, і ніхто з голоду, їдна душа не вмерла... Батько був вже, то ноги почали пухнуть. То ми ходили в школу. А в школі давали їсти й давали по отакому кусочку хліба. То ми, було, з сестрою того хліба не їмо, а несем батькові, щоб батька піддержать. А вже старші дівчата ходили копали поле лопатами, – вже й там давали пайок, і все ми це на батька. І спасли батька, й сами спаслись... І так ми й вижили, через корову. Ше, спасибі, у нас була вчителька, Мотрона Гаврилівна, і вона – їм давали пайки, вчителям, колись же учителів цінили не так, як зараз вони ніщо, – то давали їм пайки, і вона пекла хліб. А в нас брала молоко. Я було ношу її молоко. То вона кожний раз, як пече хліб, із кожного печива нам давала хлібину. То ми через те вижили, нас спасли люди.

(Записано 23.05.1997 р. в с. Мазепинці)

від Морської Віри Дмитрівни, 1920 р. н.)

***

– Голод зробили, – я не знаю, чи то Росія взялась, чи шо, – то вимерли люди, осталося третя часть у селі... Нас було шість душ, але не померли з голоду... Бо батько вмер у 28-му, мати осталась і п'ятеро дітей, ше й батькова мати. Корова була, то спасла нас корова. Молочко було, та так... А то, Господі, людей, як снопів, везли хурами на кладьбище... Не дали людям, позабірали хліб, повидирали та не дали людям їсти та й із голоду померли.

– А як видирали? У Вас теж видирали? – Л. І.

– А що ж! Так за бур'яном і пережили та за молочком... Пошукають, було, і в горшках, і в личаках, і в тиквах, і в печі, і скрізь... Таке робилося!

– А люди не помагали одні другим? – Л. І.

– Хто там помагали, як вони – те пухле, а те ледьві лазе... То що воно помагатиме, як воно ходить над ямою... Хто допоможе?... Це так як ото зараз помре хто з людей, то усе село на похорон іде. А тоді назбирають повний віз, хуру та й везуть на кладьбище... А нас уночі, которі трохи ногами плутають, то вночі гонили ями копать до хвинарів (при ліхтарях – Л. І.), людей, то було ями копаємо. Уночі боїся на кладьбищі... А тоді нічо' не страшно було, бо голоден... Голодному-бо смерть не страшна, а голому вода... Таке... А за пісні ніхто не думав, бо пісні ті не в моді були, як голодні люди... А тоді вже вичухалась з-під того голоду, пішла замуж – война, та чоловіка вбили, а я осталася з двома дітками та пробідувала... Виросли ті дітки, подружила я [їх]... Та дочка вмерла, вже буде в серпні чотирнадцять год, та покинула двоє діток... А син тоже слабій... То що я буду співать?..

(Записано 23.05.1997 р. в с. Мазепинці

від Адаменко Насті Федоровни, 1913 р.н.)

***

– Я мала була та, було, коло невістки жила, й дві сестрі було. То це, було, старша йде на роботу й невістка, а мене вдома кидають: споли кваторку картоплі і навари обідать. І мені було 12 років у 33-му. Ну, я ж так і зроблю, а тоді кажу: й я возьму буряки, півнорми, то більше ж муки дадуть, – там по жмені давали, чи по сто грам, чи по двісті муки, – таке ж вони получат на норму, а я на півнорми, та буде ж більше! Іду й я. Вони мене вже підтягають на тих буряках – получим більш муки.

○ Це такий горщик був здоровий – наварим, нарвем бур'яну, лободи та гички, та ту мукичку затрем водичкою, той бур'ян, і їмо... Шо ти! Наїсися, – пузо отаке, а їсти хочеться! Ой горе було, хай Бог милує, щоб діти не дождали і онуки такого!..

То я було оце йду на ті буряки, а бур'яни такі були! А ше ж мала, скільки – 12 год мені було – і я вже полю півнорми, щоб не вмерти з голоду.

Та посіяли горох отут, на Лисій горі, в Мазепинцях, він такий – ну отакенний здоровий! А ми це з меншою сестрою підем, возьмем торбинки та назбираім його, а він так зверху був, такий гарний, білий, здоровий горох. Це ше мати була жива в голодовку, аж восени вмерли, голод пережили й вмерли восени... Наварут горщик того гороху, а він же ж не впріє швидко! Та як наїлася раз, то мене як розтаскало, то думала, шо вмру од того гороху! Але ж їси шо ни є, бо їсти хочеться...

Млинців з лупи напечуть... Ото роблять пшоно, та та потеруха, лупа, – курям її купляють, а тоді ж бідні люди їли... Напечуть тіх млинців, то дадуть там по млинчику чи по два – там по стіко вийде, – поділять усіх, – іззиси, а тоді ж оправиться не можна...

В голодовку страшне – люди ж людей їли! В нашого свата була дочка, робила в Терезині² дояркою. Прийшла до хати, побула трохи, а іде ж на вечір, бо завтра корів доїть. Така гарна дівка була! А її зарізали в житі, голову одрізали, покинули, а її забрали та ззіли. На другий день приїжджа той же ж із Терезина начальник: «Чо' це в'на ни йде корів доїть?» Кажуть: «Пішла!» – батько й мати. «Нема!» Почали її шукать тею дорогою, та нашли в житі голову саму. То батьку зразу серце лопнуло та вмер, а мати пережила... А батько їх головою колгоспу був, це наче їхня дочка в нас за невістку була... Ой страшне було... Ой Боже мій! ...

Наберуть на підводу людей, покладуть, як ото снопів, і везуть на кладьбище. А там яма така була викопана. Під'їхали до теї ями, перекинули тіх людей... Там такі, шо ше й ни покончались – і живі, й мертві, і всякі.

Отак іде, бідне, та впало на дорозі під тином десь, та й ... чи дитина, чи старе, чи яке, та й вже доходе там...

А в нас ше й корову вкрали перед голодовкою босяки, вивалили стіну. Така була хатка дерев'яна й коло хати наче повітка. Колись так же було – повітки при хаті. Вибрали стіну отако, од шули до шули³ геть як двері, і забрали корову... То ми – ой бідували, бідували... Але пережили – ніхто не вмер. Горох збирали, то вже ж в колгоспі давали потрошку муки, то так ми й пережили. А то щоб не той горох, то померли б.

Тоді сторож прийшов та уловив ту меншу сестру... Вона ше ж мала була – я була мала, а вона ше менша! – воно там понімало, шо це... Прибігаім ми додому й плачемо: «Ой мамо, нас уловив сторож!» Коли він іде аж до хати... Та каже до матері: «Марія! Не пускай дітей більш!» А вона каже: «Хіба ж я їх посилаю?» А вони ж і посилають: «Ідіть, дітки, збирайте, може, як спасемось!»

Таке було... Ой хай Бог милує! Ой горе, горе було, страшне було горе! Тепер ше це не горе..

– А ви пам'ятаєте, як розкуркулювали? – Л. І.

– Пам'ятаю... Я ше на Андреївці жила, то там були три хаті розкуркулили. Повиносили все чисто на віз – купуйте. То люди ж не хотять куплять! Хустки такі гарні, костюми, – там такі були. Горопаї, багаті люди. В'ни трудились та й були багаті. То їх вигнали з хати геть – ідіть куди хоште... А все отаке попродають добро... То в їхній хаті, як вже вони десь роз'їхалися по світу, то як вже заснували колгосп, то була конюшня в їхній хаті, – вона й зараз стоїть, та хата. Коні держали. Повикидали стіни отако ж, поробили, одну наче хату зробили, та коні тільки були. То там мало було, оце дві хаті (розкуркулили – Л. І.)

– А велике село Андреївка? – Л. І.

– Воно невелике – по той бік хати і по цей бік, а дорога рівна. А зараз вже знищилось, мало хат... Старі вмірають, а молодьож роз'їхалась по городах.

(Записано 23.05.1997 р.

від Ганни Іванівни Пиндик, 1921 р. н. с. Мазепинці)

Наступна розмова записана мною в неділю, 25 травня, у церкві перед початком Літургії. Говорили всі, хто був у церкві, жінки старшого віку, але тільки одна з них, Бريدня Ганна Петрівна, 1926 р. н., наважилася назвати себе. Вражало ще й те, що жінки ці, плачучи і взиваючи до Бога, зовсім не брали на себе Його Божий Суд, нікого не звинувачували в гріху проти своїх батьків, братів і сестер, а з сумом говорили: «Який там гріх! Переворот був! Вони всі вже померли...»

– У мене було в батька шість душ, а я одна осталась. А ті всі померли...

– А в нас троє дітей і батько... Мати самого меншого хлопчика однесли, викопали по коліна ямку і ще встановили, а далі не подужали, а загребти не могли ніяк, та ногами засовували... А прийшли, стали. А бригадір каже: «Забере той, що їзде, забере!» А вони не схотіли, кажуть: «Доки ще я жива, то сама загребу...» На плечі в ящик так тако' взяли... А тоді вже йшли назад додому, та не дійшли до хати, та впали, та й лежали... Тоді вже в радні принесли, та як зачали, та ледве одволодали матір... Так ото таке життя було, страдання...

– Тоді ще таких людей не було, як тепер, що одне на другого копають яму, – ще тоді такого й не було...

– Ми виїхали в Білорусію, а в нашій хаті зробили подвійні нари, такі навкруг, і люди лежали там прямо покотом, і їх там піддержували...

– Я там була в ті хаті, – (плаче інша бабуся).

...– Ну, забирали таких, що вже воно не то, та там вже варили якусь баланду, та й давали їм... То це я як зараз бачу – я така була, що мені років 10 було, я з 26-го году, то скільки? – то я це як зараз бачу, як ті люди лежать там, на подвір'ї.

– Ви знаєте?

– Я ж кажу, що я там була!

– Лежали тоже?

– Да!

– Ой страшно!

– І ще з матір'ю. Мати на роботу ж наче пішла, і я з нею пішла, а що воно мені зробилося, що ... ну я не пам'ятаю нічого і не знаю, коли мене завезли в той дом... А це ж там уже так піддержували... Побула я там, може, днів десять, чи скільки, – і вже мене випустили...

– Це колгосп? – Л. І.

– Ну не колгосп, а звідкілясь помогали... Давали якусь баланду тим, що вже лежачі... А як вже ж я стала дужча, стала ходити, то мене випустили...

– То таке страшно згадать... Страшно... Хай Господь не доводить, щоб ніяке покоління не знало такого, як ото 33-й... Бо война була, то хоч люди не голодні такі були... А 33-й – то ужасть...

– ...Батько до мене прийдуть, – це як я там лежала, до прийде, – дивляться на мене, щоб я хоть кришечку їм цього... шось дала...

Прийшла додому... а він вже... помер...

(За хлипанням жінки далі важко розібрати слова. – Л. І.)

– Ну, а ті люди, що вижили...

– То було шось трошки їсти!

– ... то не помагали тим людям?

– Не, не...

– То в кого корови були, то їм дуже було тоді на те врем'я лекше... Ну то це підеш, шось візьмеш останне з себе таке важніше, то виміняш... Подоміновались до того, що не було в шо вдягнутись... Отаке... А так... Хто там що кому дав.

– А не ходили десь на якісь села, може, де було якесь село, що не було голоду?.. – Л. І.

– Ой-ой-ой! Кругом! У Білорусію тоді виїжджали всі...

– Не ходили, що ж ми ходили? Ходили просити. Хто ще подужав їти... Такі були, що не подужали... (Плачуть. – Л. І.)

– Батько мій ще два рази їздив у Білорусію. Шо було, поодвозив, а вже більш нема чого... Приїхав, а сим'я ж – четверо дітей і їх двоє... та так і не вижили. Їздив – та й не стало в нас дохарчуваться...

– Скільки дітей померло? – Л. І.

– Четверо! І батько й мати, шість душ! То таке було... Та ж стіки – Боже мій, скільки людей повмірало! Аж страшно згадувать, аж в серце коле, як подумаю. І мала ж ще була, ну десять годів, помню добре... Прийдуть, де хто шо й заховав, то і в печі в попелі понаходять...

– Ходили ж... Може, хто й не вмер би так; то ходили такі, збиралися ж ото ж комсомольці – в кого найшли пригорщу чи жменьку пашні і ту забирали...

– Воно б і не було того голоду такого, щоб не поодбірали. А в людей же то був хліб – а позабірали поля сіять, позабірали геть усе...

– Хіба це в 33-му забирали сіять?.. (з іронією) – Л. І.

– А коли ж!

– Ага! Вони забирали собі, а не сіять!..

– Чи вони сіять, чи де його, – я знаю, шо забирали.

– А ці, які забирали – вони ж не мерли самі з голоду! – Л. І.

– О, а чо'ж вони з голоду вмруть!

– Свій рот ближче... Я б у вас забрала, а сама наїлася...

– О-о... Не повмірали, бо їм давали й пайки... А такі, що нещасні, то повмірали...
– Їли все – й кропиву, й бугилу, й лопухи, й де що тільки не є!.. Все чисто!
– Такого не було, що людей їли? – Л. І.
– Було!
– Е-е! Їли, різали людей! І мертвих їли.
– А ще мені якась розказувала жінка, що коні їли? – Л. І.
– Їли коні, которі дохлі, їли... Все їли, все підряд...
– І собаки; їли й коти...
– Кажу, хіба коняка така страшна, як людина? (пошепки це – Л. І.)
Коняка не страшна...
– Дохлі ж... Тут же був скотомогильник осьо... То я ж помню, що ходили туди, витягували з ями м'ясо...
– Не знаю, тоді якась така пошесть була, що коні пропадали...
– Бо коні голодні були!
– ... То то, тільки почули, що коняку повезли вже, то люди за нею бігом туди і розгребують...
– Все чисто їли! Не зосталося ні кота, ні собаки після 33-го... Як уже стали люди десь, та собака гавкне – то це як ото великий празник! Да! Оно нехай скажуть люди, я не брешу! Геть усе підряд поїли... Ой!
– А як людей – такі були випадки, ви знаєте, що людину з'їли? – Л. І.
– Були... В нас ото на Тхорицю ж оту казали...
– Да!
– Да. І вона заманувала... Було оце каже: іди, я дам то цукерочка, то млинчика... То дуже батьки наказували, щоб не заходили до неї... Оце я знаю, що це в нас казали, а чи воно правда, чи ні...
– Ну казали так, що ... свої діти поїла... Так балакали, ну а так дійсно щоб бачили ми – не бачили...
– Воно ж як людину чи дитину заманує, то воно ж тайно... Це ж не відкрито...
– А як дитина поділась, то шукали ж? – Л. І.
– Ну то шукали ж, а де вона поділась...
– Кому миле! А кому немиле, то й не шукали. Тоді ж таке: пішло – хай йде...
– Може, воно де вмерло... Може, воно де собі вмерло там, в бур'яні, та й лежить... Я не бачила, а так розказували... – (пошепки – Л. І.) А оно в теї Худічки, в теї ж Хіврі та Максим такий парубок був, гарний, здоровий – як зараз бачу! Десь в черепочок такий набірав – де він тих лушпинів узяв?.. Ішов, ішов, ішов, та не дійшов до хати, та в нашої баби напроти воріт упав та-а й ... кончивсь... А той же ж голова колгоспу – знаєте ж ото Шевченко ж був?
– Не знаю, хто там те знав тоді...

– Я знаю через те, що він коло нас жив напроти в Борисовій хаті... Та буде його, що «вставай на роботу іти!» – а він вже мертвий... Та дід Коваль їхав, та забрав його в хуру...
– А скільки людей в селі померло? – Л. І.
– Ми не знаєм... Но багато вимерло. В нас на кутку я вам можу сказати...
– В нас тільки одна людина осталась в сем'ї...
– А в нас три хаті повністю вимерло, і оце одна Наталя осталась в сем'ї... Такі в неї брати були гарні! А то три хаті повністю вимерли... Не три, навіть чотири... А то повмірали, так-но одно-двоє зосталось... Буває, що батьки вмруть, а діти пооставались... Бо дітей трохи в яслах же підгодовували...
– А я як сама осталась, то тоді ще пішла, то ще й служила два годи у людей в таких, що було шо їсти... За те, що тільки давали їсти...
– Обідрали, та ще й їм служили!..
– Та таких нищих усігда б'ють – і тоді, і ранше, і зараз... Тіко ж, аби голоду не було... Найшкодніше таких малесеньких дітей (плаче. – Л. І.)... А у нас це самий менший мій брат був... Він з тридцять другого. То я сюди у ясла носила. Мати обв'яжуть хусткою ззаді отако, бо я осьо не донесу. А там няньки розв'яжуть... Та-ай... Носила-носила, та назад мертво' принесла... зав'язали мені, а я й не знала, шо воно ж і мертво, ношу... Приношу з ясел – мертво... Таке було... Шоб так більш (плаче. – Л. І.) А батько... умер... ше цей хлопчик був... Ну то я думала, шо він спить, а мати вже замкнули та пішли, шоб хтось домовину зробив, бо (пошепки. – Л. І.) то же ж не дали, шоб [забрали на хуру]. То з полу дошки забрали, та Іван жолоба зробив... А я собі сиджу, та дитину колишу, і співаю на всю хату – ну дитина ж (плаче. – Л. І.)... Як ось приходять мати – а я не знаю, коло батька сиджу ж, – він на лежанці, а я коло його сиджу, – не знаю, шо він вже захолов... Приводят того Івана, зробив домовину та й наче ж і поховали... Таке було... А тоді цей хлопчик умер уже...
– Той, що його мати хоронила? – Л. І.
– Ну мати. Я ж кажу, шо це ж оце цього хлопчика, де однесли вони самі на гроби, батька ж то наче підводою, о, а то на плечі взяли на рушничок, лопату, і понесли, самі закопали його... Ну, казали, – я ж не була... ніхто з ними не ходив, вони самі, – шо вже ногами засовували, бо лопати не подужали держать...
– Отаке, доцю, було... Ми замітили добре його! – (плаче. – Л. І.)
– Ну, всі люди, которі ше пооставались, – воно ж з пам'яті не вийде, поки й житимеш (плачуть. – Л. І.)...

За декілька днів я настільки зріднилася з цим селом, що здавалося, наче я тут народилась і виросла, наче зроду ходила цими польовими дорогами, співала з жінками за святковим столом, слухала довгими вечорами безкінечні сповіді людських душ. Найкращі опові-

дачі трапились мені в с. Дрозди – це Яковенко Надія Степанівна та Мелешенко Олена Дмитрівна. Не оминули й вони тему голодомору 1933 р., колективізації, небаченого звірства, яке пережили їхні батьки, сусіди, односельці...

– Це як я, було, піду до тітки, то тітка колись розказувала, як це було безвладдіє таке... І однімали в людей самі, наче власті не було... Зінчук отей-во... Фроська йшла – він чоботи зняв... А тоді вже як він прийшов з тюрми, а батько мій йде та каже: «Фросько, ти не познала? Це ж Іван Зінчук!» А вона каже: «Я не познала?! Він же з мене чоботи зняв – як же я його не познала!»

(Записано 22.05.1997 р.)

від Мелешенко Олени Дмитрівни, 1938 р. н.)

– Ага, то тоді ж хтось і сказав Дуни, як ото ж він вернувся, сказав, що твій батько витягав у людей із пічок насіння, із торбочок, та от дітей однімав. А вона розказала, а він поїхав в райком партії, то ше ж і визвали і ше дали прикурити! Він же дивиться, як приїхав, то йому ж і хату построїли, і все. А це шоб зараз, то його б розирвали б!

(Записано від Яковенко Надії Степанівни, 1930 р. н.)

– А тоді шо вони робили! Взяв оцю Пріську з дітьми, двоє діток і Пріську, і одвезли аж туди десь, за Шамраївку⁵ чи під Матюші⁶ десь, в якийсь яр там, і не скинули, а тако' воза перекинули, перекинули воза, а вона вночі прийшла ж, зімою вночі прийшла з дітками! Та постукала – та на печі, а вони ж бояться тоже, каже, в мене свої діти, – а вони хату закрили, а її вивезли. Тоді вона піде до другого, то до третьої людини – та тако' грілись... Я кажу: «Тітко, то як же це так, то де ж та власть?!» – «Оце ж, – кае, – так було! Оце так було! Закрили хату, а ти йди попід тинами, – і нема ніякої власті, – каже, – шо хотіли, те робили». Це розкуркулювали...

У тітки були золоті сережки і хрест. Отой Іван Халидюк та каже: «Санько, зніми сережки і хреста, дай мені, я його' заховаю. Бо, – каже, – в тебе його заберуть і не оддадуть».

Три місяці не оддавав, а тоді оддав. Він заховав, подержав, а тоді оддав через три місяці. А в неї даже кохту⁷ забрали. Все чисто, не було нічого, позабірали все чисто – це так розкуркулювали. Бо батько їхній був паламаром... Все чисто забрали! І в печі горщечки ті повитрушували, і все чисто позабірали.

Висить старе плаття непране, сорочки домоткані, а під тими сорочками почепила черевики свої. А вони шукають і під сорочками! А тоді найшов ті черевики, а вона в плач, кричить, – це ж не буде в шо взуться! Це ж Зінчук, він по сусідстві. А він тоді оставив ті черевики. А там же Варка, Санька, тітка Оляна і мати, – чотири сестрі. А тоді побачив другі черевики: «А це що?» – «А це ж мої! То ти забереш,

та не буде в шо взуться!» То шо це за розкуркулювання, як уже даже черевики забирать?!

(Записано від Мелешенко Олени)

– Або вибрати із горщиків, шоб дітям не було й раз вкусить, то шо ж робить?! Душогубство! Голодомор страшний, хай Бог милує! Ви ж не знаєте, кума, а я пам'ятаю! Мені три годи було, а знаю! Мати пішла в Білу. В нас корова була. Пішли в Білу й понесли молоко, а я отуто в садку рву листя з вишні і вмочаю в сіль і в молоко і їм. А Вера варє їсти! Шось же ж там варє, якусь баланду – мати ото ж куплять там якоїсь лупи... А Вері 13 год, на 10 год старша, а мені три. А вона тоді: «Шо ж ти їси?! Живіт заболить!» А я їсти хочу! І ви знаєте, як зараз бачу, як його ж вмочила, ті листки, у молоко, а те молоко зелене зробилося! Коли ж мати несуть ті ще... якісь ліпеники – на базарі ж вимінювали... Та так видержали наче ж голод, не померли ніхто ж. А люди ж умірали, як ото солома, ніхто й не дивився на ті трупи!

(Розповідала Яковенко Надія)

– Наша мати вже лежала опухла, і діти лежали коло матері, це ж Яшка і Ганька. А тоді ходили по хатах заглядали. (А батько був бригадіром, він дививсь на полі) Заглянули в хату, а мати голову отак повернула... Ну, як поверта голову, то не беруть ше в яму, з дітьми ж вона лежить. І не було ніде нічого, а кожухом була вкрита. Один кожух ше був, нігде в'на не діла його. То ж все попромінювали, а кожуха не проміняла. А тоді батько питає: «Як там мої?» Каже: «Ше ворушиться, бо, – каже, – ше голову повертала...» О. То це ше не взяли. Як він приходе – а вона вже опухла, вже тако' ноги геть попухли. Матерна мати каже: «Це ше, Маріко, дойде до серця, та вже й умреш, дитиночко, – каже, – шо ж...» Іде мати туди до матери своєї, та нагнулась на городі, взяла грудочку, хотіла вкинуть у рот, а шось, каже, таке гаряче полило – ось так, полилось її... А тоді я піднялася, а воно, каже, назад потекло, таке гаряче... А я прийшла та й кажу: «Мам, шо воно таке гаряче ллється...» А вона каже: «То кишки в тебе злипають! Та так наче гаряче ллється...» А я, каже, взяла грудку, та хотіла вкинуть у рот, та дивлюсь – ну то шо ж, це ж земля землею! Шо ж воно поможе! Та й пішла туди аж до матері...

А тоді як вона вже лежить, а батько прийшов та подивився, що вона вже лежить, та пішов до Байдів. А Байди пекли хліб дітям на ясла. А вона положила, та Байдиха, одрізала кусок і положила, каже: «Отам будеш їти – під сояшником». Не мона ж і дати, хто побаче, то знайте шо буде? То під сояшником положила кусочок хліба. А батько тоді йшов та й взяв там під сояшником, приніс додому. Урізав по скибочці, каже, дітям і матері. «Оце здіж і більше, Маріко, не їж». А та скриня порожня, вона поклала у прискринок тей хліб, батько поклав.

«Ти ж, Маріко, дивися, якщо ти візьмеш і здіси, то ти вмреш! Не вставай і не їж!»

Він каже, я вийшов, і дійшов до воріт. Дійшов до воріт, а тоді, каже, вернуся – чи не встала вона? Вернувся – а вона встала! То не вставала, а то встала! Каже: «Маріко!» А вона каже: «Митро! Дай ше раз укусити, бо вмру, якщо ти не даси ше раз укусити!» Тоді батько ше врізав трошечки та каже: «Маріко, мені не шкода, я його оставляю, але якщо ти здіси, то ти од того вмреш, що ти ззіси...» – (Він же свіжий!) – А нехай він на завтра буде, лежить нехай на завтра! А сьогодні на тебе вже хватить, ти од цього не вмреш, що я оце тобі дав».

Тоді він ще дав трошки. Вона каже, що я вкусила раз – ой, а він же, каже, так пахне! І я не можу! «Митро, то посидь, бо я не видержу! Я або здім, або так вмру!» Та батько каже, тоді вже посидів трохи, пождав, каже, – наче вона вже заспокоїлась... А то тоді каже, і розуму нема вже в людини, як вона їсти сильно хоче... Шо вона каже: «Хоч я й умру, а мені хочеться його укусити, як він є...»

(Записано від Мелещенко Олени Дмитрівни)

***

Зворушливим було і моє прощання з Мазепинцями.

...Після грози заходить тихий лагідний вечір. Я мандрую сільською вулицею, відповідаючи на численні вітання і запитання, – неділя ж, люди попід хатами відпочивають. Присідаю і я коло червонощоких молодичь – і несподівано натикаюся на лукаві шпички якогось дядька. Грубий, прокурений, з виробленими важкими руками черноземний селяк – такі ж грубі й неоковирні його жарти. Я не можу відповідати на таке. Я виймаю з торби сопілку і починаю грати – може, одчепиться. І враз сталося щось неймовірне! Дядько відвернувся, сперся підборіддям на пліт – і несподівано... заплакав! Я, приголомшена, грала далі, а він навіть не ховав своїх сліз... А потім підійшов і попросив заграти ще раз ту саму мелодію... Де й ділися масні жарти, показна грубість, лукава посмішка...

Ось вона, душа мого народу – незнищенна і незбагненна, довго-терпелива і ніжна, що може витримати нечувані знуцання – і не витримує тонкого голосу сопілки...

Примітки

- ¹ Бугила – *Anthriscus sylvestris*.
- ² Терезіно – радгосп під Білою Церквою (Науково-дослідна станція тепер).
- ³ Шула – кутовий стовп, тобто від стовпа до стовпа, всю стіну.
- ⁴ Перша і остання розповідь записана від Ганни Петрівни Бридні, 1921 р. н.
- ⁵ с. Шамраївка Сквирського р-ну Київської обл.
- ⁶ с. Матюші Білоцерківського р-ну Київської обл.
- ⁷ Кохта – верхня літня одежина, подібна до корсетки, але з рукавами.

В Києві на базарі продавали людське м'ясо

(Записано 26.01. 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н., уродженки с. Вишеньки. Копія знаходиться в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі ІМФЕ), ф. 14–3 од. зб. 1226, арк 53.)

Батько мій був у Києві. Приїхав і каже:

– От сьогодні мені було! Винесла одна баба макітру катлет! Так дешево пустила! Люди ж так і сунулися. Дак і я одну взяв. Вийшов з гурту ж відтіль, да й раз укусив, другий – да шось не те. М'ясо якесь підозрітільне, ні на шо не похоже. Ні на конину – я й конину, – кажуть, – їв. А то не похоже ні на яке тваринне м'ясо. А людське м'ясо. Чутка, – кажуть, – була, що ото людей ріжуть. Дак мені погано стало, воно сладке таке, нудне – ну людське м'ясо! Дак мені погано стало, туди, думав ше й міліцію позвать. Дак уже нема її й сліду. Ну, а то ж казали ж так, що у Києві оце вийде на базар, да купить шо, да каже:

– Пуднеси мені додому!

Ну, людина як понесе, до нема й нема. До й по сьогодні нема... заводили да й різали там. Обнаружили їх, дак там склад цілий людей вісять. Порізали да й повішали їх, м'ясо людське вже вісіло. Отож катлети робили. Ну й ковбасу робили, кров'янку, було, продають в 33-му.

Жінка матір з'їла в голод

(Записано 26.01. 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н., уродженки с. Вишеньки. Копія: ІМФЕ, ф. 14–3 од. зб. 1226, арк 53.)

Люди балакали, я ж не бачила, шо, кажуть, зайде хто ночувать, до од її не вийде. Наверно ж, уб'є, чи заріже, чи хто знає де, да й їсть. Засне людина, а вона вб'є да й... А які, здорові ж не ходили, – а слабі люди.

Ну, а то ж бачили сусіди, що мати ж в її жила, слаба. Ну й нима, до й нима. А ни ховала ж, щоб вмерла. Дак, кажуть, що матку з'їла. І діти були, чи троє, чи четверо. Дак і діти їли те м'ясо, дітям давала. Певно ж, не знали діти, шо бабу їдять... А якби не їли, до б вмерли з голоду...

Кончилась голодовка, до вона ходила, і такі очі бистрі були – не така, як до голодовки, людина якась одмітна була вже.

(Це в Вишеньках була така жінка, і вона ще і досі жива, але баба не хтіла казати хто. – Л. І.).

Про голод 1921-го року

(Записано 26.01.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н., уродженки с. Вишеньки. Копія знаходиться в рукописних фондах ІМФЕ, ф. 14–3 од. зб. 1226, арк 54.)

Ми в 21 годі на переселення їхали в Казахстан. А мені було год тринадцять чи чотирнадцять. То тоді в'їхали в один посьолок, село було, видно, хати стоять, а нема й духа нікого. І дверей нема, ні вікон, нічого, з рамами немає, де вибиті. Ну люди кажуть:

– Ото ж як була голодовка, до того вже дожились, що нема чого їсти. Діти, значить, візьмуть сірнички, да підуть у степ, води визьмуть відро. І ото суслики звали там, такі кризи земляні. Води наллють у нору, а вона вискакує, тоді вони її б'ють там, коло другої нори. Тоді вогонь накладуть, печуть їх і їдять. І так щодня. Батьки, значить, бачать, що діти з лиця не спадають. Так діти повставали, да йдуть, дак їх присочили. Дак тоді вже як кинулись, дак сусликів не хватило, поїли всі. Дак послі тих сусликів до всі, хто уже дужчий, той і їв один одного. Один одного їли, хто сильніший. Хто вижив, до десь же ж пошло вже, чи всі померли...

Страшна голодна смерть

(Записано 26.01.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н., уродженки с. Вишеньки. Копія: ІМФЕ, ф. 14–3 од. зб. 1226, арк 54)

Ну, тож ж у 33-му. Ми вдвох же ж були, в нас корова була, купили. Ну, а в сусід скільки було семні? Сім душ було семні в їх. Продали полхати, одірвали. Чи на дрова, чи на хатку. Дерев'яну комору й сїни одірвали, жили в куцїй хаті. Батька засудили, в допрі сидів. Коня вкрав, да натушили чавуни, чи, може, ше й ни їли, а чоловік по слїду йшов, да натрапив на м'ясо, да м'ясо забрав, да й засудили. Він же ж ослаб так, на роботу не пішов. А мати, син і дочка на поле пішли, там варять якусь баланду да живуть. А троє дівчат вдома остались да батько. Пидуть діти туди, до озера, да наварять бурячків, да їдять. Ну він, ото ж такий слабий, сидить пуд хатою, а я по воду йду, а він отак, як собака – аррр! Арр! – цїпка гризе... Ото ж ті бурячки накопали, чи вони зварили його, чи ні – він уже не дождався їх, вмер пуд хатою. І дочка ж вмерла, десь там і поховали.

І з другого боку сусідка вмерла, до й там на городі закопав чоловік, шо й нога видна була. Там пригрїб, бо й сам слабий був...

Голод 1933 року у с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл.

(Записано 8.11.1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Юхимівни, 1914 р. н.)

Мало таких, що не голодували. Тоді сильна голодовка була, в 33-му. Ну. Так ще в кого корівка була, до тее, таки ж продасть молока баночку, да щось купить, який стакан. Муки не купить, а висівки пшеничної. Ну, а в кого не було, чи сим'я, дітей хоч троє чи двое, то...

Це ж у нас на кутку були такі, що бідненько жили. Ну до й сильно ж голодували. Вже ж як щавель там поріс, да які корінчики, то щавлю нарве, то такі бурячки – бур'ян такий, а бурячок – як палець, то того бурячка нарве да наварить якої юшки там. А в кого як яка просина була або купить стакан, то і стовче в ступі ж ото, да жменя пшона, да отож якого там бур'яну, чи щавлю, чи що, до наварить. А з того пуху, да ще листя насущать, із в'яза сушили листя, да потруть його, да ще пуху, да напечуть печерінцьов яких. Ну до над цім же довго не проживе. Пухнуть ноги починають.

В нас тут, на кутку, должно, душ сім вмерло. До сили ж немає, і хто ж понесе, да і труни немає з чого зробити, до ото на городі ямку викопає да й закопає. Душ три, должно, так тут на городах і поховали.

Один дядько не подужав же жінці яму викопать, да так в коліно, може, викопав і зарив її, да нога стирчала, видно було, зогнув її да посадив...

Ну, а ми ж ще молоді були, в 32-му побралися, дак корова була в нас, купили. То було ж продам молока банку, щось купимо. І молочко ж таки, до нічого.

А тоді вже ж одкрився хліб, і в магазин приносили, до по півкіла давали. По кілу. Да куплять, наховають – то в пазуху, то ще куди, а міліція ловить, трусить, щоб тільки ж по разу взяли... Оставить собі кіло чи там скільки, а то продасть... Да й ще щось купить...

– А ті, кому продавали, хіба не могли купити самі? – Л.І.

– Очириді були страшні, до не кожне й вистоїть. А як є гроші, то легше ж так купити. Це як вже нема нічого, то мусить стояти.

«Я ж вас не згодую...»

(Записано 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Кошарної Оксани Володимирівни. Записали учні Гнідинської СШ. Розшифрувала Л. Іваннікова)

Прийшла до мене одна людина із Процева і попросилась ночувать. Я її впустила ж ночувать. Дала їй повечерять. Вона з ди-

тинкою. Коли вранці я встала, наварила ж їсти, її і дітям, вже там якогось борщу зі щавлем. Вона попоїла і не іде ж нікуди од мене. А мені ж тоже скрута, нема нічого їсти, дітей же двоє, і чоловік десь робить, а нема ж чого їсти. Ну поснідать уже дала їй, думаю, це ж ти вже од мене підеш. А вона на улицю пошла, да на улиці сіла з дитиною, да й сидить. Я гукаю дітей, бо я ж наварила не для її, а для себе да для дітей. А вона сидить. Я дітей гукаю – ідіть, хлопці, обідать. Хлопці прийшли обідать, а вона каже: «Своїх дітей дак забрала їсти, а мені дак нічого не сказала!» А я кажу: «Людино добра, дак я ж нічого не маю, скупо так, що я ж не можу вас оце годувать».

А потім всипала її борщику трошечки, да й думаю: «Ти ж хоч дитину погодуєш». Да тоді й кажу: «Йди, людино, од мене, бо я вас не згодою. Це ж вас двоє, да нас четверо, я ж не згодою!»

Пошла людина, Бог її знає. Ну, вона в Гнідині не жила. А я ж не виновата, що в мене не було чого їсти.

Баба вмерла з голоду

Одна баба прийшла, сусідка. Симоновича Матвія баба. Діти десь розбіглись, те в Москву поїхало, те туди, те туди, дід вмер, а вона осталася сама. Ну й прийде до мене – попоїсти нема що. Да я її чого-небудь дам, да йду на город полоть. А вона: «Я поїду до тебе, да буду проса полоть». А я сама собі думаю: «Ти на грядці там ввреш, да ще я буду виновата». Дала їй попоїсти. Вона попоїла. Там сама варила таке ... з якою ботвиною або чого-небудь, аби більше було. А хліба не спечеш. Істовчеш там жменю проса якого, істовчу, да пух, да ще чого-небудь добавлю, да там якусь жменю муки, да там якусь балабуху спечу – ото таке. Дак я кажу: «Ой, бабо, ви ж не дойдете у село, да аж на гробовище отут на старе іти до проса до того. Дак я поїду сама».

Дала їй кусочок уже того хліба да й пошла сама на город, а бабу одправила, у єї хата там стоїть. Дак баба ж пошла.

Коли приходжу з города ввечері, да кажуть:

– Уже баба Матвіїха вмерла у хвойках.

А вона й казала:

– Поїду по маслюки, може, який маслюк найду.

– Ідіть, – кажу, – бабо, по маслюки.

Вона пошла по тії маслюки, да там собі й вмерла під хвойками. Прюз Озеряни² пройшла і там і вмерла. Я приходжу, дак ото ж кажуть:

– Баби вже нема, вже вмерла. – Да поховали.

А тут і з другого боку, в Бортничих², якась ішла, да в хвойках... Кажуть: «І там якась баба лежить!» Пошли чоловіки, збирались, пошли, да там же ж її й закопали. Оце ж такеє.

Як врятувались од голоду

В ступу зерна... Знають же, яка ступа, із дерева зроблена, а товкач такий є, та в ступу тую отам чи калачики в кого є, чи проса, чи що такеє, ото потовчеш, потовчеш...

Да до мене баба прийшла, матчина мати, до нас, це ще ранше прийшла, ще не було голодовки. Принесла мені п'ятьорку грошей золоту. Каже: «Оце, Вірко, на тобі оце п'ятьорку, це я дарую Оксані, золоту, бо як вмру, я вже тоді не дожду...»

Ну, я ж не буду держать у руках, а матері оддала, то мати десь же заховала.

А тоді ж голодовка. Дак треба ж уже ж щось же ж їсти. Батько за ту п'ятьорочку, да десь поїхав на Полтаву, да клумачок привіз жита за ту п'ятьорочку. Дак ми так і прожили.

Да оце варим, так якого бур'яну накидаю, щоб більше було. Так отак ми жили! Так і багато так жили! Не тільки це ми так жили. А багато.

По дорогах мерли.

Багато й померло. І по дорогах ото... був Іван мій такий здоровий, все міг робити. О, от тоді голодовка така, що він з Києва йшов і в Бортничих умер. Дак ну що ти зробиш... Дак і ускрізь – і дома мерли; довго де не видно його, дак хто-небудь здоровіший вузьме да до окна чи до дверей – а вже воно задубіло там. Отак».

«І як ми вижили?..»

(Записано 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Придиби Надії Зінківни. Записали учні Гнідинської СШ. Розшифрувала Л. Іваннікова)

Я помню що голодовку, добре вона мені у печінках засіла! Помню на всю жизнь... [плаче]. Я не могу його розказать. Ми були малі, нас було п'ятеро у батька. І дуже ми горевали... Не могу розказать... Як ми горювали, як ми виживали і ще й і людьми вийшли... А чого це ми такі були здорові... Що ж ми їли тоді... навіть не можна розказать... Пух* їли, да ще й не свий, а купували. Ходили до діда, до Петра, до Чоботька, да там з малими дітьми. Баба було загадує: «Стовчіть, дітки, ступку, я вам дам стаканчик пшонця!» То ми утръох її бухаем-бухаєм, тую ступу, стовчемо. Баба таки ж набере нам стаканчик. То що ж той стаканчик на сім душ, як нас сім душ було! Прийдем додому, а мама й каже:

– А чого ви, дітки, пуху не забрали?

* Пух – це коли просо товкли в ступі, то шелуха з нього облітає, да пересіяти її на сито, раз і вдруге, да отого пуху трохи, да й муки, да й печемо собі такі печерінці.

Примітка Борисенко М. Ю. 1914 р. н.

– Дак баба каже, що заплатіть за пух, а даром не дам.

Ну, мати кажуть, що пойдіть заберіть там, скільки його буде, зміряє хай баба стаканчиком.

Ми поїдем там, чи п'ять стаканчиков, чи, може, й десять, прийдем додому, принесем. Наша мама готує млинці такії, – які вони млинці? Такі ляпошки пуховії. Напечуть пуху самого.

Там якого борщу... Поїдемо по рибу, наловимо риби. Якась-то риба. Дуже міленька така була, бо тоді наводнення було. То ми, дітки маленькі, наловим цієї рибки, привезем. Мати: «Пойдіть, дітки, щавлю нарвіть». Та рибка ця дрибенька, та щавель. То воно таке смашне, що й їсти не можна.

А рибку – не можна було потрохать її. На озеро підем да на решето помнем-помнем, щоб лущечка облупилася, а принесем додому, мати тую рибку вкинуть у борщ, да який же то й борщ! Зверху скалки, жовч із рибки, і воно, як попробуй, дак таке гірке, що їсти не можна. А як розколотиш ложкою да прочахне борщ, то з тими печерінцями ми і їли той борщ... Ото ми так жили.

Тепер же прибула вода велика. Де нам дітсья? Нас батько наш одвіз десь аж на Багринов до баби нашої. Ми там жили – Галя, Маруся, і я, і Гаша. Ну там єсть люди такі, що і є в їх що їсти. А в нас не було нічого. То нам баба щось дасть, пожаліє ж нас, то і самим нічого їсти, і нас троє... А Маня маленька була, да там їсти варили, один дядько і тьотка, та її полюбили. До вона там уже й оставалася ночувать у їх. Бо з нами вже не хоче, бо їсти хоче, а тії вже дядько да тьотка її полюбили й приєднали. І ми чуть там її вже не оставили, бо вона не хотіла додому, вдома їсти не було чого [плаче. – Л. І.]... Вже й вода іспала. Приїхали батько наші, забрали нас [плаче. – Л. І.]... Приїхали додому – аж в нас води пуд стелю у хаті було. І там було четверо курей. Ну, якось вони полетіли на полицю і там сиділи на полиці, і що там було їм їсти, но вижили ці курочки, на полиці сиділи...

... А приїхали додому, то в нас і печі немає, і долівки нема. А хата дерев'яна була, на сторчах. Вибрала сприйзбу вода і долівку вибрала, нема нічого. Ну куди нам уходить у хату, як у цій хаті жить!?

Ну якось уже і батько і мати посходилися додому, й діти, стали провондять цеє житте... Ну, їсти хочеться, і мати не нагодують нас, щоб ми були ситі.

– Давайте я вас, дітки, одвезу, десь у Жулянах радгосп оказався. – От. І нас одвезли вони туди, у Жуляни.

Ну, ми там що... Нас посилали на роботу, таких багацько діток, як ми. І тьотки були. Ну, нас деякі і послушненькі, дак полюбили тії тьотки. Як чистить картошку, дак вони нас беруть оце. Мене, примерно, я була сама менша, дак жаліли мене. Я там і не начищу тої картоплі, но вони мені з кухні щось дадуть. От і побули дві неділі ми там. Ходили в Київ, сад прибирать, сад чистили. Дак, було ідемо, а канхветная хвабрика була. І там ми було з маткою носимо сметану туди. Заходимо, ідемо, дак часовий стоїть на воротях. А ми – як нам про-

рваться? Осталися з Марусею і хочем прорваться туди, бо колись там у стакан наливали кукурудзяну таку бабку і продавалася. Висипають із стакана тую бабку, і, щось не помню, кілька вже там копійок...

Тепер же ми поймалися там. Ці дітки пошли і бригадір, а ми поїмалися. Ну, виходимо – аж часовий:

– Ви чого тут, дівочки?!

А ми кажемо, що ми прийшли, колись сметану здавали... це мати здавали, а ми брехали...

– Ну, я поїду, – каже, – узнаю, які ви сметанниці.

Пішов він. А ми хода. Якось повтікали. Тепер же – мали, да боїмося, да біжимо за тими, бо вони впереді пошли, цяя бригада, а ми позаду. Да й боїмося, думаім – а як поймає нас, що нам буде? Ми ж і не крали там нічого, ну, обдурили часового... Зараз нічого, а тоді було страшно...

Ну, якось вже добралися туди, у цей сад, і згрібали листя там. І їсти хотілося, дак ми обривали із вишень і з слив оцюю, що ото тече [клей], і тим не наїдалися, голод перебивали.

Ну, а тоді ввечері вже ж приходимо туди, в Жуляни, а – ну де нам спать? Нам спать нема де! Аже десь у якомусь селі, там розкуркулена хата, і кажуть, щоб ми туди йшли. Ми тоді матки з парників понабираємо, да тоді йдемо, може, кілометрів три, не менше. І несем ці – як ото пчоли тягнуть за собою, отак ми матки ті тягли. Приїдемо. Місця нам нема, ми малії, нас обіжають... Ну де нам дітсья?! Якось переколотишся цюю ніч, а тоді вже ж вранці знов сюди йдемо до столової. Тут знов бригадір нас бере да веде ж туди у цей сад. Ну, то так ми проживали.

Тепер – дві неділі там побули. Мати за нами прийшли. А ми знаім – це неділя була. Дак тоді в неділю ми не робили. Попиталися бригадіра – ми підемо на Печерськ, там наша буде мама і ми побачимо її.

Приходимо – аж мама на базарі там щось купували чи продавали. Побачили нас, обняли, плачуть!

– Діточки, буду вмирать сама. Да якби ви коло мене були, да я по ночам не сплю, жду вас каждый день і каждую ніч!

Забрали нас додому. Прийшли ми додому – а в нас корова отелілася, вже маленьке телятко є. В нас корова була тоді. І почали вже...

Мати каже: «Я вам, дітки, дам банку молока, і ви там будете жить». Дак ми пошли з банкою молока. Я знаю, що ми продали цеє молоко за 12 рублів банку. І тоді маленькі ми такі, а нас чогось любили. Очириді такі стояли, може, по двісті душ до магазіна, щоб узяти кіло хліба. По кілу дають тоді, куски такі ж. То ми вдвох постанемо, да тоді ж ото визьмемо хліба, да тоді не їмо самі, там кусочок з'їси, а тее на базар побіжимо да продамо, то в нас гроші є. Та й оборот у нас. То

ми вже кілька день там пожили да отаку клумаку хліба додому принесли вдвох із Марією.

Тепер вже мати ходять у Київ із молочком, як корівка отелилась, і беруть і нас. Беруть нас туди. А тут був магазин на Печерському, продавали тут хліб. Тут жила Хартина Йосиповна, гнідинська жінка. То ми наче з нею знайомі – там стали брать хліб цей. І знов наберем вже втрох із маткою, дак більше. Матці додому однесемо*, бо вдома симня, батько заболіли, так і больні були.

Ну, стоїмо ж ізнову в очирідь за хлібом. Коли приїхала чорна карета у двір сюди до магазину. А там вход був і виход на чорні двері. І тепер там машина стоїть. Ми стоїмо за хлібом, і вже недалеко, наша очирідь підходить. Мати нам дають же копійки там на кіла на ці, на хліб. Де взявся мужчина такий, да тоді матку по руках! Трах! Гроші в матки полетіли, посипалися. Усі чисто. Бунт ізробився, от таке, перевертають одно другого, а ці ударники, которії приїхали ж із машини, людей ловлять, да тоді за нас усіх, да тоді в машину. А машина крита була. А ми лізем, а мати тоді кажуть:

– Ой, синочок, да в мене ще вдома троє, да і дід больний, – вже в машині ми були.

А він тоді за шию матку, да каже:

– Марш, іди!

Да тоді викинув, да каже:

– Марш! Тікай!

Ну, ми цьому ради. Ми тоді покидали той і хліб і тіі гроші, що розсипали там було. А тоді мати нас собрала:

– Ідьомте, дітки, бо заберуть.

А которих людей поймали вони, набили цілу машину. Да поїхали десь за Киев. А за Києвом, кажуть, же, люди повимерали, дак туди треба робочих. Дак дехто туди попав, дехто не попав, бо стрибали з машини, тікали. Ну, а кого-то й довезли ж туди...

Тепер що, живем же дома ми. Ходим ми по рибу. Коли ж щавель є. На щавлю багато мерло людей. Тепер це вже я не бачила сама, а дід бачив.

Пішли по рибу, да стали ловить рибу. Затягли ж волоком. Коли витягують таку здоровенную. Думали, що то щука, розкривають волок – аж то баба. Жінка така пожила... Що ж її робить? Вони витрусили да й покинули її... там... А самі прийшли додому, да полякалися, да кажуть:

– Таку ми щуку поймали здорову! А то баба Кудла, як її називали... Старенька бабка була, і то вона по щавель пішла, і там і вмерла, з голоду вмерла. Оце такеє.

* с. Гнідин знаходиться приibl. за 20 км від Києва

«Пухлі з голоду ходили»

(Записано 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Жученко Марії Юхимівни. Записали учні Гнідинської СШ. Розшифрувала Л. Іваннікова).

Багацько людей ходило пухлих. А малих дітей ще й більше. Ноги, як валеночки, попухли, і ходять вони. А чим вони... вдома нема що їсти. І лушпайки їли. І яка де не була полова, і вони товкли, і пекли печерінці да їли. А на шовковиці об'їли й листя, не то шовковиці. Це лічно в нас об'їли. Не то шовковиці, а й листя.

Ой. Що мерли люди, то мерли... а маленьких дітей заводили. Такі хлопчики, як оце ви, і ще меншенькі – дак по четверо дітей з хати позаводили. Та й веде троє дітей. Зайшла до мене в хату. А в мене лушпайочки лежать, з буряка обчищені. Вона тоді каже:

– Це тобі вони не треба?

– Не треба.

– Я заберу ці лушпайочки, дітям дам.

І забрала ті лушпайки в полу, і пошла до Дуньки до Євгенівної, купила стакан соняшників, і зайшла на синову могилку на кладбище, попрощалась. Поцілувалися діти й мати, і повела десь вона їх, завела... То появилася одна дочка додому, являлася. А то десь і нема нікого.

Хоронили без похорону

І колись, як уже з голоду мерли, їх хоронили. Пухлих людей, з голоду. Ну не так хоронили, як тепер хоронять. І людей багацько, і з батюшками, і обід ісправляють. А ранше, було, як вмерла людина, то положили її у солому, ув'язали, скачали, на кладбище там одна – дві душі одвезли його, яму викопали, закопали, та й такий похорон.

Рятувалися як могли

(Записано 1989 р. в с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. від Борисенко Марії Степанівни. Записали учні Гнідинської СШ. Розшифрувала Л. Іваннікова)

33-й год був дуже тяжолий, голодували ми крепко. Ходили за кіло робили. Обметиці якоїсь дадуть, наварим пійла якого – і тим і жили. А як одкрився комерчеський хліб, дак стояли по три часа в череді. А як візьмеш там кіло хліба, дак поки до друго' достоїшся, дак його з'їси, незчуєшся й як. І мерли люди на ходу. Куди не йдеш – ускрізь падали люди. По щавель ідуть – мруть. У мене батько вмер. Був хазяїн хороший, а в голод вмер. І мати вмерла в голодовку, сестра вмерла [плаче. – Л. І.]... А я осталась. Голодувала крепко, й осталася, й живу. Синок в мене був маленький, а я його кидала, ходила

добувала кусок хліба... Минять ходила... Да дощі йшли. Картоплю виминяла, посадила – вона потонула. Коли сильні дощі, тоді не можна було нічого добыть. Так крепко-крепко голодувала я. [плаче. – Л. І.]... І хазяїн був у мене, ми вдвох жили, і один синок був у мене. То люди діти заводили десь да здавали. А ми крепилися як-нібудь. І вижили на сьогоднішній день. А хазяїн погіб, а сама живу, осталась... Що більше я буду казати...

Пошла я в Київ добувати хліба. А батько мене ждали, бо одвела я свого сина, щоб він був в їх. А вони крепились, поки була картопелька дрибненька. А тоді не стало, дак вони уже мене ждуть, що я щось принесу їм. А поки я прийшла, то батько вже вмерли, не дождались мого кусочка хліба. Вже мене люди зустрічають, дак нема батька...

Про голод в с. Курені Бахмацького р-ну Чернігівської обл.

*(Розповідь Кияшко Митро Васильович, 1923 р.н., с. Курені,
хутір Шумейки, Бахмацький р-н Чернігівської обл.
Записала Л. Іваннікова 26.01.1990 р.)*

В 33-му году було велике іздівательство над народом. Робили що. Ціпки довгі, на кінці ціпка трубочка. Шукали у землі зерно, картошку, буряки. Стромляли ціпок у землю і дивилися, що в трубочку набереться. Виймали ціпок, дивилися. Як зернинка, значить одкопували яму і забирали зерно. Якщо картопля, одкопували картоплю і забирали. Якщо буряк, тоже забирали. Забирали хліб на столі, забирали послідній кусочок, послідню картоплинку. Оставляли людей голодних... Мій батько картоплю закопав на городі. То сусіди вночі одкопали ямку і забрали. Встали вранці – нема картоплі. І прийшлося пережити великий голод.

Я був малий. Були ноги пухлі. Просився я в батька: «Одвезіть мене в інтернат». А батько сказав: «Не повезу». І їсти дуже хотілося, а сонечко пригрівало... Ну, ті товариші, котрі попали в інтернат, вони померли з голоду. А я тоді остався якось живий.

***

Було таке, що поїдали батько і мати своїх дітей. Було таке, що нерідна мати була в одній дівчинки. А батько рідний. І голод, нема що їсти. То мачуха сказала, що забори її, куди хоч подінь. То вкинули її в клуню і заклали, закидали соломною, кулями соломи. То вона там була голодна і покусала губи, і пальці, пучки на руках і на ногах, і вмерла з голоду.

А то другі різали своїх дітей, варили і поїдали...

***

Багато людей померло, мерли і семнями, й по півсемей мерло. Мерли вже в те врем'я, як появился хліб, напекли хліба, і понаїдалися хліба, і од хліба й померли. Переїли багато хліба.

***

Ловили оводів (ті оводи, що корів кусають), тих оводів їли, жаб їли, ховрашок усяких поїдали, котів, собак, все поїдали.

***

Розкуркулювали. Був Хеба Митрофан, трудяга великий. Трудився день і ніч. Взуття не хватало, холодна роса. Намазував ноги мазутою такою, щоб роса не приставала до ніг, і орав вночі. Землю обробляв. Ну, хата була в нього. Взяти, розкуркулили. Завезли його кудись, десь пропав... На Донбас завезли. І хату продали, пропили. Валялися п'яні по дорозі.

Був у нас Просяний Микита. Став головою колгоспу. Розписуватися не вмів. Хрестик ставляв вмісто підписі. А за що розписувався, прочитати не мог. Це був перший голова колгоспу. Заходив у хату, залазив на стіл: «Бога нет!», за образи – і до порога. Це робилося страшно...

Продають хату. Хата стоїть таку суму. Хто більше дає? Той дає на руб більше. «Хата за таким-то!» Більш дав. «Такий-то дає стільки! Хто більше?» Як ніхто більше не дає, за тим хата остається. І ту хату пропивали.

В нас був хутір Шумейки, біля ста дворів, 105 було зразу.

...Ховали над дорогою, у дворі, перед сіними. Ховали без труни, без почесі, вбік підкопували, під стіну, щоб на людину не кидать зразу землю, і засипали.

Спеціальних людей не було, прості сусіди ховали мертвого. Без ніяких поминок, без ніяких почесей, поклали, закопали, і все.

– А могили їх люди знають? – Л. І.

– Знають!.. Вже воно перейшло через покоління, засунулось, загорнулось. А я одну хазяйку питаю: «Ти знаєш, що в тебе перед сіними могила?» – «Знаю! – каже. – Материн брат закопаний перед сіними...» Не було кому на кладбище його однести, закопали – і все.

***

Варили лободу для того, щоб вижить. Із кукурудзи серцевину довбали. Товкли в ступі, пампушки пекли. Із конюшки головки сушили, товкли і пампушки пекли. Із кользи листя... Олійна така рослина... Обривали, кришили, варили і їли... із буряків гич кришили у чавуни, варили і їли... І так доживали до колоска, поки колосочки почали достигати. Колосочки зелені на каганчику підсмажували, видовбували зернятка й поїдали.

– А були якісь сильніші, ті, що не голодували, вони допомагали тим, що голодують? – Л. І.

– Не було таких сильніших.

Ходили із торбинками старі діди, старці, просили то картопельку, а що даси, як ні в кого нема нічого, позабирали все на світі...

За налог забирали і скриню, і скотину, в кого яка була, за налог забирали. Шукали причину – і те за те забирають, те за те забирають.

***

В тридцять сьомому – тридцять восьмому році. Забрали Живодьора. Привезли хамсу гнилу в лавку. То він сказав: «Якби цією хамсою Сталіна нагодували!» Тут зараз донесли не знаю, куда, приїхали, і не переночував цей Живодьор вдома, і забрали, хтозна-де й діли...

***

Куркуль тодішній проти теперішніх куркулів ніякої ролі не грав. Він трудився і день і ніч, і ноги немиті були вічно, ніколи йому переодягтися було. І працював, і працював, і працював. А хліба не завжди й хватало до нового. І купити ніде було.

Куркулів позабирали, і ніхто про них нічого не знає.

II. Голод у Шевченковому краї

Черкаська обл.,

с. Шевченкове Звенигородського району

Записано 24.07.1989 р. в с. Кирилівка (Шевченкове)

Звенигородського р-ну Черкаської обл. від Кириченко

Параски Матвіївни (1910–1989), правнучки

Т. Г. Шевченка по Йосипу.

Вперше опубліковано у кн.: «Матеріали до української етнології». – К., 2004. – Вип. 4(7)–с. 244.)

Настя дітей варила

Розміло дуже в нас дорогу, де до нас їхать. Послали нас туди чищать ті канали. Ми там робили. А ми попрали сорочки... – ну це так, як у нас кажуть, так я й кажу, – і повішали на трьох жердках чи на трьох шворках у дворі. І приказали матері, – я з сестрою пішла на роботу, – приказали матері, щоб нікуди з двору не йшли, щоб ніхто ж не вкрав сорочки. Приходим додому уже на обід – аж уже дві латки знятих, уже пусті жердки, знято дві сорочки вишивані, гарні-гарні, вишивані сорочки. Ми до матері:

– Що ж ви гляділи?

– Оце нікуди й не одходила!

– А хто був?

– Нікого не було, ніхто й шляхом не йшло!.. Була Марійка Настина. Та попросила борщу, то я її всипала.

Й той же борщ, який там борщ там без картоплі, але ж якось варили там йо' з листям та з лободою.

– А ви ж її випровадили?

– Випровадила аж туди за саж!

А вона вернулась, та поза сажем, та пролізла в дірку, та зняла тих дві сорочки, та там змотала їх, та під руку, та й пішла додому.

Ми ж бігом до теї ж Насті! Де це Марійка ця була.

– Марійко, ти була в нас?

– Була.

– Мати тобі давали борщу?

– Давали.

– А ти сорочки познімала?

– Не брала я їх!

А та мати її лежить, уже й не встане, опухла вже з голоду. І в печі горить. І вона підклада соняшники туди. І два здорових горшки стоїть.

– Не брала!..

І воно тоже таке пухле, й ноги, як колодки, само вже таке брезкле! І руки пухлі. Кажу:

– Маруся, ніхто їх не забрав, як ти була в дворі, то тебе мати нагодували й випровадили, і ти пішла поза сажем, і пролізла в дірку, і зняла ті сорочки, вони од гулиці якраз висіли.

А та ж мати:

– Як узяла, то оддай!

А мати лежить уже така, шо й не підбалака, вже ноги – як валянки, отакі!

– Та я взяла їх, та думала, може, я продам та шось куплю...

– Де ж вони?

– Та я їх отам на горище, аж отам у куток однесла.

Лізу ж я на те горище, лізе й сестра за мною. Та сестра провалилась над коморою, стеля та провалилась, воно вже там зогнило. А я туди коліними, коліними, полізла аж у куток. Вона там замотала в ганчірку і листям пригорнула аж у самім кутку, й там нічого нема, на тому горищі, тільки смітник. Розгребла я те листя, бо там було видно, купка така наче, узяла ж ті сорочки в ті ганчірці.

А та сестра провалилася в комору, а там, розумієте, три черепи лежить! У коморі! Це вже вона ззіла двоє дітей своїх, і пішла у Вільшану, ше вона могла ходити, ця Настя, і виманила гостинцем якось ветеринарову дівчинку, і взяла ж її задавила, в лантух і принесла.

А я дивлюся в піч, а в печі горить страшно, соняшниками топиться там, підкладають.

І, ви знаєте, отако нігтики виглядають з горшка! Я ж так злякалася, вискочила. А та сестра вже впала на спориші, вже ригає, як побачила ж тоже ці нігтики. Горшки здорові такі, й два горшки з того боку й з того боку стоїть, посередині горить...

Побігла я ж за виконавцем, узяла того виконавця, узяли ще там попутно того... ну, секунданта, як вам сказать... Прийшли – горшки ті киплять. Витягли ті горшки – аж там та дівчинка ветеринарова, де вона позавчора її вловила, у Вільшаній.

А ті ж люди, знаєте, з ума сходять. А воно гуляло собі коло воріт, а вона виманила гостинчиками, сюди виманила за тин десь далі, і за горлечко, задавила... їй чотири годи було, скільки ж тудитину давить! У мішок, і принесла, й це вже варять.

А вже два черепи там у коморі!

А в другому горшку там і голова вариться.

Давай витягати ті горшки з теї печі. Повитягали. Знайшли рядниці, покладали ті горшки в рядниці отак. І отако чотири кінці, одно з одного боку, друге з другого боку й несемо ж до сільради. Принесли до сільради, ну шо ж, витягли тут, помішали – дитина ж, дитина в горшках вариться! Тоді ж їх як забрали.

Про злодіїв

(Записано 24.07. 1989 р. в с. Шевченкове (Кирилівка) Звенигородського р-ну Черкаської обл. від Кириченка Параски Матвіївни, 1910 р.н., правнучки Т.Г. Шевченка по Йосипу)

Два брати їх – цей в одній хаті живе, на однім городі, а той в другій. Тепер же вони в Почапинцях украли корову. І та корова ше тільки два тижні як отелилась. Телятко в хаті. А вони витягли двері з одвірками. А воно тут була штаба й замкнута. Так вони не стали штабу одмикать, а витягли ті двері з одвірками, і взяла ту корову і повели. Шампанія (назва кутка в с. Кирилівка – Л.І.) знаєте де чи ні? Де на Моринці їхати, то оце тут поселеніє буде крайне од нас. І крайня хата це їх. Тепер же вони ту корову повели гряницею, це де гряничить межа од Пединівського поля аж сюди. А вони тоже од поля жили, ці люди, оце та Настя тож. І вони її гряницею, гряницею, а потом через поле сюди напроотив своїх садиб. А ті ж люди до ранку як дожили, та по сліду, по сліду, по ратицях... А мене од бригади провів хлопець. І ми з тим хлопцем стоїмо перед хатою, бо в нас хата була страшно близько коло дороги. Перелізли через перелаз і стоїмо тут перед хатою з ним. Страшно ж валують собаки тут на цей куток. Шо там таке? А там ше було, вони обминали чотири хати. І коло цих хатів були собаки. Як одна оце завалувала, то й ті за нею. Такий собачий вал! Ох! А ми ж, як же ж ми полякалися! Стоїмо ж отак, прямо трусимось обое. А потом перестали ці собаки. Гавкнула там їхня в їхньому дворі... Бо ж я знаю голос собачий, де в якому дворі... І затихла, вони ж її там притишили. І нічого не стало чуть до ранку. А в нас город там був даний. Тут в нас не було города, де це ми жили, бо дід нам не дав, а дід як не дав города, значить де ж ми возьмем. То це тільки була хата, батько построїв ту хату, – був дід, і баба, і батькова сестра, така баба-дівка, вже не виходила заміж. То перегородили ж ту хату да отако клаптик – це дідові, а нам отам кухня й сіни. І там у нас був верстат, і в мене машинка, і помийниця, і свиня опоросилась, і телятко народилось, і все там ото, у хаті, в такій, як оце, кімнаточка така. Ну це ше сіни ж були до нас. А город нам дали другий, так тоже од поля, недалеко од тих сусід, шо корову веди. То ми рано ідемо на той город. А картопля так... як у мене коси дуже гарні, так чоловіки питають, як подивляться, як я кося – як по воді, бо я сама вже більше 20 год кошу город:

– Де ти їх вішайш?

Кажу:

– Дві під головами, а одна в ногах.

Ховаю так. Це я так їм сказала.

Так і це. Картопля майже під головами була, бо не можна було вглядіть. Не можна було вдержать. А посадить же треба город, як не

посадим, то ми ж далі будем голодні. То та картопля в нас у хаті. І це ж теї хати жменька, і тут та й картопля – і в ящичках, і в шапликах, і в мішках... А город уже виробляім, це ж будем носити і садить. То ми ж ідем рано на той город і несем в корзинах цеї картоплі потрошку, щоб це посадить, щоб часом там не осталась. І загляджуім граблями, щоб не видно було, все рівно, де ямки, будуть вигрібать, голодні. Голодні були страшно.

То мати ж мене послала кажний ранок на город: «Біжи, бо тобі вдається злодіїв ловить», – бо я там уже не раз їх уловила. «Тобі удача є». Пішла – наче не порозгребувано ніде. А це чуім – гомін туди ж до тих сусід, гомін, прямо такий лемент, крик, такий туж, тужять, голосять. Уже прийшла вся Шампанія по тих ратицях, аж сюди до двору до цього. До повітки – а вони ж у повітці зарізали, склали в діжку, огірки зверху поклали і оце все – кріп там, поклали зверху і надавили камінням. А в повітці ж то зарізали, й половиною затерли, і соломою ж, де той діл, уже застелили, щоб не видно ж, де там кров же ж то покапала. І тут ці як пішли, побігли ж голодні люди за виконавцями, привели сюди виконавців і тут вже обшук. То вони як прийшли, ця вся Шампанія, сильно багато людей, чоловіки й жінки, з оруж'ям, ну знаєте, з таким тілохранним оруж'ям, не вогнестрельне, обступили ж ці дві хати, бо сюди ж привели до самої повітки ратиці ці. А там була така хатинка, де жив менший брат, в тій хатинці було віконце маленьке. То він те віконце – п'яткою та вискочив туди. А тут же ж оцепована вся хата людьми. Він же ж не додув цього. І його отут хапнули і насіли. І того вже хапнули, де це ця Настя, де це ця Марійка була, у тій хаті. І тут їх забрали, покрутили їм руки й він так у самих сподніках як вискочив, так йо' й женуть до сільської ради. Ну, воно тоді й не одного гнали, воно багато людей таких, шо крали. Пригнали їх, то їх як забрали, цих людей, більше їх ніхто в селі не бачив.

А оцю Настю з цею Марійкою, то це в них було ще двоє дітей, то вони ж і тих іззили, бо це ж ці черепи там, у коморі, вже лежать. Там, у коморі, і якась яма була, але вже вона була засипана сміттям. То їх тоже як одправили тоді, як це ми ці горшки принесли з цею дитиною, то їх ніхто більше не бачив. Оце одна сім'я єдина така була.

А він, цей Іван, цеї Насті чоловік, та ходив до нас по полову, бо це ж у йо' тоже була корова. То і в цього забрали корову ті шампанці, і в цього забрали, телиця тілна була. Забрали, погнали до себе.

Злодії на горищі

(Записано 24.07. 1989 р. в с. Шевченкове (Кирилівка)
Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Кириченко Параски Матвіївни, 1910 р.н.,
правнучки Т. Г. Шевченка по Йосипу)

А цей Іван ходив до нас по полову. Полова та була на горищі. Це він підвечір приходить, так уже, як сонце заходить. Ті ж мати лізуть з тим лантухом на горище, набили той лантух теї полови, подали їму, він тут у сінях уз'яв і іде в хату заплатить матері гроші. Ті мати попереду, а він позаду. А там ляда закривається, й клямка гарна, і на скобель, і на мотузочку кілочок, і та мати злазить з горища і застромила ж у клямку того кілочка, шо од ляди, не можна одчинить на горище. А він іде позаду і простіг руку, достав того кілочка й витіг з теї клямки. Прийшов в хату, дав ті матері за той лантух гроші, ну, і пішов собі.

А це вночі і ми діжурим. То одна не спить, то друга, то мати. І та мати вже каже, що я ляжу трошки оддихну, а ти вже уставай та будеш діжурить. Чуім, – та ляда рипить. Я ту сестру штовхаю:

– Варко, вставай, бо вже ляда рипить.

Та Варка схватилася, а та ляда рипить. А він же одкинув кілочка. А я ж перевірила пізно ввечері і знову ж застромила йо'. То він же тягне її туди на горище, а та ляда рипить. А не одчинить. А ше в сінях два лантухи картоплі стоїть. Це ж садить будем. То вони ж думали так: як улізе в сні, то ці двері підопре, а сінешні одчинить, та ті лантухи надвір, та й понесуть. А як я ту Варку побудила, а вона:

– То шо ж будем робить?

Я кажу:

– Шо будем робить – будем галасувать шо-небудь тутечки.

Я:

– Де ти там поклала, – (щось придумала).

– Та в сінях, на стільці за дверми!

Я дверми клац-клац, засвітила світло... Ой, коси лізуть догори! Отак як нагадаїш, – це ж бандити вже осьо на горищі і ти... Я одчинила двері, поклацала – цей тільки гуп! А цей другий – гуп! Вони обидва вже були на горищі, – і цей Тиміш, і той Іван. Поскакали. А там був шалаш причеплений, причепа така до хати. То воно крокви так височенько. А тут була лазка така з шалаша на горище. Як крокви ж вище, не так уплотну, аж на стіні, а вище. Вони поскакали туди, вже повтікали, бо ми ж вже тутечки заколотилися.

Почули, шо не спимо. Не вкрали вони теї картоплі. І це ж ускорості вони ту й корову вкрали після цього.

А дід і баба це ж одгорожені отуто, дід і тітка. Двері ці замазали в світлицю.

А вони теж туди ходили, а чо' вони ходили, не знаю. Шось шоб дід топорище зробив їм, не знаю, бо він такий був плотник. А там, у сінях, сінці маленькі, примуровані вже, і вони тако' в ті стіні зробили дверці туди і примуровали там сінці такі. А в тих сінцях теж ж тіснота. То шо там є, то воно все в сінцях. І дід... Були трояки-граблі (вила), той дід оце одрубав цих два зубка, а цього оце загострив отак на швайку прямо. І тепер той дід:

– Як почувте ви шо, то стукайте нам у стіну, то і ми будем ворухитись, а як ми шось почувім, то будем стукать вам.

Тепер же отако як там, та це було вікно. Та воно в садок було. І воно було майже по саму стінку по оцю, де оце примуровані стіни, верандочка. І я лежу отут, на полу, мати на печі, а сестра на лежанці. Чую – копа. Понімаєте, чуть, як наступить лопату і кине з лопати. Так чуть, бо це вікно замуrowане уже, в це ми не дивимось, тільки в одно. Кажуть, Наталці Мурзисі побило геть усі вікна, одно тільки осталося. А воно й було одно, не було чого там бить. Шутка така ходила.

Я ту Варку штовхаю:

– Варко, Варко! Уставай, бо вже копа.

А вона:

– Та, може, дві копи!

– Та, – кажу, – копа!

Вона проснулася, ми товк, товк туди у стіну до діда. Той дід, чую, вже заворушився. І він ту піку в руки, і в сінці ці ж. А воно вже було прокопано в сінці од нашого вікна, прокопана дірка, там же сало було в їх у ящичку і картопля, ямка там була і картопелька в ямці. І вже як той дід вийшов, то вже була дірка, світилася уже, тільки пролізти туди, вже готова була підкопана. То той дід як покашляв та порипав там, та вийшов надвір, та з тею пікою, то він не бачив теї дірки. Коли ж до ранку, вже розвидняється, давай же ж подивимось, шо ж воно там копало. Вийшли надвір туди – а воно вже купка землі і дірка вже перекопана геть туди, тільки, пролазить уже було б. То добре, шо ми своєчасно почули та це побудили то діда.

Ну вже той дід і те сало втіг у хату, і там же то ж хати теж ж мало. Вже ту картоплю теж ж глядять. Дід уже спить там, у тій вирандочці. Помостили якісь дощечки, та той дід уже там приліг та й глядить. Побили ми кілки, затрамбували ту ямку, дірку ту засипали. Але той дід вже лежить тамечки:

– Кш, кш, гидла душе, вже підкопувалась до мене!

Це ж так він, було, лається.

І так уже стережемо.

Ну ж посадили ту картоплю і було кожний ранок, чуть світ, біжимо дивитись, чи ше є. То там ямка, то там, – воно підряд уже гребе. Вже не видно, де ямки, бо ми ж зашліфували страшно і зачовгали тими граблями – підряд гребе, поки таки знайде ямку і там витягне-таки ті дві картоплинки.

уловила я одного. Там, як грібся. Удосвіта вже. Не звечира, а вдосвіта.

– Вставай, Параско, іди, тобі вдається злодіїв ловить, іди наглядай на картоплю.

Ото ж так гляділи.

То оце тут була сім'я. Було три хлопці – Павло, Федот і яюсь ще одного було звать... Ніконор. То Ніконор остався. Вмер оце. Заробітки найшов. Люди просять кропити картоплю, а він як почав кропить, то отравився та й вмер. Оце годів три. А Павло і той Федот умерли з голоду. Хоч вони перегрібали всю нашу грядку, то не виживуть усьо равно. Як він там найде чотири-п'ять картоплин, то це не виживуть вони, сім'я ж. І ше й Дунька була в їх, і мати. Батька вже не було. То та Дунька яюсь пролізла в Будища, в агробаз туди, то яюсь вижила. Там вона й заміж пішла. А ці два вмерли. А той Ніконор остався. Там велика сім'я була. І Мишка, і Тиміш був, і Макарик... Знаєте, як сім'я велика, і голод, і нічого ж нема, за самим листям жили, поки попухли й почала з них вода бігти...

«Як я чесно робила!»

(Записано 24.07. 1989 р. в с. Шевченкове (Кирилівка)

Звенигородського р-ну Черкаської обл. від Кириченко

Параски Матвіївни, 1910 р. н., правнучки Т.Г. Шевченка

по Йосипу)

І, ви ж знаєте, я ж робила на тракторі, і скільки ж в мене було трудовнів. В мене було 731 трудовень, і зараз в мене є та книжка. А я ж опухла з голоду! А я була в буксирній бригаді. Це ж ше од МТСу. То це, як там шось не робиться, посилає нас МТС туди. А як там шось десь прорив великий, посила туди. Це я і в Валяві була і в Свинарці була, робила. А потом поки я визбирала всі свої трудовні по цих усих колгоспах, то в коморі, вірите, поодчиняні всі двері, тільки горобці там пищали, не було вже й пилини, й зернини, а тільки посівматеріал, то той був забломбіруваний. І мені дали тільки два пуди якогось посліду. А сімсот тридцять один трудовень був, і я на їх не получила! Я не знаю, чого я на другі года не витребувала... То я робила, і вже ми кончали усьо посівну компанію. Уже все посіяли. І збори. Там, коло технікума, де тепер технікум, та була ж там попова хата. У попові хаті була хата-читальня. А сказали, шо це збори і туди ж наче завертають цих усих трактористів. Пішла ж я на ті збори, посиділа там, а додому не можу дійти. А я в чоботях. Попухли ж ті ноги, розперли ті чоботи, наче по сто пудов коло одної ноги, і я їх не дотягну ж додому! Прийшла додому і стала страшно плакати. Як мені страшно стало самі себе шкода. Як же ж я робила, як я старалась, як я старанно робила і чесно, і тепер же ж це мені приходиться умирать. І я ж не роззуюся! Уже так розперло, пухлятина ті ноги, шо я не роззуюся...

(Кінець втрачений – Л. І.)

Голод в с. Стецівка

(Записано 20.07. 1989 р. в с. Стецівка
Звенигородського р-ну, Черкаської обл.
від Тростянської Харитини Спиридонівни, 1907 р.н.)

В голод я вже тоже, вже геть лежала. Піду у колгосп, в колгоспі робили. День у колгоспі, день піду на радгосп, та там наймся, а два дні роблю в колгоспі. А тоді вже до того доробилася, що вже не встану.

***

Додому йдуть з поля і падають по одному. Да, ше тоді був дощ, холодно. Садили картоплю. Ідем із картоплі... Ше під мостом ми ходили тоді. Стоїть же. Трусить будуть. То оце осюди-го картоплину сховаїш [в хустці за вухом – Л. І.], то це за тим проживеш... Геть і в чоботях дивилися...

І це поки звітіль дойдемо, то душ три впаде...

Не було чого... Не було чого їсти... Правда, шо зімою, то я ше ходила... у скирту... В скирті віяли, це ж колгосп посилав! Віяли, поставили віялку нам і віяли, та пшеницю заберуть. А ми мішій брали, та той мішій мололи, та їли...

***

То людей пропало!.. А я не знаю... Як я вижила, чого?.. Ше сестра була в мене... Ми вдвох були...

І прамо живі!

Тіко вже лижить, очі заплющило – забирай, бо це ж як одну душу сховаїш, то кіло хліба дадуть! Тому, шо возить...

– За одну душу? – Л. І.

– Да!

– То хто ж це так заробляв? – Л. І.

– Ну їх поставив колгосп, шоб вони возили! Мерлих, которі вже вмирають...

Там одну жінку, то геть і сиділа, та загорнули...

– Живу ше?..

– Да!

– Боже, яке звірство! – Л. І.

– Ну шо ж, кіло хліба!

Тоді страшне було!

І в 47-му, то це вже я це й добре знаю... Вже робила. То геть опухла була, бо шо ж, тільки вода...

Ну, тут уже липу ми варили... В нас липа була... Там, де контора, то була церква, було багато липи. То нарвем, насушимо, намелим... і пекли млинці такі... І лобода, і какиш, і шо вже воно не було, то воно все йшло.. А ше ни йшло на смерть, то...

Ну, в цей, в сорок сьомому, менше померло, но в тому багато людей померло!

Якби я у добрі жила, то, може б, не таке було, а як я ніякого добра не знаю...

Розповідь матері, що врятувала дітей від голодної смерті

(Записано 20.07. 1989 р. в с. Стецівка
Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Мироненко Фросини Юхтимонівни, 1910 р. н.)

Баба розповідає про голод 1933 року. Каже, що робила вона в радгоспі, а дітей в неї було тоді четверо, хлопців. То там давали обідати щось раз на день. Ну, то вона казала дітям, і вони щодня прибігали до неї, все виїдали, а вона голодна оставалась. То вже якось одного разу просить вона дітей:

«– Діточки, не йдіть до мене, хай я хоч раз пообідаю без вас!

То старшенький хлопчик послунав і не пішов. А ті що ж – пішли...

– Не йдіть, діти, до мене!

А він вийшов. Вийшов він! Та й сидить, зігнувся тако': та й пухлий – і очей не видно.

Я кажу:

– Митечка! Я не буду їсти, й не ковтну й разу того кулешу! Ти все виїси, ось шо е! Ти все виїси, а я не буду їсти!

А воно сіло та виїло.

А я голодна йду додому.

Насилу я прийшла. Іду я. Думаю, зайду я берегом, може, де печеричку яку найду під вербою. То ранше було коло верби там нарощане таке, печерички. Пройшла я, нікого не бачила. І побачила такі купи черепашок, порожніх. Уже люди на воду винесли, поїли їх. Та й кажу [там, очевидно, жінка якась ішла – Л. І.]:

– Онисько, де ти була? По жаби ходила, по ці, наче, черепашки?

– Да, – каже, – ходила!

Кажу:

– Як бе мені було піти?

А тут же ж голодна-голоднісінька й діти ж голодні вмирають.

Тоді я пішла... Взяла хлопця того, що не їв і не пив, самого старшенького, і мішка, і пішла на той берег. А там на березі вже визбирали, о. А тільки отако вже я бродю [по губи – Л. І.], отако достаю я, шо мене вода не затопляє, так глибоко. Я ногою налапаю ті черепашки, і беру, і виймаю їх, і викидаю хлопцеві. Той хлопець збирає. Назбирали ми з півмішка. Такий мішок наче. Да. Назбирала я. Понесла. Несу я його на плечах. Питають: «Шо ти несеш?» А я й не признаюся. Думаю, скажуть, шо жаби їсть... Так мені, знаїш, і совіс-

но й казати, – а люди вже давно їдять! Да... Принесла, висипала ж у ночви. Да... Ну, давай же будем чистити та будем жаркое жарити! Тако' туто' плита була в мене, коло лежанки... І от я ці жаби вару... Як запахла вони, дочко!.. Пахнуть на всю хату!

Гарно пахнуть і добрі! А добрі... Я чавуна варила, чавун, щоб діти наїлися. А вони ж голодні-голоднісінькі! Тоді нагудувала я їх цими ракушками й сама наїлася. І прийшов той з радгоспу, мій чоловік, і той наївся. Бо це ж цілий тлумак за раз ззісти! Да.

А то в нас коровка була. Була коровка, а вона ніяк не телиться, та коровка. А діти вмирають. Нема ж чого їсти!

Я беру човен... Я була така бита, здорова була, бита. Та й сідаю на човен. І беру кожен раз хлопчиків два, садовлю у човен і везу. Рву горобинник [очевидно, очерет, бо ним і хату крили, жали. – Л. І.], і годую їх цим горобинником. Котре біленьке, то вони й їдять. А котре – то викидають на воду. А тоді цілий сніг я везу на берег. Та й ше насічу дрібненько, капустку таку роблю.

А Антін був у радгоспі, це наче мій чоловік. Та й каже:

– Ти знаєш, кажуть, що можна корову доїть.

Ну, у нас корова була.

Я дою. Зразу по півштакана, а потом по штакані, а потом і по літрі стала доїть...

А телятко пропало. Да. Не могло воно жити біз молока. Бо я забираю молочко последнее од неї. А йому немає ж чим питаться... То кажуть, як теля пропаде, то Бог з ним, якбе дитина не пропала.

Ну, так я й робила.

І так я діточок спасла.

А то один раз пішла до своєї свекрухи. А вона така була протівна! Як звірака! До мене й не при на очі! Є й борошно, є й жито, вона жито сіяла в городі. І сливи є. А мені не дасть дітям.

Я кажу:

– Біжіт, діти, та вкрате у баби, з відро начухраєте слив, та й будем удома їстки.

Я всякого думала.

Вони підуть там, накрадуть з відро у баби. А там садок такий огромний! І гниють ті сливи, й усе, й вона було не дасть.

Я її й повимажую, я її все. За відро картоплі я її все пороблю.

Так я послала, вони принесли мені цих сливок. Вони наїлися цих сливок...

А тоді мій чоловік каже:

– Ти знаєш, я піду в один погріб. Там повинна картопелька бути. – І от поліз... Ніколи він не крав, ніколи, й не візьме було!

А то поліз. Приносить з мішечок. Такої дрібненької, отакої, картопельки.

Я зраділа! Зараз наварили ночви. Позавішували вікна й наварили, щоб діти їли. Да, було таке. А потом пішли на другий раз і вже нічого ні в кого не найшли. Вже закрилася лавочка...

– А нащо вікна завішували? – Л. І.

– А щоб ніхто не бачив, що ти чуже їси... Щоб не видно було, так як ондого завісяне [показує на вікно – Л. І.]. Щоб не видно було, що ми їмо...

А ми ото ззіли ті картопельки, правду тобі буду казати, і огірочки ззіли. Вони їли й огірки, він саме комірником робить, а не дасть, було, й зерниочки. Сам один. Бідно жив, а один, то був ше й в коморі і ше й поваром.

Ну та й несе його жінка в відрі, повне відро борщу... Там чи борщу, чи якої колотухи...

Да. А тоді чоловік ту жінку переймає та каже:

– А ну дай, що ти там несеш?

За те відро й – пішов.

– Нехай, – каже, – й мої діти наїдяться, не тільки твої.

О. Та й забрав той борщ. Хай знають, як їсти.

Та було на світі всього. Ой було-о!..

... А миші доїдали те жито. Тако жолоб був, і повен жолоб був того жита. Вони його перепаскудили, таке поробили тому житі!

Я кажу:

– Сонько, позич мені отого жита!

А вона каже:

– Порубай мені вікна!

Мурована хата, отакий мур.

– Порубай мені вікна, то я тобі дам четверо відер жита.

А жито я змию та буду діток годувать!

– А нашо вікна рубати? – Л. І.

– А вона ставила хату. Та вікон треба було порубати у мурові. Бо як мурували, так на вікна не кидали. То я її порубала. Четверо вікон. Отакі пузири криваві полопали в мене отуто... За день, що я порубала ті вікна. От. А вона дала мені...

А тоді вродила пшениця, то ми хліба получили, то я її дала ше й мішок пшениці за те, що вона мені дала четверо відер жита. Бо я така, що я переділюся кришечкою, оддам.

Таке-то, дитятко.

Такого зазнала добра...

... Просяють дітоньки:

– Мамо, їсточки хочеться!

Я кажу:

– Шо ж я вам дам? Як немає чого дати їсти!

А воно терпить, терпить та й прийшло за мною!.. Та я й кажу – я не буду їсти й трошечки, усе ти виїси... Та він виїв, а я ото пішла по ті жаби... Я горенька зазнала...

***

Батько лежить... А в хатині немає нічого, щоб ти побачила! Одні стіни і один піл голий! І батько голий лежить. Я купила йому на сорочку й підштанички та заховала...

То отаке горенько я зазнала... Тільки кому ти що будеш казати... Скажи, то кажуть, що цього не було...

***

Да. Дадуть цукру по сто грам, отака манюсінька кулечка. А я піду в садок, начухраю листя у хвартух, і сидю, і вмочаю отако (в цукор) і їм. І по трошечки, щоб лишнього ж не вмочить! Бо виїм цукор, а тоді в що буду вмочати! Та й сидю, та й їм те листя сире... Бо це ж уже й крутить не могу жорна, крутити не можна... здоров'я нема крутить... жорна ж – камінці отакі. Та здоров'я нема, та мусиш мучитися. То береш вмочаєш листя слинкою, то вмочаю, сидю та й наїмся, і цілий хвартух виїм того листя з вишень. Од вишень – найлучі мені вишні. Хоть не такі гіркі. А то є гіркі листя, а з вишень не дуже гіркі. То я наїмся, та й мені й легше тоді з сахарцем... Та всі казали, що я хліб їм... А я шось таке видумую... Та й і харчуюся отако...

***

А то раз пішли ми з одною бабою до скирти. Кажуть, що там можна натрусить зерна. Ну й вийшли сюди, вище Стецьово'яру, аж туди, да. Дивлюся, підвода там якась трусить. А ми ж не хочим іти, в снігу так і лижимо тако з тею бабою... У снігу в платтячках.. Поки той дядько поїхав. Поїхав той дядько. Ми тоді давай туди до отєї скирти, й отако померзли на вуголь у тім проваллі. Да. А тоді натрусили ми по півмішка. Таке – то там зернинка, то там!.. А то мишій. Самий мишій. Ну відро й зерна було там, в мене, я натрусила.

Принесла додому, змололи. Сестра не хоче їсти. Каже:

– Ти, як хоч, їж, а я не буду їсти оцього. Воно гірке і можна й здурить од його.

– Ну, – я кажу, – ладно, давай провіїм його, виберем зерно, а самі намелем та й спечем по коржеві. І затірушки наварим. Таке ріденьке, наче затірушка. Теї затірушки наварили, а вона ріденька! Тільки трошечки його замулили. А то два коржі спекли таких-о, якраз рівні – її одно' і мені одного того хліба. А потомичка ше й ховаємося, щоб ніхто не бачив, бо й те видеруть!..

***

Там одну задушили і матір за оце ж. А вона осталась жива, то вона і тепер їм поносила, шо ви ж мою матір задавили й батька.

– А хто це, хто? – Л. І.

– Сусіди! Узнали, шо в неї є там клумочки на пічі. І прийшли вночі. Вибили вікно, і влізли. І давай їх душить на пічі. То молода ожила, а старіх задушили. Да.

Оце й я боялася.

А бачок отакий в нас залізний був. А ми пшенички з сестрою наховали туди. І замазали. Бо щоб були найшли, то були б і те забрали. То ми були б зразу ше подошли. Ну, а тоді вже ми замазали, а тоді як коли – то одкопаїм і ідем на жорна, з відерце візьмем... Я даже і хліб пекла... Тіко шо ночною, щоб ніхто не бачив...

Оце друга каже:

– В вас хліб пахне в хаті!

Ми кажем:

– Де ж ми його взяли!

А ми поховаїм усе на піч... Да. А самі як не затірушку їмо, то цього коржа.

І так і ховалися ми. Удвох були з сестрою. А такі, шо ни вседю. Я ни вседю, було. Вона, то така нездоровенька, була. А я була здорова, то я скрізь ходила. Я ночною геть на кладбище сюди ходила. А тут копи були, то я було снопів накраду, та намолотю, та й спечу якогось коржа...

Ой усього було на віку... Усього, дитя, було... Шоб ти знала...

А тепер дітки наші не знають цього! Вони думають, шо це так оце, з неба впало!

А тоді так три годи, чи що, не було й зернинки. То там зернинка, то там зернинка, колосочок... І вродило...

А шо вродило, то те забрали! О. А нам не оставили й отако нічого. Та й оставили нас, бідних...

Думаїш, засіків не було? То таке руководство було в нас плохе... Чого ж їх поскидали. Було мій батько каже, шо будуть ше колотнеча і в міністерстві, і там, і там... То й була ж уже... Все було на віку...

«Хотіли живу похоронити»

(Записано 20.07. 1989 р. в с. Стецівка
Звенигородського району Черкаської обл.
від Шинкаренко Марії Олександрівни, 1913 р. н.
Записав Л. І. Яценко)

– Я розкажу, як забирали ціх же ж, которі мерли, голодні були. То забирали їх на грабарки, вивозили. А бабка Наталка несла глину та й сіла спочивать. А вони бачать, шо вона сидить собі, зігнулася, а вони її ловлять та кажуть:

– Давай її будим вкидати, бо вона не сьогодні-завтра вмре! Всьо равно з нею возиться...

А вона давай тікати! Утікла да каже:

– Ох, не беріть мене, я ще жить буду, я не хочу вмирати!

А вони за нею й бігли, догнали, но вона втікла!

– А чого вони за нею бігли? – Л. І.

– Ну хотіли ж [забрати похоронити], бо вони ж хліба получать по хунтові, – вони за душу брали хліб! Як три душі, то й три фунти хліба. А якбе ше її були впійняли, то й більше! А вона втікла. Каже:

– Не догоньте мене, бо я ще жити хочу!

То вона й глину ту покинула, і все, і втікла од їх.

– І довго вона ще жила? – Л. І.

– Довго, років десять назад як померла. [до 1979 р. з 1933 р. – Л. І.].

Мати дітей їла

– А були тут випадки людоїдства, коли мати дітей їла?

– Да були, були випадки, шо мати дітей своїх поїла. Тільки одна дочка втікла, а щоб не втікла, то ту дочку була б ззіла. А так осталася вона жива, та дочка [...]. Вона вже побачила, шо мати така вже зла, шо й дітей їсть, так вона вже втекла і вона вже не верталася до хати.

«Розбіглися, хто куди...»

(Записано 22.09.1996 р. в с. Старі Бабани Уманського р-ну Черкаської обл. від Козиненко Степаниди Іванівни, 1908 р.н., уродженки с. Молодецьке Маньківського р-ну Черкаської обл.)

(Бабуся спочатку розповідала про свою молодість, згадувала традиційні свята, звичаї та розваги, між іншим перейшла на історичні події. Спогад про 1933-й рік переплівся зі спогадом про найбільший скарб її молодості – дівочий кожух. Цей кожух купив її батько, він був дуже гарний, вишитий, ні в кого такого не було, і вона дуже ним дорожила. Але коли настав 33-й рік, всі найцінніші речі вони з чоловіком проміняли за їжу, щоб вижила сім'я. Однак харчів давали мало і родина була на грані смерті. Жінка ж всіляко оберігала свій кожух, ховала його від чоловіка, все мріяла його зберегти. Та настав день, коли вже не було нічого з харчів і ніяких цінних речей. Тоді кожух врятував їх від голодної смерті. Ось фрагмент оповіді, записаний мною. – Л. І.):

– Як вже їхати за хлібом – ну шо ми вже візьмемо? Шоб це вже дожити, пока вродить там шось нове... «А я вже й сама, – кажу, – не знаю. В мене, – кажу, – вже нема нічого такого...» Ше там дешо лишала, думаю, може, може... А це ше цей їден кожух... Я кажу: «Ну

шо ж, вже в мене нема шо давати, нема шо везти... шоб купляти той хліб...» Та й вже віддала той кожух... Я його, може, разів два або три вдягнула та й віддала, кажу: «Бери, може, якраз привезеш, то ше виживемо... ще не поздихаім з голоду...» Та й він поїхав, та й виміняв за його... Саме побільше їздили на Кавказ! Кукурудзу возили... Та він поїхав, привіз, та якраз хватило, та й вижили в голодовку...

– А що, той гарний кожух був?

– Гарний, то й він за нього гарно й виміняв! Бо тоді возили люди шо хто мав! Тоже були й рушники були, й скатерки були – всьо було, і всьо попроїдали! Повивозили. Бо хтіли, шоб не здохнути хоть з голоду, бо це ж з голоду здихати... ой, Боже! Не дай Бог!

– А в вас в селі був дуже голод?

– О-о-о! Скільки вимерло людей, і дітей, і старих, і малих, і молодих – Боже мій! – багато тоді в голодовку! Повимирало людей! Ну в нас, правда, не було сім'ї, тільки ми вдвох були. А в кого тако сім'я були, та ше ж бідно, не всі ж мали шо везти за той хліб; є ж такі, шо мали, а були ж такі ше й бідні, шо й не мали шо везти. Те й з голоду здихали...

– А розкажіть про 33-й рік ще!

– Хай він сказється, не хочу! Нічого говорити... Воно пройшло – шоб його ніхто добрий не діждав... ні голоду, ні цеї війни...

... А мій брат такий був геройський парень. Він держав... Колись же ж не так було, як оце зробили, шо людина не має права нічого робити! Нічого держати! Позабірали всьо – і не маїш права. А тоді держали люди й корови, й коні, й вівці, і свині, і всьо, й мали право й держали... І лавочку, хто хоче держати, – то цей мій брат держав, він був грамотний... Держав. Це накупе там, – де він його купляє, я не знаю, – і цукерків усяких, і там ше шось, всього понакуплює... І тоді був базар в Молодецькому !. То він виносе на базар, і люди, кому чого треба, купляли. То не тільки це в мого брата, а були й ше такії люди, шо держали. Той держав машину, ту, шо молотити хліб, а той держав січкарню, шо січку різати людям та заробляти гроші, а той держав машину, молотив жито, пшеницю там, ячмінь – заробляв собі...

То оце ж їх через то й розкуркулювали та ото й висилали десь, шо там вони й пропали, ці люди. Цього мого брата, то вони тоже чуть-чуть його не забрали! Скільки він ховався! Скільки він... То таке якось виховався, остався живий, бо ж кого забрали, як була та реперсація, то мало хто вернувся, оце тако шось з села чи два, чи три вернулось, а то всі пропали! Куди вони їх там вигнали, й де вони там – чи вони їх повистрілювали, чи де подівали...

А мого батька тоже розкуркулювали... Мій батько тоже розкуркуляний... Була хата така гарна, велика, нова, бо була стара, не дуже велика, не дуже така гарна, та в старі жили, а нову робили. І хліви старі, в тих старих держали, а нові ставили. То всьо було нове поставляне. І хата, і хліви, і комора була, і кирниця була в обійсті, і клуня

була, і там ще якась причепа була на сані, а там на віз, а там на кури, а там на свині, а там на корову, – всьо було окроми, і всьо було гарне! Та розкуркулювали, та всьо повалили! Нас вигнали с хати, о, розлізлися хто куди, о, а хату повалили, й хліва повалили – всьо повалили! Порозбирали, повалили, тільки осталася глина і город... А город був харо-оший! В городі і груші були, і яблука, і сливи, і вишні, калина, і хміль, і наш город був до ставка. Ставок такого, як оце осьо в яр, та річечка, – а так у нас був город до ставка. Отам попід ставок – ло-ози були такі, Боже мій! А в лозах була і калина, і хміль був, і всякі бур'яни тако-го, що там корові рвали, свиням рвали, – всьо позабирали, познистожали, порозвалювали, повиганяли! Оце таке! Оце таке! І ще якісь були ответчики, якусь ту дошку стерегли. Вони щиталися ответчики і стерегли ту дошку. Це як ту дошку хтось украде, то шось там їм будé, – чи штраф великий, чи що, словом, шось будé, якась біда.

– Що це за дошка?

– Така дошка, написано на ті дошці, ответчики, це він за ню отвічає. Не тільки мій батько, а багато було ціх ответчиків, шо отвічали за ню...

– А як вигнали з хати, то куди ви пішли жити?

– Куди? Я вже була тут, у Бабанах, як це вже там робилося, виганяли, то вже сюди де шо тамечки шо вхватали та й принесли... А то були тут у мене. Бо це ще й наша невістка була з Рогів² за цим моім братом, шо тоже її батьків розкуркулювали... Куркуль... Це такі були куркулі. Шо ж тоді були за куркулі?! Отепер осьо куркулі – які тепер хати поодстроювані, обгорожі пообгородювані! А тоді шо? Ну там трошки десь більшечка чи кращечка трошки хата – це він вже куркуль! То як же він чорно, темно, день і ніч робив!! Він не мав коли сісти кусочок хліба зісти! Бо роботи. Це ж поле було – то сіяли ж і жито, й пшеницю, і ячмінь, і гречку, й овес, і просо, і рижій на голій – усьо-го ж по латочці сіяли! То його ж тра обробляти, а тоді убирати, а тоді молотити... О-о! Хай його Бог боронить! Хто його тільки життя було... Але воно вже все погуло... То чого я тільки не пережила! А будувати – та тоже ж, у людей же всьо позабирали... Тоже ж в усіх людей були і корови, і вівці, і свині, і плуги, і борони, й вози, страпатори³... І всьо забрав колгосп, і осталися тако биз нічого, – нічого нема!

– А шо таке страпатори?

– А це як поле обробляти, то це воно таке, лапи такі – то це страпатора, воно так глібоченько [дере], а тоді ще борони, це вже другий раз. То гореця плугом, а тоді цим страпатором, виробляїця, шоб було пухке, хароше, шоб бур'ян виривався... То це гореця, а тоді тим страпатором, а тоді боронами, а тоді вже садять там чи сіють...

– То що, люди не хотіли йти в колгосп?

– А, думаєш, шо хотіли? Такі були, шо... Геть і туто-го, не дуже далеко, геть і умом помішався... як забрали все в нього... То він геть помішався умом, то десь його одправляли. Десь його туди одпра-

вили, те й нікто його не бачив більше і не знав, де він, і нікто за нього й чутки не знав, куди в'ни його одправили й де він там діявся... Не міг він цього переносити, шо було ж всяке хазяйство, всього було, – і всьо забрали, осталася одна хата й те, шо в хаті, і це все... Це ж не в всіх їднакове серце! В того є таке, шо може переживати, а в його таке-от серце, шо він не міг переживати, помішався умом! Шо забрали все, й нічого не осталось, і нема... То так колись були...

Всьо попалили, порозбивали, позабирали, пообграблювали – тоже.

Ми ж ходили в колгосп на поле, копали ногами поле, лопатами. Носили на плечах снопи, скиртували. На плечі по два снопи, чи, хто може, по три, а хто – по два, яка в кого сила...

– Це після війни вже?

– Да, це після війни... Ціпами – ходили, молотили ціпами жито... Пшениці не, жито, бо жито тоді сіяли, бо багато в людей були вкриті хати чи хліви, – під соломою були, – то це сіяли жито, а тоді вже його молотили й робили там те, шо вшивати хату, чи хлів, чи шо... Но ні в кого це – на село де там, може, хатів дві чи три були під бляхою, то й то це ж його вже й розкуркулювали, це він вже куркуль, бо він собі там якось пристарався та покрив хату бляхою. А то ж рідко вона в кого була...

– Це ж люди й не знали, і не передбачали, шо будуть забирати все...

– А хто ж знав? Нікто не знав! Шо було... Робив, старався, прийшли й забрали як вовки...

Примітки

1. с. Молодецьке Маньківського р-ну Черкаської обл.
2. с. Роги Маньківського р-ну.
3. Ручний культиватор.

III. Хмельницька область

Голод у с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

Це село, де я народилась і виросла. В дитинстві, при нагоді, в 1960-1970-х роках розповідали про голод моя баба, Варавка Оксана Самійлівна, 1904 р. н., сусіди, родичі. Записувала розповіді від односельців протягом 1989, 1993, 1996-го років. Подаю документально, зберігаючи особливості мови оповідачів.

Поминальна грамотка душ – жертв голодомору 1933 року при храмі Святої Покрови Губчанського приходу

Людмила Іваннікова

с. I

Фактично дані про жертви голодомору в селі зібрали Деренчук Іван Соловейович, 1922 р.н., вчитель історії, та Тетянюк Параска Василівна, 1918 р.н., колгоспниця [репресована, була ув'язнена в сталінських концтаборах. – Л. І.]. Це – корінні жителі с. Губча, які самі пережили голодомор 1933 року.

с. II

1933–1993 роки

Страшна 60-та річниця скорботної пам'яті народу. Ні Божа краса – весна, ні життєдайне світло і тепло сонця, ні чистий радісний сміх немовляти – ніщо не в змозі втамувати біль сердець, смутку душ людських за ту наругу над народом, що її вчинили більшовицько-сталінські кати 1931–1932 рр. Вони обдерли селян до нитки на тілі, забрали худобу, повимітали з комор, стодол до зернини, до соломинки, до картоплини і квасолини.

Прийшла весна 1933-я. Нічим сіяти, нічим садити, нічого їсти. Ручні жорна – і ті «активісти» побили. Кури не кудкудакають, собаки не гавкають, коти не м'явкують – зникли в казанках ще взимку, до весни не дожили.

А люди? А люди пухли і мерли. Померлі тихо лежали, де спіткала смерть. Живі втратили людську подобу. Така була весна 1933 р.? Ні! Не вір! Її такою зробили!

с. III

Господи!

Упокой душі спочилих рабів Твоїх – великомучеників більшовицько-сталінського голодомору 1933 р. і воздай по заслугі їхнім мучителям!

с. 3–47

Сім'ї, що померли з голоду в 1933 році

Байда Михайло, його дружина Лукія, його син Дем'ян, дочки Віра, Ганна

Бойко Іван, його сини Давид, Володимир, дочка Оксана

Бондар Павло, Бондар Лукерія, їх сини Фома, Петро, дочки Ганна,

Одарка

Ващук Григорій, дружина Оксана, їх сини Пилип, Роман, Прокопій,

дочки Параска, Галина

Вознюк Василь, батько, і його сини Іван, Андрій, Олександр, Володимир

Вознюк Парасков'я

Отрок Вознюк Микола Панасович

Гаврилюк Семен

Деренчук Федора, її сини Олександр, Степан, дочка Мотря

Красноголовець Олександр, дружина Устина, їх сини Юхим, Макс-

сим

Крещенко Андрей Федорович

Крещенко Лук'ян

Крещенко Лукерія

Крещенко Андрей Л.

Крещенко Степа [моя прабаба – Л. І.]

Королюк Пилип

Королюк Уляна

Королюк Андрей

Королюк Панас

Ковтонюк Уляна

Ковтонюк Марія

Ковтонюк Василь

Клішар Одарка, її дочки Марія, Ганна

Колесник Пилип, його сини Олександр, Петро

Ляшков Фанько

Палійчук Устина

Отрок Січкарь Василь Якович

Манжос Устин, його дружина Катерина, їх сини Микола, Василь,

дочки Ніна, Філя

Брат і сестра – діти: Марценюк Василь та Палажка

Носенко Самійло

Мартинюк Панфіл

Мартинюк Єва

Мартинюк Уляна

Діти: Панзига Зіна, Володимир, їх дядько Панзига Тимофій

Палійчук Семен, дружина Хима, сини Степан, Іван

Рудик Дмитро, дочка Галина

Самчишин Сильвестр, дружина Настя, син Петро

Отрок Січкарь Андрей Кіндратович

Тарасюк Софрон, його син Микола

Троян Митрофан
Діти – браття Тарасюк Степан, Дмитро і [сестра] Текля.
Сабайдаш Іван Хомович
Діти: Рибчинська Лена, Марія, Дмитро
Сторожук Сільвестр
Сторожук Наталка
Цісарук Устина
Цісарук Степанида
Цісарук Михайло
Цісарук Тодоська
Троян Антон, його дружина Маланка, дочка Уляна
Хлонь Яким, дружина Марія
Хлонь Савета, її дочка Ольга, син Володимир
Фещук Маланія, її дочки Марія, Олександра
Фещук Іванка, її діти Іван, Ганна
Діти: Фещук Петро, Ганна
Цісарук Уляна, її діти Петро, Устина
Цісарук Станіслав, його дружина Олександра, діти Хима, Галина
Мацюк Панас, дружина Марія, дочка Марця
Палій Василь
Вознюк Наум Семенович
Ковальчук Уляян, його дочка Олександра
Цісарук Самійло, його дочка Ніна
Шклярський Гавриїл
Яценчук Юрофей, його діти Василь, Олександр, Тетяна
Янчук Федір
Янчук Олексій, його діти Григорій, Ярина, Оксана, Марія
Бланки грамоток розміщені на 46 листках. С. 41 і 42 залишені на випадок, коли будуть виявлені додаткові душі загиблих [зокрема, рідні брати моєї баби, Крещенко Кіндрат, Остап і Артем, за свідченням моєї матері, теж померли в голод, але сюди чомусь не вписані – це діти Крещенко Степи. – Л. І.]
Додатки і анотація до грамоток розміщені на 4 листках.

Анотація

Відповідно до зібраних відомостей від голоду весною 1933 р. померли 142 мешканці села Губча тодішнього Грицівського р-ну тодішньої Кам'янець-Подільської області. З них 81 – чоловічої статі, 61 душа – жіночої статі, в тому числі 65 душ дітей і підлітків від 1 року до 13-14 років. Серед них – 35 хлопчиків і 30 дівчаток.

Усі старожили села – ті, хто особисто пережив голодомор 1933 р., одноставно стверджують, що будь-якої допомоги з боку місцевих властей – матеріальної чи медичної – не було. Діяв закон джунглів: «Як можеш – виживай». Крім того, наводять такий факт: у 1933 році

головою щойно організованого колгоспу ім. Шевченка був житель Великої Шкарівки [сусіднє село – Л. І.] якийсь Свирипа Іван [очевидно, тут помилково назване прізвище Свирипа. Див. оповідь: «Так мучили людей» – Л. І.]. Він розпорядився, щоб бригадири колгоспу розвезли по селу свіжо зжаті снопи жита і скинули біля кожного дворища по 3-4 снопи, щоб таким чином підгодувати охлялих людей, бо потрібні були робочі руки на жнивах.

Бригадири наказ голови виконали. На другий день приїжджали представники ГПУ–НКВД і заарештували голову колгоспу. Дальша доля Свирипи Івана невідома.

Фактичні дані про жертви голодомору в селі зібрані:

Деренчук Іван Соловейович 1922 р. н. та Тетянюк Параска Василівна, 1918 р. н., обоє місцеві жителі с. Губча, самі пережили голодомор 1933 р. За соціальним станом Деренчук І. С. – вчитель, Тетянюк П. В. – колгоспниця.

Методика збору інформації – усне опитування місцевих жителів села, що самі пережили голодомор 1933 р. Такий метод був вимушений, бо, як відомо, ніяких статистичних даних у архівах колишнього СРСР про голодомор 1933 р. (а також 1921 р.) не існує. Ця тема офіційною владою вперто замовчувалася і відкидалася, як антиісторична ворожа дезінформація.

Минуло 59 років, для людської пам'яті час чималий. Були випадки, коли потрібно було співставляти інформацію для встановлення об'єктивності. Добру допомогу надали для встановлення персоналій померлих 1933 р. старожили с. Губча:

Колесник Мотря Кузьмівна, 1904 р. н.

Сабайдаш Андрій Іванович, 1915 р. н.

Сторожук Назар Сильвестрович, 1907 р. н.

Яценчук Люся Юріївна, 1910 р. н.

Ясенчук Максим Давидович, 1908 р. н., колишній секретар сільради

Крещенко Павло Устинович, 1910 р. н., колишній голова сільради

Кравчук Ольга Данилівна, 1908 р. н.

Королук Степан Пилипович, 1919 р. н.

Манжос Олена Устимівна та Крутюк-Ващук Мар'янка, як «релікти» вимерлих з голоду сімей. Матеріал систематизував і оформив Деренчук І. С.

Дана книга – граматка душ, померлих від голоду 1933 р., передається для зберігання в місцевий православний храм Св. Покрови Губчанської парафії напередодні Проводів і 60-ї річниці голодомору.

(Копію зробила Л. В. Іваннікова 21.11.1997 р.)

«Ліквідація кулачества як класу»

(Крещенко Павло Устимович, 1912 р.н. Колишній голова сільради, в 30-х рр. член правління колгоспу)

(Спочатку дід розповідав про 20-ті роки, як поділили землю, і люди жили тоді добре років 3–4, і село наше було бідняцько-середняцьке, заможне. А потім стали робити колгоспи... – Л. І.)

– Це ліквідація кулачества як класа на основі колективізації. Ну, то зробили штучний голод! Видно, це по-моєму, може й, неправильно, але я розумію... Але от був врожай, вот, і державі треба було, – багато вони, видно, хліба хотіли, – обібрали село і колгоспи, що не було нічо', і зробили, що був голод!

– А розкажіть, як розкуркулювали – це ви все пам'ятаєте? – Л. І.

– Я сам учасник! Сам ходив розкуркулювати! Я знав це, що це неправильно, і я не учаснував, як активіст, а ставили за виконавців в сільраді. То є старший виконавець і каже: йди! Ну, як треба завести кудись коні, вигнати в поле, то куди треба, то йдуть до чоловіка та й заставляють, щоб виїхати, куди там треба, – то це виконавці. То я не ходив грабити нічого, але як ця бригада є, що забирають все, ну, то каже, що ти виконавець, значить, там повинен бути, заставляють... То підеш, но я цим не займався...

– Скільки людей в нас було розкуркулено? – Л. І.

– В нас розкуркулено, може, було чоловіка два-три!

– Всього? – Л. І.

– Да.

– А як це робили? – Л. І.

– Це робили так. Як бачить, що кажуть – він кулак, то, як я ж тобі кажу, що прийшли до обмеження, а послі обмежували, то накладають на його хліба, щоб він дав хлібозаготівлю, розумієш, більше, як в його вродить! Те й приходять, те й чіпляються, те й каже, що не виконав! І забирають через те, що не виконав.

– Мені колись баба Параска, вже вмерла вона, розказувала, що все з хати виносили – меблі й все, що є, – і робили аукціон, хто більше дасть, щоб люди розбирали... – Л. І.

– Значить так. Рішили його розкулачити за те, що він не виконав, а йому лишне наклали. Налог великий, хліб забрали. Він остався виноватий. Чуєш! Як виноват, то роблять як торги! То роблять описання, розумієш, імушества і отак от зара' йдуть аукціони ці-го, торги... [...] назначають прилюдно день торгу, ну і, значить, сходяться і купляють, – хто больш! Той стільки, той стільки, набавляють ціну. І так продають все і продають хату! І його виганяють з хати! А щоб не було, то вони ще цих людей зробили багатими, то послали на Север туди, о, а ці дурніщі осталися в селі так бідувати, як положано. То так тор-

гували, то так розкулачували! Значить, роблять описання, не тому що його'... Йому кажуть: виконай! Но він не може виконати! [...]

– А ви знаєте, кого з нашого села вислали? – Л. І.

– Чом не знаю! Трохи знаю! Всіх знаю!

– Скажіть, кого! – Л. І.

– Ну розкулачили Ковальчук[а] Уляяна. Це Мандриків дід¹. Отам, де зара криниця, то там його обійсця було. То там його' розпродали, а його' вислали. Його' жінка там побула багато, то вернулась сюди, це Мандрикова мати. То я ще помогав Мандрикові і їм одстроюватись, бо я вже робив на такі роботі, що міг, то брали там вільху різали, щоб якусь хатину построїти, а зара' Мандрик построївся от так!

– А ще кого? – Л. І.

– Ну, а типіро сусіду його, дядько там був тоже, не знаю, як його – Семен². Забув фамілію. Та Наума, цього Ульцьового батька³, він мав олійницю, то там трошки шось собі й шив, – то тоже розпродали, вигнали з хати, а цей Ульцьо був дитиною, то мати ходила по селі просила, щоб хтось дав їсти, дав хліба трошки, ще й сиділа – тут була хата в Паліїв пуста, – то вона сиділа трошки в ці хатині! Ну, а послі там, в її хаті, відкрили пошту, була пошта. Це вже як поставили клуба, то змінилось...

– Я пам'ятаю ще пошту ту і бабу Ярину пам'ятаю, а її дочка Надя – це ж моя хрещена мати! – Л. І.

– Ну їх розпродали всіх! І там був сусіда Антон, Антін, Троян. Де зараз Митька живе... То Антонів вже не розпродали, а було доведене тверде завдання, – то таких було багато! Це вже такі – там Мостіцький, Прокопів батько, Палійчука⁴, – тверде завдання Мостіцькому, тверде завдання Крещенко Кирило мав, там, де зара клуб стоїть, там він жив, осадьба, – тоже... Ніконів батько тоже...⁵ Забрали його десь, вислали... Він служив в жандармерії, то чіплялися тоже, що він був на службі... Він і багато не жив... Ну, ще кого тут?...

– А як почали колгосп організовувати? – Л. І.

– Ну, прийшло времня, що рішили, значить, ліквідація кулачества. То було «обмеження кулачества», а це вже було «ліквідація кулачества як класу». То вже тут такий-го, каже: «Бідний! – каже, – він не важе нічо». Каже: «Він не куркуль!» – Та він, – каже, – в їдну дудку з кулаком грає!» Значить, він не йде в колгосп...

А ті пішли в колгосп, почали колгосп... А цих людей обклали оце в тридцять третьому році, то грабили як бачили! Стали, голод зробили, а послі ще й в голод відкрили магазини, їх назвали «Торгсини», і там за долари, за іностранны монету, за золото, сребро мона було брати по дишеві ціні шо хоч! Таким чином одбирали в людей золото! Тут мрут, а там...

– А де це той був магазин? – Л. І.

– По всіх містах! В Старокостянтиніві був, – по всьій стране було так зробляно!

– А ви голод пам'ятаєте добре? – Л. І.

— Ти й шо! Ха! Я сам переживав голод! В брата померли діти, й так далі. Це в 33-му році! То це те саме робиця, шо я кажу! Вот в ті роки вони, понімаїш, обклали людей, о, топіро каже, шо пішли в колгосп, — забрали все. То там, хто в колгоспі, ше якомсь там жив, понімаїш, а ціх людей, — понакладали лишні налоги, хліб, і вони не виконали! То робили бригаду, там в сільсоветі, члени сільської ради, мати оцю Івана Багана, Рачиха, стара Текля — може, ти знаїш, про ко'я говору?

— Трохи знаю, бо я вже ж це не першого вас питаю! — Л. І.

— Ну от... Ну і топіро там Марко цей Уляни Пипкової був, понімаїш, [...], то там багато хлопців були таких, понімаїш,.... Посилають придставителя з району, він збирає — і я там є, чуїш! Кажу, шо нема кого [розкуркулювати?]. А він каже: «Як так? Такого не може бути!» В нас же ж бідняцько-середняцьке село, шо ж тут будеш... Взяти цього Крещенка Кирила — він працював, мав їдню' сина, ходив... — одежа в його бідна, — любив трудитися, і в його' було три гектари землі. Нічого він не мав! Нічо' такого нема! Петра цього «Риженського» батько жив небагато, а була симня велика, о. Як вже підросли, він поставив будинка — тоже розкидали, і того, й того... Отаких, понімаїш... Шо тобі за такий короткий час розказувати? Це вже я трохи свого мненія кажу! А це робилось, я от дивлюсь, те, шо й зара робиця!

— А люди охоче йшли в колгосп? — Л. І.

— Люди — ніхто не хоче йти в колгосп! Кажна людина мала своє поле, свої коні, плуга, все знаряддя... Якомсь вони там собі робили, а в колгосп не хтіли йти. Я тоже пішов в колгосп пізніше. Але землі в мене було сім гектарів! Там три гектари, то вже кулак, — а то ж сім гектарів землі, це було багато! Тоді таких мало було! Але я там був, то вже ни чіплялися, нічого такого не було... Але не було й нічо'! Шо не чіплялися — бо немо до чо' вчепитися! А вони так оббирали...

А після, як завоювали це все, то стали церкви забирати. Забрали дзвони, о. А послі приїхали — секретар райкома, забувся хвамлію... То приїхав, то в церкві збирали, золотий був прибор, причащати, — ложечка, чаша, — прибор для причастя, золотий... Було шось чотири іконі, познімали, які мали ризи сребрянє... Був сребряний прибор для Причастя, — ложечка там, це все, шо потрібне... І була ікона — вона зара' в Стецьках⁶ є, та ікона, — то на її була риза золота! То зняв, і в платочок завирнув, бо я ж був в церкві тоді! А після оддали ту ікону, ризу забрали золоту... А це оддали, то вона так там і в Стецьках... А її тра було в Губчу забрати, то губецька... Але в Губчі там нема де її чіпляти тепер... Зара наша громада старається забрати там, шо даліше, не знаю' ... То це, значить, так оббирали.

А мій дядько Левко був, і другі приїхали з Америки, то вони бідно жили, але в їх було трошки доларів, вони там заробили, — то забра-

* На жаль, парафіяни церкви с. Стецьки так і не повернули реліквію моїм односельцям, хоча на те було благословення єпископа... — Л. І.

ли, щоб оддавали золото. В «Торгсин» не несеш, то беруть тоді в Гриців, в тюрму, нагудуют оселедцями, і напаят крепко грубу, й води не дають, — щоб оддавали золото, гроші. Таке робили тоді!

— Це який рік був? — Л. І.

— Це був двадцять четвертий! Двадцять п'ятий...

— А церкву як пограбували, то що, вона діяла тоді, в 20-х роках? —

Л. І.

— Церква була, стояла, а після тут був в двадцять п'ятому році чи в двадцять шостому році був пожар, тут-го вся вулиця вигоріла, й в тому числі й церква згоріла. І на цьому кончилось...

— А не знаєте, в якому році церква була побудована? — Л. І.

— А хто її знає, вона стояла, дерев'яна, стара була...

— А скільки куполів було? — Л. І.

— Три! Церкви строяця во ім'я Тройці...

— І зробився колгосп, і що тоді, як людей заставляли? — Л. І.

— У колгоспі вони працювали...

Я був багато там в керівниках, там членом правління, а послі вчився на агронома, робив агрономічну роботу... То в колгоспі було так. Шо в колгоспі, понімаїш, жили люди бідно. Погано харчували, худоба худа, — а чоґо? Все забирають, земля мало родить, люди не хтят робити... А чоґо? Бо дарма роблять! Ну скажи: робит-робит — і дає по 200 грам там на трудовень і т. д... А чоловік такий косар, — це він за день ззість буханку хліба! І навіть не заробляє хліб... То це ше на городах жили, а послі стали городи одрізати, двацять три сотих давати! Бо, каже, шо, шісдісят сотих, то там осадьби були по півгектара, — там він виростить, понімаїш, дві-три копі жита, і їму хватить їсти, ти й нашо робити дарма! Ну а в колгоспі — я там робив, був секретаром комсомольської організації, то закріпили мене, я сів, засівав, — по комсомольські лінії, то босий, нема шо, то сплів з валу⁷ такі тапочки, човники такі, і там сів, за рульом, ганяїм там...

Нема чо' їсти, голодні, — то варить якусь баланду, гричаної там муки трошки дасть, наколотить, і там забиті тако кілки, ну так як зараз роблять стоги оце, то там так доски поставляні, і цеї баланди два черпаки дасть, і все...

То коні, чуїш, никрепкі, то на зміну коням! А я такий самий бідний, голодний, то без зміни! [Мається на увазі, шо коням відпочинок давали, міняли, як потомляться, бо слабкі були й голодні, а людям — ні. — Л. І.]

Тоді отак видумають: то комсомол, то таке, то сяке, — і работай! Там поставили сіпаратора, то я робив на сіпараторі, молоко приймав од людей. То то була там ранше хата Солов'я Деренчука...

— Це його хату продали? — Л. І.

— Продали його хату! Його хата там десь стояла, де Мітька [Деренчук] зара...

Примітки

- ¹ Мається на увазі дід Мандрика Миколи Васильовича, колишнього вчителя і директора школи, тепер пенсіонера.
- ² Зараз визначити вже неможливо.
- ³ Вознюк Наум.
- ⁴ Палійчук Пилип.
- ⁵ Крещенко Устим.
- ⁶ с. Стецьки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
- ⁷ Найтовщі нитки, з яких робили рядна, товсте полотно і т. п.

Радянська влада руйнувала кладбище

(Записано 25.08.1996 р. в с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Крещенка Павла Устиновича, 1912 р. н., колишнього активіста, комсомольця 20-х років, члена правління колгоспу і згодом голови сільради с. Губча)

За совєцької власті зруйнували були кладбище. – Це, що зара' є, старе кладбище! [...]

– А нащо зруйнували? – Л. І.

– Як прийшла совєцька власть, то вона не прийняла релігію. Ну, так званий був войовничий атеїзм. Опшим протів божества було. Як пішло протів божества, а кладбище считали як релігійна точка! Так деякі розуміли. Обгорожу обікрали – гонили горілку, те й нема дров! Те, й ідуть те й беруть ту ізгородь на кладбищі! Хрести старі витягали – рубають ночною й горілку гонять!

А як зруйнували так, то є паша – беруть туди те й пускають худобу! Спасли худобу, там були вишняка й все – йдуть, рубають палити все – й зруйнували кладбище! Стояла каплиця ше там. Ну каплиця була – одна башня і хрестик там стояв – і там було під форму божества: ікони стояли, все таке. Люди, як мирчака треба ховати, то там всенькі, що мають, стояли – носилки носити мирчака, в нас кажуть мари, ну й другі причандали, то там треба було! Ну й, буває, як ховають мирчака й шось ни мона – там погода, чи шо, – то туди занисут, там постоїт сутки-двое, в каплиці...

[...] Я був секретаром комсомольської організації в те время, а Святський був голова колгоспу. Шото він рішив розкидати каплицю, бо люди ходять моляця Богу. Ну сюди-туди, то як формально це зробити? Шото він робив, хтів зібрати збори, щоб люди рішили, шо розкидати каплицю, то ни зійшлися. А зійшлися там комсомольці, такі, як я, і ше там...

І поставили на голосування – не проголосували, щоб розкидати. Ну й взяли Крещенка Василя, мого брата, – може, ти знаїш його, – він її розкидав, а дерево забрали, то зробили магазина того дерев'яного, шо в колгоспі. То каплицю розкидали. І кладбище зруйнували. Ходила худоба, паслися – опшим, пустир!

Деякі там хрести стояли й так дальше. А потом був Мирончиків Філімон заготовачом, то там стояли пам'ятники железні, чугунні, то позабирив на брут. Бо треба на метал, каже, забрати.

Там, де оце попів склеп, там, де кам'яні стопчики, є дюри, – то там були железні, то повитягав і позадавав.

Пройшло время, повчився я в школі агротехнічній, на осінь я вернувся й мене поставили председателем сельсовета, і я рішив, шо це неправильно. От. То зібрав всі сили. То треба обкопати. То не було як. А була дорожна бригада, з цих людей, з кожного, який живе в селі, то одчисляли шість днів робочих на роботу дороги. От за ці шість днів, шо є вони на роботі, дорожні бригаді оплачували. І я не мав за шо обкопати кладбища, заплатити, то взяв цю бригаду, були в мене дороги справні, посправляли дороги, бригада посправляла та. А було так: як ці шість днів не використаш [гроші на це – Л. І.], то переводять в друге село якесь, ці не розходовані дні. То там роблять дороги. Я думаю, як будуть давати, в мене є лишні дні, то я дам похилих людей, щоб обкопали кладовище це. А платити будуть за ці трудодні, шо є ше їх запас. І, таким чином, обкопали були кладбище, і обсадили, і був зроблений такий невеликий порядок.

– В якому це році було? – Л. І.

– Це було... щитай перед війною...

– А зруйнували в якому? – Л. І.

– Почали руйнувати десь із 24-го року мало-помалу, ніхто не доглядав, так заростало пустище...

Жахливий похорон 1933-го

Тридцять третій рік, голод. Тут-го в Фищуків померла, понімаїц, Олександра і Іванка, оцього, шо зара' Василя батько. Померли ж ті жінки, й нема кому поховати. А жив там Іван, там, де Маташ, в приймаках Віктор. Там жив цей Гані батько. Він жив ше, крепший... Засмирділися дві жінки!

Я вже тоді робив виконавцем, саме в літах був. І от нима кому поховати! Засмирділися вони в хаті на постелі обидьві. От він прийшов і просит мене, щоб я поміг їх поховати. Ше був Королюк Василь. Послали його, щоб він викопав могилу, а він викопав таку невелику яму. А їму треба їх забрати, бо в сусідстві, гниль, смирдит, тра забрати! То був Січка Кіндрат ше тут, дядько старий, і я, і він – втрох ми! Він взяв коні, щоб завезти, я зайшов – а в хату зайти ни мона, смирдит! Кає: ну треба брати! То я ни набожний, а Іван набожний цей, забувся як йо хвамілья... Я пішов в хату, подивився, як вони лижат... Кажу, знаїш шо? Й їх брати ни буду! Ноги сині, пороскладалися, все. Кажу, як покладеш на радно, то я візьму за кінець й буду нести, на хуру викиним! Ну, він мусит робити... Взяв він їдну бабу на

* Це Ясенчук Іван.

тому радні, що вони там лижали, накачав, ми винесли, а вкинули на хуру, то воно ще там потраслось, побовталось там всиридині, та ще більш смориду! Після й другу викинули так, завезли на кладбище. А він не викопав таку як треба яму, – отако в коліна викопана, без форми... Ну, каже, як? Ти й вони лижат, ці баби, там... Кажу – ну як? Ну, що ти, як ти їх? Вони розбовтались, понімаїш, там... Кажу – давай під'їдим і пирикинем, і вони попадають в яму! Так і зробили, бо наче виходу нима! Під'їхали акуратно і перекинули. Їдна баба – потрапляє голова її меж ноги цієї баби... То він каже: «Так нихарашо! По обряде нашому християнському, то треба покласти головою куди треба, щоб вони собі лижали так... » Кажу я: «Я ні можу!»

Він вскочив туди в яму, щоб покласти їх, направить там, – теї ни мона! І так... Василь цей ні міг, а я взяв і закопав їх...

Отакі, понімаїш, епізоди бували... То всього цього не розкажеш! Мені вже з лишком восімісят років, і воно є, що в дитинстві було...

Про жінку, яка хотіла зарізати свою дитину

(Записано 25. 08. 1996 р. в с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
від Крещенко Оксани Павлівни,
доньки Павла Устиновича Крещенка)

– Ану розкажіть, як баба Дарка розказувала? – Л. І.

– Вона розказувала, що настільки було жакливо, голод, що коли вони пішли сапати буряки в колгоспі, і жінка, яка з нею сапала ці буряки, я от не пам'ятаю, хто був... Ну, жінка – я вже не пам'ятаю, давно немає! Каже до неї, що я, ти знаїш, вчора була б свою дитину зарубала! Зарізала! Вона каже: «Та й як?!» – «Ну, – каже, – таке шось зо мною зробилося, і кажу до його: «Ходи сюди!, ходи сюди!» – хлопчикові було років п'ять. А вона каже, і той хлопчик ніби відчув, що то щось має бути погане, і втік від неї! «Бо я, – каже, – його до конопель кличу, бо ж коноплі високі, не буде видно! І, – каже, – потім, як мені те відпустило і, – каже, – мені стало страшно: «Боже, що ж би я була зробила, свою дитину була б знищила!» Та каже баба Дарка: «А я ж думаю: чекай-но, то як тобі таке в голову приходять, а я, – каже, – трохі креша, – бо вона тоді здорова була, – ти й, – каже, – впириді йду неї рядок сапати, а вона, – каже, – ззаді слідом, – це ж, – каже, – як тобі таке в голову приходять, то тобі ще раз прийде, то ти візьмеш мене зарубайш! Те й сапаю, – каже, – повільніше, щоб вона все вперед ішла». А вона каже: «Боже, то ти десь никреша, як я! Бо ти вже йшла впереді, а тепер за мною!» Ото страшно! Ото люди пережили!

При сталінському режимі заставляли робити й нічо' ни платили – й вони казали: «Не піду на роботу!» Таких знайшлося в селі людей більше! Їх було багато! Їх почали судити, що не виробили

мінімум. Хто хрестився, хто молився. А багато хто казали: «Платіт – буду робити!»

«Штучно створене кулачество»

(Записано 9.09. 1996 р. в с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від
Мельника Костянтина Дмитровича, 1909 р. н.)

– Розкажіть, як почали організовувати колгосп, як розкуркулювали... – Л. І.

– Создавалося таке, як тобі сказати... із лядащих¹... Із лядащих создавалися такі бригади. І от в бригаду з району пришлють сюди полномоченого, якогось дурного... Бо якийсь хитрий, то, понімаїш, робив по-хитрому. А як якийсь дурний, то робит по-дурному... Збирає п'яниць, там їм дасть по сто грам самогонки – і хата в хату, хата в хату! Ни йдеш у колгосп – тобі нимає довідки, щоб ти змовов, понімаїш? Ну шо ж робити? А жорна взяли те й побили в всіх... Як в тебе є жорна, прийшли...

Ночою в жорнах мололи, вдень ни будиш, і то десь так схватись треба, щоб ни чули, бо прийдуть, то поб'ють і забирають і всьо!

– А в якому це році було? – Л. І.

– Це десь в 20-х роках майбуть...

– І що? Ходили з хати в хату і що ще робили? – Л. І.

– Пудушки грабили!

– Діжку пікну² – й ту забирали!

– Все позабирали! Горшки, в горшках хто сховав трошки пшо – й ту забирали!

– Мовчи, я це сам розкажу!

Це бригада, я ж кажу тобі, такіх-о п'яниць збираюця цілий табун, цілий, приходять, допустим... Цей полномочаний як прийде з Грицива³, зара⁴ збирає їх всіх, записаніх, – в його там є! Ну і – «Куди підем?» Допустим: туди підем! До Івана, до Стипана, там, до Данила... І приходять. «Ти в колгосп підеш?!» – Ни хоче йти, бо в його коні, понімаїш, віз є, і рало є, – ну все є те, шо є! «Я ще пожду, ще міні є!» – «Ну, то ми на тебе накладаїмо там те й те, щоб ти виконував. Як він виконав це, вже виконав! – прийшли, подивилися – ше є! – ше накладають, понімаїш? Таке, шо ти ни діждеш⁴ виконати! Як нимає, ни виконуйш – штрафують. Як нимає чого штрафувати – граблять! І забирають корови, і все!

Али бачиш, я вже був тоді командіричком! Я вже в армії служив. Це як в мене в батька був ячмінь на насіння – прийшли й забрали, понімаїш! Ти й нима чим сіяти! Хоть коні є, а сіяти ж нима чо!⁵ То він пише до мене, шо в мене забрали ячмінь, може, шось ти там помо-

⁵ Дідові намагалась допомогти його жінка, баба Хведора, але він всіляко не давав їй говорити

жиш! То я, понімаіш, сказав начальству, шо так і так, забрали ячмінь, – то десь начальство помогло! Оддали насіння, понімаіш, посіяти ячмінь! Али ж я... али ж цю, може, й ні треба казати...

– Кажіть, кажіть! Це все історія! – Л. І.

– Да, це історія! Али ж я, понімаіш, був камандіром вже, я в армії служив, в 30-му році було діло. В 30-му в 31-му. Да. Та й камандір роти каже: «Готуйся в наряд!» А каліки осталися такі-о ше. Камандір роти каже: «Мелник, забири туди їх за город, завизи, щоб тут ні шалалися!» Ну то я їх забрав за Городок вивів. Ше так вуличка така була, як осьо... І там хто хоче, то пісьма пише, хто хоче, шо хоче робит... хто читає все, шо граблять, оце-о все, шо таке робиця, понімаіш... Али як ми дивимося – на їдному хазяйстві [навпроти] повно людей. І корову виводять... Ну а ми ж читаім це все й знаімо, шо скрізь робиця... Ти й це ми знаім, шо це тоже граблять... Я кажу: «Пішли! Пішли ні дадім!» Корови... І ми зара' побігли! І я штиком до цю, шо: «Ану завирни корову!» Він оддає хазяїнові... «Не-не! Хазяїн ні одв'язав її! Ти одв'язав?! Завиди й прив'язи зараз!» Він повів, прив'язав, вийшов... Кажу я до хазяїна: «Чо' ти боїся, хазяїн? Тибі всьо рамно, й нам всьо рамно! Ти, як прийдут другий раз, – сокірою по голові, і всьо, й ні дивися! Ни бійся ні за шо!» Ну, то я мався за це діло! – [сміється] – Мався я ой-ой-ой! Навіть ні хочю розказувати більше...

– А що саме вам зробили? Сварили вас? – Л. І.

– Ну то канешно! Шо я ше камандіром, понімаєш, був, та й це все... І в мене було воно в документах, ти знаіш? Записали в документах! Їдного разу – я вже офіцером був, – то їден мені в особом одделі друг мій і каже міні: «Шо в тебе таке, Мелник, було в житні?» – «А шо таке?» – «Ну, – каже, – в тебе документ запачканий!» – «Чим?!» – «Ну, – каже, щось таке було, шо ти «нінадьожний»... Значить, політично неустойчивий, понімаіш... – [сміється]. – Ну, з голови це вийшло! Чи ж воно міні в голові це було? Я кажу: «Так нічо' ні знаю, хіба те й те», – оце, шо я тобі розказую. – Каже: «Воно й є!»

– А ви пам'ятаєте якісь конкретні випадки, як там розкуркулювали людей, може, вислали кого? – Л. І.

– Я був даже, як я прийшов з армії, то мене встромили в цю саму бригаду! Думали, шо я буду так як і вони! То як ви прийшли осюдого, – тут була баба Прусачка, – корову треба тягнути. Ше, правда, тут був Іван, тут, у Варки, Польків Іван. То треба виносити пашню! З комори! То мене заставляють пашню з комори виносити. А я ні пішов! «Я, – кажу, – там її ні поставив, і я, кажу, – брати ні буду!» Як пішли дальше – там корову брати! Я тоже ні пішов! Ни послушав. То мене оштрафували! Понімаіш? Да! Ни мене, а батька! Бо в мене ж нема нічо'! І батько мусів заплатити, понімаіш, за таке діло, шо я посварився з ними і ні взяв!

А пішли ше до цюго Явдокіма, – знаіш Явдокіма? – то ці пішли грабити комору, а Олекса Балигів (Крещенко – Л. І.) каже до мене

і ше до когось – но до кого, то вже ні скажу! – «Ану в клуню біжіт подивіться, шо там є в клуні?» А тоді колись клуні були: хата хатою, а клуні пашня... І ми пішли в клуню ту і околот⁵ вроді кидайм, шукаймо там шо-нибудь, пашні шукали! І на то те, понімаіш, мішок селянський лежить в околоті! Ми його назад! «Нема тут нічого!» І сохранили дядькові такий мішок пашні! Коротше говоря, я був протівнік, я був протівнік цієї власті, котора грабила людей, – я за людей був!

Осього в нас були репресировані ці-го сусіди... То бригада прийде сюди, як їм шось треба, ти й грабить! То вони все до нас принесли – і подушки, потому шо грабили і подушки забирали, і кожухи забирали, понімаіш? І це все пропивали, продавали і пропивали! Бригада самушеч⁶... То вони до нас приносили, до нас вже ж ні прийде, бо ми ж бідняки були!

– А який же ж тоді смисл був грабувати, якщо вони його пропивали? – Л. І.

– Потому шо як ви ні хочте йти в колгосп, то треба тебе обграбувати, щоб ти пішов в колгосп!

– Хай би вони все це в колгосп забирали! – Л. І.

– Не! Вони собі забирали! При чом тут колгосп [сміється]! Так лякали людей. Це було біда, така була біда людям, шо страшно! Це ні то шо, допустім, кулак, так, як кажуть, кулак чи куркуль... Це ні то шо кулака! Це зразу создали оце «кулачество» для того, щоб пугать людей, грабить, щоб люди йшли в колгосп! Це така була цель толькі! Люди ніхто ж ні йшов і ні хтів йти в колгосп. В колгосп ішли люди ті, шо ні було в їх ні коня, ні двора, каже, нічо'... Як міні йти до цю' само' «кулака», щоб він дав коні – він же дурно⁷ ні дасть вигорати, чи засіяти, чи привезти крокву, чи там шось до млина завести, а шось те, шо він скаже, мусиш дати їму... Бо як вони, понімаіш, создали «кулачество», то вони бідняка, понімаіш, притисли. Приїхав полномочаний з району! «Ну шо, кого вдарим сьогодні?» Допустім, Івана чи Стипана... Він зовсім ні кулак, він бідняк! Був, понімайте, осьо Уліян, то він же їдну сорочку мав! Був бідний! Али його вдарить треба, бо в його там десять дисятин зимлі! І от, понімаіш, приходят – шо ти з його візьмеш? А нічо'! Бо в його ж нима нічо'! Його само' взяли! Аристували його і... – куди ні хтів, то забрали! Та й всі люди боялись... Хто його знає, він сьогодні, понімаіш... ти кулаком, а зватра я кулаком... Так... Бригада биз кінця ходит, і ні знаіш, куди йти і шо робити...

– Але ж все-таки колгосп зробили?... – Л. І.

– Колгосп зробили! Зразу мало було людей, а потім щораз більше... Люди побачили, шо биззаконня, біда, граблять – ти й мусили йти в колгосп... (...)

– А я бідняк був, і в мене нічо' пошти ні було, і нічо' в мене ні зачіпали... Отоно цей ячмінь були забрали, то повирнули...

– А багато в селі людей померло з голоду? – Л. І.

– З голоду? Кажуть, шо валялися, ні було кому хоронити! Такі були времена... Я в 33-му році тут ні був, я був в армії...

– А ви як були в армії, то вам було що їсти? – Л. І.
 – Тібі сказати правду, що ни було... Оцей борщ сухий, оце смирділо ше, понімаїш, за кіломитир⁸! Так гудували. Як їдно' разу, понімаїш, привезли на стрельбище галушки, та й чир'яки в галушках були...
 – А ви тоді де служили – на Україні? – Л. І.
 – На Україні!
 – Де саме? – Л. І.
 – Я скрізь був. Я скрізь був! Я такий був, що скрізь був... А це було діло... в Краснодарі... І в Новоросійську... Я ж був і в Ростові-на-Дону... Де хоч був!

Примітки

- ¹ Лядяші (діал.) – ледачі.
² Пікна діжка – дерев'яна діжка, в якій місили хліб, – широка, але невисока була.
³ смт. Гриців Шепетівського р-ну Хмельницької обл., тодішній районний центр.
⁴ Ни діждеш (діал.) – не зможеш, не матимеш сили і т.п.
⁵ Охолот – вимолочені снопи.
⁶ Самушеча (спотв.) – скажена (від рос. «сумасшедший»)
⁷ Дурно (діал.) – даремно, просто так.
⁸ Кіломитир (спотв.) – кілометр.

«Так гонили в колгосп»

(записано 27.06.1993 р. від Цісарук Палагії Матвіївни, 1908 р. н., уродженки с. Капустин Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., вмерла в 2004 р.)

В 29-му році [я прийшла жити в Губчу]. В 30-му колгосп. Записались ми в колгосп перші. Було нас 30 чоловік зразу в колгоспі. Чоловік був бригадиром, потом полеводом був, потом послали його в Лисинці¹ головою колгоспу. Побув там три місяці головою.
 – Як ваш чоловік звався? – Л. І.
 – Цісарук Дмитро Митіфорович.
 – Це він тут жив, губчанський, да? – Л. І.
 – Губчанський.
 – А в колгосп що, добровільно записувалися, чи як? Чи насильно? – Л. І.
 – Трохи насильно було.
 – А розкажіть, як це було? – Л. І.
 – Як було? Зара² зразу приїхали ногою³, бо ни могли ж вони так. Прийшли ногою і так як ариштували нас, тут три чоловіки було.
 – Як? – Л. І.

– Так як... міліція забрала в Гриців: а потом, здаєця, послали їх в Читирбуки⁴, і там сказали, щоб записались в колгосп.
 – Так що, прямо заарештували? – Л. І.
 – А примусово! Ну, али ж...
 – І це всім так було чи тільки вам? – Л. І.
 – Потом ше й хуже⁵ було, висилали геть! Хто ни хтів записатися в колгосп, то так було...
 – І що, всіх забирали? Оце кожного так у колгосп записували? Чи тільки вас? – Л. І.

– Не, вже тоді як він приїхав, то ми вже добровільно записались, бо куди ж подініся! А хто ни записався добровільно в колгосп, то в того позабирали хліб, усе с хати позабирали, й худобу – так же ж було! Гонили в колгосп так! А ціх трицять чоловік, що це записалися, – то це добровільно записувалися. Нічо' в нас ни брали, ни грабували нічо'. А ці, що ни писалися, то їх порозбирали все – ти й голод тоді дуже настав великий.

Великий голод був. Люде-ей! Возили тако: кидали в ями биз труни, биз нічо... – [плаче – Л. І.] Отаке було.

А ціх трицять чоловік, то це записалися в'ни⁶ ни примусово, то в нас ни брали нічо'... Ну, канешно, – здали ми... Ключу забрали, коні забрали, – це завили в колгосп, – плуга, воза – все оддали, бо пішли в колгосп те й оддали все! А ці шо ни йшли, ни хтіли записуватись, то в'ни бідували потом дуже, бо в їх і городи позабирали, і все позабирали. Ну це ж було примусово! Бо ни хтіли люди записатись! Отак було!

То в 33-му його засудили, мого чоловіка... За тигу... за Лисинці. Він заслаб на гриб дуже зимою, це було в лютому місяці, о. А завгосп... А коням ни було шо давати їсти, якісь були отходи дуже тухлі, і завгосп був, і цей бригадір, коні ці обгудували – поздихало разом чотирнацять коний! І його засудили. Голова колгоспу...

А була в нього справка од дохтора, шо він болів. В його малярія була й гриб... І тоді подав касацію й його освободили. Али були забрали... на п'ять років були засудили. То забрали, він десь там був в Дніпропетровському, тоді касацію подав, то його освободили на примусове, на шість місяців примусової присудили. Одбув примусову і робив бригадиром, був активістом в силі, потом ни знаю, шось він сказав десь... То був тут такий чоловік... ни добрий...

– Який? Кажіть його прізвище! – Л. І.

– Панзига Василь, но його десь утопили тоже, нима його... Його зара' тоді втопили... як мого забрали... То він заявив шось на нього, цей Панзига Василь, і так його забрали, й я ни знаю, де поділи... Міні то було тоно⁷ письмо таке... Тоно я його ни сохранила! Шо він дуже... вже знав, шо ни буде жити, то прощався і казав: «Дітей гляди!» В мене трое дітей було маленьких... Було шість років Кузьмі. А Таїсці було чотири роки, а Васильові рік був... Такі були діти... І була біда... Біда була! Палити ни було чим! І я була так як враг народа, боялася!

Боялася сказати що, боялася всього! Мине... ну що – ни було в мене тут ніко', – ні брата, ні систри, ніко', ніякої заціти ни було! І цей хлопиць одинацяти років – він робив в колгоспі! Одинадцять років було – він і скородив, і все, цей Кузьма мій. Потом вже було їму шіснацять років. Їде до машини снопи возити. І од машини ввечері дають мішки їм, шоб вони звіти, с поля, везли в магазин⁹ мішки. А був... Охраннікі були коло машини – Прохір був і Дим'ян. Гляділи. Вони та-ак⁹ комсомольці. Взяли їму мішка одно – там вісім мішків, а вони їму див'ято' підкинули, вкрали. А завгосп сусіда був, ше й кум. Сядає на хуру їхати, на задню. А ціх хлопчиків багато тоді було, вони вже робили всі. Всі малі снопи возили – це ж після війни було! Сядає на хуру. А в'ни побачили, шо він сядає на хуру, завгосп, то цю' мішка мах – і вкрали! [назад сховали? Нерозбірливо. – Л. І.]. Як він приїжджає... Їму тра було правду казати! Як він приїжджає до магазину, то цей Марко... це завгосп, помню, був... «Де див'ятий мішок? В тебе дев'ять було». А Луцюк був – полномочаний¹⁰ наш... Я ни знаю, звідки він, а знаю тоно, шо Луцюк фамілія... – «Мине послали хліб стиригти, а вони розкрадают хліб...» А там міліція – забрала їх... Забрала, а Миранов був в Грициві міліцінер, наш участковий. Цей Миранов був с цими хлопцями, с цими комсомольцями, вони старші були за Кузьму, Дим'ян був десь ше з 25-го року, а Прохір чи з 28-го, а мій с 30-го року. О. То він з ними був знакомий, він був участковий тут, то пустив їх з Грицива. Ціх усіх трох хлопців, вони пиринували і прийшли... Я вже нису пиридачу, – вони йдуть собі, посьміхаюця всі три... Як ввечером, то визвали с Хмельницького МВД якесь, це вже старший. І забрала ціх хлопців в сільраду, і так бив він їх там... голубко! Як він розказував, цей син мій, то я ни м-можжу [плаче]... Каже, тако' за чуба мине взяв і головою об стіну б'е [плаче]... Ай! А цю Дим'яна дуже щотами¹¹ бив. Якесь пісьмо це цюму Прохірові підшили, то цюму дали були двацять років, Прохірові¹²... А Дим'янові¹³ п'ять, а мому два. І такий малий же, і загнали... в Іркутськ, та йому далеких таборів дали два роки...

В Бирдичиві була пішки... У Заславі¹⁴ три місяці тримали до суда! Забрала в серпні місяці, а вигнали десь вгосінь, вже холодно було, десь в листопаді, мабуть, при кінці листопада, холодно вже було... Погнали в Іркутськ. Набїдувавсь, бідняка. – Боже! Казав, здохлу коняку їв [плаче].

[Почала плакати дуже, і розповідь перервалася... – Л. І.]

... – Розкажіть далі, ще, як все було, як їх заарештували... – Л. І.

– Ну, в сільраді побили їх, щотами били і в стіну головою били, – а рано пов'язали руки як якісь... я знаю? – разбойникам! – назад і на хуру повкидали їх, і повезли в Грицив.

– Це за ту пашню, шо то вкрали? – [інша сусіда зайшла – Л. І.]

– Да! З Грицива в Заслав, посідали в Грициві, там посідали три місяці, типіро пригнали на суд, дали тому п'ять років, тому двацять

п'ять, Прохірові двацять п'ять, Дим'янові п'ять, а мому два роки далеких таборів. Отак було...

Місяць везли в товарняку, в Іркутське, каже, такі ше були, шо по 25 років, то прорізали дошку в вагоні і повтікали в тайгу, – а де в тайзі подіниця? Куди, де подіниця? Холодіна, нищастя... Трохи, каже, походили по ті тайзі, й таке їх найшли. А їдного, то, каже, тако били, била й вже ниживого вкинули в вагон... Попримирзаім, каже, до того вагона... Такий мороз... Голодні й холодні, і, дивись, як тра' вижити, то вижив, малий ше такий був, вижив, – а типіро ше така смерть страшна...¹⁵

– Це він ще до армії, да? – [сусідка – Л. І.]

– До армії, шіснацять років ше ни було, Ліда.

А дві жінки засудили – дівчинка і мати. Каже, було за городом жито, ми тако підем чималенько колосків нарвем, то в котлок, то в те, то в те, потом ше й снопів принесли... Істи хтіли, шестиро дітей, чоловік такий маленький, як ото, – Ольжик... Це з Ленковець.¹⁶ Бо як гнали їх етапом їх у Читирбуки, вже засудили, то я йшла до Читирбук пішки, там в Читирбуках нучували, а це вони з Ленковець, ця мати й дочка. За жито, там колосків ціх взяли... Боже, зайшли до цієї хати, батько це с тими дітьми остався, ше п'ятиро дітей в їх, а це сама старша дівчинка – обидьві засуджані – босі ці діти, а холодно вже, зіма стоїть... Боже, шо було! Тако' як згадаю все це – який страх, яка біда була! Судили за шо бачили, за шо бачили!

– То що, вони вернулися? – Л. І.

– Вернулися, всі вернулися!

Дим'яна зара' взяли в завод слесарем, то їму легше було, мого взяли їздовим... Начальнік тюрми жив там у тайзі, а в город діти в школу ходили... То, каже, повизу ці діти в город, то назбираю недокурків, там вже ці воєнні – покидають нидокурки... Кажу, а хоть коли їсти начальнік давав? Каже: ніколи! Ні, ніколи нічо'... То, каже, то в тому бараці, де вже вони жили, то, каже, колись картопля була, то попадала в щелі¹⁷ ці та й, каже, возьмемо з Дим'яном (поки ни забрала йо' в завод, бо там вже йому луче було), то, каже, повидолубу їм ту картоплю, шо така-го померзла і там в ціх щелях в підлозі... А найшли коня в тайзі здохло, каже, – такий кислий!.. Варили й їли... Тра пирижити, то, дивіця, пирижиеш, пирижиеш, ни вмреш! Каже, страшно намучились... Каже: «Мамо, я так був висох! – а він же ж повний такий був! – я так був висох, шо тако' руки як лопатки, дьві костомоахи остались, більш нічо'». [плаче]... І нізашо засудили, нізашо! Навіть кіла пшиниці ни взяв! Вони мішка того скинули обидва з Дим'яном, вони охранніками були... Мішка скинули, як побачили, шо Марко їде, вони коло машини, а Іванечко був вагарем, коло машини взяли та й скинули того мішка собі, де вони вже там йо' поділи – це діло їхне. Як вже рано я чую, як вже забрала... Хліб у мене забрала, приїхали... Кільки то' хліба було з города? Було зо три пуди

пшиниці! То чую, що вже там квитанцію пириробляно, вже з вісьми мішків зробляно дев'ять. То це що – ни свої робили?

– На! хто ж!

– Кажу до Іванечка: «Покажіт-но міні ту квитанцію!» Вже зробили дев'ять. Ти й вже їх питають. А Дим'ян каже: «Тона признайся правду, бо це групова кража, то більш дадут! То тона признайся, я тебе вб'ю». Цей ни сказав... Було кажи правду, що забрали того мішка... Я що, це ж охораніки, ви ж їх послали, шоб вони охораняли, що я повинин зробити... Али то на те йде...

А вже в Бирдичів пішла в Заслав пішки. Пішла в Заслав, – вигнали в Бирдичів. Іду в Бирдичів. Приїхали ввечір з Ганьою, Дим'яновою систрою. На вакзалі холодно! – це вже ж пилипівка! Пиринувували на вакзалі обидьві – йдем до теї тюрми. Дим'ян є, бо Дим'ян вже взрослий, а це малолетній, – а того, кажуть, нима! А бачу шо є! А він побачив мене на дорозі, шо я стою далеко, – така загороджа, ви знайте, як це до стелі, і ше шкло побите, і проволока... А він на другому повирсі, та й він бачить, шо є, махає шапкою, руку бачу його – плачу на ті дорозі... Підхожу – ворота такі залізні, в воротях тоно хвіртка. Приходжу до ... міліцінер, джурит, – прихожу та й кажу: «Гражданін, такий-такий тут є?» – ти й ше тако толкнула йо' – Боже! Як витришиця до мене! «Отойді! Толкаїш!» Шо буду ше казати? мовчу, вже нічо'... «Не, йо' здесь нет – етап учера пішов!» Бачу, шо є...

Али другий заступив джурний. От які то є люди! Є люди! Другий заступив, підходжу до цього, – цей як дитина! Іначий!

«Мамаша, а с какоого он года?»

Кажу: «Міні кажуть, шо нимає, а я пісьмо получила, шо він є!» Я ж його бачу, али ни мона казати, шо бачу! Бо йо' там будут сварити! Побіг. «А с какоого он года?» Кажу: «С трицятого!» Побіг. Побіг, прибігає. «А он в малолетні камері! Давайте пиридачу!» То це людина така! А то ж отправив би – їдь назад! Пиридачі ни прийняв би! Ой, є всякі люди на світі! З усякими серцями [плаче]!

Примітки

¹ С. Лисинці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

² Зара (діал.) – зараз.

³ Ночною (діал.) – вночі.

⁴ С. Чотирбуки Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁵ Хуже (діал.) – гірше.

⁶ В'ни (діал.) – вони.

⁷ Тона (діал.) – лише, тільки.

⁸ Магазин (діал.) – зерносовище.

⁹ Та-ак (розмовне) – так як.

¹⁰ Полномочаний (рос. слот.) – уповноважений.

¹¹ Щотами (рос. слот.) – рахівницею.

¹² Сидорчук Прохір.

¹³ Вознюк Дем'ян.

¹⁴ Заслав – м. Ізяслав, районний центр Хмельницької обл.

¹⁵ Цісарук Кузьма помер у молодому віці від серцевого нападу.

¹⁶ С. Ленківці Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

¹⁷ Щеля (діал.) – щілина.

«Сталін був людоєд!»

(Записано 27.06. 1993 р. від Цісарук Палажки

Матвіївни, 1908 р. н., уродженки с. Капустин

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

(померла в 2004 р. у віці 96 р.)

– Як голод був – розкажіть про голод... Чого почався, що робили... – Л. І.

– Ти й шо робили? Ни хтіли в колгосп іти! Ті шо ни хтіли в колгосп іти... Я ж казала – ці, шо ми записалися, трицять чоловік нас, то нас ни зачіпали, нічо' ни брали, – ну здали коні там, шо було... Али ж хліба ни забрали, який там був... А ці, шо ни писалися в колгосп, ни хтіли, то в них все позабирали! А де вони той хліб поділи, шо зробили голод?... А позабирали все, в кого шо було, забрали – та й все! Із горшків витрасали і забирали... Та й став голод! Настав голод, і люди попухлі дуже ходили... Мерли тако' на дорозі, під плотом лижали тако'... страшно, страшно... [плаче], шо робилось [плаче]...

– А ви, може, пам'ятаєте якихось сусідів, конкретно, щоб про когось розказати... Хто помер з голоду... – Л. І.

– Хто з голоду помер?! Багато померло з голоду! Боже! Багато! Багато... Помер Сабайдаш Іван з голоду, помер Носенко... Як то він звався... – забула вже! Забула, якась звався! Багато померло! Осьдо Колеснік Питро помер з голоду тут, в нас... Багато людей померло, багато...

– Ну, а що їли вони? – Л. І.

– Їли? Їли рогозу, тягнули, як вже навісні... Шо там було зімою, то поїли, а навісні вже нічо' ни було... То тут став був, та й дуже ригози цеї багато, така широка, це шо палки такі... То тако' людей на ставу! – коріння те тягнули! С тої липихи коріння тягнули й сушили, і шось там йо'... Листя їли з глodu, вже (було)... потом гичку їли... Али кому назначано було вижити, то вижив... а багато померло... Ясинчука Юрка тут дітей померло, такі гарні діти були... Таня померла, Вася помер – діти. А і старий Юрко помер... Якось стара вижила, і ше четвири дітей, то якось вижили, якось... а ці померли... Багато померло людей! Страшно було, Боже! Такі попухлі... [плаче], ой Боже... Попухлі...

– Як це – попухлі? – Л. І.

– Попухлі ноги такі, шо тако' тріскає шкура й біжит вода [плаче]... Тут Люся була колись... то хата, де зара' Зінькова хата, ближче, – це мого чоловіка був плімнянік – її чоловік. Тай голод дуже, то вона й корову зарізала, бо голод був, і в батьків був голод дуже... [нерозбірливе]. Зарізала корову їм... І все їдно діти... Но ни вмерли діти... То вже картошка була така маленька в мене на городі, а чоловіка

засудили, ні було їо', то я в Капустині була, там бараки¹ зайняла, полола. Бо діти тоже були малі... То застала її на городі, шо вона дерла картоплі в мене, таку маленьку, так поклала корчів дев'ять... А я кажу, – Боже, я думала, хто це тако' робить, збитка тако', – ну, али ж вона їсти хтіла! Як я прийшла до хати – вона вже отако висипала ці картоплі ти й тікає, я йду за нею... Прийшла – а цей хлопчик Володя, він є, вижив яюсь! – сидит тако' на припіку, в пічі горить в неї, а в ньо' такий-то живіт, шо він таке-го це все п'є й їсть! І тако' тиче та пухлятина... Я як подивилася – Боже! [плаче] тако' по припіку тичуть потьоки!.. І яюсь вижила дитина... Вже стала картопля, така маленька була, в'на стала вже її дерти... страшно, страшно було дивитися, Боже, шо було! Боже! Я ни могла...

Я прийду, а в нас там, в Капустині, батько тоже записався вперед у колгосп, бо був полномочний, і так братові сказав... Наложили заготівлю... Бо в'ни так робили: як ни йде в колгосп, наложували заготівлю. Раз виконав – другий раз доводять до двору тверде завдання! Як є хліб – ще виконав, як нима хліба, то вже викидають з хати... Свої самі робили! Свої самі робили... А воно ж приказував так, Каганович, ше ж тут був, і Сталін – це ж таке... Сталін людоед був – шоб він був ни вродився на світ, шо він робив! Де слово хто шо сказав – ти й вже рострел! То така біда робилась, крепка! Крепка біда робилась!

А потом, після війни, то шо було, добре? Вижили ці, шо ше на фронті пропали, то, їм лекше було жити, а міні? А міні як було? Города було шеїсят сотих, геть вишні пописали в садку, та й тисяча налогу, те й триста позики, о... та й м'яса сорок два кіла, яець... Чи я те яйце коли ззіла, чи молока? Корову оддай, діти малі... Вже як Малінков став, типіро стало лекше, а за Сталіна шо було? Біда була! – в мене цілий вік! Моя біографія, моя жизнь – хай Бог милує... [плаче].

– А ті люди, котрі в колгосп записалися, в котрих було шо їсти – вони не помагали тим, в кого не було? – Л. І.

– А шо мали, Боже... В мене ни був голод? В мене тоже був! Я була коло батьків, а батьків там то було... то... Боже, чом ни помагали?! Чо', – вони з рук видируть, як голодні, Боже, чом ни помагали, шо було, то давали...

Був з Зелениць тоже плімнянік прийшов, то я з дїтьми там, а його засудили – в мене тоже нічо' ни було! Корови ни було й нічо' ни було! Бо я ж була в батьків в трицять третьому. А я вже каші зварила. В ступі пшона натовкла, варила кашу, й цей Павло прийшов, – як ни даси?! То я сама ни ззіла!

А в Лисинцях тоже був такий чоловік тоді... Шо я там побула, – три місяці! То тоже як наварила проса, бо було дві качки, то все їдно в мене їх покрали там десь... Ай, Боже, шо пирижила, то хай Бог милує! То він сам їо' забрав! Ше картопля в мене була... Я трохи лупайок, а трохи того проса, ти й зварила качкам і курам, бо було п'ять курок і дві качки. Али він прийшов, – я чось навіть і забула, як він звав-

ся, – це в Лисинцях, – цього горшка с печі, й поставив, і всеньке ззів, і всьо! Голодні люди такі були – як ти ни даси!? Сама ни будиш їсти!

– Значить, виходить, шо в колгосп записалося зовсім мало, трошечки? – Л. І.

– Трошки! А всі інші були, шо ни хтіли в колгосп їти, – то мерли з голоду.

– А були в нас в селі такі, шо розкуркулювали їх? – Л. І.

– Ти й чом ни було! І висилали! Такі – шо там в їх було, Боже!

Був Хлонь старий той... А ти знаїш? Це Степа, то знає! Я забула, як його було звати, того Хлона! То шо в їо' було?! Він завсіда ходив в полотняних штанах і в світлі! І хата під соломою – ну шо там в їо' було?! А розкуркулили й вислали...

Мандрикову матір були вислали... роскуркулили... Були, чом ни було! А в Капустині то там вопше багато було ціх, шо повисилали, вопше багато...

– А казали, шо в Капустині голоду не було, шо наші ходили в Капустині і там купляли все... – Л. І.

– Там ни було такого, там тако' голоду ни було. Люди в колгосп записалися, ці, шо повисилали, то повисилали, а ці пішли в колгосп, а хто пішов в колгосп записався, то вже їму лекше було... А в Губчі ни хтіли дуже в колгосп писатися. Ни хтіли! А знаїш шо? Бо там був Дуднік полномочний, у силі, якість приїхав, і він дуже добра людина була, і він казав людям, каже, шо ни виконаїте... Казав мому братові, каже... а в нас було хліба дуже багато, бо було в нас дев'ять гектар зимлі, а є ж такі люди, шо по три гектари тоно було зимлі, ти й ни мали ж вони хліба запасу! А в батька в мого – він батько ни курил, ни пив, – було хліба багато. Були такі шипанки² вилікі, повно хліба. То батько виконав раз заготівлю, потом другий раз виконав. А брат – був брат з дванацятого, молодший за мене, – робив в молочарці. А він каже, цей Дуднік, до брата, каже: «Лукіянчук! Пишиися, – каже, – в колгосп, бо ни виконаїш! Два рази виконав заготівлю, а третій раз знов доведуть до двору, – вже ни виконаїш, доведут до двору тверде завдання і вишлют!» І зара' брат записався в колгосп, і топіро люди... Ну, він об'яснив людям... Така хароша людина. І стали в колгосп писатися, там голоду менше було. А шо тут в Губчі – тут дуже голод був! Тут був!

Я як прийду сюди на город, бо тут города сіяла, а там жила і бараки там займала полола, – то прийду, то став укритий, це коріння тягнули, лепеху цю тягнули і їли! І попухліх людей дуже було багато. Дуже багато! Казали, шо була тут Іванка, Фицук фамилия, то вона дитину свою ззіла! Страшне було, страшне! Так балакали, шо ззіла дитину свою! Страшне було, Господі! Шоб більш Господь ни довів вже до такого...

– Як вона її ззіла? – Л. І.

– Варила та й їла... Варила та й їла...

– Так що, живу? – Л. І.

– Та й чо' живу? – зарізала! А може, померло, та й їла... Я то точно ни знаю, али люди так балакали... шо Іванка дитину ззіла... А чи воно вмерло? Може, вмерло, ти й вона вже так... їла... Ни знаю, ни скажу!

Али я так чула, шо так балакали люди, шо ззіла дитину.

– А хоронили де їх – отуто на цвинтарі? – Л. І.

– На цвинтарі, Боже! Хто яму викопав, хто дужчий, – то визут, хто бачив! Накидають в яму в ту ти й так закопают...

– А це по цьому боці цвинтаря, чи де, ось звідси, від городів? –

Л. І.

– Да! Там поставили зара' хрести посиридині для цих...

– А самі поховання ці були ближче сюди, до городів, так? – Л. І.

– Хто де! Ни до городів – хто де, – хто де викопав яму! Тут каплиця тако' стояла, де цей хрест, трошки вперед, то туди, – я знаю, шо туди до рову копали, та і тут по цей бік копали, де той салдат там закопаний в нас є ше, тоже вбитий... Є кругом, кругом там є ці, шо з голоду померли!

Примітки

¹ Бараки (вар. бораки) (діал.) – буряки.

² Шипанки (діал.) – очевидно, великі плетені з лози кошики.

«Іли здохлі коні»

(Колесник Мотря Кузьмівна (1904–2001))

Тоді був такий голод, шо ни мона було нічо' ніде достати. То були такі люди, шо ходили в поля. А там вивозили з колгоспу здохлі поросята і корови... А вони йшли туди і там брали те м'ясо, стерво, рвали й видирали їдно од друго'. Був в нас тут такий чоловік і жінка. То вона пішла набрала того м'яса, а він хотів од неї одібрати, ну в'на якось утклла од йо', прийшла дудоми і наварила там цеї конини, ти й вони їли йо'... вдома ті діти... Ну, вони ни повмирали, їли таке-го, ни повмирали...

Холодець з дитини

А їдна жінка була. То там друга до неї прийшла до хати, сусіда. А в'на каже до неї:

– Я тибі... Біжи-но вноси голову там, в коморі, – (а в неї вже сильний був голод), – то навариш холодцю.

Як вона пішла туди, в комору. Як вносить ту голову, – а то з її дівчини голова... Вона вже ту дівчину ззіла, тоно ше їдна голова.

А в'на подивилася, шо це таке, шо це ж її дівчини голова, ти й злякалась, ти й взяла, ти й кае:

– Не, я тибі холодцю з нею ни буду варити. На сибі, вари, – каже, – шо хоч!

І втклла вона од неї, та жінка. Ни схотіла вона варити.²

Примітки

¹ Ти й (діал.) – та й (вар. «те й»).

² Люди, чи то з етичних міркувань, чи зі страху, не хотіли називати імена своїх односельців. Тут, очевидно, йдеться про відомий у селі факт людоїдства (див. далі «Іванка дитину ззіла») – Л. І.

Голодна смерть

А тут в мене був сусіда, озьдо¹ сидів, то він тоже... Жінка його втклла на свою родину, вона на Ковпині була... туди з хлопцем. А він остався сам. Він ни мав же шо їсти. Він ходив-ходив, зіхляв. А в неї мак був посіяний дуже зарання. Він візьме цього маку, піде нарве, і напхає його в баняк, і варить... Наварит зелено' тако' цьо' маку і їсть... Ну, шо ж буде їсти, як нима нічо'...

Али їдно' разу він виліз тако' на хату, здер сніпка, бо ни було чим палити, те й став варити цей мак. Сів коло печі, і кладе крутіні ті, і варить цей мак.

І так сидів-сидів коло цеї печі, і так в куточок схилився, й так помер.

Али прийшов якийсь дід, тоже ходив шось просити... Приходить до хати, а він сидить і тако-го руки в піч ті поклав на припік² і помер, в куточку схилився так... А там вже погасло в ті пічі...

А той же мак отруйний, його ни мона³ їсти...

От він приходить до мене, той дід. Ти й каже:

– Ви ни бачили? Ондо⁴ дядько помер в ті хаті!

Я кажу:

– Де?

– Он біжіт подивитесь.

Я приходжу. Боюсь йти до хати. Стала тако-го в вікні, дивлюсь – Боже, він помер!

Я вже пішла сказала своєму старому, і ше їден прийшов сусіда. Взяли його зняли, нарадили⁵ і занесли на цвинтар і закопали... Похоронили там його...

Послі парубок ше був, його брат прийшов, і той помер тут.

Всі вони вимирли, а вона осталась жива. Бо в'на втклла туди, на свою родину, до своїх братів.

Примітки

¹ Озьдо (діал.) – осьь.

² Припік (діал.) – пічок, нижня частина печі.

³ Мона (діал.) – можна.

⁴ Ондо (діал.) – он там.

⁵ Нарادили (діал.) – прибрали востанне, на похорон.

«Такий був голод...»

Було горе таке!

А їден чоловік тоже вже все попромінював, озьдо тоже сусідський. Попромінював все – хустини якісь там її були, ну де там ше якесь шось було. Він все поміняв. І вже доївсь до того, що ни мона вже жити. Він узяв десь пішов на села. Ішов, ішов. І туюта таке жито було виліке. І він в це жито вліз... І помер. Пішли чоловіки забрали їо' на возик... такий оцей-го возик з двома колісцятками... привезли їого...

Та їого жінка каже:

– Ну якбе' їо' хто нарадив! Бо я ни дам ради, бо я вже така, шо ни можу!

Али їде їдна баба.

Вона каже до неї, шо ходи наради, вбири міні їо'.

А в'на каже:

– Даси їсти? То вбиру! А як ни даси, то як я вбиру, як я низду-жаю!

Те ї пішла.

Вона якось сама там нарадила. Ти ї взяли чоловіки їо' на той возик, ноги тилипаюця по зимлі, а вони їого визуть на той цвинтар. Викопали там якусь яму, вкинули туди... То ї так їо' похоронили...

– Кого це, Римара?

– Римара старо...

Такий був голод, така була біда, люди так мучились...

Ото я тобі це розказала...

«Голод такий зробили»

– А чого ж було таке? – Л. І.

– Га?

– Чого таке було? – Л. І.

– Чого було? Через те було, шо... Було, в людей ше там трошки де було шо, то бригада ходила і забирали, витрасали¹, де шо е!

– Найде під припіком² в гладуцику – ї те забирає!

– Те ї ходила бригада... Тако' зайдуть до хати, турба³ чоловіків, і там якісь ше ї жінки були з ними, та Сачиха була...

І вони трасуть по хаті. Шо де найшли – ну, де пригощу⁴ чи муки якої, чи круп, забирали... Голод такий зробили!

– Нашо ж вони їого забирали? – Л. І.

– Ну забирають... І десь їо' забирають, і занисуть, і десь подінуть – хто знає, куди вони їо'. А то шукають, то кажуть, шо треба обсяти поле, бо нима чим... О. То де якої пашні жменю, то ї ту забирають, «бо нам треба обсівати поля». Та ї так.

І картоплі. Де в ко' ямка була, одкопували ї тоже забирали, бо тра⁵ в колгоспі садити картоплі, кажуть. То забирали отако ці картоплі...

Ти ї шо. Ти ї так все позабирали, а корови були, то ї німці позабирали, як проходили – нічо' вже ни було в людей.

– А скільки в нас людей померло? – Л. І.

– Коли, в голод? То я їх ни почитаю, скільки їх повмирало. Багато повмирало дуже людей... Може, їх сотня вмерло.. Тоді ж була біда така, ти ї вмирили. То їх ніхто ни щитав, ніхто ї ни дивився... Так ходили...

В нас тут на їдні вулиці то вмерло... Тут всенька симня вимирла, було сім душ. О, а тут три душі померло... Це казали на їо' Семен Юрків, їо' фамілія Гаврилюк, два сини в нього вмерло...

Примітки

¹ Витрасали (діал.) – витрушували.

² Під припіком (діал.) – під піччю, під припічком.

³ Турба (діал.) – гурт, багато чоловіків.

⁴ Пригоща (діал.) – пригорща.

⁵ Тра (діал.) – треба.

Підпалок¹ з листя

– А шо ж тоді їли ше люди? – Л. І.

– Шо їли? Ходили на став, копали коріння цього² з ригози, приносили дудими, брали їого, обирали і кришили, сушили, мололи в жорнах і пикли такі коржі. Вони такі, як вустюки³.

Потом з глуду листя обривали, сушили, мололи і їли тоже таке... Ну, шо хто бачив, їв... А хліба ж ни було. Ніде ні круп ніяких, нічо' ни було... Оце таке є їли...

Пикли такі підпалки, з того листя намеле, така зелена мука...

Я то ни молола, бо мій чоловік тоді ходив різати ліс, то там їм шось давали, якесь кіло, то він принесе дудому, ти ї я там навару якоїсь такої затірки ріденької, ти ї так кормились.

А тут геть вмирили, бо ни було де взяти шо. То вони то те листя... То спиче підпалка тако, ти ї так і їли... То як-то то' підпалка їсти, так, пробач, як-от корова де наляпає... такий підпалок... І так люди жили...

Али в меї матери було поле під лісом, вже пололи бораки тоді. Давали тоді бораки, бо там по п'ядісат сотих, чи по скільки, пололи... То мати спикли того підпалка, а я прийшла до їх на бораки ти ї принесла півлітри молока. А був брат мій, ше такий-го, малий, но він вже полов бораки, вже було їму дванацять років, з матірою. Я прийшла, ти ї принесла тоже. А я підпалка принесла. Намолола ріпаку. І ше було в мене с кіло жита, він приніс, змолув, то спикла такого коржа. Цей ріпак змелятий і те жито. Ну то це ж ше луче. А то таке, шо ни мона їсти, таке. То я вже принесла цього коржа, те молоко, а мати вийняли цибулі і то' підпалка. За цим пололи бораки мати ї той брат мій...

– Як я вже це дала, сіли ми їсти. То мати вломили кусочок підпалка цьо' ти й їдять! А я кажу:

– Биріт ше мое!

Їм вломила по кусочку й собі кусочок...

А він каже:

– Буду вмирати, а цьо' підпалка я ни буду їсти!

Ото з бур'яну з цього.

Взяв та й кинув тако' йо', цьо' підпалка.

– Ни буду їсти! – каже.

Али йде дьві дівчині. От вони ше є, та Уляна, ота Дикунцева, на неї кажуть. То вона йде й ше її систра, Явдоха, та шо в Па'ртинцях⁴ померла... Вони йдуть обидьві. Я пішла взяла то' підпалка, й ше тут у нас був. Вни йшли, тоже пололи бораки. Кажу:

– Натє, дівчата!

А вони то так живо вхопили йо', і живо ззіли, ззіли й кажуть:

– От, ми типіро⁵ вже дудоми зайдем, вже крепіші стали!

От шо було, шо голод робив! Отаке.

А він ни їв. А ми по кусочку ззіли й цілий день пололи бораки за тим...

Типіро сала ни хтять їсти...

Тоді таке горе було, такий зробили голод... І так люди мучилися... Багато помирало. А хто остався живий, то помнятає ше цю біду... усяку. Те й таке було життя.

Примітки

¹ Підпалок (діал.) – хліб чи корж, який пікся в челюстях на вогні, як млинець.

² Цего (діал.) – оце ось.

³ Вустюки (діал.) – остюки.

⁴ С. Партиці Старокостянтинівського р-ну.

⁵ Типіро (діал.) – тепер.

Голодна дитина

– Ну, а не було ще більш таких випадків, що людей їли? – Л. І.

– Ні, так ни їли людей... В нашому силі ни їли людей...

Я кажу, тільки ця жінка то свою дівчину ту...

Воно ходило, ходило, бідне, по силі. То там піде, колись до мене прийшло... Ну дала я їму чашку того молока, шо ж я тобі ше дам, як нима нічо'... Для своїх дітей то й то пичеш там якогось підпалка цьо' з тим ріпаком. А послі воно не прийшло й, видно, чи вона його зарі-зала, чи воно померло – Бог її Сьватий знає... Отаке.

А так то ни їли людей, ні!

Ніде в нашому силі ніхто. Може, де в якому силі то й їли, а в нас ни їли.

Як хоронили померлих

– А хто оце ціх померлих збирав? Ви кажете, хоронили їх на цвинтарі. Може, зараз є де ці могили, чи де? – Л. І.

– Десь вони є там, шо, нима, думаїш? Али де вони, ці могили, то я ни знаю їх... Бо ж тоді ніхто ни йде, тільки два чоловіки там завезли йо' ти й вкинули в ту яму... Ну, як є родні, то, може, знають, де вони похороняні, о. Али хто ж тут є, як їх нима, здаєця, вже ніко'.

– Розказують, тоді хоронили і без трун, і без нічо'? – Л. І.

– Биз нічо'! Так вкинули і всьо, биз труни!

– А як зимою? – Л. І.

– Ну то так і зимою, коли хоч, то всьо рамно!

– А хто ж копав ті ями? – Л. І.

– Ну вже ці шо крепші були люди ше, которі ше було шо в кого їсти, то ті копали.

Там, думаїш, копали таку яму, як це типіро копають? Отам, якусь вирив, ти й вкинув туди йо' тако' як тего, ти й присипав, ти й всьо... Так було. Там ніхто труни ніякої, ніхто ни робив нічо'.

– А оце як ходили в колгосп, то шо, нічо' вам не давали в колгоспі їсти? – Л. І.

– Давали послі вже. Ходили на роботу, вже пішли в колгосп, то варили в полі. Варили гричану таку затірку*, з гричаної муки. Ну ти й дає там – кому чирпак, кому два чирпаки... Ти й так їли... І пололи бураки...

А в 34 році це вже був півголод...

Вимерла вся сім'я

Осього, правда, я забула за цьо' – ше їдна симня померла. Померла дівчина, і помер чоловік...

Він пішов ввечері... Десь бирє ввечері ти й йде, шоб де шо найти. А десь ходив-ходив, ти й пішов на город... Тут до їдних.

А мій чоловік тоді був виконавцем, тоді були виконавці в сільраді, діжурили.

Ти й йде. Ти й чує, то там у рові хтось стогне. Якийсь чоловік стогне. Али ни йшов туди він дивитись, прийшов дудоми ти й каже до мене:

– Там протів Андрійово' города то якийсь чоловік так стогне! Мабуть, десь якийсь з голоду впав... Ти й, мабуть, помре...

Али рано приходить ця сусіда ти й каже, шо:

– Ходіт міні чоловіка знімете з печі, бо прийшов і помер на пічі.

Він пішов його зняв, а вона вже йому сорочку геть дала білу. А на ту сорочку пройшла кров. А в'ни його зняли, поклали на лавці там.

* Затірка (діал.) – страва з борошна, подібна на галушки.

І виходить, каже, що ж це таке? Як вони дивляця, то він пробитий гралями' суди-го. А йо' хтось пробив. Він вліз на город, рвав цибулю, та й він йо' пробив гралями. І він прийшов, виліз на піч і помер.

– То це він і стогнав... – Л. І.

– Оце він стогнав, бо там він як йо' пробив, впав, а хто йо' знає, ніхто ни знає, хто йо' там пробив. Ти й він стогнав. Али якось ше він прирачував дудами! І ше на піч виліз і на пічі вже помер.

Потом вона померла, ця жінка, й дівчина. Ходила-ходила по силі. То те дасть там якось шось вкусить, то те дасть, та й вже впала з сили, та й вже.

А мати ше була. Ше вона раньше померла, ця дівчина. То мати ше була на бораках. То йї сказали:

– Йдіт дудому, бо ваша дівчина померла.

А вона каже:

– То шо, хай вмирає, то шо я її...

Тоді таке було, шо вже й ни шкода було! Матирі й то ни шкода.

Али прийшла вже вона, то вона вже померла. Ни могла вже вона ходити й нічо', та дитина.

А послі й вона померла.

А ше дьві дівчині було, то ті якось вижили. А як вони вижили, Бог їх Сьвятий знає. То їдна ше є, а їдна то вже померла.

Примітки

¹ Гралі (діал.) – вила.

Люди помогали одне одному

– Так в нас таке було, що люди все-таки помагали одне другому? – Л. І.

– Н'а шо ж¹, як шо є, то давали! От прийде ж до хати... Прийде до мене до хати... Прийде до мене до хати – ну шо, шо, як є в мене молоко, то шо я. Своім дам по чашці молока, випили, і там кусочок яко'сь підпалка і лягаю спати. А воно сирид ночі прийде до хати і хоче шоб дати їму шось їсти. То якщо є, то даси там чашку молока, чи шо, як є! А як нима, то шо даси, як нима нічо'. То хто дасть, а хто нима нічо', то ни дасть, бо нима.

То йде до друвої хати. Десь ходит, ходит, десь хтось шось дасть. Десь цибулю якусь дасть, десь таке...

Ой Боже. То так було. То в нас осьо їдна симня, осьо друга, а туди далі третя, то три симні вимирло, да, на вулиці в нас. А то ше на силі, туди за церкву, далі, за копірацію², повмирили тоже з голоду семні.

Али їсти, то ніхто ни їв людей! В нас то їх ни їли... Хай Бог милує, чоловіка їсти. Це страшно!

– А люди ходили ж десь наші, може, шось шукати, кажуть, що тут були села, де був менший голод? – Л. І.

– Да, осьо в Мидведівці³, нидалеко, то ходили міняти. Там хто має якусь – ну, ше хустки які мали, чи там шо... В мене було на пальто, отрез такий. Ну і де ж ти продаси, ніхто ж ни купить тут, бо нима.

А на Залессі⁴ осьдо, то ше люди там ни вмирили, тут ше ни дуже був голод.

То я взяла то' отреза ти й пішла на Залесся, бо тра' ж города посадити. В мене забрали, откопали яму й забрали картоплі. І нима чим садити города. Думаю, піду шось виміняю там... то хоть трошки посаджу, а там ше десь, може, за шо виміняю... Я йо' понесла на базар ти й тримаю-тримаю, – ніхто ни хоче купити. Бо ж біда, нима за шо. То я йо' принесла дудами.

А той чоловік стояв і бачив. Я продавала. Ти й каже до мене:

– Ниси дудому. Принисеш до мене взавтра, то я тибі дам картоплів.

А в йо' було багато картопиль.

Я рано встала, ти й взяла мішечка, ти й прийшла, і це сукно... Прийшла до йо' туди, ти й кажу, шо:

– Я принесла, то ви ж казали, шо дасте...

То він хоче дати. А жінка подивилась, подивилась ти й каже:

– А в мене вже є! В мене вже є, нашо воно міні!

Ни хоче! Ти й я постояла, постояла, ти й шо, тра' йти дудами. Та й іду.

Али шось вони обоє побалакали, побалакали, ти й він каже:

– Вирнись!

Я виртаюсь. Як я вирнулася, то він міні взяв відро, таке воно... Но це таке велике відро, а в нього тако-го дно вставляє, ти й мало суди влезить. В його була вага й він міні зважив те відерце картопель, і я взяла на плечі, оддала їму те сукно й прийшла.

А в йо' такий кагал здоровий картопель!

(Записано від моєї родички, Колєсник Мотрі Кузьмівни, (1904 – 2001 р.), 10.08.1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.).

Примітки

¹ На' шо ж (діал.) – ну а що ж!

² Копірація (діал.) – магазин.

³ С. Велика Медведівка Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

⁴ С. Залісся Старокостянтинівського р-ну.

Як хліб шукали

(Записано 10. 08. 1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну, Хмельницької обл. від Палійчук Параски Пилипівни, 1913 р. н.)

Ну то шо, прийшли з фонарами вночі, в вікна світять і скрізь шукають хліба. Пішли в клуню, в клуні давай пирикидати солону. А хто

пирикидав, – батько. Заставили, там була солома, – пирикидай, бо шукали хліба. Батько всю солому пирикидав там. Ну що ж, вони нічого не знайшли, бо ж госінню обмолотили, забрали цей хліб. А це вже сирид ночі ще прийшли шукати хліба, що ще, може, де закопаний.

А я лижу, то чуть ни лопну, серце так чуть ни вискочить в мене. Думаю, що це там робиця, що так довго батька нима?

Посля батько приходить і каже:

– Там за столом була солома – пирикинув всю солому! І такі шпички, що вища їх, і це дулубали¹, шукали цю хліба. «Пиридулубали, – каже батько, – подивилися, що нима нічо¹, ти й пішли».

Оце таке.

Примітки

¹ Дулубали (діал.) – колупали.

По семеро людей мерло

Мерли люди, по семиро людей мерло в силі, виносили.

– Як це по семеро? – Л. І.

– Ну, в ці хаті їдна душа, в ті хаті, в ті хаті... Ти й виносили, закопували. Прамо навіть бис трунів виносили. Кажуть, викопують яму, поки мирця принисуть, на якого копали, то вже другі закидають дітьми ту яму. Така голодовка була.

Ще в нас картоплі були. То прийде, прийдуть ці діти, то я хоць їдно картопля дам. Думаю, хоць там десь хтось картопля дасть, там дасть, позбирають по картопливі – там якісь суп це варать. І все їдно повмирили!

Багацько дуже того року повмирало.

За що батька забрали

(Записано 7.08. 1989 р. від мого двоюрідного дядька, Варави Григорія Тимофійовича, 1930 р. н., в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.)

В 33-му році по селі ходила бригада активістів сільських і забирала в людей все, витрушувала скрізь, де що було. Шпичками шпигали в хаті скрізь, такі шпички були довгі. Я пам'ятаю, ще був малий, а вони прийшли в хату, шпигали, ніде нічого не знайшли. А в нас вже не було нічого. Тільки нагорі шукали. А там в батька було два якихсь шкурати нагорі, овечих. Ще старі, погані, він їх колись викинув. То не мали до чого придертися, то придерлись до цих шкуратів, що сховав. І дали батькові півроку примусового. І він в Харкові півроку відсидів в тюрмі. Відробляв. Тоді якраз будувався там завод тракторний.

«Іванка дитину ззіла»

(Записано 20. 08. 1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл., від матері, Варави Тетяни Варсопівни, 1939 р. н.)

Це Іванка Сюрда дитину ззіла в голод. Це так казали люди, що було це в неї три хлопці і була ще дівчина. То та дівчина вмерла. Али вона її не сховала, а ззіла цю дитину. Бо ни виносила. Ну, а вона ззіла цю дитину. То потом ще народився в неї хлопець, каліка на руку – два пальці, а один ше геть і з рукою палиць. То це казали, що це такий її гріх, що в'на ззіла свою дитину.

«Це був Сталін...»

(Записано 24.08. 1989 р. в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від баби Марини, 1904 р. н., яка боялася називати своє прізвище)

Той помер Римар. То вони взяли вдвох на возик. А багато тоді йшли. Ляпаюця ноги ті по болоті. А вони йдуть, риготят, бо ше ни голодні!

Це так Сталін робив! Голодні були. Ни було ні картоплика, все знистожили, бригаду поставили.

В їдну яму двох-трох кидали.

Озьдо в баби, в Дим'яна, два брати чи три вмерло.

Вмирили, прамо пачками сипались. Багацько вмерло. Нисут бис трунів, бис нічого.

В мене багацько вмерло. Такі були крепкі, як дуби, а в 33-му році всі вмерли. В мене батько вмер. А в меї сестри троє померло діток – два хлопці, й дівчина, і чоловік. А й так тяжко вмирили, поки вони подоходили... Лижали, мучились, гика́ли, поки то дійшли... Тяжко, тяжко. В мене ноги то були попухли, й в мами, али одійшли.

Це був Сталін...

А хвамілії меї то ни пиши, ни треба.

«От люди були!»

Біда була, бригади ходили, оббирали. Вузлик маленький десь в загаті¹, тикнеш – і його побачать, одбируть.

От була біда! Такий зробили голод.

Хто в ті бригаді був? Свої люди – Олекса «Балигів» (Крещенко), Петро «Виробничий» (Кравчук), Сачиха, Васька, Івана «Багана» мати, Текля.

А Боже, в меї Мартохи на пічі діти лижать. Там з пуд пшиниці було, вони на її лижать. І скинули тих дітей, забрали з-під них пшиницю ту, з-під дітей.

І ті діти померли з голоду.

От люди були!

Біда була. Цілий день робиш, і ні хліба ні кусочка ни побачиш, і картопля ни було. Картоплі ни родили! Прийдуть, повиривають вночі в городі...

Ой скільки людей вмерло в 33–34-му році!... Озьдо коло мене баба вмерла...

А в Мидвєдівці ни вмирали. Там були і картоплі, і пашня, мабуть, ни така бригада була. То ходили туди мінати.

Али ни кажи нікому, шо я тобі казала. Меї хвамилиї ни кажи.

Може, де хто лихий ше буде, шо я розоблачаю... Я топіро боюся всього... Може, де то' Сталіна діти є...

Примітки

¹ Загата (*діал.*) – солома, як правило, вимолочені снопи, якими була обкладена хата на зиму.

«За те, що не йшли в колгосп...»

Шо їли, щоб ти побачила!

Ходили, коріння копали на ставу. Там очерет, коріння грубе, білі були коржі. То я як наїлась, то чуть ни кончилась, серце стало...

Чирипашки збирали на беризі, на ставку. Там в них в сирєдині маслюки є, то парили ти й вилазили... Я то їх ни збирала.

В ко' корова була, то ни мер. А в нас ни було корів, позабирали. В нас забрали корову й тилицю, бригада ця. Це за те, шо ни йшли в колгосп, так знистожили все.

То Івана «Багана» мати ходила (в бригаді), то лижала кілька років, ноги, рани поробилися, позагнивалися, геть черви позаводилися в ногах. То то казали, шо це за те, шо вона ходила, грабувала людей, шо діти з голоду вмирали. Боже, Боже, ниньки жінка – і пішла!

А скільки людей в тюрмах забрали – й ні за шо! Десь там заготовлі ни здав, чи шо...

«Так мучили людей...»

(Записано 22.10.1989 р. в с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Цісарук Оксани Устимівни (1910–1991).

33-й рік починався так. Стали збиратися в бригади ці самі свої люди, і прийдут до чоловіка до хати, де шо є пиритрасут і забираут. Даже і за образами, і в колісці дитини під подушечкою. Буде пригорща пшениці – забираут. І так мучили людей, поки ни стали мерти з голоду.

Позабирали до то', шо стало мерти людей в день по трох, по штирох. І так. Хто боровся, трошки був крепший, десь пішов, найшов шось... Бур'ян варили, лободу всяку, з липи листя рвали, мололи

в жорнах, їли. Ригозу на ставу тягнули, коріння мили, і це коріння таке мало, як муку, мололи і їли. Всякої всячини було.

Ну і як вже повмирали ці люди, остаєця врожай на полі, нима кому жати. Пшениця, жито поклякло до зимлі колосками, і нима кому збирати, бо всі слабі люди, голодні, опухлі.

То так було.

А топіро, як вже трошки ці люди ожили, стали їм давати з колгоспу. Іден голова колгоспу дав по два снопи жита з поля, щоб вони вдома висушили й змололи. То цього голову колгоспу засудили на п'ять років...

Прізвище його Святський.

То його засудили, шо дав людям по снопові жита, бо люди намняли, їли, щоб піти в поле робити, бо ніхто ж ни може робити! Поля позабирали і все позабирали, а люди голодні! І так мерли!

А вже аж в 34-му році топіро дали гороху, дали ячменю, на трудодні. А то голод був абсолютно.

«Нема кому й винести...»

Скільки померло – ніхто ни пощитав їх. Ніхто ни щитав.

Отак принесе на плечах дитину в радні чоловік і кладе. Кладе на кладбищі, а сам копає яму. Питаю:

– Дядьку, на ко' ви яму копаїте?

– А це, – каже, – та Таньочка, котору ти гляділа, давала її по трошечки їсти, як вона до тебе приходила...

Це чужа дівчинка.

Я розкриваю це радно, подивилась, заплакала, бо дуже красавіца була дівчинка. Красива така, років шість.

***

Приїде другий. Викопав яму, бо вдома мирчаки¹. Поки цей приїхав, свої мирчаки привіз, то вже яму закидали. Вже другий хтось поховав своїх. Так було. І було так, шо з воза пирикидали в яму.

Ідна симня була така, шо мати вмерла, і нивістка, і хлопчик. Лижали тиждинь. Позавонувались в хаті, і нікому нима винести.

То заходить голова сільради, бирє виконавця, і бирє підводу, і позав'язували хустками носи, рукавиці понасаджували й в радно понакачували – й на хуру, і привезли туду на кладбище, з підводи пирикинули в яму і засипали².

Отакі були роки.

Оце я таке знаю.

Примітки

¹ Мирчаки (*діал.*) – мерці.

² Див. «Жахливий похорон 1933-го».

Про людодів

Мій дядько осьо, Іван Павлович, на йо' прозивалися Чиж, був в бóльниці в Грициві заведуючим. То з Пеньок¹ привезли туди матір і сина, которі зарізали свою дитину, дочку. Мати з сином зарізали дочку і порубали. Ця дочка з п'ято' класу дівчинка. Порубали й склали і їли. Так їх... Іден чоловік. Ни стало в його овечок з хліва. Так він подивився, що там затуляні вікна й трошки світиця, й він думав, шо це цю овечку хто вкрав. І він дослідив, шо вони цю дочку порубали. І видав. І їх забрали в бóльницю й привезли це м'ясо. То цей же чоловік, свідетіль, шо, каже, геть ніхті були з пальців в цьому м'ясі. І ця мати, цей син були в бóльниці, там їх забрали. І їм дали таке, шо вони повмирали, бо в'ни, кае, будут їсти людей.

То вона призналась, шо хто б но ни приходив ночувати, то ни вийшов од них с хати. Вона їх рубала і їла, ця жінка³...

Примітки

¹ с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

² Тут розкривається дальша доля Насті з с. Пеньки, яка зарізала свою дочку Олену (див. далі: «Голод в с. Пеньки: «Настя дитину зарізала», «Через голод зїла свою дочку», «Страшний похорон», «Таких людей згадати страшно»).

Хотів жінку зарізати...

(Розказувала Троян Харитина)

Ми в їдні ланці були вже після цьо' голоду, то в'на розказувала. Як вона йшла вже з Грицива. А в Грициві був район. І їде полем, то з жита виходить чоловік. Це Сабайдаш Іван. І її заволик в жито, і на груді коліними став, і ножа в руки, й вже її хтів заколоти. Так вона схватила цього ножа, то як він потянув, в неї так всі пальці й порізані. І вона йо' попхнула в груді і втікла. Шоб він був крепший, був бе її заколов. Но вона була сильніша за йо'. То це точно правда. Вона нам геть ці пальці й руки ці показувала, порізані, то це було. Він ни міг вже її заколоти, бо він вже низдужав.

А таких більше причин ни було, за людодїство так більш ни чула.

Де їх могили?..

Ніхто там, могилив ніякіх нима і місця ни найдеш, бо там вже друві люди поховані. От їдну могилу копали, то найшли тако' рука хлопчика, голова і рука. Так збоку викопали, то так лижала рука й голова. А так, шоб аж найшов місце й показав: оце ця людина – ни мона найти. Уже скільки таких є людей, шо шукают, а найти ни мона, шоб точно показав: от озьдо такий-то чоловік.

Поховані вони під горбдами, з правого боку цвинтара, од рову¹.

Примітки

¹ Зараз кладовище те запусрене, як душа нашого села, бо подивись, яке кладовище, така й душа села, такі душі тих людей, я так думаю. Так от, воно все майже заросло бур'яном вище мене, бо вирубали всі високі дерева, і не видно навіть могил нових, з хрестом. А там, де ті, старі, все заросло бур'яном, засіялось явором, там і пройти неможливо. Дуже моторошний настрій охоплює тебе на кладовищі тому. – Л. І.

«... За те, що не пішли в колгосп...»

Вижинут чоловіка з хати, з його хати, з дітьми з малими, вижинут і хату замикнут, а ти йди куди хоч, хоць в воду. Нима ніде ни пожалуйся, ніхто нічо' ни скаже. Здибаюця¹ дві жінки, одна йшла зеленецька², а друга протів неї. Каже:

– Шо, були в районі?

Каже:

– Була!

– Ну й шо?

– Ну, – каже, – Бог високо, а цар далеко, а голодранці дадуть дранці! Ніхто, – каже, – нічо' міні ни сказав, і де йди, – каже, – в воду йди! Куди хоч.

***

А Пилип тут був Яремишин. То вигнали з хати його і жінку. То викопав на городі в себе яму, зимлянку. І там сидів.

А друвий чоловік, цей, він був тоді... сидить в його хаті, а його з цієї зимлянки вигонить з горбда, шоб там ни жив. І куди хоч їди!

І ця жінка пішла в ліс, назбирала мухоморів, шоб наїстися і вмерти. І, каже, напикла, й наїлась, і ни померла.

І то чоловіка цьо' їден сусід забрав. А ця так ходила – то там пириночує, то там пириночує. Це за те, шо ни пішли в колгосп, то це так їм зробили.

І це тоно їдні, я кажу. А скільки всеньким силом робилось, ніхто стільки ни може розказати. Ни розказати й ни описати!

Примітки

¹ Здибаюця (діал.) – зустрічаються.

² Зеленецька – із с. Зеленці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

Переслідували попів

Як попів судили? Ну, от прийдуть. Це піп. Вигнали його з його обійсця¹. Розібрали де шо є. А йо' на Соловки! На 20 років, на 15...

От в Стецьках² був піп, він тоже був висланий. І одбув же це, шо їму присудили, був ше попом, прийшов. В Стецьках був. Вже йо' нима, помер. Так було.

Шо причепиця до нивинної людини, і от обвинує³, й судят.

Це в 33-му році.

Був ще піп Гутовський у нас в Губчі⁴.

То цього Гутовського вигнали, то він так. Де яка пуста хата, що ніхто там не сидить, то він там сидів, то дехто прийме так сусіди, то сидів. Так до старості, по цих чужих хатах добув. І так помер. [Із Стецьок піп Василь, я його ще пам'ятаю, люди його всі дуже любили – Л. І.]

Жінка в його, в Гутовського, вмерла ранше. І це він зробив цей склеп, і пам'ятник, і ще була обгороджа. А це вже як він помер, то й сюди саме і його поховали. То його жінка зарання померла (1908 р.). А він тепер, тоже вже давненько, не скажу точно, якого року.

Примітки

- ¹ Обійсця – господарство, двір.
- ² с. Стецьки Старокостянтинівського р-ну, Хмельницької обл. Йдеться про о. Василя, настоятеля церкви Різдва Богородиці в цьому селі – багаторічного в'язня сталінських концтаборів.
- ³ Обвинує (діал.) – звинуватить.
- ⁴ Йдеться про протоієрея Антонія Гутовського, останнього настоятеля св. Покровської церкви, спаленої в 1926 р.

Вислали на Соловки

На Соловки з нашого села вислали – був Небожий Уліян, вислали, Івана Січкара вислали, так він і не вирнувся звіти.

– А той Уліян вернувся? –Л. І.

– І тоже не вирнувся.

Жінка його з дитиною приїжджала сюди, тут вона поставила хату і вмерла. А він там вмер, на цих Соловках.

А цей Іван Січкара тоже там помер, куди його вислали. Репресований був. Рудик Тихін висланий на Соловки...

– А за що ж їх повислали? –Л. І.

– Просто так...

За цю Уліяна казали, що куркуль, розкуркуляний. А на цю Тихона написали ложно, і вислали, й його дониньки¹ нема.

– Хто написав? –Л. І.

– А написав, був тут Степан Вознюк. І Ловчук Питро. Їх нима вже живих. (Маташ Питро). Це недавно помер². Так він і не вирнувся, той Тихін.

[Петра Ловчука я добре знаю, це мій сусід. Степан Вознюк – казали «Граждан». Чого? Як повернувся його батько з армії, вже тоді починалась свобода, то він на зборах казав: «Товариші громадяни, наша земля, наша вода, наші ліса!» Так на цього сказали «громадан» і «громадянином» він і помер. –Л. І.]

Про голод 1947 року

(Записано 22.10.1989 в с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Цісарук Оксани Устинівни (1910–1991)

Як був голод, то ходила в колгосп і просила, щоб дали від-ро веки¹. То ця века вимокне за ніч, і я її зітру в макітрі макогоном, потру, і трошки туди ще всиплю ріпаку чи ленки², і на пательню в піч, і спичу, й це по такі пампушичці їдять діти. І я тому була благодарна. То це тако' подумати, скільки пирижити ці людині тако' гора тяжко! І пирижили. І зара' мої діти всі пішли в люди.

Це 47-й рік був.

Примітки

- ¹ Века – вика, с.-г. культура, трава, для худоби, насіння її подібне до гороху.
- ² Ленка – трава, що сіялась на корм худобі в колгоспі.

Великодня паска 1933 року

(Записано 13.03.1994 в с. Губча Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Синяк (Смалюк) Христі Дорофеївни (1919 р. н.).

Голод був. Я вже полола бураки в штирнацять років. Трицять третій рік – то він тяжкий був, дуже тяжкий... Я лушпайки молола, ходила до Лакішів, були жорна в їх... Як тяжко було їх молоти, які вони ядовиті, як лізуть в горло! І це була на Великдинь така паска! Як витягнули її с печі, ану вкусити – ни мона! Вона така нидобра, дуже така якась противна, ни мона ковтнути, просто ядовита така.

А на бараках рощина¹ була – муки давали, підмолось² на бараках...

Ти й витягнули з матірою, охолола, а вкусити – ну ни мона! Ни мона вковтнути! А їсти хочиця!..

¹ Рощина – розчина.

² Підмолось (діал.) – молоде тісто, рідке, на розчину, яке має висходити, а тоді сиплють борошно і місять хліб.

Рятувалися буряками

(Записано 13.03.1994 в с. Губча

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Синяк (Смалюк) Христі Дорофеївни (1919 р. н.).

Тоді й коріння тянули ще в ставу, з осоки чи з чого, таке біле, сушили його, й мололи, і гричану полову мололи... Кончайця людина, нима нічо'!..

В нас ще вродили бураки, і ми наквашили кусочками вісімнаньцять відир цю' борщу, кадуб¹, то це нас тільки спасало. В мого дядька було двоє дітей, то це раненько прийдуть і вже сидят на лавочці. Ми ще спимо, а ті дітки вже прийшли. І матір будимо. Мати встане, на-

бире їм в каструльку, і ше по буракові дасть в руки – то вони так їдять, шо типер цукерка так ни їсць...

Ше ни розвидняйця, а вони вже є, сидят на лавочці, а брат каже: «Мамо, вставайте вже, бо дітки ті прийшли!»

І в'ни ни дождали хліба, померли з голоду. І дядько Юрефей, батько їх, вмер з голоду...

А вже як висна, то візьмемо гички, наваримо з неї борщу, посолимо і нисемо в поле – пошті відро, такий гладущик, і там їмо... А ввечірі йдем з поля, і мати така опухла йде! А Демиха зустрічає, каже: «Ярино, ти вже скоро помреш! Диви-но, в тебе ноги попухли!»

А в Партинці² я ходила полоти бураки, то дадуть пшона миску, то так трохи заратували... В їх було трохи шось...

Примітки

¹ Кадуб (діал.) – величезна діжа.

² С. Партинці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. за 2 км від с. Губча.

За гнилу картоплю жорстоко били (про голод 1947 р.)

(Записано 30.09.2002 р.)

від матері, Варави Тетяни Варсонівни, 1939 р. н.,
уродженки с. Губча Старокостянтинівського р-ну
Хмельницької обл.)

Це було після війни, я це ше дуже була мала тоді. І ни було в нас їсти чоґо. Картопиль¹ було трошки, ті ззіли їх... А після війни тоді були тяжкі роки такі... Ну то ж ни було нічо', картопиль було трошки, мати закопала їх в яму, схоронити, щоб було хоть шо посадити, хоть на той клаптик города того! О. Али там в Зелінцях були кагати, ше ті кагати якісь торішні чи позавторішні були. І кажуть там люди, шо там є кагати! В Зелінцях. Али ті кагати були на полях. Ну то шо ж, як люди ходили – ті кагати розгрібали. А ті зеленці* вже як побачили, це все взнали, шо це таке, брали ножі, хто палицю, хто заступа і гналися за цими людьми, доганяли їх, і били, й на конях гналися за ними... [плаче]... щоб вони ни розгрібали цьо' всьо [плаче], бо дуже вони лихі були... А ці люди були голодні... Ну то коли хто там вкраде ціх картопель трошички... А вже на другий день ішли вночі, лягали в полях, лягали на ці зимлі, мокрі, замерзлі, і повзли повзком, щоб ни бачили голів, щоб ни бачили нічо', і тихенько розгрібали руками, і брали ці картоплі в торби, хто в шо міг! і на плечах несли... І помню, моя мати принесла ціх картопель і ми такі голодні, заглядаймо вже, бігаймо коло ціх картопель... А вони такі смирдячі! Шо внесла мати до хати, то вони прамо тако завонялися, страшно завоня-

* Масться на увазі жителів с. Зеленці.

няли хату! То мати брала розстиляла їх на радні насирид хати, тако руками розгрібала, з зимлею ж вони, бо це заступами копали й кидали, – і відділяла такий білий крохмальчик з їх брала, цей, і цей крохмальчик відділяла, кидала в макітру і туди добавляла солі і макогоном їх розтирала, такую робила масу розтерту і потім цю масу накидала, мастила воском пательню⁴, бо ни було ні олію, ні жиру ніяко', нічого, – воском брали, хтось там дав її десь грудочку воску, і вона цим воском мастила цю пательню, щоб спикти цьо' картопляника нам [плаче]... І вона як спиче його, то він такий тягучий, шо тако візьмеш, вкусиш його – а то самий крохмаль вже був, бо все витекло, вибігло, а тільки остався крохмаль цей... І так мати їх пикла, такую бабку... Бо то зразу пампушки пикла, то пампушки горіли... то вона доумілася – ше добавляла туди трошки води, розколочувала їх і виливала на цю пательню і пикла соломою, так під тирніжкою соломою, клала туди потрошки соломи, щоб вони так потрошки пиклися, щоб вони ни горіли... і так витягала, складала тако на купку в миску їдно на друге, і потім накривала їх, щоб вони були такі мняккі, і так ми їли їх, ломили потрошки і так ми їли їх... О. І оце так жили. Й це так було два роки! А потім вже я й ни помню, як було...

– А баба що їла? – Л. І.

– Ну всі ж їли це! Шо' це, тоно ми? Всі їли! То мати ше брала за пазуху і ше несла дядині, дядькові Михалкові й дядині, бо вони ни ходили, бо дядина була слаба, а Ганя ни ходили... То мати ше візьме, замотає, і це щоб батько ни знав, бо батько трохи й сварився... та візьме замотає цьо' картопляника, цю пампушку, і занисе ше дядькові й дядині на осадьби... Оце так харчувалися...

То це було зразу, зимою ше так, напровисні. А потім вже, як підросла либода і калачики, то там в нас осьо жила Антошка на низу, на долині, тут, де копирація зараз ця. Тут такий в неї був город, а ни було чим посадити, то там стільки цеї либоди наростло, що хто йо' знає! То ше ходила я сама цю либоду рвала, приносила, мати її мила і кіп'ятила, просто водою кіпячоною попарить її, вона така мнякка, і кидала цю в борщ, і такий варила нам борщ. Квасець на беризі збирала, приносила і такий варила борщ з либодою.

– То, може, та либода добра? – Л. І.

– Добра в'на була! Либода обикновенна! А зара'? Я знаю? Хто її зара їсть? Мона кидати в борщ ти й варити її! Либода обикновенна... Тільки шо це вона росте вже така-о здорова, а то така дрібненька либода, то тако нарвеш її... А потім псюньку² ходили рвати на огрудок³. Підем нарвемо псюньки, це вже пізніше, діти вже кінчали школу [в травні – Л. І.], – підем нарвем, така була гарна ця псюнька... То я піду нарву цеї псюньки з травою, цілу пелину нарву чи там який кошик, плетаний з лози, візьму, то кошика нарву, – і цю псюньку тоже варили, вона така добра була... А це поки колоски ни з'явилися. А потім вже, як з'явилися колоски, то вже було лекше...

Пасу я гуси, пожину пасти, нарву цих колосочків, – за пазухою, в пелину, – принису, на піч положу, вони висохнуть на пічі, мати помне, то тоді вже суп нам зварить чи коржа якось' спиче, як змеле в жорнах.

І ше там були в сусідки жорна. То я це за три дні, за штири наношу оціх колосків, намнемо, насушимо й навїмо, підем з батьком змелимо в жорнах тіх і вже так харчувались. То вже тоді лекше було, поки до жнив аж... А потім вишні стали, то вже вишні їли... І пиріжки пикли з вишнями, і так харчувалися...

І ше правда один раз... Вже були жнива. Мати вже принесла, цей пашні нажала, змолотили вже сніп чи два там і змололи, і напикла мати, – я нарвала вишень, такі дуже вишні були прості, здорові солодкі! – мати напикла цих пампушок, ми наскладали в пікну діжку. Ну али ж колись хати ни замикались! Я погнала гуси, а хлопці сусідські, чи вони знали? – Антощин Сірожа, Толік Улітин, Володька Раїсин, меньший, Толік Бойко... Ну такі були хлопці, так гуртом ходили всі і всі голодні були! Ну Толік то ни був голодний в Улітки, бо він там сам один, в них корова була, то вони ни були... Али напикли цих пампушок і склали в пікну діжку. Я погнала гуси. А хату – тако було дві кулочки⁴, кулочко й скоблик, я візьму на мутузочок зав'яжу... я прихожу – цей мутузочок розв'язаний, порваний, нима мутузочка... Як я заглядаю в ту діжку, думаю, візьму пиріжка... як я заглянула – а там нима ціх пиріжків, тоно щось два чи три! Я вже плачу, кажу: «Ой, Боже, шо ж міні буде всі пиріжки позабирав хтось!» Мати прийшла вже, та й набила мене, та й все! Каже: «Завила гирилицю!»⁵ Кому пооддавала пиріжки?!» Кажу, шо я ни оддавала. То потім вже мати пикла, то ховала десь так, шо я й ни знала, де в'на їх ховала... Десь виносила нагору й там ставила в діжці... А шо ж, ще ж таке було!

Примітки

¹ Картопиль – картопля.

² Псюнька – трава.

³ Огрудок – узлісся.

⁴ Кулочки – скоби клямки.

⁵ Гирилиця – ватага, гурт.

Тяжкі роки (спогади)

(Записано 19.08.1990р. в с. Партинці
Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
від Олійник (Меленчук) Оксани Панфілівни)

Мого батька забрали в 33-му році. Батько ни рішався йти в колгосп. Али побачив, шо виходу нима, подав заяву. Заяву викинули, пощитали, шо протівнік. Приїхав «чорний ворон», забрали, – і до сьгодні.

В 33-му році осталась сама з мамою. Двоє дітей – 5 і 2 роки – помиралі з голоду.

Все забрали під митьолку. Город забрали, до роботи ни допускали, мати ни робила. Менших двоє дітей померло разом, Кость і Надя. А я осталась, поштї чуть ни вмерла. І мама мало ни померла.

В мене була ше стара баба, жила коло нас. Та баба померла. І ше тут дуже багато померло. Та баба була сильно бідна! Ше й погоріли. Десь почали смажити м'ясо якесь, принесли з скотомогильника, і загорівся комін, згоріло три хати. З 33-го по 34-й рік ці сироти були в нас.

А ше їли ворони, сороки і падаль брали. Заливали формаліном, дезинфікували, щоб ни брали, а люди брали це стерво, тягли і їли. Кишки витягали з нього і рвали. Бур'ян – шо бачили! І мерли.

Як я була вмерла – насилу мене одволодали. Гаврилюки були, корова була в них, то піду, то дадуть молока шкляночку чи супу якого. Він, Гаврилюк Йосип, пішов у колгосп в 32-му році...

Біда була всьому силі! Нам Америка давала пшеницю, то вони взяли та й завірнули, висипали в океан. Були всякі люди. Ті, шо за цара добре жили, то й при соціалізмі давай душити народ. Правди ни було. Батько хтів добитись правди, то й засудили.

Баба пішла в поле, за город, вирвати дикий часник. То з'їхав голова колгоспу, надавав нагайок, то й пирикинулась¹.

Моя тітка двоюрідна жила в Костянці². Пішла до матири в Кучівку³, а чоловіка покинула. А дитина була грудна. То прийшла дудому, а він вже дитину зарізав, а ззісти ни всьпів, бо вона ни дала... Нима й дитини...

Самообкладанія⁴ було 48–47 років. 240 яець. Молоко оддай, м'ясо оддай. Ходили на Шкаравщину⁵, брали мерзлі бураки, гонили горілку – і в Гриців. По 20 хат обійду, ше й її хто купить, ше й міліція забире, тюрми дасть... І ті гроші платили за самообкладання. А нам нічо⁶ ни платили. Життя ни було...

76 чи 77 людей померло. Дуже багато. Осьо коло мене, ни дуже далеко були, померло п'ять душ. Панасюки вони. Батько Талимон, мати Дарка чи Ярина, баба, діти... Чириз хату тоже чоловік бідний, бо сімейний. Такі були багатії, шо ни було чим ні вкритись, ні постилитись. Мав коня, плуга, 4 га землі, добивався кусок хліба, то вже й багатий.

50 копійок пуд пашні. А за шо купиш? Як вродило, то продаси й купиш. Мій батько взяв січкарню й культиватора, хтів хазяйнувати. Йому тра' було заплатити за це 50 крб. за 5 років. Али йому за півтора року хтіли ці гроші забрати, прийшли. То він каже – це яка ни правда! Бо за рік 10 рублів виплатив би! То забрали коня, плуга, рало... То сказали, шо протівнік колективізації...

Зразу йшли пісьма. Він був на Сибірі. Маріїнськ. А тоді вислали на Далекий Схід, город Хабаровськ, пригород Бама. І ни стало пісьмом...

Писав «жив-здоров», – бо ни прийде пісьмо, – що він міг писати! Їму дали 15 років. 5 років висилки, 10 років тюрми... Али його ранше вислали, там він і загинув...

Тут було бідне-прибідне село. В нас зимлі дуже обмаль. 400 га орної зимлі, а 100 дворів. По 5-6 чоловік мерли. Ше є Цісарук Сарофим, то в його батьки померли і дітей ни знаю скільки.

Примітки

- ¹ Пирикинулась – в розумінні впала мертва.
- ² С. Костянець Старокостянтинівського р-ну Хмельницької області.
- ³ С. Кучівка цього ж району Хмельницької області.
- ⁴ Самообкладання – податки, які змушені були платити селяни в 30–50х рр.
- ⁵ Шкаравщина – очевидно, якесь урочище в полі. Назва пов'язана з назвою сіл Велика Шкарівка і Мала Шкарівка Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

Голод в с. Пеньки Старокостянтинівського району Хмельницької області

Насильно заганяли у колгосп

(Записано 12.08. 1989 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Тащук Софії Іванівни, 1904 р.н.)

Батько ни хтів іти в колгосп. О. А хлопці хтіли!

– Ходім, тату! Всі люди пішли в колгосп, ходім ми, шо, наше наше продавати!

А батько: «Не, ни піду! Ни піду!»

Та шо роблять. Прийшли, з хати все попродали – й коси, і товар, і шо було в хаті – все-все! Спродали. Навіть пудушку, пудушки останні продали. На тік винесли й продажу зробили, все попродали. Навіть пудушки, тіко їдна подушка, шо батько на пічі спав, їдна пудушка осталась. Та все, геть з хати – лавки й столи, геть де маленьке шо, спродали. І вигнали, те й ми порозбігалися.

– А хто це робив? – Л. І.

– Хто? Колгосп, сільрада! Сільрада прийде, та й ціла бражка¹ така, шо то вони в цьому роблять. Та й от ниділя – якіх п'ятнадцять чоловік до хати, ти й давай продажу. Вийдуть на тік, повиносять стула, все, те й продають. Хто шо хоче – те стола, те ліжко, те пудушку, – те й знищили, те й... Хлопці, бідні, вже пішли, та й батька сварять.

Хлопці:

– Ми хтіли йти в колгосп, а ти, тату, ни хтів, те й ми чириз тебе бідуім!

І так і пішло.

І батько вже зігнувся, за нами йде на чужі хати. Ми їму вже кажим:

– Бач, були б у свої хаті сиділи, були б нас ни спродали, а так і ти голодний будиш і холодний.

І так він в Галаїшині хаті і вмер, батько.

А ми вже порозходились, то уже як пішли в Онухрейову хату, то хлопці пожинились убидва. А ду мене удівець присвтававсь. Кажу, хоч удівець, піду.

А на Чайці² жили. Піду, а на Чайці кумуна була, – піду в кумуну та й ни буду ходити вже по чужих хатах.

Та й пішла в кумуну, та й так і робила. А як вже вигнали звідти, то ми вже прийшли в колгосп.

Примітки

- ¹ Бражка (діал.) – бригада, компанія.
- ² Чайка – назва урочища біля с. Пеньки, можливо, за назвою комуни.

Настя дитину зарізала

(Записано 12.08. 1989 р. в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл. від Тащук Софії Іванівни, 1904 р.н.)

– Це ж в голодний рік Настя дитину зарізала? – Л. І.

– А то шо я там про Настю. Зарізала, та й все...

Ми тоді ше йшли на бараки. Та й кажуть:

– Боже, Настя дівчину свою, тую, шо її годувала хлібом, та дівчина, зарізала. Каже, піде хліба заробить, бо колись же давали ...

Каже:

– Боже, дівчина заробила кусок хліба, бабі принесла, і Настя зарізала ту дівчину! Боже, всі люди плакали!

Ми тоді йдем з бараків, заходим в хату. А стоїть бригадир. Так то ни пускають до хати, щоб хтось тако йшов. Али ми кажим:

– Пустіт-но, ми хоць тако' побачим, шо вона дівка така, хліб заробляла, а баба смерть зробила.

Каже:

– Йдіт, дівчата, подивитесь.

Ми заходим всі, з бураків йшли вже. Ви думайте, вона на столі вже лижить, гола, голова одрізана лижить на припіку, і коси лижать з головою...

Всі плакали, знайте! Шо коси лижать такі плетяні, й голова, і вона вже робила, а ти, бабо, смерть зробила. То то ни зробити її?

– Та й як вона її зарізала? – Л. І.

– А Бог її знає, як вона її різала, як то її руки складались до дочки рідної, га! Шо вона, бідна, її хліба кусочок приносила... Ай, Боже!

– А що їй за це було? – Л. І.

– Кому, бабі? Позабирали їх обох. Бо то ше та баба і син її. Їх як забрали, то десь і поділи. Їм, видно, смерть зробили, – шо, дали жити? Не! Десь як забрали, то вже й ни було навіть тут, у силі, їх.

– А більше таких випадків не було в селі? – *Л. І.*

– Не, таких не було... Ше й вона така, Боже! Ше всі люди казали, де шо зробити: «Шо, будете робити та'ак та Настя?»

Га? А топіро в Криниці¹ шо, ни цвіркають², шо пішла тая гунука³ її? Цвіркають! «Ти хоч та'к твоя баба, шо різала людей?»

Вона, кажуть, шо чужіх пирирїзала! От яка людина до неї прийде чи на ніч просиця «Прийми на ніч!» Ага! В'на: «Нучуй!» То як прийме, то там і останиця! Заріже його та й ... Там чи чоловік, чи який хлопцї – зробити смерть, кажуть... Так казали... Та й ніхто ни знає, бо то чуже, то ни свое!

– А нащо вона... – *Л. І.*

– Ха! Рїже, та й їсть! Пиче! Бо тоді голодний рік був. Авжеж! Це в голодний рік так робила!

Ти й вона, кажуть, ни їдную душу там ... зробила смерть... Хто заїде, то вже звіти ни вийде... А Бог з нею!

– Ви знаєте, колись мені який дїд розказував, що тут у вас, в Пеньках, така була жінка дійсно. І кажуть, шо люди ідуть вдень... Це давно, років десять тому, він мені розказував... а я тепер нагада-ла... І кажуть, шо ідуть люди вдень, а в неї в хаті вікна позавішунані і чути, шо в хаті шось рубає. То це вона людей різала і м'ясо людське рубала. – *Л. І.*

– Ото, ото-то! То вона!

– То це про неї? – *Л. І.*

– Ото вона! То більше людини такої ни було! То вона так! То ни їдну, бувало, кажуть – Боже, вечир, вже шось стукає. Стукає в хаті, бликає вогонь, а вже шось стукає. То вже людину спратає⁴. Як яка ноче, спратає, і порубає, і складе, і кажуть, їла їх. І так... Ото так робила...

Боже! Так казали, я знаю, Господь її знає... Але вже знати, шо вже свою дочку – вона ж тобі їсти приносила. Яка твоя совість! Вона вже і вилика була дївчина, на роботу ходила... Уже як вона голову одрі-зала, коси лижать такі гарні, та-ак уже в дівки! Ну й як вона зробила, Бог її Сьвятий знає, як її знеслись руки! Господь її Сьвятий знає...

Бачили, бачили всього! То таке було...

Примїтки

¹ С. Криниця Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

² Цвіркають (*діал.*) – дорїкають.

³ Гунука (*діал.*) – онука.

⁴ Спратає (*діал.*) – доведе до ладу.

«Хто їх порахує!..»

(Записано 12.08. 1989 р. в с. Пеньки

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Ташук Софії Іванівни, 1904 р.н.)

Скільки їх пириимерло, хто їх пирищитає ...

... Шо бачили, то те їли! Шо буде. Як голод був – Боже! Я сама, як мене вигнали з хати, то я сама... Боже, ни було шо їсти. Піду, варать, в кухню, то то прийду галушок принису. Хлопці ше ходили на роботу, й я, вже як нас вигнали. Принисуть три порції галушок, то ми вже ззімо ти й йдем на роботу за тим, бо ни було ж нічо!

– То це ще добре, шо галушки були, а як не було? – *Л. І.*

– То так сама людина опухає, ти й вмирає! Шо думаїш... Опухне, ти й вмирає... А з голоду кілько людей повмирало! Нима шо їсти, ходить, піде... Кажуть, пішла на беріг, квасцо нарвала, їсть, і там, і на березі, кажуть, і захолола! Їла-їла квасець і там померла! Такий був голод, шо з голоду їх багацько повмирало... Там, на березі, пішло, там задубахло, те там... Повмирало, їх тільки ни пирилїчись...

Страшно було дивитись

(Записано 12.08. 1989 р. в с. Пеньки

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Іськової Марії, 1914 р.н.)

Ну, голод був в 33-му році. Я то голоду ни дуже знала, бо ми жили в комуні. То ми та' ак ця баба каже, давали ті галушки в комуні.

В 33-му році голод був страшний. Люди вмирали. І були такі люди... От пішла одна жінка, наприклад, гороху нарвати. Її так чоловік побив, шо вона й померла з цього, покинула трьох [річну дитину].

– А який то був чоловік? – *Л. І.*

– А його нема вже на світі.

– Ні, ну, а хто він був? – *Л. І.*

– Крошко Варигін.

– А яке він мав право її побити? – *Л. І.*

– А, чи він лановий був, чи просто так застав в горосі і побив. Шо вона покинула трохрічну дитину.

Люди сильно пухли. Я жила на Чайці. Як приїду сюди в сило в Пиньки, то міні так страшно було дивитися, шо вони такі попухлі, чорні, вмирали. Був такий дядько, шо звозив ці трупи. Звалював у яму так, живе чи мертве, він його звалював. Приїде:

– Ну, ти ше ни померла?!

Давай на віз і вивозить. Його вже тож нима, того чоловіка.

– То нащо ж він живих забирав? – *Л. І.*

- Він живих ни забирав, а так тільки. Зайшов: -А, ше жива, дихаїш?»

Ай, Боже!

Страшний похорон

(Записано 12.08.1989р. в с. Пеньки

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Іськової Марії, 1914 р.н.)

А це ця жінка... Це дитину де зарізала. Ці дівчинці було 13 років, вона ходила на роботу, на бураки. Давали, що там варили в колгоспі, то вона ше її приносила їсти. І вітчим бувдесь на заробітках. А вона, ця баба Настя... В неї були сини, то жили на Чайці... А один був коло неї... То вони цю дитину зарізали... Якимось робом голова сільської ради замiтив там свет. І вони зайшли. Й на місці проступленія її застали. То ці сини її дуже крепко побили. Билю, забрали в сільську раду і то' її сина, що був коло неї, тоже судили. Ни знаю, де він. А її хоронив цей вже батько. Я була тоді на могилках. В неї поодрізувані руки, ноги, отак, тільки тільки порубане було, накрите полотенцем... Оце-то я бачила. На свої гочі. А так більш ни знаю, кого вона там ше... кажуть, що ше чужих дітей ловила...

- То вона що, при своєму розумі тоді була? - Л. І.

- А я знаю...

...Так сталося. Жили люди індивідуально, то в них був хліб. Як стала ця колективізація, то вже в них його ни було. І такий стався голод.

«Через голод ззіла свою дочку... »

(Записано 13.08.1989 р. в с. Пеньки

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Кравчук Марій Кузьмівни, 1928 р.н.)

В сусідстві жила жінка собі, звалась баба Настя. І вона в всіх людей шось все краля, бо був голод. Али раз вона з мею мамою посварилась, бо ми жили хата з хатою. О. Адівчина в неї була 14 літ, гарна така. Лена. Вийшла й каже:

- Мамо, ни сварися, йди, я вже молоко спражила, будим вичерати.

Мати та прийшла, вичерали вони, а ночною... І був в ніх брат ше нижонатий, в хаті. І внучі вони зарубали ту дівчину.

А мій батько був на правлінні. Йшов і бачить, шо вікна затуляні і шось в хаті рубає. Він виртайця назад, туди, в канцелярію, і каже:

- Шось Настя знов вкрала в когось, може, або барана, або шо. бо шось рубає. А пудушками вікна затуляні.

Всі з кантори прийшли - голова сільради там. хто був, прийшли. Правда, зачинаю. Стукають - вона ни очіняє. Стали - один на ті двері, колишні двері ше, такі на завиртці, на бігунові. Стали. То брат той біг з ножом на ті двері, шо то в садок. А батько мій крикнув: «Томко, вирнись!» То він вирнувся, злякався.

А голова сільради був такий крепкий, мій дядько ше він, то коли відвів ногу, тідвері так і вискочили. Вони входять. Вона сидить на ліжку радном застеляна. І стіна в кривлі. Таке ж було! А він каже:

- Кажи, Настя, шо зарубала?!

Вона ни каже.

- Кажи, шо зарубала?!

Він її вдарив в морду. Вона каже:

- Шо зарубала, то своє.

Коли відтуляють, то то тулуб з теї дівчини. Коса дуже гарна. На припіку лижить коса, знятий череп. Пальчики всі порубані, всі в мисці.

І п забрали в тюрму, ни знали, де поділась. І того брата забрали. Люди йшли - хто чим міг її штовхали й билю. Адівчини нимає.

А в неї був батько, десь заробляв хліб, на чужих селах. Швець. Як він приїхав, побачив ту дівчину, порубана... Ни було тоді навіть труни з чого зробити. Він в скриню все це склав. І плакав дуже й сховавав ту дівчину.

Чириз голод ззіла геть... Кажуть, хто там ночував, то... али тоді ніхто ни дивився. Якись просились на ніч, то, мов, в'на рубала, бо їла м'ясо. Хтіла м'яса й їла, і був голод. Така була баба. І ни знаім на сую пору, де поділась. А дівчинки нима. Таке було...

Та прийшли тато дудами вже з правління й кажуть:

- Діти, ни бійтеся! Настя зарубала свою Лену.

Ми всі в крик! Вони кажуть: «Ни біжіт!»

Всі, мама побігли, з нею свараця: «Шо ж ти зробила, стара!»

Всяко на ню кажуть. Но вона ше ни була тоді стара.

В мене було ше дві сестрі. Й сестри побігли, плачуть за тею Лениою...

Вона так гарно черепа того вбрала, геть кругленько з кісьми зняла, на припіку положила... Тако, як бачу. Я хоть і мала, й то прибігла, подивилася, шо Ленина коса лижить заплетяна, така русява, виліка.

А вона ззіла дитину свою...

Наяву тако, Боже...

Лента в косах така заплетяна, о, і дуже коса довга. І вона ж направила її молочка, і вона наїлася й її зарубала з братом, з сином своїм, а з Лениним братом. Зарубали її й так гарно обробили...

І сіла ше й на тому тулубові, її зганяють з того ліжка, й вона ни встає... Як розкрили, а то тулуб Ленин. А потом на припіку була накрита вже голова. А така макітирка - то там всі пальчики так порубані, чи то вже була б їла холодець, чи шо... Цьо таке було...

Коло мене, разом жили ми...
Казали, що я була повна, то ще мене дуже попліскувала. Но мене
ни забила...

Таке було в світі, такий був голод... Була біда. Більш нічо' так ни
знаю. Це то шо хата з хатою, то дуже добре знаю... Ой, Боже...

Та Лена зо мною, мене так любила, за руку мене водить, скрізь.
Лена, така, зо мною дружила ж... Я маленька, а вона більша, али була
дуже добра дівчина, така щира, така... якась така...

Всі люди тоді, Боже! Били бабу ту, хто чим міг. Хто біяком¹, штов-
хали її... Вона нічо' ні слова, тоно охкала. Тоно: «Ох!..Ох!..» Більш нічо'!
Чоловіки й віжками хто дирне, й бо поприїжджали хурами, і миліція...
Миліція ни дуже давала, али думають і дайте бабі. Як взяли на ма-
шину, то на сю пору і ні його, ні її, ні баби...

Примітки

¹ Біяк (діал.) – кий, палиця.

Голодна смерть

(Записано 13.08. 1989 р. в с. Пеньки
Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
від Кравчук Марії Кузьмівни, 1928 р.н.)

Тоно посідаімо шо-нибудь там їсти, то ж тра' разом їсти,
поділитися, бо ж ни хватить всім... [Везуть мертвих. – Л. І.]

То мої мама такі, шо... Ніхто ж ни йде, а хто крепший, то вже там
визе на хурі... Мама вже покинуть обідати і бігом на могилки.

Трох разом. Ше дихає. Те ше дихає... Трох разом пирикинув під
підводу² і вони трох-штирох... Те раком впало, те боком, те на нього,
і всіх засипають, бо голодні. Так везли. Таке було. Багато вмерло,
багато...

Казали, десь якась жінка вмерла. І прийшли, а вона на постелі,
і дитина маленька по ній лазить, цицьку тягне, цицька лижить звер-
ху, а вона нижива, мати...

Так чула ж це, то мама колись розказували, то таке було. Шо
так – та вмерла, та вмерла, багато померло людей. Пухлих, і помер-
ли голодні.

В нас на цвинтарі – ой Боже, шо хата моя крайня, то цьо таке
було.

Примітки

¹ Підвода (діал.) – хура, віз дерев'яний.

Хліба навіть не бачили!

Про голод в с. Куськові Шепетівського р-ну
(колись Грицівський р-н
Кам'янець-Подільської області)

(Записано 12.08. 1989 р. в с. Пеньки
Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.
від Ковальчук Марії Климівни, 1916 р.н., уродженки
с. Коськів Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)

Систра в мене старша, і я, і ше брат, ше старший. Нас трое
було сирит. Ми йдемо гній розкидати у колгосп. Це вже голод. То там
дадуть каламеейки чирпачок. Ідем жати – дадуть такий зна-аєте
такі-го вустяки, такі-го... Зараз отходи свині луччі їдять, як нас гуду-
вали. Знаєте, як голодний рік, то хто, ви ни знаєте, а я то ж знаю! Чим
нас кормили. Я йду... це Паска. Вже на Паску я йду гній розкидати,
міні дасть отільки-го кусочок хліба. То я його ни їм [баба нюхає долоні,
складені докупи, ніби там лежить хліб, – раз і другий раз – Л. І.]. – Ой,
як він пахне! Я ж би ж ззіла тако всенький! Хочу тьоті дати й дитині...
Ски-и-бочка, така-го хліба, я хочу на трох поділити! Нима хліба, наить!
ни бачили!

То в мене була мати хрищена за головою вже колгоспу.

Голод же! Шо ви думайте, солотопка! Де вивозять в Гриців стер-
во. На мило чи куда вони його брали. Там тільки людей! Те до себе
тягне костюмаху, а те до себе! Їсти рвуть, хочуть! І нима!

Йду в Гриців. Може, де пшона куплю стакан, а може, де скибочку
хліба здиблю, а може яких круп шклянку. Нима на показ нігде ні хліба,
нічого!

Заходим на солотопку... Це я ни бришу!.. Господи, зара' вже я
ситна, і хліб в мене є, й масло в мене є, все. А тоді ни було ж побачи-
ти нічого! Ой, Боже! Паска, перший день Паски – я йду...

– Заходите на салотопку, та й що? – Л. І.

– Тягнимо те м'ясо здохле! Їсти хочим! Нима нічого! Картоплі
нима, молока нима, хліба нима, ні пшонини, ти й шо – голод!

Дала міні жінка такий-го кусочок того м'яса – і, ви знайте, ни га-
дилось! Шо таке? Я б зара'... слабе – я їсти ни буду! Хай заслабне,
в мене поросла заслабло, і воно змарнувалось, і діти ни їли, й чоловік
ни їв, і я ни їла! Бо вже слабе було. А то здохле – й їли! Таке було! Ото
голод був!

Хліба ни було, крупини ни було, на показ ни було... Йдем збираї-
мо картоплі... Оце вгосінь викопані, а навісні такі-го рубакі² тіх по-
гнилих картопель, ми купаїмо³, шукаїмо погнилих картопель. На За-
лесся йдем, в Губчу йдем, може, там є, може, там є... Шукали ці
картоплини в зимлі, рік вже.

Бур'яни їли. Які? Липу, листя рвали. І гичку. Й ви кажіт, шо були
люди здорові, ни слабли. От я ж сама... І босі ходили, і голодні ходи-

ли... Гички я звару, і тако видушу цю варану⁴ тако гичку, і так візьму покладу... Якраз, вибачайте, як корова насере, зелене... І ми їли!

Потом в жорнах полову гричану мололи і такі плячки з полови пикли. Бо-оже!

Али брат вже був такий активіст, старший мене, ше за сестру старший. Та й він став в сахарному заводі бригадіром, в Шипитівці. І привизе такого омелясу⁵. І, шо ви думаєте, ми спаслись цим омелясом. Ну, чаю наваримо, ціх коржів з полови намелим, того омелясу намісим, солодкі, – і ни опухли! Ни померли! Правду вам кажу! Йдем на поле, полимо, робимо, бирізки нарвем, цього листя, тако' наобшморгуім, варим такий борщ... Нима там ні картопильки, ні сироватки – ну нічо' нима!

Як ми вже дочикали жито, таке ше зелене-зелене, знаєте. Закрадаїмось нащіпати колосків в кішеню. Хоч би супу намняти зварити. Тако' притрем його, теї куті, воно ж, знаєте, ше молоде! Ми тако' йо' візьмем налуцимо, ти й в макітрі притрем, і так на окріп засипим – а їмо, їмо й ше хочим. Знайте шо, то ни їли ні хліба, ні картопиль, нічо', та й пісні ці люди, їмо й їсти хочимо! Хай Бог ни дає!

Бо-оже, як їсти хочим!

А в меї систри такі-го ноги попухли! А в мене не! Я ни знаю, шо таке, в мене ни були ноги попухлі. А в мого чоловіка!

Ти й каже до мене брат:

– Марійо, вмреш! Давай я тобі допишу літ і я тебе завирбую. Бо я, – каже, – роблю на заводі, а ти сама менша вмреш з голоду! Нима нічо' ...

Ви повинні знати. Волиця Керекешина?⁶ Ми – туди, в той совхоз. Дають там триста чи двісті грам хліба. Було міні 12 років. Чи 10 тако' чи 12 – така-го була дівчина. Каже директор:

– Іди на кухню, очистити будиш картоплі, мити посуду...

І така рада, – хоч ззім картопель! Наїмся! Хрест сьватий... А робила, захожчана була... Шо я вже наїджана⁷, якомсь ззім картопиль, якусь сачавицю варили, якась таке-го, горох... Там якомсь давали їсти! А в колгоспах ни було шо, голод!

– А у вас в селі не було таких випадків людодїства? – Л. І.

– В Кузькові ни було.

***

Одна жінка була голодна, то пішла на поле, вирвала моркви, біла така, кормова морква. Вирвала, бо їсти хтіла, дітям! То її лановий так побив, шо вона там, на полі, і вмерла.

Примітки

¹ Наить (діал.) – навіть.

² Рубаки (діал.) – рештки, обрубки.

³ Купаїмо (діал.) – копаємо.

⁴ Варану (діал.) – варену.

⁵ Омеляс – рідина, відходи при виробництві цукру.

⁶ С. Волиця-Керекешина Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

⁷ Наїджана (діал.) – сита.

Таких людей згадати страшно

(Записано 12.08.1989 р. в с. Пеньки

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Ковальчук Марії Климівни, 1916 р.н., уродженки

с. Коськів Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)

А осьо в Пиньках я прийшла замуж, то моя свикруха розказувала. І сусіда була зо мною за доярку тут. Каже:

– Я сусіда і промічала, шо заходять діти такі, знаєте, голод, просять картоплю, може, хто дасть шо ззісти, ну, така дитина ше є, може, в тілі. Туди до теї жінки заходили, й люди промічали, шо вона чоловіків різала й різала дітей. І зарізала свою дочку!

Були б ни знали. Али йде голова колгоспу ти й шось, каже, вночі вікна заслоняні й рубає! Як вони стали стукатись, то вона ни всьпіла... Черепа от вже, коси, і вже вилика, 16 років дівка, дочка, – зарубала! Як вони: «Очини двері! очини двері!» – вона ни очиняє. Вони якомсь кудоюсь там приходять в хату, вона ни всьпіла сховати. На припіку миска мозку, і в яцику пальці тако порубані, все рубала... а хай Бог ни дає !..

Свикруха моя ходила дивитись!

Міліція була!

То то вона з сином людей їла... То вона й чоловіка брикульсько¹ їдно ззіла, розказували, і дітей чужих... Десь дівались діти! Али зловили її люди свої на свої дочці! Як вона рубала...

І вона вже ходила на роботу! Вже її заробляла триста грам хліба, ці матері приносила!

Али як вона вже їла людей, то її тягнуло вже, то й вона і свою дочку зарубала. Вже вона на роботу ходила, 16 років.

– А дочка та не знала, шо в неї така мати? – Л. І.

– Ну то з теї хати була тут сусіда. Од того сина й од теї матері осталася дитина і нивістка. А сина і матір – то їх, певно, в лісі розстріляли, бо тако' мати розказувала, я вже прийшла сюди, я була в Волиці, то прийшла, то свикруха розказувала. Шо каже:

– Люди! Підходьте! Хто хоче – бийте їх!

Хто по голові вдаре, хто по ногах, і так і били й гнали їх, того сина й ту матір аж до ліса. І десь їх порозстрілювали, чи де їх поділи.

То я биру кажу ці сусіди: «Ганю!» (Но вона вже вийшла за другого, за мого сусіду). А я кажу:

– Ганю! Ти й ваша свикруха їла дочку й людей, а ви ни їли? Людей?

– Не-а! Не-а!

А я кажу:

– Ни бришіте! Їли людей! Коли ви їли люди! Ви їли! Бо, – кажу, – ваша свикруха варила й жарила, то ви їли! Як же ви так, – шо, ви особинно від неї варили?

А в'на не, ни признавалася...

Али шо ви думаєте, вона жила зо мною тут сорок років. Вона жила, то вона крала. Все. Ну як вам сказати? Крала тако', і в хаті штири рази обікрадала, і тако' в коморі – напичу хліба, здиру пшона, 60 кг поставила – вкрали, назбирала яєць відро – вкрали. Прийшла з роботи – нима хліба, напикла, печено! Бачте, вони все крали, крали.

О-о, хай Бог милує! То таких людей згадати – страшно! І нима їх, вже повмирили.

– Ну й слава Богу, шо повмирили.

– То я була купила собі на смерть. Й вона міні геть те, шо на смерть, покрала! Цьо злодії такі...

Примітки

¹ С. Брикуля Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

Хати порожні стояли

– Робила, гній розкидала, то дадуть чирпак каламсіки такої, такі-го вустяки, вівсяне... Ну краще зараз свині їдять, як ми їли! Гичку їли, бирізку їли, з липи цвіт. Таке-го! Худоба цього ни їла, шо ми їли. Понімаєте? Хай Бог ни дає. Оцьо голод! Їли, шо бачили!

– Багато людей померло в Куськові? – *Л. І.*

– Ой бага-а-то! Семні, хати порожні стояли! Ой Бо-же! Вимирло тако', знайте, так помню, з голоду.

Дядьків син уже, такий, вже жонатий – 22 чи 25 років. Ти й нимає шо... Ти й каже:

– Біжи-но в поле! Я ж ни зайду.

Вже лижить, ноги попухли...

– Я ж так їсти хочу! Боже, йди-но в поле, може, колосків нащіпаїш, то я надзьобаюсь... І-істи хочу!..

І тако сп'явся на пліт...

– Ну, тако пішо-ов би, ни зайду...

Вже охляв, опух, ти й ни може ходити...

Отакий голод! Ти й помер!

Повмирили. Тако' семей – по сім, по десять душ в хаті повмирило. Хати порожні стояли!

Ай-ай, навіть ни хочиться зара'... Я тако стану розказувати, то діти кажуть:

– Мамо, цьо байка!

Вмирили голодною смертю

(Записано 12.08. 1989 р. в с. Пеньки

Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

від Ковальчук Марії Климівни, 1916 р.н., уродженки

с. Коськів Шепетівського р-ну Хмельницької обл.)

А як їх хоронили ше вам скажу! Нікто їх ни вмивав, нікто їх ни вбирив, ни нараджав, ни труни, нічо! Отако накидають, як гною, ціх людей. Те ше живе, ногою тріпає... І десять душ накидають, в їдну яму – жбурррр. З хури десять душ. Отак був голод! Це було!

– А нащо ж вони живих забирали? – *Л. І.*

– А, Боже, озьдо в нас був чоловік, озьдо в силі, то ше згадують його. Возив він людей. То ше взяв:

– Е-е, ти вже дригаїш, доходиш... – Взяв ти й викинув її!

– А ти ше дригаїш? Я вже тебе визу в яму – ти ше, – каже, – дригайся?..

Їй-бо, сміх і біда...

– Що ж він такий жорстокий був? – *Л. І.*

– Ну такий якийсь він був, знаєте, шо він все їв і ни признавав, якийсь такий-го був... Голодував, али ж все їдно голоду ни було в його. Я знаю, він ни голодував! Він чирвоний був. Він піде сторожом в магазині, то лановим, ти й він собі якусь бурку пошіє, накраде в ті кішіні, ти й голоду в нього нима! Ти й його чорт ни взяв, чирвоний був і ни вмер!

– А ці люди шо, не могли вкрати в колгоспі? – *Л. І.*

– То повмирили з голоду.

– Так не могли вкрати, чоґо не вкрали? – *Л. І.*

– Ага! В нас озьдо їдна жінка мала семиро дітей. І чоловік слабий. Вона тако кішеню зробила, чуйте-но, в хвартусі, як цьо в мене озьдо кішеня, і нащіпала туди зо дві жмені колосків. А шо, ни видав голова? Її засудили були. Вона й вмерла, прийшла з тюрми, за того колоска, що їсти хтіла. Господи! Я б зара ни пішла його навіть курам збирати! Бо в мене є!

Розповідь про тяжкі роки (1937, 1933)

(Записано 24.08. 1991 р.

від Сохатюк Віри Іванівни, 1903 р.н., освіта – 3 класи,
в с. Кривчик Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.)

В 37-му році чоловіка репресували за те, шо ходив в собранія євангелістів. Забрали були шестеро їдної ночі: п'ять хлопців і їдну жінку, шо в церкві співала. Це тоді попа і двох ше, шо в церкві співали. Багацько брали людей.

Габів двох, це Бондарі, два Шурдиги, наш тато, Сохатюк Юстин Созонович, Федь Бойчук – ходили на зібрання баптистів.

Їден був дяком. А жінка – то покійника ховали, то співала.

Прийшли два міліцінери, і голова сільради прийшов. Сохатюк Філіп Григорович був головою сільради. І сказали: «Збирайся!..» Ввечер, вже люди трохи й спали. «Збирайся до канцелярії!»

А Маня, цяя, що є [дочка баби], сильно зачала плакати. А той голова сільради: «Цить, цить, Маню, ни плач, ми возьмем там до канцелярії, запишем, що ми в него найдем, то він прийде».

А вони взяли Євангеліє і письмо від двоюрідного брата, що був засланий. А він каже:

– Давай, Вера, міні грошей трохи і піджак, бо я вже нескоро прийду!

Я дала. І вони пішли, й я пішла за ними до канцелярії. Ти й тато прийде, тато прийде, кажуть. Я пішла. То всамперед його взяли, потому тоже взяли того, що ходив в євангелісти, а потому жінку і чоловіка, що співали в церкві, і попа, і дяка. То їх шестеро забрали. Троє сіло на їдну підводу, а троє на другу. То як рухнули, то та жінка так кричала, що в лісі луна роздавалася. То я стояла доти, доки було чути, що вони їхали, вона кричала. А по тому пішла.

Було йому всьо посилки посилала перший рік, всьо писав, що ратуй мене. То я, де які обриси були, всі пообшивала. А вже на другий рік писав, що став бригадиром, має гроші: «Я б тобі вислав, але нам не можна слати». А як почалася війна, то вже нічого не стало. Був в Азербайджанській РСР, г. Ленкаран.

[Далі баба показує лист, який їй недавно прийшов з Хмельницького – Л. І.]:

«Прокуратура СССР Хмельницкая обл.

Прокуратура Хмельницкой обл.

Дунаевецкий район

11 мая 1989 г. № 13\435 с.Кривчик

Сохатюк Вере Ивановне

СПРАВКА О РЕАБИЛИТАЦИИ

Сохатюка Иустина Созоновича, 1896 г.р., уроженец с. Кривчик Дунаевецкого р-на Хмельницкой области

Реабилитирован по делу, по которому был арестован 20 октября 1937 г. на основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. [в лапках довга назва указу]. Гр. Сохатюк И.С. до ареста работал разнорабочим в местном колхозе.

Прокурор Хмельницкой обл.

А. И. Харченко»

– Кілько людей забрали, то двоє тільки вернулось – та жінка і чоловік, що другий раз забирали. Він був стражником, то вернувся. Попа ще в Кам'янці забили, на Мікші, а тих далі погналі. Там били їх

[в Кам'янці-Подільському]. Там таке було обгороджено і такий був дім положений. І трох міліцінерів сиділо в тім домі. Бо моя родина була за тим, що бив, то казала, що як оно 12, то привозили, і тоно диркотит, що б'ють. А на ранок, то там позаволочувано всьо, і гробів нема нічо', так-но рівно. Били з кулемета... [Питаю за тих її родичів.] Вмерли! І той вмер чоловік, що сим зацікавився, і та жінка його вмерла. Це той родич розстрілював. Він взяв родичку чоловікову, і та жінка міні розказувала.

Забрали письмо двоюрідного брата, що був розкуркуляний.

Се родина моя, його розкулачили. Яке він багатство мав! Сидів в жидівські хаті, він купив. Але чо'сь вони на него насіли і забрали його. Потому був медпункт в тій хаті, ти й так залишився фершала того син в тій хаті. Не було так, що виганяли з хатів, но того їдного. В него дітей не було, но жінку мав. Но чо'сь вони на него нарізали.

Їдні йшли в колгосп, а другі не йшли. То дві жінки під трактор лягали, щоб не орали поля, не давали поля свого. Шо як пішли на їх поле, то лягали. Стара Гамазиха і Талька Гокова. Але тая пішла, Гамазиха, в колгосп-таки, а Талька не пішла...

Дуже було тяжко, як тая війна була, дуже налоги тяжкі накладали – і молоко, і м'ясо, всьо накладали... Кажу: «Я встараю грошей ти й віддам!» Їден кривився з мене: «На ти де візьмеш?!» То я кажу йому: «Шо я так говорю, що ти кривисся з мене?» А потому йому зробилось, що ногу одрізали. А я, грішна, казала: «Се вам за те, що кривилися з мене».

В 33-му році. Було таке, що ваврики їли, таке шо лізе (слимаки). Їден чоловік тоже, вліз в воду, там під міст на селі, зляпав жабу, роздер, і так сиру жабу їв... Тоже люди бідили, най господь милус. Багато померло.

Ось жінка в сусідстві вмерла, навіть домовини не було, но так взяли, винесли... Був чоловік тамечки і жінка. Жінка то залізла була в сусіди в картоплі, копала. Той сусід вийшов із патиком і застав її в картоплях. І запхав її в зад патик, і так вона вмерла від того...

А їден чоловік пігнав худобу пасти, ти й так ляг, ти й вже ни прийшов.

Тоже хлопчик, тоже сирота лишився, друга мама була. Тоже вигнав худобу пасти, ти й так зляг, ти й вже ни прийшов. Багацько слуचाїв...

З М І С Т

Частина I

Вступ	6
Іваннікова Л. Народні оповідання про голод у сучасній фольклорній традиції.....	18
Міщенко М. Психічні зміни у людей в умовах голоду на Україні	28
Вінницька область	31
Дніпропетровська область	60
Донецька область	74
Житомирська область	78
Запорізька область	90
Київ	97
Київська область	102
Кіровоградська область	120
Одеська область	126
Полтавська область	131
Сумська область	149
Харківська область	152
Хмельницька область	153
Черкаська область	160
Чернігівська область	174
Мартиролог	189
Крим	202

Частина II

Додатки	
1. Лист Івана Боберського	207
2. Статті з газети „Вістник. The Herald”	209
3. Лист о. Федора Луціва до митрополита Іларіона (Огієнка)	215
4. Лист-звернення полонених у таборі для інтернованих до митрополита Іларіона (Огієнка)	216
5. Уривок з листа Володимира Винниченка до Тодося Осьмачки	216
6. Стаття В. Голуба «Свідки говорять»	217
7. Уривок з документальної книги проф. М. Приходька	218
8. Уривки зі статті Івана Гриценка	224
9. Уривки з книги спогадів Євгенії Сакевич Даллас	227

10. Зі статей Ф.Шепеля	230
11. Зі статті-спогяду інваліда війни, ветерана праці Опанаса Наконечного	233
12. Уривки з книги П. Макогона про голод в с. Троїцьке	234
13. Уривки зі статті Мирослави Лещенко	240
14. Уривок з книги В. Косовського «Як рвались струни на кобзі»	243
15. Уривок із статті М. Міщенка «Вся велика рідня пішла у небуття»	244
16. Уривки зі статті Оксани Гончаренко	245
17. Уривок зі статті М. Кавуна «Пережите – не забути!»	247
18. Із записів А. О. Мороза	248
19. Уривок із статті Г. Охріменка	252
20. Голод у Бориспільському районі на Київщині	254
21. Уривок із спогадів російського письменника К. Симонова	257
22. о. Юрій Мицик. Мемуари мого дядька	258
23. о. Юрій Мицик. «Чистки „націоналістів” у школах 1934 р.»	260
24. З українського оригіналу англomовного видання «Біла книга про чорні діла Кремля»	261
25. Уривок із статті Г. Греченка	294
26. Уривок із статті О. Трикаша «Терегерка»	294
27. Уривок із статті А. Хорунжого «Спогади про голодомор» ...	295
28. Спогади про голодомор 1946–1947 рр.....	297
29. Ю. Гаєцький, проф. (США) «Картини про ГУЛАГ»	310

Частина III

(Запис і упорядкування Людмили Іваннікової)

I. Київ і Київщина	312
II. Голод у Шевченковому краї (Черкаська область)	355
III. Хмельницька область	372
Голод у с. Губча Старокостянтинівського р-ну	372
Голод в с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну	414

Документальне видання

Український голокост 1932–1933

Свідчення тих, хто вижив

Том 3

За редакцією *о. Юрія Мицика*

Редактор *Т. К. Щегельська*

Художнє оформлення *С. І. Вільмса*

Технічний редактор *Т. М. Новікова*

Верстка *П. Г. Музичко*

Коректор *Н. Г. Науменко*

Видавничий дім «Киево-Могилянська академія»
Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Підписано до друку 12.12.2005. Формат 60х90/16.
Гарнітура «Pragmatica». Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 27. Обл.-вид. арк. 27. Зам. 5-169.

Адреса видавництва та друкарні:
04070, Київ, Контрактова пл., 4.
Тел./факс: (044) 425-60-92.
E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

**Український голокост 1932–1933: Свідчення тих,
У 45 хто вижив: [У 10 т.] / За ред. Ю. Мицика.** – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006.

Т. 3 / Упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова. – 2006. – 432 с.

ISBN 966–518–343–5

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства – штучний голодомор-геноцид 1932–1933 рр., спрямований на винищення українського народу. Спогади, зібрані впродовж багатьох років, доповнені документальними матеріалами й свідченнями про голодомор 1946–1947 рр., дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки вітчизняної історії.

ББК 63.3(4 УКР) 615-4